

श्री ३ दण्डा श्वा० पुनोत्तमानन्द तीर्थ जी -
ॐ श्री दण्डा श्वा० - महाराज
~~पुनोत्तमानन्द तीर्थ जी~~

विधिलिङ्—भ्रियात्—आशीलिङ् आधेधातुकसंज्ञा रिङ् आदेशः भ्रियास्तां भ्रियामुः । भृषीष्ट उञ्च इति कित्, तस्य फलं गुणनिषेधः भृषीयास्तां भृषीरन् । अमार्षीत् अभाष्टां अभाषुः । सिच् परे वृद्धिः । अमार्षीः अभाष्टम् अमाष्टम् । अभृत = अभृसत ह्रस्वादङ्गात् इति सिचोलुक् अभृपाताम् अभृपत । अभृयाः अभृपि । भगवान् भक्तान् अभरिष्यत् तदा सुखम् अभविष्यत् ।

(६) डूञ् इत्संज्ञक दा धातोः दान (अर्पण) के अनुकूलक्रिया अर्थः । कोई स्वत्व (स्वाधिकार) निवृत्ति परस्वत्व (अन्य अधिकार) की उलटिध जनकव्यापारः उभयपदी सकर्मक, अनिट्, ददाति वस्त्रं रजकाय । दाधातु दान जनक क्रियावाचक है वर्तमानकाले अर्थे लट् तिप् शप् श्लु द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे । दत्तः—दान क्रियाके कर्ता दो हों, तब द्विवचने तत् श्लु आदि कार्ये, कित् तत्परि अभ्यस्तस्य आकारलोपे दकारस्य चत्वेन 'त' रुत्वे विसर्गे, राजानः दुर्वलाय कम्बलान् ददति स्थित्याने अत्, अभ्यस्त आकारलोपः ददासि दत्थः दत्थ । ददामि दद दद्य । आत्मकल्याण के लिए दनानुकूल क्रिया हो तब दत्ते ददाते ददते । दत्से ददाथे दद्ये, ददे ददहे दद्यहे, ददी । अत्र आकारपरः णञ् औभ्रति । आकारलोपे ददी ददतुः ददुः ददिय ददाथ ददधुः दद ददी । ददे । ददाते ददिरे ददिये । ददाथे ददिये । ददे । दाताति त्वं पुस्तकम् दातामे नारिकेलं मह्यम् । दास्यति दास्यते शिवः वरं ददातु । दत्तात् छिस्तरे 'आतोतो इट् च इति आकारलोपे चत्वे दत्ता ददतु । ददानि ददाव ददाम ।

(३) दास्य और घास्य धातुको घुसंज्ञा हो । दाप् दीप्ते घने दा घा को घुसंज्ञा न हो । दानार्थक दा, खण्डनार्थक दो, रक्षणार्थक देह्, इन्हीं के दास्य को घुसंज्ञा हो । घा घारण पोषणार्थक घेट्का 'घा' लाक्षणिक लिपा गया, घुसंज्ञाका प्रयोजन भूमास्था, ध्वसोरेत् एलिङ्, गतिस्था, आदि का कार्य होना । ध्वसोः इत्येत्वं देहि । दा तिप् देहि, श्लु आदिकार्ये ददाहि (ध्वसोरेङ्गाव अभ्यासलोपश्च) से आकारको एत्वं अभ्यासलोपे । ददानि ददाव ददाम । दत्ता ददाता ददताम् । ददस्व ददे ददावहे ददामहे, यत्र इत्प्रत्ययः, तत्र घनाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः दधात्, ददीत, ददीयाताम् ददीरन् । ददीयाः । देयात् एलिङ् इति आकारस्य एकारः दासीष्ट दासीयास्ताम् दासीरन् ।

अदात् दानजनकक्रियावाचक दा धातोः दा घा ध्वदाप् इति घुसंज्ञा तस्मात् भूतकाले समाप्तदानक्रिया अर्थे लुङ् अट् तिप् सिच् गतिस्था घृपा सिचलोपे । अदात् । तौ दानमदाताम् । ऋषयः महन्नारं कपिलां गाम् अदुः । अत्र सिचनोपे सति 'आतः' सूत्रेण भेजुम् उभय पदान्तात् इति परस्मै । अदाः अदातम् अदात । अहं ज्ञानम् अदाम् आवां धनम् अदावः । वयम् अदामः ।

६२५ दधस्तयोश्च ८।२।३८। द्विसक्तस्य क्षपन्तस्य घाबो वशो भप् स्यात्तथोः स्त्वोश्च परतः। घत्तः। दधति। दधासि। घत्यः। घत्य। घत्ते। दधाते। दधते। घत्से। घदध्वे। ध्वसोरेद्धावभ्यामलोपश्च। घेहि। अदधात्, अघत्त। दध्यात्, दधीत। घेयात्, घासीष्ट। अघात्, अघित। अघास्यत्, अघास्यत। णिजिर् शीचपोषणयोः। ११। (हर इत्संज्ञा वाच्या)। ६ णिजां त्रयाणां गुणः इलो ७।४। ७५। णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः

४) स्या और धुसंज्ञक अनयोः = इन दोनों के ईकार अन्त आदेश हो, सिच् कित् आत्मनेपदपरे। भूतकालिकदानानुकूल क्रिया अर्थे। अदित। अदास्त—दा इत्यस्य धुसंज्ञा, तस्य स्याद्योरिच्च इति आकारस्य ईत् आदेशे। सिचः कित् कृते ह्रस्वादङ्गात् इति सिच् लोपे ङितभावे गुणनिषेधो। अदित अदिपाताम् अत्र आतां परे सिच् लोपो न भवति। कित्वाभावात्, ते कम्बलान् अदिपत अदिवाः अदिपाताम् अदिध्वम्, अदिपि, अदिध्वहि, अदिष्महि उपसर्गबलसे अनेकार्थकः। आदत्ते दिक्षां संघत्ते सायकम्।

(१०) घा घातुका वस्त्रादिधारण, शरीरादिपोषणके अनुकूल क्रिया अर्थेः अनिट् सकर्मक उभयपदी च। स मुद्रिकां दधातु। धारण फल मुद्रिका में उसकी क्रिया कर्तामें। यह क्रिया वर्तमान रहे घा ति इलो, द्वित्वे अभ्यासे, धकारस्य अभ्यासे चचः इति दकारः। (६२५) द्विसक्तस्य = जिसको द्वित्व किया गया हो, ऐसा रूप अन्तवाला घा घातु उसके वशो भप् हो त थ स ध्व परे। यह भपभाव लट् लोट् लङ् धेधिलिङ्में हो। आकार लोप होनेपर। घत्तः—द घा तस् स्नाभ्यस्तयो रातः इति बालोपे। ततः दधस्तयोश्च दकारस्य भप् प्रत्याहार धकारे, उत्तरधकारस्य चत्वे तकारे। ताः आभूषणानि दधति त्वं किं दधासि यूवां घत्य, दधामि दध्व दधम उपसर्गेण धात्वर्थः परिवर्तते यथा—अविदधाति विदधाति आदधाति—स्यापयति निदधाति परिदधाति—पहिनता है। प्रविदधाति, मनः योजयति अनुसन्दधाति, खोज करता है। अदधाति। संदधाति ध्यसोः धु अस् को एत्व हो। अभ्यासलोवश्च = अभ्यासका लोप हो घेहि दधाहि, अत्र अभ्यासस्यलोपे धु संज्ञकस्य घा इत्यस्य एकारे कौपीनम् अदधात् विपूर्वो घा करोत्यर्थे अग्निपूर्वस्तु भाषणे, मेलने चापि सम्पूर्वो, निपूर्वः स्थापने मतः।

(११) णिजिर् घातुका शीच् = प्रक्षालन, धोना, धोवी कपड़ा धोता है। तथा पोषणफलके अनुकूल क्रिया अर्थेः। वा० (घातुमें इर्की इन् संज्ञा कहनी चाहिये। तस्य लोपः तस्यफलं हरितो 'वा' इति च्छेः अङ् आदेशे निनिजति (६) णिज्, पृथक् भावार्थक, विज्, व्याप्ति अर्थमें विप्, घातुओंके अभ्यासको गुणहो,

स्यात् इञी । नेनेक्ति । नेनक्तिः । नेनिजति । नेनित्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्षयति, नेक्षयते । नेनेक्तु । नेनिग्धि । ७ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ । लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । नेनित्ताम् । अनेनेक् । अनेनेक्ताम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनक्ति । नेनिज्यात् । नेनिजीत । यिज्यात्, निक्षीष्ट । ८ इरितो वा ३ । १ । ५७ । इरितो धतोश्चलेरङ् वा परस्मैपदेषु । अनिजत्, अनैक्षीत्, अनित्त । अनेक्षयत्, अनेक्षयत ।

इति जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

श्लुका विषय हो तो । इति अभ्यासस्य गुणे द्वितीयस्य सार्वधातुकगुणे । चोः कुः इति कुत्वेन 'ग' चत्वेन च । नेनेक्ति — वह पोषण करता है घोषी वस्त्र धोते समय नेनेक्ति कहते हैं । नेनक्तिः अत्र केवलं अभ्यासगुणो भवति । नेनिजति—अत्र अदभ्यस्तात् भि स्थाने अत् । नेनेक्षि, नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्व नेनिज्म । शीघ्र पोषण फलानुकूल क्रिया जग्यफल कर्तृगामी हो तत्र—नेनित्ते नेनिजाते नेनिजते नेनिक्षे । निनेज निनिजुः निनेजिष । निनिजे निनिजाते निनिजिरे निनिजिरे । नेक्ता = प्रक्षालन कर्ता पोषणकर्ता नेक्षयति = रजकः वस्त्राणि, । त्वं भवनं नेनेक्त्तु । नेनित्तात् नेनित्तम्, नेनिजत्तु । नेनिग्धि । अत्र हि अपित् सन् इत् अस्ति । तस्य फलं सार्वधातुक गुणनिपेधः हेधिः नेनित्तं नेनित्त । (७) अजादि पिति सार्वधातुकपरे अभ्यस्तस्य = अभ्याससंज्ञकधातुको पुगन्तलपूषधस्य च इति गुणो न । नेनिजानि, अत्र आट् पित् अस्ति, । लघूपधगुणः प्राप्नोति, परन्तु अजादिपित् सार्वधातुकपरे दृष्ट्वा अभ्याससंज्ञक गुणनिपेधः । नेनिजाव नेनिजाम । नेनित्तां, नेनिजातां नेनिजतां नेनिक्था नेनिजै । अनेनेक् वस्त्र प्रक्षालन कर चुका । तौ पशून् अनेनित्ताम् अनेनिजुः अनेनेक् अनेनिजम् । अत्र लघूपधगुणस्य नाभ्यस्तस्याचि इति निपेधे । शीघ्रपोषण विषयक सम्भावनायां लिङ् नेनिज्यात् । नेनिज्यातां नेनिज्युः । नेनिजीत, अत्र सोयुद् सकारस्य लोपे, तेन अजादि पित् सार्वधातुकपरे गुण निपेधः । अत्र लिङ् सिचावात्मनेपदेषु सूत्रेण सोयुद् कित् भवति । तस्य फलं गुण निपेधः (८) इद् इत् संज्ञकधातुपरे चित्तो अङ् विकल्पसे हो, परस्मैपदपरे । अनिजत्—भूतकालिक समाप्तशीघ्रपोषण क्रिया अर्थे लुङ् । अनिज् क्लि-त । ततः इरितो वा इति चिन् स्थाने अङ् = अ कृते । अनिजताम् अनिजन् अनिजः अनिजतम् अनिजत । अनिजम् अनिजाव अनिजाम । यदा सिच् भवति । तदा तद् ब्रज् हलन्त्यस्याचः इति वृद्धिः । अस्तिसिचोऽप्रतुतोः इति ईद् कुत्वे चत्वे पत्वे, क्षत्वे । अनैक्षीत् अनैक्षाम्, अनैक्षुः । अभ्यनेरदे भक्तो भक्ति इति सिचोऽलोः । अनित्त अनिश्चिताम् अनि-क्षत । अनिक्थाः अनिक्षि । इति जुहोत्यादिगणः ।

अथ दिवादयः

दिब् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १ ।
९ दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ । शोऽऽवादः । हलि चेति दीर्घः ।

॥ ४ ॥ अथदिवादिप्रकरणम्

अथ=जुहोत्यादि (श्लुविकरणाक) प्रकरणसमाप्त्यनन्तरं दिब् आदिः यस्य तद्व्यादिगणप्रकरणम् । प्रकृतिप्रत्ययमध्ये यस्तिष्ठति स विकरणः । श्यन्विकरण-प्रधान गणदिवादि है । (१) दिवधातुका क्रीडा, द्यूत खेलनं, विजिगीषा=(विजयस्य इच्छा,) व्यवहारः=क्रय विक्रय रूपः । अदानप्रदानरूपः व्यवहारः । द्युतिः=प्रकाशः, (चमकना) स्तुतिः=प्रशंसा मोदः हर्षः=प्रसन्नता, । मद=नशा या गर्व । स्वप्नः=शयनं, कान्तिः इच्छा नतु प्रकाशः गतिः=गमनं करना इन धात्वर्थं फलों के अनुकूल क्रिया दिवधातुका अर्थः । (२) दिवादिगणपठित धातुओंसे श्यन्=य प्रत्यय हो कर्ता अर्थ में । यह श्यन् शप् का बाधकः श इत्का फल सार्वधातुकसंज्ञा । न इत् का फल आद्युदात्त, दीव्यति=क्रीडा, विजिगीषा, आदि फलजनकव्यापारवाचक दिवधातोः क्रियावर्तमाने सति, लट् तस्य स्थाने तिप् शर्पं बाधित्वा श्यन्=य । हलिच इति दीर्घः । अत्र गुणो न भवति । श्यन् इति अपित् सार्वधातुकं तत् झिञ्झवति, तेन न गुणः । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । देवो देवता दिव्य । आदि शब्द इसी धातु से बने हैं । पाण्डवाः अवदीव्यन्ति, पराजितो भवन्ति । दिदेव=क्रीडा विजयेच्छा इत्यादिफलजनकव्यापारवाचक दिवधातोः अनद्यतनसमाप्तपरोक्ष क्रिया अर्थे लिट् तिप् णल् दिव्-दिब् दिदिव गुणे दिदेव । कृष्णदम्पती दिदिवतुः भाप्यकराः दिदिवुः । त्वं दिदेविष दिदिवयुः दिदिव । दिदेव दिदिविव दिदिविम । वलादि आर्धधातुक परे इट् आगमो भवति ।

देविता आगामिदिने क्रीडाद्युतिस्तुति आदि कर्ता अर्थे लुट् तास् इट् गुणे । सामान्यमविष्यकालमें विजयेच्छा व्यवहारादि हो तब देविष्यति देविष्यतः । दीव्यतु-श्यन् प्रत्ययपरे हलिचेति दीर्घः । धृतराष्ट्र बोले कि तुम जूरा खेलो । विधि, प्रेरणा, आज्ञा, आशीर्वाद अर्थमें लोट्, दीव्यतात् दीव्यतो दीव्यन्तु । दीव्य-अत्र हलिचेति दीर्घ, अतोहेः, इति ह्रस्वोपे । अदीव्यत्=क्रीडा किया । विजय पाया, प्रकाशस्तुति मोदमदजादिके अनुकूल अद्य निम्न दिनेसमाप्तक्रिया अर्थे । दीव्येत् भवान् । कान्ति गतिक्रीडा आधिक्रिया की सम्भावना । दीव्यात् सर्वत्र हलिचेत् दीर्घः । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषु । अदेवीः अदेविष्टम् अदेविष्ट । अदेविषम् अदेविष्व अदेविष्म । अदेविष्यन् ।

दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् ।
दिव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं पितृ तन्तुमन्ताने । २ । नृती गात्र-
विक्षेपे । ३ । नृत्यति । ननर्त । ननिता । ६३० सेऽसिचि कृतचृतच्छृद-
तृदन्तः ७ । २ । ५७ । एभ्यः परस्य सिञ्जिभन्नस्य सादेराधंघ्रातुकस्येड्या ।
नतिष्यति, नत्स्यंति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ।

(२) पितृ=उकार इत् पिच् धातुका तन्तुमन्तान=तानावाना विस्तार या
सूत्र मन्तान, सोना=गूँयना जनक क्रिया अर्थः । सीव्यति (कञ्चुकी कुर्ता सीती हे)
ती ऊर्णा वस्त्रं सीव्यतः । तन्तुमन्तनं कुरुतः यथा पूर्वजाः चतुर्ध्वनीं सेपितुः श्वः
उगानही सेविता । वस्त्राणि सेविष्यति । स सीव्यतु यथा लाभं यथा अन्ये असीव्यन्
लाभं अलभन् । यदि निर्धनोपि सीव्येत् तर्हि बहुधनं सीव्यात् । असेवीत्=असिच्
इस् इत् । इटः ईटि सलोपः दीर्घे । अधूपधगुणे ! यदि स सर्वेषां वस्त्रम् असेविष्यत्
तर्हि बहुधनम् अलप्स्यत् । यह धातु उनी, सूती आदिके सीने अर्थमे उपयोगी हे ।
परिपीव्यति, निपीव्यति इत्यादी पोपदेश निमित्तक परिनिविभ्यः इति पत्वम् ।

(३) नृती = ईकार इत्तृत् धातुका गात्रविक्षेप, अङ्गप्रत्यङ्ग हाव-भाव
प्रदर्शित करना अङ्ग हिलाना, शरीरमें तरङ्ग आना, इसके अनुकूल क्रिया अर्थः अयं
सेट् अकर्मकः । श्यन् । सर्वत्र अगित् सावंधातुक है उसका फल झिम्भाव, गुण-
निषेध । नृत्यति मयूरः । नृत्यतः नृत्यन्ति । त्वं नृत्यसि । अहं सभायां नृत्यामि ।
शिवः सुन्दरं ननर्त । नृत्, नृत्, नृवृत्, 'उरत्' नर्त्तुत, नवृत्, गुणे रूपम् । बाराङ्गने
नवृत्तुः । जनाः नवृत्तुः यथा—स्वं ननर्तिय । युवां मञ्चे नवृत्तयुः । यूयं सभायां
नवृत्त । तथैव अहं ननर्त, आवां नवृत्तिव । वयं नवृत्तिम । बलादि-आधंधातुकपरे
इट् किञ्चवति तत्र गुणनिषेधः । गात्र विच्छेपकी क्रिया अद्यभिन्नभविष्यकालिक
हो, लुट् नतिता । इट् गुण आदिः । नतितारी नतितारः नतितसि (वे कल नाचेंगे)
सामान्य भविष्य कालिकनर्तन क्रिया हो वही लुट् स्थिति गुण । नत्स्यति ततः ।

(६३०) एभ्यः=छेदनार्थक कृत्, अनावरणःर्थक वृत् । दीति=प्रकाशार्थक,
छृद् हिंसार्थक, अनादरार्थक तृद्, गात्र विक्षेपार्थक वृत्, धातुओसे परे सिच् से
भिन्न सादेः=सकारादि आधंधातुकप्रत्ययको इट् विकल्पमे हो । प्रसङ्गे सकारादिः
'स्व' प्रत्ययस्य से सिचि, आदि सूत्रेण इट् नतिष्यति । यदा न इट् तदा नत्स्यंति ।
बालिका नृत्यतु । यथा—बालकः अनृत्यत् । यदि नर्तकः नृत्येत् सर्वे प्रसन्नाः
भवेयुः । स समुखं नृत्यात् । अनर्तीत्=अनृत् इस् इत् । इटः ईटि सलोपे गुणे दीर्घे
गन्धर्गे सभायां कदा अनर्तिष्टाम् । यदा तारिकाः अनर्तिपुः । यदा स्वम् अनर्ती
अनर्तिष्टम् अनर्तिष्ट । तदा अहम् अनर्तिपम्, अनर्तिष्व अनर्तिष्म । लृट् लकारे
सकारादि-आधंधातुक स्थपरे इट् विकल्पेन भवति, यदा मेघाः अश्रुवन् तदा मयूराः

अनतिष्यत्, अनत्स्यत् । त्रसी उद्वेगे । ४ । वा भ्राशेति इयन्वा । त्रस्यति, त्रसति । तत्रास । १ वाजुभ्रमुत्रासम् ६ । ४ । १२४ । एषां किति लिटि सेटि थळि च एत्वाभ्यासलोपी वा । त्रसतुः, तत्रसतुः । त्रसिथ, तत्रसिथ । त्रसिता । शो तनूकरणे । ५ ।

२ ओतः इयनि ७ । ३ । ७१ । लोपः स्यात् । इयति । इयतः । इयन्ति ।

अनतिष्यन् अनत्स्यन् ।

(४) त्रसी—इकार इत् । त्रस् धातुका उद्वेग-ऊवना, घवराना, उच'ट होना, डरनेके अनुकूलक्रिया अर्थः । वह क्रिया वर्तमान रहे तब त्रस् श्यन्=यति परन्तु नित्य श्यन् को बाधकर 'वाभ्रास्म्लास् भ्रमु-क्रमु आदि सूत्रेण श्यन् विकल्पः । त्रस्यति । तदा न श्यन् तदा णप् एव तिष्ठति अनुबन्धलोपे त्रसति वालकः अन्धकारे शून्य परमं चोरोसे डरता है । वह घबड़ाहटकी उद्वेगजनकक्रिया परोक्षभूतकालमें तब लिट् त्रस्-त्रस् तत्रस् उपधा वृद्धिः णित् परे णलादिः । परश्वः स्वप्ने तत्रास, दम्पती त्रसतुः । तत्रस्-अतुस् इति दशायाम् । (१) एषास्=जीर्णवक्र जू, भ्रमणार्थक भ्रम्, उद्वेगार्थक त्रम्, इन धातुओंको कित् लिट् परे और सेट् थल् परे, एत्व अभ्यास लोप हो विकल्पसे । (यह अप्राप्त विभाषा है । अत एकहल्मध्ये सूत्र प्राप्त नहीं हैं । क्योंकि जू को त्रसके संयोग होनेसे) । इति सूत्रेण एत्वे अभ्यास लोपे च त्रसतुः । यदा एत्वाभ्यास लोपी न भवतः तदा तत्रसतुः । जनकसभायां परशुरामं वृष्ट्वा स सर्वे जनाः त्रेपुः । तत्रपुः । यलि परे इट् कृने सति एत्वे अभ्यासलोपे च त्रसिथ, तत्रसिथ त्रसथुः त्रसथः, त्रेस् तत्रस् अहं तत्रास तत्रस् त्रसिथ तत्रसिथ । त्रसिथ तत्रसिथ । स त्रसिता । त्रसिष्यति । त्रस्यतु त्रसतु । अत्रस्यत् अत्रसन् त्रस्येत् त्रसेत् । त्रस्यात् अत्रसीत् अत्रसीत् । अतोह्लादेशलोपोः इति वृद्धिविकल्पः अत्रसिष्यत् तदा कुप्यत्यस्यत् ।

(५) शो धातुका तनूकरण=कृश दुर्बल, पतना, न्यून, करनेके कनुकूलक्रिया अर्थः अयं अनिट् अकमेकः, तनू करणार्थक शो धातोः प्रचलितक्रिया काले वर्तमाने लट् शयं बाधित्वा श्यन्=य ततः (२) अतोः=ओकारका लोप हो श्यन् परे इति ओकरलोपे । श्यति शरीरं । शो तपसा शरीरं श्यतः । तप्तकाः काष्ठानि श्यन्ति । त्वं तु अधीतां विद्यां श्यसि । श्ययः श्यथ । अहं गात्रं श्यामि । आवांश्च आलस्यं स्वावः वयं पापानि श्यामः । सर्वत्र श्यन् परे ओकारलोपो भवति, भगीरथः यथा शरीरं तपसा शशी । तदा गङ्गा आगमत् । शो + लिट् तिप् णल् 'आदेच उपदेशे' इति आत्वे आत् और णलः इति ओकारे द्वित्यादिः शशी शशतुः शशुः शशाता—ओकारस्य आत्वं न्यूनकर्ता स्वकीयान् अवगुणान् शास्यति, क्षीणीकरण या न्यूनीकरणविषयक आज्ञा, प्रेरणा, की सम्भावनामें जोट् श्यतु । तु स्थाने तातङ् ।

शशो । शशतुः । शाता । शास्यति । ३ विभाषा घ्राघेट्शाच्छासः २।४।७८ ।
 एभ्यः सिचो लुक्वा स्यात्परस्मैरपरे । अशात् । अशाताम् । अशुः । इट्-
 सको । अशासीत् । अशासिष्ठात् । छो छोदने । ६ । छ्यति । पोऽन्तकर्मणि
 । ७ । स्यति । ससी । दोऽवघण्डने । ८ । द्यति । देयात् । अदात् । व्यद्य

शयतात् दुर्गुणानि । शयतां शयन्तु । शय (हेतु'क पसे तातङ्) शयतात् शयतं शयत ।
 श्यानि श्याव श्याम । तनुकरणकी क्रिया समाप्त हो सङ् अयत् अयताम् अयन्,
 अयः, अयतम्, अयत, अयम् अयाव अयाम श्येत् श्येतां श्येयुः । श्येः श्येतं
 श्येत, श्येयं श्येव श्येम ।

(३) विभाषा ऐभ्यः—सूत्रेण अर्थमें घ्रा, पानार्थक घेट्, तनुकरणार्थक शो,
 छेदनार्थक दो, नाशकारणार्थक पो, इन घातुओंसे परे सिच् का लोप विकल्पसे हो
 परस्मैपद परे । अशात्—तनुकरणानुकूलक्रियावाचक शोघ्रातोः भूतकाल (समाप्त
 क्रिया अर्थे लुङ्) अट् तिप् सिच् 'आदेव् उपदेशे' इति ओकारस्य आत्वे । विभाषा
 घ्राघेट् आदि सूत्रेण सिचो लुक् विकल्पः । अशात् मूलौ 'अध्ययनम् अशाताम् ।
 कृषकाः कीटान् अशुः, अत्र 'आतः' सूत्रेण भि स्थाने जुस् आत्वे आकारस्य अस्य-
 पदान्तात् इति परस्मैपद । यदा सिचो लुक् न भवति तदा यमरम् नमातां सक्च'
 सूत्रेण इट्सकी भवतः । अ शा स् इ स् ईत् । इट् ईटि' सलोपे दीर्घे । आशासीत् ।
 अशासिष्ठात् अशासिषुः । अशाशीः । अशास्यत् ।

(६) छो घातुका छेदन—काटनेके अनुकूल क्रिया अर्थः सकर्मकः काष्ठं छ्यति
 ओकार इत् श्यनपरे (छिनन्ति) काटता है । च्छो शाकम् । वृक्षं छाता । पटोलं
 छास्यति मुष्माण्डं छ्यन्तु यथा—कंकटीम् अछपत् । नापितः केशानि । छ्येत्, छायात्
 अद्यत् । अद्यासीत् विभाषा घटेशाच्छासः । (७) पो=सोघातुका अन्तकर्म=
 विनाशकरण, समाप्त होना, या अन्तिमसंस्कारजनक क्रिया अर्थः । सकर्मकः । यह
 क्रिया वर्तमान् रहे तब लट् । पितुः शवं स्यति । परन्तु उपसर्गके योगमें अर्थ
 भिन्न है यथा—प्रवस्यति निघरिणं करोति । व्यवस्यति=व्यवस्थानं करोति । भरतः
 दगरवस्य शरीरं शशो । पपी इव । साता, साप्यति । स्यतु (अन्तिम संस्कार
 करो) यथा—पूर्वजाः अस्यन् । स्येत् असात् असासीत् । सिच् लुक् विकल्पः ।
 (८) दो घातुका अवघण्डन=शकलीकरणम् टुकड़ा करनेके अनुकूल क्रिया अर्थः
 सकर्मक । सर्वत्र श्यन् परे ओकार लोपः । अन्यत्र ओकारस्य आत्यम् । स काष्ठं
 द्यति, शकलीकरोति=टुकड़े करता है । यथा—तज्ञा ददो । दाता, दास्यति, दद्यन्तु
 अद्यत् छेत् अदान् । अत्र गातिस्था' आदि सूत्रेण सिचो नित्यं लोपः देयात् इत्यत्र
 ऐलिङ्गः अनशत् ।

(९) व्यद्यघातुका ताडन, वेधनं, बाणादिना परपीडा करणम् । पतले

ताडने । ९ । ४ ग्रहिज्यावयव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृञ्जतीनां
 ङिति च ६ । १ । १६ । एषां सम्प्रसारणं स्यात्किाते ङिति च । विध्यति ।
 विध्याध । विविधतुः । विविधुः । विव्यधिय, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति ।
 विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष पुष्टो । १० । पुष्यति । पुपोष ।
 पुपोषिय । पोष्टा । पोष्यति । पुपादीत्यङ् । अपुपत् । शुष शोषणे । ११ ।

धारवारे शस्त्रप्रयोगमें इसधातुका उपयोग है, सकर्मकः । व्याधाशब्द इसी धातुसे
 बना है । ताडन या वेधन क्रिया वाचक व्यध्धातोः प्रचलितक्रिया वर्तमाने लट् तिप्
 णपः श्यन् । ततः । ४) ग्रह = ग्रहण करना बयोहानार्थक ज्या, तन्तु सन्तान-
 र्थक व्येज् ताडनार्थक व्यध, इच्छार्थक वश, टगने अर्थमें व्यच्, छेदनार्थक व्रच
 धिजासाथक पृच्छ, पाकाथक भ्रस्ज, इन धातुओं को सम्प्रसारण हो किट् ङित् प्रत्यय
 परे । प्रसङ्गे श्यन् प्रत्ययः, ङिद्धत्, अपित्सावंधातुकत्वात् । ङित्परे । व्यधधातो
 यकारस्य सम्प्रसारणे व्याधः विडालं विध्यति । अजुंनशिलणिनी भीष्मं विध्यतः ।
 सर्वान् विध्यन्ति । ताडनजनकक्रियावाचक व्यध्धातोः अद्यभिन्नसमाप्तताडनक्रियायाः
 परोक्षकाले अर्थे लिट् तिप् णल् द्वित्वे लिट्यस्यासस्वोभयेपामिति, अव्यासस्य
 सम्प्रसारणे । ह्लादिशेषे अतोपधायाः वृद्धिः पित्स्थले एवं भवति । यत्परे भार-
 द्वाजमते इट् विकल्पः । विव्यधिय पक्षे यस्याने घः । धातुधकारस्य जश्च सवर्णेभ्रि
 लोपे विव्यध । कित्प्रत्यये तु पूर्वं सम्प्रसारणं तदाश्रयं कार्यं परस्वं वज्रवद्भवति ।
 पश्चात् द्वित्वम् । अतो विविधतुः विविधुः । व्यध्ता इतिदशायां भपस्तसोर्घोष,
 इति त स्थाने घः । धातुकारस्य जश्च परश्चः मत्स्यान् व्यद्धा । शबरः शुकान्
 श्यस्ति । मुनिः मदनं विध्यतु, यथा-कामः शिवमविध्यत् । यदि सर्वेजनाः कामानि
 विध्येयुः ममाशीर्वादिः, ते विध्यासुः आशीलिङ् यासुट् किद्भवति । तस्य फलं सम्प्र-
 सारणम् । यदा ताडनक्रिया समाप्ता भूतकाले अर्थे लुङ् अव्यात्सीत् अव्याढाम्
 अव्यात्सुः । वद ब्रज हलन्तसंज्ञा वृद्धिः । घकारस्य चत्वेन तकारः । अव्यात्सीः
 अव्याढाम् अव्याद्ध भूलो भलि सलोपः । अव्यात्सम् अव्यात्स्व अव्यात्स्मा (१०)
 पुषधातुका पुष्टि-पोषण = वद्धना वृद्ध होने जनक क्रिया अर्थः अनिट् भी, सज्जनः
 शरीरं पुष्यति । पुष्टिजनकक्रियाके वर्तमाने लट् मूलौ शरीरमेव पुष्यतः । सर्वे
 प्राणिनः पितरौ गुरुश्च पुष्यन्ति । यथा-त्वम् उद्याने वनस्पतिं पुष्यसि एवमहम्
 आत्मीयान् पुष्यामि, गुरुः ज्ञानेन शिष्यं पुपोष स्वं पुपुषिय नित्यं वलादि ङट् ।
 पोष्टा + ता ध्रुत्वे गुणश्च । पोष्टारो पोष्टासि । पोष्यति पुषयति अत्र पठोकः सि
 धातु पकारस्य स्थाने क, स्पसकारस्य पत्वे क य संयोगे क्षत्वे रूपम् । अपुपत्—
 पोषणार्थक पुषधातोः भूतकाले लुङ् अट् तिप् पुपादि चुतादि इति चिन्त स्थाने अङ् ।

(११) शुष् धातुका शोषण = निरसीभवनं-निरस होना सूखनेके अनुकूल
 व्यापारः अनिट् । मदीयं वस्त्रं शुष्यति । यथा = गुरोः शुणोष । परश्च सर्वेषां,

शुष्यति । शुशोप । अशुषत् । णश अदर्शने । १२ । नश्यति । ननाशः ।
नेशतुः ।

६३५ रघादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ । रघ् नश् तृप् दृप् द्रुह् णुह् णिह्
एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । नेशिय । ६ मस्जिनशोर्भलि ७।१।६ ।
नुम् स्यात् । ननंठ । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता, नंठा ।
नशिष्यति, नङ्क्षति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् ।
पूङ् प्राणिप्रसवे । १३ । सूयते । सुपुवे । क्रादिनियमानिद् । सुपुविपे ।

शोष्ठा शोक्ष्यति च । तवापि शुष्यतु, यथा-मम अशुष्यत् । एवं सर्वेषां शुष्पेभ्यः
अशुषत् । (१२) णश अदर्शने (णोः) धातुका (अदर्शन) लोप अप्रत्यक्ष
आदि अर्थे है । घटो नश्यति । घटका अदर्शन । ननाश-लिट्लकारमे कित् वचन
अतुस् आदि परे । इट् पक्षे च अत एरुह्लमध्ये, थलि च सेटि, एताभ्याम् एत्वम्,
अभ्यासलोपश्च भवतः । नेशतुः ननश अतुस् । एत्वे अभ्यास लोपे च नेषुः (६३५)
रघादिभ्यः = रघ आदि धातुओसे परे वलादि आर्धधातुकको विकल्प इट् हो ।
नेशिय अदर्शनार्थक नश् धातोः परोक्षे समाप्त क्रिया अर्थे लिट् मध्यम पुल्लस्य एक
वचने थल् तस्य आर्धधातुकसंज्ञा रघादिभ्यश्च इट् विकल्पः थलिच सेटि एत्वे,
अभ्यास लोपे च । इट् अभाव पक्षे ननश थ इति दशायाम् (६) मरज् और
नश् धातुको नुम् हो, झलि = भूनादि प्रत्ययपरे । इति नुम् = (न) तस्य अपदान्त
भूति परे अनुस्वारे ब्रश्चभ्रस्त्र इति सकारस्य पत्वे यकारस्य ण्डुत्वे ननंठ । नेशिव
नेश्व, नेशिम नेश्म, इट् विकल्पे । नशितां रघादिभ्यश्च इट् यदा न इट् तदा नंठा-
नुम् ण्डुत्वे, पत्वे, एवं नशिष्यति । यदा न इट् तदा नश् स्यति । अत्र ब्रश्चेति
पत्वे षडोः कः सि इति कत्वे क प संयोगे क्षत्वे ततः मस्जिनशोर्भलि, इति नुम् ।
अनुस्वारपरसवर्णौ नङ्क्षति नश्यतु अनश्यत् नश्यात् । नङ्क्षीत् अनशत् । पुपादि
गणस्यात् ऋः अङ् अनशाताम् अनशन् अनशः अनशतम् अनशत् ।

(१३) पु धातुका प्राणिप्रसव = जीव जनन् (पैदा) होनेके अनुकूलभाषारो
अर्थः । प्रायः प्राणियोंके प्रसवमें प्रयुक्त अनिद् धातु है । भार्या पुत्रं सूयते प्रसव
कालकी क्रियाके वर्तमान रहते लट् । गायो सूयते । अजाः चतुरः वत्सान् सूयन्ते
रामं सुपुवे । कैकेयी सुमित्रा च सुपुत्राते सुपुत्रिरे । त्वं कदापुत्रो सुपुत्रिपे, क्रादि-
नियमात् नित्यमिद् भवति । सुपुत्राये, सुपुत्रे सुपुत्रिवहे सुपुत्रिमहे । प्राणियोंके
प्रसव क्रियाकी समाप्तिका अप्रत्यक्ष काल अर्थ । सोता-श्वः सोता । यदा स्वरति
सूति सूयति इत्यादि सूत्रेण इट् तदा सविता । प्रसवकर्ता । कल बच्चा पैदा करेगी ।
अन्यत्र इट् विकल्प, उक्त सूत्रसे स्मरण करे । सविष्यते सोष्यते । गभिणी प्रसवं

सुषुविमहे । सुषुविमहे । सविता, सोता । दूङ् परितापे । १४ । दूयते । दीङ् क्षये । १५ । दीयते । ७ दीङो युङचि विङति ६ । ४ । ६३ । दीङः परस्या-
जादेः विङत आर्धघातुकस्य युट् । (वुग्गुटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) ।
दिदीये । ८ मीनातिमिनोनिदीङां ल्यपि च ६ । १ । ५० । एषामात्वं
स्याल्ल्यपि चादशित्वेऽनिमित्ते । दाता । दास्यति । (स्याध्वोरित्त्वे दीङः
प्रतिषेधः) । अदास्त । डीङ् विहायसा गतौ । १६ । डीयते । डिङ्ये ।

करिष्यति । अज्ञा, प्रेरणा, विधि, अर्थमें लोट् सूयताम्=बहु पैदा करे । असूयत्
सूयेत् सविषीष्ट सोपीष्ट । असविष्ट असोष्ट । असविष्यत् असोभ्यत् ।

(१४) डकार इत् दूधातुका परिताप = अत्मग्लानि, पश्चात्ताप, दुखी होना
अर्थ यह सेट् अनिट् भी, कैनेयी दूयते ग्लानि करोति । धृतराष्ट्रः पुत्रनाशान् धृत्वा
दुदुबे, दुदुवाते दुदुबिरे छात्राः अनुत्तीर्णाः भूत्वा । त्वं दुदुबिये दुदुवाते दुदुबिध्वे,
अहं दुदुबे । अद्यभिन्न भविष्यकाल में पश्चात्ताप् क्रिया का चोतक लुट् । इट् दवित ।
गुणाश्वेषे, सज्जनः अपराधं कृत्वा दविष्यते । यथा—दशरथः एवं सोऽपि दूयताम्,
यथा—दशरथः श्रवणं हत्वा अदूयत् दूयेत्, दवपीष्ट, अदविष्ट अदविष्यत् ।

(१५) दीधातुका क्षय = विनाश, ह्रास, क्षीणताजनकस्यापारः सन्निपातेन
रोमी क्षीयते । वर्तमानकालिकीक्षयक्रिया । दिदीये—क्षयार्थं दिधातोः परोक्षे लिट्—
एण्, डित्वे, अभ्यासह्रस्वे ततः । (७) दीङः = दीङ्घातुसेपेर अजादि कित्ङित्
आर्धघातुको युट् (य) आगम हो इति सूत्रेण अजादि ङित् आर्धघातुकसंज्ञक
एकारस्य युट् = य् आगमे । अत्र असिद्धवदभावात् इति सूत्रेण युट् आगमस्य असिद्धि
कृत्वा एरनेकाच् सूत्रेण यण् प्राप्नोति, यन्निषेधार्थं (या) वुक् युट् ये दोनों उवङ्
और यण् की दृष्टिमें सदा सिद्ध है । क्षय क्षीणता ह्रासकी क्रिया अद्यभिन्न भविष्य-
कालिक हो तो लुट् । (८) मीनाति द्विसार्थक मी, क्षेणार्थक मि, क्षयार्थक दी,
धातुओं को आकार अन्तादेश हो, ल्यपिपरे, गुणवृद्धिनिमित्तक शिङ्ग्लप्रत्ययपरे,
चकारात् शिङ्ग्ल, एच्निमित्तकस्यापि ग्रहणम् । दाता, दास्यति, दीयताम् अदीयत्
दीयेत्, दासीष्ट, (वा०) स्याधोः=स्याधातु पुसंज्ञक धातुओं को लुङ्लकार में
स्याधोरिच्च सूत्रसे प्राप्त ईश्च न हो । इति वार्तिकेन ईश्चनिषेधे आदास्त अदासाताम्
अदासत् । क्षयके अनुकूल भूतकालिकक्रिया अर्थः । (१६) डङ्घातुका
विहायसा = आकाश से गमन अर्थः, ऊपर उड़ना सेट्, अकर्मक, प्रायः उत्पूर्वक-
प्रयोगप्रणस्त है । उड्डीयते वायुमानं । डिङ्ये पक्षी डयिता, डीयताम्, अडीयत्, डीयेत्
डविषीष्ट अडविष्ट अडविष्यत् ।

(१७) पीङ्घातुका पीना जलादिका, गलविलासः संयोग अर्थः । दुग्धं पीयते,
पिये, पेता, पेयति, पीयताम्, अपीयत्, पीयेत्, पीषीष्ट, अपेष्ट अपेय्यत् ।

डयिता । पीङ् पाने । १७ । पीयते । पेता । अपेष्ट । माङ् माने । १८ । मायते । ममे । जानी प्रादुर्भावे । १९ । ९ जाजनोर्जा ७ । ३ । ३९ । अनयोजद्विशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।

६४० दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ६१ । एभ्यश्चलेश्चिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे । १ चिणो लुक् ६।४।१०४ । चिणः परस्य लुक् स्यात् । २ जनिवृद्धोश्च ७ । ३ । ३५ । अनयोश्चघाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिगति कृति च । अजनि, अजनिष्ट । दीपी दीप्ती । २० । दीप्यते । दीदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट । पद गतौ । २१ । पद्यते ।

(१८) माँ धातुका मान परिच्छेदकरना, नापना या तौलना अर्थः, मायते, ममे, माता, मास्यते, मायताम्, अमायत, मायेत, मापीष्ट, अमास्त, अमास्यत् ।

(१९) इकार इत् जन् धातुका प्रादुर्भाव प्रकट, उत्पत्तिजनक क्रियाअर्थः । (२१) अनयोः — अवबोधनायकं ज्ञा, प्रादुर्भावायकं जन् धातुको जा आदेश हो, शिष्टप्रत्ययपर । प्रादुर्भवनक्रियावर्तमाने (पुत्रः जायते) जन् धातोः वर्तमाने लट् त टेः एत्वे ध्यन् = य जाजनोर्जा इति जनस्थाने जा आदेशे, जायते । कृष्णः । प्रादुर्भावायकं जन् धातोः लिट् त एण् द्वित्वादि, जजन-ए इति । गमहनजन आदि सूत्रेण उपधाबलोपे नकारस्य श्चुत्वे अकारे ज्ञोर्ज्ञः । जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे, देवता पैदा हुए । त्वं कस्मिन् वर्षे जज्ञिये, जज्ञाये जज्ञिष्वे । जज्ञे जज्ञिवहे जज्ञिमहे । परश्वः बालको जनिता । भगवान् धर्मरक्षार्थं सदा जनिष्यते । जायताम् अजायत, जायेत । जनिषीष्ट । अजनिष्ट, अजनि । प्रादुर्भावायकं जन्धातोः भूतकाले (समाप्त जनन क्रिया) — लुङ् तिप् इकारलोपे अट् आगमे ज्ञेः सिच्प्राप्तेः परन्तु ।

(६४०) दीप — प्रकाशे उत्तरत्यर्थे जन, ज्ञाने, अर्थे बुध, पूरणार्थे पूरी, प्रसारण पालने अर्थे ताय, विकसने प्याय, इन धातुओं में परे चिञ् के स्थान में चिण् आदेश विकल्प से हो । एकवचने त शब्द परे । इति चिञ्स्थाने चिण् अनुबन्धलोपे ततः, (१) चिण् से परे त शब्द का लुक् = अश्रवण अदर्शन हो, इससे त का लोप हुआ । अजन + ड । अत्र उपधावृद्धि प्राप्ते तां बाधित्वा । (२) अनयोः = जन और बुध धातु की उभया को वृद्धि न हो, चिण् लिट्तिण् कित् प्रत्यय परे इति निषेधे । चञा चिञ्स्थाने चिण् न भवति, तदा सिच् इट् पत्य प्ठस्य अजनिष्ट । अजनिपातान् अजनिपत अजनिष्ठाः, दीपीदीप्ती — ईकार इत् दीपधातुका प्रकाशजनक व्यापारो अर्थः । बालकः मणिरिव दीप्यते । वतिका दीदीपे, दीपिता, दीपिष्यते, अदीपि, दीपजन आदि सूत्रेण चिण् । पक्षे अदीपिष्ट । २१ । पदधातुका गति = गमन अर्थ है । वह क्रियाके वर्तमान कालमें लट् ध्यन् ते । पद्यते, गच्छति । पेदे देवदत्तः ज्ञानं परश्वः पत्ता । परस्यते, पद्यताम्

पेदे । पत्ता । पत्सीष्ट । ३ चिण् ते पदः ३ । १ । ६० । पदेस्त्वेदिचिण्
 स्यात्तन्मते परे । अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । विद सत्तायाम् । २ ।
 विद्यते । वेत्ता । अविस्त । बुध अवगमने । २३ । बुध्यते । बोद्धा । भोत्स्यते ।
 भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध संप्रहारे । २४ । युध्यते ।

अपद्यत्, पद्येत् पत्सीष्ट । अथादि-गत्यर्थक पदधातोः समाप्त्यगमन क्रिया भूतकाले लुङ्
 अट् त चिञ् तस्य स्थाने । ३ । पदधातु से परे चिञ् स्थाने चिण् हो त शब्द परे ।
 इति चिञ्स्थाने सिच् चत्वे । अपत्सत् अपत्थाः अपत्साताम्, अपध्वम् । अपत्सि
 अपत्स्वहि अपत्समहि । यत्र भलिपरे अस्ति तत्र भक्तोभलि इति सकार लोप । पद
 धातु के अनेक अर्थ हैं । अप्रसिद्ध अर्थों के द्योतक उपसर्ग होते हैं । यथा—प्रयत्नाणिः
 शरणं, प्रपद्ये=ग्रहण करना, उपपद्यते=उपपन्न होना, उत्पद्यते=जन्म लेना, आप-
 द्यते=आपत्ति होना, निष्पद्यते, सिद्ध होना, विपद्यते=विपत्ति में पड़ना । सम्पद्यते=
 सम्पन्न होना, उपपादन=निष्पादन । प्रपन्न ।

(२२) विधातु का सत्ता उपस्थितिः वर्तमानत्व, अस्तित्व जनक व्यापार
 अर्थ है । अनिट् अकर्मकश्च, इस धातुमें सत्ता रूप फल की, स्पष्ट प्रतीति है, किन्तु
 क्रिया की नहीं, वह कर्ता में प्रत्यय होने से अनुमित है ; स विद्यते, सनकादयः
 विद्यन्ते । भवान् वेत्ता, वेत्स्यते । संस्कारः । विद्यतां यथा—सूर्यः अविद्यत् । भवान्
 विद्येत । वित्सीष्ट । अविस्त । (२३) बुध—धातु का अवगमन ज्ञान के अनुकूल
 व्यापारो अर्थः । ज्ञान की क्रिया वर्तमान रहने पर बुध्यते । समाचारं बुबुधं, शास्त्रं
 बोद्धा, गुणो । तयोर्बोधः घस्य चत्वे, शस्त्रं (भोत्स्यते) एकाचो वशो इति-भयभावे
 इति व स्थाने भ (वह शास्त्र समझेगा) । तुम शास्त्र समझो बुध्यस्व, यथा—स
 बुध्यतां, भुत्सीष्ट । अत्रापि भप्भावे चत्वे, ईश्वर चाहेंगे अवश्य ज्ञान होगा । नारद
 इत्यबोधि कृष्णः । दीप जनबुध इति च्लेः चिण्, यदा न चिण् तदा भक्तोभलि सिच्
 लो- अबुद्ध । भयस्तयोर्बोधः ।

अभुत्साताम् बुध के 'व' को भप् भावेन 'भ' अभुत्सत । सभी वेदान्त समर्थ ।
 अबुद्धाः अभुत्साताम् अभुध्यम् । अभुत्सि अभुत्स्वहि अभुत्समहि (२४) युध् धातु
 का सम्प्रहार संग्राम खुनीमार के अनुकूल व्यापार अर्थ । अयमनिट् अकर्मक अत्मने-
 पदी च । सम्प्रहरण क्रिया प्रचलित रहे तब युध्यते । बालको युध्येते । शत्रवः
 परस्परं युध्यन्ते, युध्यसे युध्येये युध्यध्वे । युध्ये, युध्यावहे युध्यामहे । संग्रामकी
 क्रिया की परोक्षकालिक समाप्ति अर्थ में निट् युध-युध युयुध त-एस्, युयुधे नकुल,
 सप्रेम सह । मेघः श्व बोद्धा, प्रहरणार्थक् युधधातोः अद्यभिन्नभविष्य, काले अर्थ
 लुट् तास् तिप् डा लघूपध् गुणे भयस्तयोर्बोधः त स्थाने घ, धातु घकारस्य जश्त्वेन
 चकारे । अत्र इट् न भवति, अनुदात्तोपदेश धातुः अनिट्भवति । योद्धारो योद्धारः

युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । सृज विसर्गे । २५ । सृज्यते । समृजे । समृजिषे ।

४ सृजि-दृशोर्ज्ञेयमकिति ६ । १ । ५८ । अनयोरमागमः स्याज्ज्ञाला-
दावकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्रीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् । मृ-
तितिक्षायाम् । २६ । मृष्यति, मृष्यते । ममर्षे । ममर्षिष्य । ममृषिषे ।

योद्धासे योद्धासाथे योद्धाप्त्वे योद्धाहे योद्धास्वहे योद्धास्महे । सामान्य भविष्यकालिक ।
योधिष्यते, आपत्तिभिः । भवानपि परिस्थितिभिः युध्यतां यथा—करपात्रीः धर्मार्थं
अयुध्यत । यदि धार्मिकः युध्येत तर्हि कल्याणं भवेत्, युस्त्रीष्ट, युद्धक्रियासमाप्ती
भूतकाले लुङ् अयुद्ध । अयुध्यसत् भ्रूयोभ्रूलि इति सलोपे त स्थाने 'ध' जश्त्वे । बल-
केशवी, अयुत्साताम् यथा—राजानः अयुत्सत अयुद्धाः अयुत्सायाम् । अयुत्सि अयु-
त्स्वहि अयुत्समहि । अयोत्स्यत् अयोत्स्येताम् ।

(२५) सृजधातुका विसर्ग विशेष मृष्टिकरना अर्थः । यद्यपि विपूर्वक सृज् का
विदाकरना, त्याग अर्थ, यथा—विसर्जनं विसृजति तथापि धात्वर्थं निदिष्ट होनेसे
विशेष निर्माण अर्थ भी है, केवल सृजका प्रयोग निर्माण अर्थमें ही है, यह निर्माणकी
परोक्ष कालिक क्रिया रहने पर भवनं समृजे । समृजाते समृजिरे । समृजिषे समृजाथे
समृजिष्वे । समृजे समृजिष्वहे समृजिमहे । मृष्टि (निर्माण) क्रिया—अथ भिन्न
भविष्यकालमें लुट् सृज् तां (तास् डा) । (४) अनयोः=सृज् और दृग्धातुके
भ्रूलि=भ्रूलादि अकित्प्रत्ययपरे अम् आगम् हो । सृज् ज् ता ऋ स्थाने यण् जकारस्य
व्रश्च्भ्रस्जेति पत्वे, ततः ष्टुस्वेभ्रष्टा । स्रष्टारी । स्रष्टारः । स्रष्टासे स्रष्टाध्वे
स्रष्टाहे स्रष्टास्वहे स्रष्टास्महे । कुलालः मृतमृत्पात्राणि स्रक्ष्यते सृज् स्य ते । भ्रूलादि
किङ्क्षिप्र प्रत्ययः 'स्य' अतः अम् आगमो भवति । जकारस्य व्रश्चेति पः तस्य कः
स्यं सकास्यं पः कपसंयोगे धः । स्रक्ष्येते । भवान् जकटादीन् मृज्यताम् यथा—ब्रह्मा
सर्वान् अमृज्यत । त्वमपि मृज्येः । यथा—बालकाः अत्र सीयुट् कित् अस्ति तेन अम्
न भवति मृक्षीरन् ध्रुवाय ध्रुवलोकम् असृष्ट विष्णुः । असृजसत् भ्रूयोभ्रूलि सलोपे
पत्वे ष्टुस्वे रूपम् । अत्रापि लिङ् सिचावात्मानेपदेयु इति सूत्रेण सिच्कित् भवति,
तेन 'अम्' न । असृक्षाताम् अत्र जकारस्य पत्वे पङोः कः सि । अमृत अमृकथाः
असृक्षायाम् अमृष्वम् अमृक्षावहि अमृक्षामहि ।

अन्वक्ष्यत (२६) मृपधातुका तित्तीक्षा (सहन) वर्दास्त करने के अनुकूल
क्रिया अर्थ । यह सेट् स्वरितेत् सकर्मक, उभयपदी, मृष्यति लट् तिप् श्यन् (सहन
करता है) । दुष्टं मृष्यते । सहन क्रिया का परोक्षभूतकाल, मृप्-मृप् मर्-मृप् ममृष
ममर्षे (बहुत क्षमाकर चुका) ममृषतुः प्रजाः ममृषुः । यत्र कित् प्रत्ययः तत्र न
गुणः । ममर्षिष्य ममृषथुः । ममृषे ममृषाते ममृषिरे क्रादिनियमान् नित्यमिड सहन-

मर्षितासि, मर्षितासे । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते । नह वन्धने । १७ । नह्यति,
नह्यते । ननाह । ननद्ध, नेहिथ । नेहे । नद्धा । नस्यति । अनात्सीत्, अनद्ध ।
इति दिवादयः ।

अथ स्वादयः

पुञ् अभिषवे । १५ ६४५ स्वादिभ्यः स्नुः ३ । ५ । ७३ । शपोऽपवादः ।
सुनोति । सुनुतः (५०१) हुस्नुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः, सुनुवः ।

क्रिया प्रभी कर्ता में माने मर्षितासि एक महीने के बाद सहन करेगा । तिप् तास्
डा इत् गुण् मर्षितासे घासः से मर्षिष्यति । आप कय क्षमा करेंगे । इट् स्य, गुण,
पापः दुखं मृष्यतु, मृष्यताम् गुरुः अमृष्यत, मृष्येत मृष्यात् मृक्षीष्ट अमर्षीत् अमर्षिष्ट,
अमर्षिष्यत् विमृष्यति । आदिमें उपसर्ग जुड़नेपर विचार आदि अर्थ हैं । (२७) नह्
वन्धने = बांधना संयत, परिधान, अर्थः अनिट्, स्वरितेत् उभयपदी सकर्मक, स
उपानही नह्यति । यथा—अग्रजः ननाह, नेह्युः नेहुः, अत एकहल्मध्ये इति एत्वे
अभ्यासलोपे । नेहिथ नहनह ननह, इट् थल् थलि च सेट् इति एत्वेऽभ्यासलोपे इट्
अभावपक्षे ननहथ नहोघः इति हकारस्य घः ऋस्तथोर्घोघः इति यस्य घः पूर्वधकास्य
जश्चे, त्व पशून् कदा ननद्ध । नेह्युः नेह ननाह ननह नेहिथ नेहिम, आत्मनेपदे नेहे
नेहाने नेहिरे । आगामिषर्णे वत्सान् नद्धा (बांधेया) नत्स्यति । नहोघः तस्य चत्वं
सकारः । नह्यतु नह्यताम्, अनह्यत, नह्येत्, नह्यात् नत्सीष्ट अनात्सीत् अनाद्धाम्
अनात्सुः अनात्सीः, अनाद्धम् अनाद्ध । अनात्सम् अनात्स्य अनात्सम्, अनद्ध अनत्साताम्
अनत्सत अनद्धाः अनत्सायाम् अनध्वम् अनत्सि अनत्स्वहि अनत्समहि । अनत्स्यत्—त ।
सन्नद्ध सन्नह्यतिमें उपसर्ग विशिष्टका संयार होना अर्थ है ।

इति प्रभाकरीटीकायां दिवादिः ।

(५) अयस्वादिः—यथ यथन् विकरण विषयक धातुमण समाप्त्यजन्तरं
मुधातः आदी यस्य प्रकरणस्य नत् आरभ्यते स्वादिगणका भेदकधर्मं श्नु
विकरण है । (१) अ इत् पुत्रातुका अभिषव=स्नपनं लता आदि निचोड़ना,
स्नानं=स्नान करना, कराना भी, पीडनम्=निचोड़कर चुभाना, सुरासन्धानं सोमलता
आदिका रस निकालना, मद्य प्रकाशना अर्थ पोषण, उभयपदी, सकर्मकः ।

(६४२) स्नादिगणपठित धातुओंसे श्नु प्रत्यय हो, प्रातः शप्को बाधकर यह
श्नु शित्, साधं धातुक, अपित्, डित् भी है । सुनोति बारम्बार स्नाति, लतां

सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे, सुनुवहे । सुपाव । सुपुवे । सोता । सुनु ।
सुनवानि, सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । ६ स्तु-सु-धृज्भ्यः परस्मैपदेपु

निश्चोतति, परान् पीडयति, । आदि क्रियाओंके वर्तमान रहते पु धातो लट् तिप्
शां वाधित्व स्वादिभ्यः श्नुः, अनुबन्ध लोपे, धात्वादेः पः सः । उकारस्य सार्वधातुक
रे गुणे, परन्तु धातोः उकारस्य न गुणः अपित् क्ति व्ययधानात् । सोनं सुनुतः अत्र
तस्मिन् क्ति अस्ति । यस्य फलं गुणाभावः सुन्वन्ति, अभिप्रायार्थकं सुधातोः वर्तमान-
कालिके सुरासन्धानार्थे लट् बहुवचने किं भोऽन्तः आदेशे शापः श्नुः । सु नु अन्ति ।
क्ति सन् गुण निषेधः उवङ् आदेशं वाधित्वा ह्रस्वोः सार्वधातुके इति यण् । त्वं
शिवं सुनोसि अभिप्रेकं करोषि, यूथां वस्त्र सुनुयः, सुनुय, यहं अङ्गोच्छ वस्त्रं सुनोमि
आवां सुन्वः सुनुवः लोपश्चा-म्बोः इति उकारस्य लोप विकल्पे । एवं सुग्मः सुनुम,
सुनुते स्नानं कुस्ते । सु नु त टेः एत्वे अपित् 'नु' क्ति अस्ति, तस्य फलं गुणनिषेध ।
सुन्वाते आताम् परे ह्रस्वोः इति उस्थाने यण् टेः एत्वे । सुन्वते । अत्र भ्रूस्थाने
'आत्मनेपदेऽवनतः' इति अत् आदेशे यण् पूर्ववत् । सुनुपे सुन्वाधे सुनुध्वे । सुन्वे सुन्वहे
सुनुवहे । म्बोः परे उकारलोपविकल्पे सुपाव—अभिप्रेकसुरासन्धाननिश्चयोत्तनफल
जनकक्रियावाचकं सुधातोः अद्यभिन्नभूतकाले (समाप्त क्रिया अर्थे) परोक्षे लिट् तिप्
णल, द्वित्वे अम्पासकार्ये, वृद्धिः अवादेशे, षत्वे दुःस्वप्ननिश्चयरणाय शिवं सुपाव,
सुपुवतुः सुपुवुः । सुपविय सुपोय सुपुवयुः । सुपाव सुपव सुपुविव सुपुविम, आत्मने-
पदे त स्थाने एण् द्वित्वे, उवङ् आदेशे सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे । सुपुविरे सुपुआधे
सुपुविध्वे सुपुवे सुपुविवहे । सोता मद्यक्षरणकर्ता । सोप्यते, वस्त्रपीडनं करिष्यति,
सुनोतु, सुनुतात्, सुनुतां सुनुवन्तु । सनु—अत्र सि स्थाने 'हि' कृते 'उतत्र प्रत्ययात्'
इति हेतुः कः सुनुतं सनुत, सुनवानि = सुनुआट् नि । पित् क्ति न भवति । उकारस्य
गुणे अवादेशे रूपं सुनवाव सुनवाम, सुनुतां सुन्वातां सुन्वताम् सुनुस्व सुन्वायां सुनुध्वम्
आत्मनेपदे उत्तम पुरुषस्य एकवचने इट् आट् आट्भेति वृद्धिः 'एतदे' उकारस्य गुणे
अवादेशे सुन्वे सुन्वावहे असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । अगुनोः अगुनुतम् असुनुत ।
अनुनवम् असुन्व असुन्म । अगुनुत असुन्वाताम् असुन्वत असुनुयाः । सुनुयात् । सूयात्
अकृतसार्वधातुरूपरे दीर्घः । सुन्वीत । सुन्वीयातां सुन्वीरन् । सुन्वीयाः । सोपीष्ट
सोपीयास्तां सोपीष्ठाः ।

(६) स्तुमु धृज्धातुसे परे सिचको इट् हो परस्मैपद परे । असुत् इति स्तुमु-
धृज्भ्यः इति सिच इट् आगमे अस्तिसिचोऽणुत्ते इति ईट् आगमे । इटः ईटि इति
सिचकारस्यलोपे, सवर्णदीर्घे सिचवृद्धिः आच् आदेशे । असावीत् असाविष्टाम् अत्रा-
विपुः असावीः असाविष्टम् असाविष्ट । असाविषम् असाविष्व असाविष्म, आत्मनेपदे
असुवत—गुणे षत्वे धृज्त्वे असोष्ट । असोपाताम् असोपत असोष्ठाः असोष्यत् ।

७।२।७२। एभ्यः सिध इट् स्यात् वरस्मैपदेषु । असावीत् । असोष्ट । चिच् चयने । २ । चिनोति । चिनुते । ७ विभाषा चेः ७।३।५८। अभ्यासःत् परस्य कुत्वं वा स्यात् सनि लिटि च । चिकाय, चिचाय । चिचये । चिच्ये । अचैपीत्, अचेष्ट । स्तृञ् आच्छादने । ३ । स्तृणोति, स्तृणुते । ४ शूर्वाः खयः ७।४।६१ । अभ्यासस्य शूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । तस्तार । तस्तरतुः तस्तरे । (४२८) गुणोऽर्तीति । स्तर्यात् । ९ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ । ऋदन्तत् संयोगादेः परयोऽलिङ् ।

(२ चिधातोः चयनम् = इकट्ठा करना चुनना, संग्रह के अनुकूलव्यापारः अनुदात्तोपदेश, अनिट्. उभयपदी, सकर्मकश्च रामः पुष्पं चिनोति । तण्डुलात् कंकड़ं चिनुते मु धातुके समानरूप ।

(७) अभ्यास से परे चिके चको कुत्वं विकल्प हो सन् लिट् परे । पुष्पाणि कदा चिकाय, चयनानुकूल व्यापार वाचक चिधातोः अद्यभिन्नभूतकाले लिट् द्विस्वादिः चिचिअ । विपापाचेः इति द्वितीय चकारस्य कुत्वे अचोऽर्णिति इति अजन्तं मत्स्वावृद्धिः आदेशे । यदा न कुत्वं तदा चिचाय चिचयगुः चिच्यतुः । चिकेथ चिकयिथ । चिकेथ चिचयिथ चिकाय चिकय इत्यादि । चेता (धान्यानां चयनकर्ता) । चेप्यति, चेप्यते । प्रत्याशिनां चयनं करिष्यति । भवान् चिनोतु, चिनुताम् अचिनोत् अचिनुत । चिनुयात् चिन्वीत । चीयात् चेपीष्ट अचैपीत् अचेष्ट ।

अपचिनोति=नीचे गिरता है । अवचिनोति । निचले भागसे चुनता है । निश्च-
नोति=निश्चयं करोति संचिनोति संग्रहक० । (३) स्तृधातुका आच्छादन, आवरण,
ढकना अर्थः । स्तृणोति आच्छादयति गृहम् । स्तृ 'नु' ति गुणे ऋवर्णास्य णस्वं
वाच्यम् । विस्तृणोति = चौदनी फैलती है । या विस्तार करता है, आस्तृणोति =
आच्छादनं करोति ।

(८) अभ्याससंज्ञकसे शर् = श प स अक्षर पूर्वमें हों ऐसा खय् प्रत्याहारके
अक्षर शेष रहे, अन्यका लोप हो । हलादि शेषको वाधकर । आस्तरणार्थकस्तृधातोः
अद्यभिन्न परोक्षभूतकाले अर्थे लिट् स्तृ स्तृ अ शूर्वाः खयः सूत्रेण शूर्वाः खयः
अभ्यासस्य सकारः । स शिष्यते । अन्यः सकारः लुप्यते । ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः इति
अर्गुणे उपधावृद्धिः । तस्तार । तौ आस्तरणं तस्तरतुः तस्तरे, तस्तराते तस्तररीरे
तस्तररी- फैली है । स्तर्यात् । स्तरिष्यति । स्तरतु (ऋदन्तोः इति इट्) स्तृणोतु ।
अस्तृणुत । स्तृणुयात् स्तर्यात् । गुणोति इति गुणः । (९) ऋदन्तसंयोगादिधातुसे
परे लिङ् सिच् को इट् विकल्प हो । तट् = आत्मनेपदे परे स्तरिपीष्ट । स्तृ
सीसत् अत्र ऋतश्च—आदि सूत्रेण विकल्पेन इट् । आर्धधातुगुणे पत्वे ष्टुत्वे णम् ।
यदा न इट् तदा उश्च इति क्त्वे गुणनिषेधे स्तृपीष्ट । अस्तापीत् अस्ताष्टाम्

षिवोरिड् वा स्यात्तडि । स्तरिपीष्ट । स्तृशीष्ट, अस्तरिष्ट । अस्तृत । धून् कम्पने । ४ । धूनोति, धूनुते । दुधाव । (४७६) स्वरतीति वेद । दुधविष, दुधोय ।

६५० श्रयुकः किति ७ । २ । ११ । श्रिज एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् न । परमपि स्वरस्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भ-सामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिदं । दुधुविष । दुधुवे । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । अधविष्यत्, अधोष्यत् । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् । अग्रविष्यत्, अधोष्यत् । इति स्वादयः ।

इगन्तलक्षणावृद्धिः अ तरिष्ट, ऋतश्चसंयोगादेः इति इट् । यदा न इट् तस्मिन् पक्षे 'उश्च' कित्, गुण निषेधे ह्रस्वावज्ञात् इति सलोपे । अस्तृत ।

(४) धु धातुका धुनना (धुनियां कर्म) कम्पन = कंपना हिलाना आदि अर्थः । ह्रस्वकम्पः, चम्पक वनानि धुनोति, कार्पासं — रुई धुनता है । शप् के स्थानमें णु प्रत्यय गुण धुनुतः धुन्वन्ति । धुनुते धुन्वाते धुन्वते । परोक्षकालिककम्पन क्रिया अर्थमें । धु-न्त—धू धू दुधू अ । अनोऽङिति वृद्धिः इति आयादेशे दुधाव । दुधुवतुः दुधविष-दु 'धु इ' य इति दशावां स्वरतिसूतिसूत्रेण इट् विकल्पे । यदा न इट् तदागुणे दुधोय । धविता । (६५०) धि, एकाच् और उगन्त धातुओंसे परे गित् कित् बलादिआर्धधातुकको इट् न हो । दुधुव—म । अग्र स्वरतिसूयति इति विकल्प इट् विधातृकं सूत्रं परमपि (पर है) विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति । तथापि स्वरस्यादि के विकल्पको बाधकर, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्ड (पहले निषेध का आरम्भ) होनेके सामर्थ्यसे अनेन=श्रयुकः किति, इति सूत्रेण, इट् निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमात् निषेध को बाधकर नित्य इट् हुआ । दुधविष दुधुवतु । दुधुवे दुधुवाते दुधुवरे । धविता, धोता । धविष्यति धोष्यति । धूनुतु धूनुताम् । अधुनोत् अधुनुत । धुन्वीत धूयात् । धविपीष्ट, धोपीष्ट । अधावीत् अधाविष्टाम् अग्रविषुः । इतिस्वादयः ।

६—अथ तुदादयः

तुद व्ययने । १ । ६५१ तुदादिभ्यः ३ । १ । ७७ । शपोऽपवादः । तुदति, तुदते । तुतोद । तुदोदिय । तुतुदे । तोत्ता । अतोत्सीत्, अतुत्त । णुद प्रेरणे । २ । तुदति, तुदते । नुनोद । नोत्ता । भ्रस्ज पाके । ३ । (६:४) ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य ष्चुत्वेन शः, शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति,

अथतुदादिः

(१) तुदधातु हो आदिमें जिस प्रकरणके । पूर्व पर प्रकरणका भेदक धर्म शप्के स्थानमें श विकरण जो पित् नहीं है । शप्पित् है । शको छिद्वत् तन्निमित्तकगुण, सम्प्रसारण, आदि नहीं होते । शप् अनुदात्त, ण उदात्त है । स्वरितेत् उभयपदी, अकर्मक, तुदका व्ययने दुःखदानं पीडापह्वयाना । दैत्यः देवान् तुदति तुतुदे व्ययनार्थक (परपीडाप्रापणार्थक) तुद धातोः लट्तिपृथक् = अ अत्र गुणो न भवति । श-छित् अस्ति । तुदतः तुदन्ति तुदते । तुतोद, लिट् तिप् णल द्वित्वादितः गुणे । न जाने कब पीडा दिया । तुतुदतुः तुतुदुः तत् चक्रुः तुदादि यल्परं द्वित्वादि कार्ये गुणे, क्रादि-नियमात् नित्यमिदं तुतुदधुः । तुतुदे । व्यथित किया त स्थाने एण् । असंयोगात् लिट् कित्, तस्य फलं गुणाभावः । व्यथन क्रिया अद्यमिन् भविष्यकालिकी हो । तोत्ता तोत्तसि तोत्तासे, तोत्तास्मि । तोत्तस्यति । तुदतु तुदतां तुदेत् । तुद्यात्, तुत्सीष्ट । अतोत्सीत् । सिचि वृद्धिः, ईडागमे दस्य चत्वे अतोत्ताम् अतोत्सुः । अतोत्सीः । अतोत्तम्, अतोत्त । भलोभलि इति सिच् सकारस्य लोपः । अतुत्त अतोत्स्यत् अतोत्स्यत् अतुत्साताम् अतुत्सत अतुत्थाः ।

(२) णुद=तुद धातुका प्रेरणा, क्रियामें प्रवृत्तिजनकव्यापारो अर्थः । नुदति । शिक्षक शिष्यको प्रेरित करता है । विपूर्वकं नुदधातु का विनोद = वहलाना अपनोद अपनुदति दूरकरना । प्रणुदति=सम्पूर्णरूपं तुदत्तुस्यं नोत्ता, नोत्स्यति, अनोत्सीत् अनोत्स्यत् । (३) भ्रस्ज धातुका पाके=भाङ्गमें भूजने के अनुकूल क्रिया अर्थः चणकं कलायकं (मटर) मसूरिकां गोधूमं च भृज्जति । भ्रष्ट्रे भर्जनाय भ्रस्जधातोः वर्तमानकालिकीभ्राष्ट्रभर्जनक्रियावर्तमाने . सट् तिप्, तुदादिभ्यः शः छित् अस्ति । भ्रस्ज अति-इति वशायां ग्रहिज्यावयिव्यधि इत्यादि सूत्रेण र-स्थाने ऋ सम्प्रसारणे । अकारस्य पूर्वरूपे सस्य ष्चुत्वेन तस्य भर्जनांशिशक्तिसि इति जकारे भृज्जति । एवं भृज्जते । लावा लाई भृजता हूँ । भृजता है । भृज्जते, भृज्जन्ते । भृज्जसे भृज्जये

भृज्जते । २ भ्रस्जो रोपघगो रम् यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ । भ्रस्जे रेफस्यो-
पघायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्वादन्त्यादयः परः ।
स्थानपठोनिर्देशाद्रोपघयोनिवृत्तिः । वभर्जं । वभर्जंतुः । कभर्जिथ, वभर्जं ।
वभ्रज्ज । वभ्रज्जंतुः । वभ्रज्जिथ । (३०९) स्कोरिति सलोपः (३०७)

भृज्जत्वे । भृज्जे वृद्धा भृज्जति । अहं भृज्जे । (२) भ्रस्जधातु के रोपघयोः= रेफ और उपघा दोनों के मिलित स्थानमें रम् आगम हो विकल्पसे आर्धधातुक प्रत्यय परे, रम् में अम् दोनों इत् । केवलं रेफः शिष्टः मित्वात्=रम् के मित् होने से अन्त्य अच्से परे हो स्थानपठो निर्देशात्=रोपघयोः में स्थानपठो उच्चरित है रम् होने पर रेफ और उपघा दोनोंकी निवृत्ति हो गयी, क्योंकि रेफ उपघा दोनों के ही स्थान में रम् हुआ है । कलायकं ययं च कदा वभर्जः । पाकजनकक्रियावाचक भ्रस्ज धातोः परोक्षेतिट् तिप्पणल् भ्रस्ज अ इति दशायां भ्रस्जोरोपघयो इति सूत्रेण भ्रस्ज (के) रेफस्य उपघाभूतसकारस्य च स्थाने रम् आगमे रेफस्य सकारस्य च निवृत्तिः । अनुबन्धलोपे । भर्जं भर्जं वभर्जं । वालिके घ्न्यानि वभर्जंतुः, यदा न इद् वभर्जिथ । भारद्वाजमते पाक्षिक इद् । सकार लोपे, जकारस्य वभर्जं= व्रश्चभ्रस्ज इति जकारस्य पत्वे । सकारस्य पटुत्वे । यदा रम् आगमो न भवति तदा भ्रस्ज शब्दस्य द्वित्वादिकार्यं वभ्रस्ज अ इति स स्थाने श्चुत्वेन शः तस्य जश्चेन जः । वभ्रज्जथुः । वभ्रज्जिथ, अत्र भारद्वाजनियमेन इद् । यस्मिन्मते न इद्, तत्र वभ्रस्जथ 'स्कोः संयोगाद्योः' इति संयोगादि सकारस्य लोपे जकारस्य व्रश्चेति पत्वे, पटुत्वे च वभ्रज्ज । भ्रस्ज-ता-रम् आगमे, रेफसकारयोः निवृत्तिः (लोपः) व्रश्च भ्रस्ज इति पत्वे, तकारस्य पटुत्वे भर्जं । यदा रम् न भवति । तदा संयोगादिसकारलोपे, जकारस्य पत्वे, तकारस्य पटुत्वे भ्रज्ज । भर्क्षति, भ्रस्ज् स्थिति । रम् आगमे । भ्रज्-स्थिति जकारस्य पत्वे तस्य पठोःसि इति ककारे स्य सकारस्य पत्वे संयोगे-क्ष रूपम् । रम् अभावपक्षे सकारस्य संयोगादिलोपे पत्वे भ्रक्षति । क्लृप्ति—किन् डिन् आर्धधातुक परे रमागम=भ्रस्जोरोपघयोः सूत्रसे प्राप्त रम् आगम को बाधकर सम्प्रसारण हो । पूर्वं विप्रतिषेधेन=विप्रतिषेधे परंकार्यम् । सूत्र से परकार्यं रम् आगमको बाधकर पूर्वं विप्रतिषेधसे सम्प्रसारण हुआ । प्राप्ते भर्जनार्थक भ्रस्ज धातोः आशीर्वादाय लिङ् तिप्, यास्, 'किदाशिगि' सूत्रेण यासुट् किन् भवति । यहाँ प्राप्त रम् आगमको बाधकर पहले सम्प्रसारण हुआ । पूर्वविप्रतिषेधसे रम् आगम भर्जं में चरितार्थ है । सम्प्रसारण इत्यात् में वार्तिक से पूर्वं विप्रतिषेध से सम्प्रसारण प्रबल पड़ा । भृज्ज यात् । सकारस्य श्चुत्वे तस्य जश्चेन जकारे । भृज्जास्ताम् । आत्मनेपदमें एकवार रम् आगम, एकवार सम्प्रसारण भ्रस्ज् सीपत् । सकारस्य संयोगादिलोपे, जकारस्य पत्वे, पठोः क बाधने, पत्वे पटुत्वे रम् आगमे भ्रक्षीष्ट सम्प्रसारण पक्षे भृक्षीष्ट ।

प्रक्षेति षः । वभ्रष्ट । वभर्ज, वभ्रज्जे । भ्रष्टा भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति, भक्ष्यति ।
 (विडति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन) भृज्यात् ।
 भृज्यास्ताम् । भृज्यासुः । भक्षीष्ट, भक्षीष्ट । अभर्क्षति, अभ्रक्षीत्,
 अभर्ष्ट, अभ्रष्ट । कृषविलेखने । कृषति, कृषते । चकषं । चकृषे ।

३ अनुदात्तस्य चटुपद्यस्यान्यतरस्याम् ३ । १ । ५९ । उपदेशेऽनुदात्तो

तुम् सदा भाङ्गमें अन्न भूजा करो । कन्या यवं गोधूमं च अभ्रक्षीत् । अभ्रस्ज् स्त्
 इति दशायाम्, रम् आगमे रेफसकारयोर्लोपे चद्वयत्र हलन्तस्याचः इति वृद्धिः ।
 जकारस्य पत्वे पकारस्य कत्वे सिचः सकारस्य पत्वे ईट् आगमे रूपम्, यदा रम्
 आगमो न भवति, तदा सकारस्य संयोगादिलोपे अन्यत्कार्यं पूर्ववत् । अभ्रक्षीत्
 अभ्राष्टाम् अभ्राक्षुः । अभ्राक्षीः अभ्राष्टम् अभ्राष्ट । अभ्राक्षम् अभ्राक्ष्व अभ्राक्षम् ।
 सेविका कन्दम् आलुकंच । अभ्रष्टे । भूतकालिकभर्जनं क्रिया अर्थ में लुङ् अभ्रस्ज् स्त
 अत्र रेफ उपधासकारस्य च स्थाने 'रम्' आगमे भ्रलोभलि सिच् सकारस्य लोपे
 जकारस्य पत्वे तकारस्य घटुत्वे रूपम् । रम् अभावपक्षे सकारस्य संयोगादिलोप इति
 विशेषः । अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षत । अभ्रष्टा अभ्रष्टं अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षंत,
 अभ्रष्टाः अभ्रक्षायाम् अभ्रक्ष्वम् । यदा भर्ज्यं (भूजा) अभ्रक्ष्यत अभ्रक्ष्यत तदा सर्वे
 अस्त्रादिप्यन् ।

(४) कृष्ठातुका विलेखनम् भूमिकर्पणं—हलर्लीचना या कुदालसे गोड़नेके
 अनुकूल व्यापारो अर्थः स्वरितेत्, उभयपदी, अनिट्, सकर्मकः । किसान खेत जोतता
 है, यही कर्पण लीचना रूप फल खेतपें है उस क्रिया को करने वाला किसान है ।
 फल व्यापारका आश्रय भेद है । जप के स्थानमें तुदादिभ्यः—श=अ प्रत्यय । जो
 अपित् छिट् भी है । जिसका फल है गुणका अभाव हलवःहक हल जोतता है ।
 कृषकः क्षेत्रं कृषते । विलेखन (जोतना) क्रिया परोक्षमें समाप्त हो तब चकपं ;
 कृप् लिट् तिप्णस् कृकृप् । अभ्यास आ स्थाने अत् हलादि शेषः । उत्तर खण्ड
 आकारस्य गुणः । महिषासुरं चकपं जगजं च कृपे, आत्मनेपदे त तस्थाने एष् कृते
 गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन । आदुगधेभ्यः लिटः कित्त्वं भवति, तेन गुणो न । अभ्यासादि
 कार्ये । चकृपाते चकृपिरे, चकृपिये । चकपं चकृपातुः चकृपुः । चकृपिष चकृपथुः
 चकृप । चकपं चकृपिव चकृपिम । हमलोग ऊसर खेत जोतते हैं । कृष्टा विलेखनार्थक
 भूमिकर्पणार्थक कृप् धातोः अद्य भिन्नमविध्यकालिक कर्पणक्रिया अर्थे लुट् तास्
 तिप्ठा अनुबन्ध लोपे टिलोप कृप् तः इति दशायाम् । (३) अनुदात्तस्य-उपदेश
 अवस्थामें जो अनुदात्त और आदुपद्य=ह्रस्व आकार उपधामें हो उस धातुको 'अम्'
 हो विकल्पसे, भ्लादि कित् भिन्न आर्धधातुक परे । प्रसङ्गमें कृप् धातु उपदेशमें

य ऋदुधस्तस्याम् वा स्याज्जलादावकिति । कृष्ठा, कर्ष्ठा । कृक्षीष्ट ।
(स्पृश-मृश कृप-तृप-दृषां चलेः सिज्वा वाच्यः) । अक्राक्षीत्, अकाक्षीत् ।
अकृक्षत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । वसपक्षे-अकृक्षत । अकृक्षाताम् ।
अकृक्षन्त । मिल सङ्गमे । ५ । मिलति, मिलते । मिमेल । मेलिता ।
अमेलीत् । मुच्छ मोचने । ६ । ४ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ । मुच लिप्-

अनुदात्त, ह्रस्व ऋकार, उपधामेँ उससे परे किञ्चित् भलादि प्रत्यय तास् है अम् हुआ । कृ अप ता अत्र ऋकारस्य यण् तकारस्य ण्त्वत्वे । अम् अभाव पक्षे आर्ध-
धातु क गुणे कर्ष्ठा-कर्ष्ठीरौ कर्ष्ठीरः । लड़का बड़ा होगा तब खेत जोतेगा । सामान्य
भविष्य कालिक कर्पणक्रियामें क्रक्ष्यति कक्ष्यति क्रक्ष्यते । भवान् आत्मानम् उचानं
कृपतु । कृपतां वृपतां कृपन्ताम् । यथा—आभीरः कर्पणयन्त्रेण (ट्रेक्टर) अकृपत्
अकृपत । खेत जोतने विपयकविधि, आज्ञा प्रेरणा, सम्भावना अर्थ में लिङ् ।
कृपेत् कृपेताम् कृपेयुः । कृपेत् कृपेयातां कृपेरन् । कृष्यात् । आप अपनी भूमि प्रस्न
होरु कृक्षीष्ट— (कर्पणं कुर्यात्) कृप स्त इत्यवस्थायाम् 'पदोः क सि' इति
ककारे पत्वे ण्त्वत्वे कृक्षीष्ट लिङ् सिनावात्मनेपदेपु इति सूत्रेण लिङ् कित् भवति,
तेन अमागमो न कृक्षीयास्तां कृक्षीयान् कृक्षीष्ठा कृक्षीयास्यां कृक्षीय । भूतकालिक
समाप्तकर्पणक्रिया अर्थे लङ् तिप् चित् । ततः (वा) स्पृशः मृश कृश तृप दृप इन
धातुओं से परे चित्को सिच् विकल्पते हो । इति सिच् पक्षे अम् आगम अक्राक्षीत् ।
अम् अभावे अकाक्षीत् । वस पक्षे अकृक्षत् । अकृष्ट । अत्र सिच् पक्षे भलोभलि
इति सलोपे ण्त्वत्वे । अकृक्षाताम् अकृक्षत अकृद्वम् । यदा चित्स्थाने वस भवति,
तदा प् स्थाने क । स स्थाने प । अकृक्षत—यत्र कित् अस्ति तत्र 'अम्' न भवति ।
अकृक्षाताम् अत्र वसस्थाने इति अकारस्य लोपः, अकृक्षन्त । अत्र भ्रकारस्य अन्त
आदेशे वसस्थाचि अकारलोपे तेन 'आत्मनेपदेऽनन्तः' इति प्रवर्तते । अक्रक्ष्यत्
अकक्ष्यत । निष्कृपति, संकृपति ।

(५) अकार इत् मिल धातुका सङ्गम—मेलनं मिलनामिलाना, फलजनक
व्यापारो अर्थः; मेलन, सम्मेलन आदि अनेकभाव, गङ्गा यमुना सरस्वती च
मिलन्ति । एतापां सङ्गमो भवति, मिमेल (कुम्भ में सभी लोग मिले) मेलिता,
मेलिष्यति, मिलतु, अमिलत, अमेलीत्, अमेलिष्यत् । (६) लृकार इत् मुच् धातु
का मोचन मुक्त करना, छोड़ना या खोलना फलजनकव्यापारो अर्थः, सकर्मक अनिद्
मुच् अति इति । (४) मोचनार्थक मुच् उपदेहायक लिप्, लाभार्थक विद्,
लोप.र्थक लुप, सिञ्चनार्थक सिच्, छेदनार्थक कृत्, दैन्यार्थक लिद्, पेयणार्थक पिस्,
धातुओंसे नुम् हो सपरे । इति सूत्रेण नुम् (न्) आगमे तस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य
ययिपरे परसवर्णे अकारे । यत्र श प्रत्ययः तत्रैव नुम् भवति । मुञ्चति गां श्रीकृष्णः ।

विद्-लुप् सिच्-कृत्-खिद-पिशां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुञ्चत्, अमुक्तं । अमुक्षाताम् । लुप् छेदने । ७ । लुम्पति । लुम्पते । लोप्ता । अलुपत्, अलुप्त । विद्ल लाभे । ८ । विदति, विदन्ते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता । विच क्षरणे । ९ । सिञ्चति, सिञ्चते ।

दिलीपः घेनुं वनाय मुमोच, श्वः नगरं मोक्ता—मुच्ता गुणे चकारस्य कुत्वे मोक्षयति मोक्ष्यते । मुञ्चतु मुञ्चताम्, अमुञ्चत । मुञ्चेत् मुच्यात्, पुपादिद्युतानि इति च्लिस्थाने अङ् अमुचत् अमुक्त । भ्रूलोभ्रलि सलोपः । अमुक्षाताम् अमुक्षत । अमुक्त्वाः, अमुक्षायाम् अमुग्धम् । अमुक्षि, अमुक्ष्वहि, अमुक्षमहि, अमोक्षयत्, अमोक्षयत । (७) लुप् धातुका छेदन, समाप्ति, लोप, अभाव, फलजनकक्रिया अर्थः । यह भी अनिट् है । खदितकाफल 'खदितः परस्मैपदेषु' च्लिस्थाने अङ् विधानम् । लुम्पति भूर्पणखा रावणवंशं, लुलोप श्वः सर्वे लोप्ता, लोप्स्यति, लुम्पतु, अलुम्पत्, लुम्पेत्, अलुपत्, अलुप्त । (८) विद् धातुका लाभप्राप्ति, फलजनकक्रिया अर्थः, यहाँ भी खदितका फल च्लिको अङ् होना । अनिट् उभयपदी, विप्रः 'शाम्' विन्दति शे मुचादीनामिति नुम् विन्दते । एकलभ्यः श्रद्धया घनुर्ज्ञानं विवेद, विविदे । व्याघ्रभूति, आचार्यके मतमें विद्धातु सेट् है । अनुदातोपदेश धातुमें पठित है । यह मत चान्द्र और दुर्ग आचार्य का भी है । परन्तु भाष्यकारके मतमें अनिट् है प्रमाणमें वरिवेत्ता उदाहरण है । परिपूर्वक विद्धातुसे तृच, किन्तु इट् का न होना । जेष्ठं परित्यज्य दाराग्निग्राही, परिवेत्ता उच्यते । जेठ धाताके पहले छोटे का विवाह होना परिवेत्ता है । वेदिष्यति वेत्स्यति । अविदत् अविच्छ ।

(९) सिच् धातुके पको स स्वरितेत् अनिट्, सक्रमंक सिच् धातुका क्षरण, चूना, पसीझना, सींचना, फलजनकक्रिया अर्थः सींचने, पानी रेंगने की क्रिया, वर्तमान रहते कर्ता अर्थमें लट् तिप् तुदादिभ्यः श (अ) शेमुचादीनाम् इति नुम् (न) तस्य अनुस्वारे परसवर्ण अकारे सिञ्चति सिञ्चते क्षेत्रं जलेन । स उद्यानं सिपेच, अहं तु लघुवाटिकां सिपेच । सभी किसान अपना खेत सींचे, सिपेचिष । सिपिचे सिपिचाते सिपिचिरे सिपिचिपे, सिपिचाथे सिपिचिध्वे, बलादिप्रत्यये परे नित्यमिट्, कल नहरके जलसे सींचूंगा, सेच्'ता चकारस्य कुत्वे । सेक्ता सेक्तारी सेक्तारः, श्रुतुकाले इन्द्रः क्षेत्राणि सेक्षयति, चकारस्य कुत्वे, पत्वे, क्षत्वे । सेक्षयते । विषयया व्याकुलो भवान् आत्मानं सिञ्चतु, सिञ्चताम् । यथा—वरिणा वनस्पर्श एः असिञ्चत् । असिञ्चत । अद्यभिन्नभूतकालिक सिञ्चनक्रिया । सिञ्चेत् । यदि आप इस बीचे खेत सींचे तो जीवन लहलहा उठे । सिञ्चात्-आप अवश्य सींचे । सिक्षीष्ट । असिचत्, क्षरणार्थक सिच् धातोः भूतकालेसमाप्तसिञ्चन क्रिया अर्थ

६५१ लिपि-सिचि ह्रस्व ३।१।५३ । एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात् । असिचत् ।
६ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ । लिपि-सिचि-ह्रः परस्य च्लेरङ्
वा तङि । असिचत्, असिक्त । लिप उपदेहे । १० । उपदेहे=वृद्धिः ।
लिम्पति, लिम्पते । लेप्ता । अलिपत्, अलिपत, अलिप्त । इति-उभय-
पदिनः । कृती छेदने । ११ । कृन्तति । चकर्त् । कतिता । कतिष्यति,
कत्स्यति । अकर्तीत् । खिद परिधाते । १२ । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता ।
पिश अवयवे । १३ । पिशति । पेशिता । ओग्रश्चू छेदने । १४ । वृश्चति ।

कर्तरि लुङ् तिप् इकार लोपे, अट् आगम, च्लिस्थाने, सिच्, प्राप्ते ततः । (६५५)
एभ्यः—लीपनार्थक लिप्, सिच् तथा स्पर्धार्थक ह्रैव्, धातुओंसे परे च्लिको अङ्
आदेश हो इति अङ्गिरूपम् । असिच'ताम् । असिचः । आत्मनेपदेतु । लिप् सिच्
ह्रैव् धातुसे परे च्लि को अङ् विकल्पसे हो, तङि=आत्मनेपदपरे । असिचत्,
असिचाताम् असिञ्चत् । असिचयाः, यदा न अङ् तदा च्लिस्थाने सिच् भ्रूलोभलि
सूत्रेण सलोपे कुत्वे, असिक्त, असिधाताम् असिधत् । अशिक्षा अशिक्षायाम्
असिक्ध्वम् । यदा पुष्पवाटिकां असेक्ष्यत तदादेवत्वम् ऐधिष्यत् ।

(१०) स्वरित (अकार) इत् अनुदात्तोपदेश, अनिट्, सकर्मक, लिप्
धातुका उपदेह=वृद्धि (लीपने, पोतनेसे स्वच्छता की सम्बृद्धि ही वृद्धि है) तदनु-
कूलव्यापारो धात्वर्थः, शेमुचादीनाम् नुम् । तिस्रः गृहान् लिम्पन्ति, बालिकायै
मन्दिरको पोत रही हैं, यथा—दीपावल्यां सर्वे गृहाणि लिलिपुः लिलिपिरे । अहन्तु
श्वः लेप्तास्मि । सभी त्योहारोंमें लेप्स्यन्ति, अलिम्पत् । लिम्पेत् लिप्सीष्ट ।
लिप्यात् । ग्रामवासिनः, स्वभवनानि अलिपन् । अलिप्त अलिप्ताताम् अलिप्सत ।
(११) इकार इत् कृत् धातुका छेदन, कर्तन काटना फल जनकक्रिया अर्थ है ।
जहाँ श विकरण होगा, वहाँ शे मुचादीनां से नुम् होगा । छेदनकी क्रिया वर्तमाने
कर्तरि लट् कृन्तति शाकम् । ससि । भ्राता वास्तुकं चकर्त्, नप्ता नासिकां कतिता ।
नापितः, केशं कतिष्यति । कत्स्यति, सेअसिचिकृतचूत इट् विकल्पः, कृन्ततु,
अकृन्तत् कृन्तेत् कृत्यात् अकर्तीत् ।

(१२) खिद्धातुका दीन्यं, दीन, खिन्न, दुःखी होना फलजनक क्रिया अर्थः ।
मुचादीनांमें परिगणितः अतएव नुम् खिन्दति क्षपरे । कौशल्या वनवासं श्रुत्वा
चिखेद, श्वः कैकेयी खेत्ता, । सर्वे खेत्स्यन्ति । यदि बड़ोंकी बात नहीं माना, तदा
भवान् खिन्दतु । यथा - वाली अखिन्दत् यदि खिन्नता प्रगट करे तो अपराध क्षमा
हो । खियात् अखेदीत् अखेदिष्यत् (१३) पिशधातुका अवयव पृथक्करण, पीसना,
चूर्णजनकव्यापार अर्थ । चैत्रः पेपणयन्त्रे गोधूमं पिशति, यथा—यवं पिपेश
पेशिता, सर्वं पेशिष्यति । स्वं नीवारं पिशतु । यथा अहम् अपिशम् । यथा—अन्नं

ववश्च । ववश्चिचय, ववश्च । ववश्चिता, ववश्च । ववश्चिचयति, ववश्चयति ।
वुश्चयात् । अवश्चिचय, अवश्चिचय । व्यच व्याजीकरणे । १५ । विचति ।
विच्ययाच । विचिचतुः । व्यचिता । व्यचिचयति । विच्ययात् । अव्याचीत्,

पिणेतु, तदा रोटिकां खादेत् । विच्ययात् अपेणीत् अपेणिष्यत् । (१६) ओ उ इत् ।
ववश्च धातुका छेदन आरासे चीरना या वड्मि छेद करना, वह छेदन क्रियाके
वर्तमानकालमें कर्तरि लट्, तिप्, तुदादिभ्यः सः । सार्धधातुकं तस्य डित्-भावः
ग्रहिज्यावयि आदिसूत्रेण सम्प्रसारणे पूर्वरूपे । ववश्चति तक्षा काष्ठम्) परोक्षे
समाप्त छेदन क्रिया-काले कर्तरि लिट् तिप् णल् द्वित्वे अभ्यासस्य लिट्परे सम्प्रसारणे
पूर्व रूपे ववश्च अ । अभ्यास-श्रृङ्कारस्य उरत् - अर् हलादिभ्ये ववश्च ववश्चतुः
ववश्चिचय । स्वरतिसूति इति इट् विकल्पः । यदा न इट् तदा ववश्च य इति दशायां
सकारस्य संयोगदिलोपे, चकारस्य, व्रजभ्रर्ज इति पत्वे पकारस्य पटुत्वे ववश्च
ऊदित्को इट् विकल्प बाधकर क्वादि नियमसे नित्य इट् व 'म' परे हो परश्चः वृक्षं
ववश्चिता ऊदित् इट् विकल्पः । पक्षे । व्रष्टा । मम पुरुषाः जंगले सरलान् वृक्षान्
ववश्चिष्यन्ति । इट् अभावे ववश्चन्ति । ववश्चतुः । अवृश्चन्तु । वृश्चेत् । वृश्चयात् ।
छेदन क्रियाके समाप्तिकालमें लुङ् अवश्च इस् इत् । इट् ईटि सलोपे दीर्घे, अवश्चोत्
अवश्चिचष्टाम् अवश्चिचपुः अवश्चिचः । उदितोवा, ईतीट् अभावे हलन्तलक्षणावृद्धिः
ववश्चेति चकारस्य पत्वे पठोः क आदेशे सिच् ककारस्य पत्वे क्षत्वे अत्राक्षीत्
अत्राष्टाम् अत्राक्षुः अत्राक्षीः ।

(१५) व्यच् धातुका व्याजीकरण छन्दकरणम् - छलाना, ठगना, या
छोखादेना, फलजनक क्रिया अर्थः । छलजनकव्यापारवाचक व्यच् धातोः क्रिया
वर्तमाने लट् ण = अ तिप् णवे अपिन् सार्धधातुक होनेसे डित् परे ग्रहिज्यावयि
सूत्रेण य स्थाने इ सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणाच्च इति अकारस्य पूर्वरूपे । विचति ।
मायावी महिलाको ठगता है । व्याजीकरण छलनेकी क्रिया परोक्षकालमें लिट्
तिप् णल् द्वित्वादिः व्यच्यच् अ । लिटि अभ्यासस्योभयेषाम् इति अभ्यास्य सम्प्रसारणे
विच्ययाच विचिचतुः अत्र प्रथमस्य सम्प्रसारं भवति पश्चात् द्वित्वम् । एवं सवन्ने कित्
लिटि परे बोध्यम् । विचिचुः । विच्यविच दिव्याच । विच्यच । ग्रहोने हमलोगोंको
छोखा दिया, श्वः भवन्तं व्यचिता । कामः सर्वं व्यचिष्यति । भवान् मन्त्रम् विचतु ।
यथा—कृष्णः दुर्योधनान् व्यचिचत् । यदि स विचेत् तदा मुलं भूषात् । छन्दकरण
अर्थविषयक आशीर्लिङ् विच्ययात् । किदाक्षिपि इति यासुट् वित् भवति । तस्य
फलं सम्प्रसारणम् । व्याजीकरण क्रिया समाप्ति रूप भूतकालमें लुङ् । अवश्च इस्
इत् इति दशायाम् इट् ईटिसकार लोपे, दीर्घे, वद्वज्रहलन्तस्याच इति प्राप्ता

अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसि इति तु नेह प्रवर्तते, अनस्सीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । उच्छि उच्छे । १६ । उच्छति । उच्छः कणश्च आदानं कणिशद्यजनं शिलम् इति यादवः । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु । १७ । ऋच्छति । (६१४) ऋच्छत्युतामिति गुणः । द्विहल् ग्रहणस्याऽनेक-हलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनच्छं । आनच्छन्तुः । ऋच्छिता । उज्ज उत्सर्गं । १८ । उज्जति । लुभ विमोहने । १९ । लुभति ।

वृद्धिः, नेति सूत्रेण निषिध्यते । अतः अतोह्लादेलंघो इति वृद्धिविकल्पः शकुनीने पाण्डवोंको घोला दिया । व्यचेः = व्यच् धातु कुटादि गणमें पड़ा है । परन्तु असभिन्न प्रत्यय होनेपर जहाँ अस् मिन्न सिजादि प्रत्यय हो, वहाँ गाङ् कुटादिभ्यः नहीं लगता क्योंकि 'अनसि' शब्दमें नञ् पार्युदासार्थक है, अस् सदृश कृन्प्रत्यय ही लिया जायेगा । कुटादिगणीय नहीं । अतः छित् न होनेसे वृद्धि निषेध नहीं हुआ । (१६) इङ्-त् उच्छधातु उच्छवृत्तिसे निर्वाह करना अर्थ है, ऐतमें गिरा हुआ कणिशस्य मञ्जरी, अन्य 'वालिके, टुकड़े आदि इकट्ठा करना उच्छवृत्ति है । इदितोनुम् । क्षेत्रात् कणम् = अनं शस्यखण्डं वा उच्छति । कणश्चः आदान = कण कण् का लेना उच्छ है । कणिशद्यजनं = सस्य मञ्जरी का संग्रह शिन है । ऐसा यादव कोपसे । परोक्ष भूतकाले उच्छवृत्ति क्रिया रहते उच्छःञ्चकार, उच्छिता, उच्छतु, उच्छेत्, उच्छयात् औच्छीत् औच्छिष्यत् ।

(१७) ऋच्छ धातुका गति = गमनं ज्ञान, इन्द्रियप्रलय, स्वापः = इन्द्रियोंका निश्चेष्ट होना । मूर्तिभावः, काठिन्यं निष्क्रिय होना, फल जनक क्रिया अर्थः । सः इन्द्रियम् ऋच्छति । व्यावायगजालां गच्छति, मूर्तिभावं चित्ररूपं प्राप्नोति । इन्द्रिय प्रलय या निष्क्रिय भावकी क्रिया, परोक्ष कालमें समाप्त हो तब आनच्छं = ऋच्छ + अ ऋच्छतृतां सूत्रेण ऋकास्य स्थाने अर गुणे अच्छं अ । तस्मान्नुट्, द्विहलः सूत्रमें द्विहल् शब्दका ग्रहण अनेक हल्का उपलक्षण (बोधक प्रकाशक) है । न एक हल् इति अनेक हल् । एकसे अधिक हल् दो या तीन जैसे-र्च्च्के ग्रहणसे नुट् आगम् हो गया, द्वित्ववि कार्य पूर्वं भवति, अत आदेः दीर्घः आनच्छं । यद्यपि यह धातु इजादि गुरुमन् भी है तथापि आम नहीं हुआ, अनुच्छः इति निषेधात् । वह साधु, इन्द्रियोंको लीन कर लिया । नये-नये, परतों, निष्क्रिय बनेगें । ब्रह्मचारी स्त्रीको देखकर मूर्तिभाव होगा । ऋच्छतु । आप भी इन्द्रियोंका निग्रह करें । जैसे—भीष्मने किया, आच्छेत् । यदि जिह्वाम् ऋच्छेत् तदा मनः सदा ऋच्छयात् । सन्यासिनः = आत्मानम् आच्छेत् । आच्छिष्टाम् आच्छिपुः (१८) उज्जधातुका उत्सर्ग त्याग, छोड़ना अर्थ है । उपकः घासादिकान् उज्जतु । सन्तः मोहादीन् उज्जश्चकार । उज्जिता = दो दिन बाद धानको निराई करेगा । उज्जिष्यति । रघु शत्रून् औज्जीत् ।

७ तीप्-सह लुभ-रूप-रिपः ७ । २ । ४४ । इच्छत्यादेः परस्य तादेराधं-
 घातुकस्पेड् वा स्यात् । लोभिता, लोब्धा । लोभिव्यति । तृप् तृम्फ तृप्ती ।
 १२ । तृपति ततर्प । तर्पिता । अतर्पीत् । तृम्फति । श्च तृम्फादीनां नुम्
 वाच्यः) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते तृम्फादयः ।
 तृत्तृम्फ । तृपयात् । मृड पृड सुखने । २३ । मृडति । पृडति । शुन गती ।
 २४ । शुनति । इपु इच्छायाम् । २५ । इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिव्यति ।

(१६) लुभधातुका विमोहन, विशेषरूपसे मोहित होना । मोहगमन होना ।
 अर्थः । यह विमोहन आशक्ति क्रियाके वर्तमान कालमें लुभति, लुलोभ । (७)
 तीप्सहलुभरूप रिपः ति=तकारादि आधधातुको इट् आगम हो तीप् सह लुभ रूप
 रिप् धातुओंसे परे । लानचमें मोहित होने अर्थवाचक लुभ धातोः भविष्यकालिक
 लोभन क्रिया अर्थ लुट् आदिकार्ये । लुभता तादि आधधातुक परे तीप्सः आदि
 सूत्रेण इट् गुणे लोभिता । यदा न इट् तदा ऋपस्तथोर्ध्वोऽधः इति त स्थाने 'ध'
 पकारस्य जस्त्वं बह्वारः । लोभिव्यति लोप्स्यति लुभतु अलुभत् अलोभीत् ।

(२०।२१) तृत्, तृम्फ दोनों धातु का तृप्ति के अनुकूलक्रिया अर्थः । स
 तृपति, पितृन् ततर्प । श्वः ऋषीन् तर्पिता । तृपतु, अतृपत्, अतर्पीत् । तृम्फति मत्तः
 वधां श्रुत्वा । (वा०) तृम्फादीनां = तृम्फके सदृश धातुओं को नुम् आगम हो ।
 आदि शब्दः—तृम्फादीनां शब्द में आदि शब्द प्रकारे=सदृश अर्थ का वाचक है ।
 अत्र=इस प्रकरण में जो धातु नकारेण अनुपक्ताः=नकार से जुड़े हो, उन्हें भी
 तृम्फादि समझना चाहिए । तृम्फ धातु से 'श' विकरणपर अनिदितां हल, उपधायाः
 न-के लोप से तृम्फादीनामिति नुम् । नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णी । तत्तृम्फ ।
 भोजन करके तृप्त हुआ । तृम्फिता । तृम्फतु अतृम्फत् । तृम्फेत्, तृपयात् । अत्र
 आशीलिङि यागुट् कित् अस्ति । तस्य फलम् 'अनिदितां हल्' इति नकारलोपः
 (तृम्फका म असिद्ध होकर 'न' होता है) अतृम्फीत् ।

(२२।२३) मृड पृड धातु, मुची होने या देने अर्थ में है । शिवः भक्तान्मृडति
 यथा—नारदः दक्षमुतात् ममर्द्धं अमर्द्धीत् । (२४) शुनधातुका गति (कुत्तेकी
 चालके) अनुकूल क्रिया अर्थः । शुनति=श्वेथ गच्छति, शुशोन शोनिता, शोनिष्यति,
 शुनतु, अशुनत्, शुनेत् अशोनीत् अशोनिष्यत् । (२५) इप् धातु का इच्छा के
 अनुकूल व्यापार चेष्टा अर्थः । इपधातोः इच्छाजनकक्रिया वर्तमाने लट् ति, श=अ,
 इपुममियमाच्छः इतिपस्थाने छ, तुक् तकारस्य श्चुत्वे । इच्छति । इयेप । ईपतुः ।
 एषिता एष्टा तीप्सहलुभरूपरिपः इति इट् विकल्पः । इच्छतु, ऐच्छत् । इच्छेत्
 इप्यात् । ऐषीत् इप् धातोः भूतकाले अर्थ लुङ्, आट्, वृद्धिः, लुङ्, स्थाने तिप्
 ङि-सिच्, (इट्, ईटि) सलोप इकारलोपे । ऐपिष्टाम् ऐपिषु ऐषीः ऐपिष्टम्

एष्यात् । ऐपीत् । कुट कौटिल्ये । २६ । (५४७) गाङ्कुटादिति डित्वम् ।
चुकुटिथ चुकोट, चुकुट । कुटिता । पुट संश्लेषणे । २७ । पुटति । स्फुट
विकसने । २८ । स्फुटति । स्फुटिता । स्फुर स्फुल संचलने । ३० । स्फुरति ।
स्फुलति ।

८ स्फुरति-स्फुलत्योर्निनिविभ्यः ८ । १ । ७६ । षत्वं वा स्यात् ।
निष्फुरति, निष्फुलति । णू स्तवने । ३१ । परिणूतगुणोदयः । नुवति ।

ऐपिष्ट । ऐपिपम् ऐपिष्य ऐपिष्म । (२६) कुट् धातुका कौटिल्य कुटिलता करना,
कूट करना, पिङ्गलबोलना अर्थः । कुटति । शिवगण नारद को कूट करते हैं ।
कुटतः । चुकोट । कूट करनेकी परोक्षकालिक समाप्त क्रिया करटक दमनकी चुकुटतुः ।
यथा—त्वं भातृन् चुकुटिथ । अत्र द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं, इद् आगमे 'गाङ् कुटा-
दिभ्यः' इति सूत्रेण थल डिन् भवति । विङ्ति च सूत्रसे गुणका निषेध । डिन्काफल
चुकुटथुः । चुकोट चुकुट चुकुटिथ चुकुटिम् । कुटिता कुटिष्यति । कुटतु, अकुटत्,
कुटयात् अकुटीत् अकुटिष्यत् । (२७) पुट् धातुका संश्लेषण (पदार्थद्वयसम्मेल-
नम्) । दो वस्तुओंका एकमें मिलाना, जोड़ना, व्यापारः । पयसि पानीयं पूटति
पुट देना । यथा—आभीरः पुषोट । पुट भेदन (जोड़ को तोड़ना) पुषोट ।
बिखरे हुए लोगो को मिला दिया । पुटिता अत्र इद् कृते (गाङ्कुटादिभ्यः) इति
डिन् तस्य फलं गुण निषेधः । पुटिता पुटिष्यति इत्यादि । (२८) स्फुट धातु का
विकसित होना, खिलना, आदि अर्थः । सेद् सकर्मकः कुटादिगणोपः । स्फुटति सूय
को देखकर कमल खिलता है । पुस्फोट अस्फुटीत् ।

(२९-३०) स्फुर स्फुल् धातु का संचलन क्रिया, खिलना, फड़फड़ना,
उभरना, फलानुकूलव्यापारो अर्थः । स्फुरति गृध्रकुटाण्डम् । स्फुलति गर्भिणी ।
(८) निर- नि और वि उपसर्गसे परे सेद् धातुसकारस्य पत्वे सांपरे खरि 'वा'
विसर्गलोपो वक्तव्यः) इति विसर्गलोपे पक्षे वाशरि इति विसर्गस्य विसर्गं, पक्षे
पत्वे निःस्फुरति निष्फुरति । पुस्फोर । स्फुरिता, स्फुरतु, अस्फुरन्, स्फुरेत् स्फु-
र्यात् अस्फुरीत् । (३१) णू=नू धातुका स्तवने-स्तुति करना । यह दीर्घ उका-
रान्त है । प्रमाण देते हैं कि परिणोतः=सर्वत्र प्रशंसितः गुणानाम् उदयो यस्य ।
यहाँ णूत् दीर्घान्त है । उदाहरण में उवङ् होने से ह्रस्व ज्ञान पड़ता है । नुवति ।
स्तवनायक नूधातु से प्रचलितस्तुति क्रिया के वर्तमान रहते लट्, श=अ अपित्साव-
धातुकं डिन् । तस्य फलं गुणनिषेधः । अचि श्रुधानुभूयाम् इति ऊकारस्य उवङ्
नुवति = भगवन् की स्तुति करता है । नुनाव=णल् । गिनररे, अचेणिति वृद्धि ।
आवादेने शिवं नुनाव । नुविता । अत्रापि कुटादिस्वात् डिन् गुणनिषेधे उवङ्

नुनाव । नुयिता । टुमस्जो शुद्धो । ३२ । मज्जति । ममज्ज । (६३६)
मस्जि-नशोरिति नुम् । । मज्जेरन्त्यात् पूर्वो नुमवाच्यः) संयोगादिलोपः ।
ममङ्क्ष्य, ममज्जिज्य । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षताम् ।
अमाङ्क्षुः । रुजो मज्जे । ३३ । रुजति रोक्ता । रोक्ष्यति । औक्षीत् । भुजो
कौटिल्ये । ३४ । रुजिवत् । विश प्रवेशने । ३५ । विशति । मृश आमर्शने ।

आदेशे नृविध्यति । नुवत् । अनुवत् । नुवेत् नूयात् । अनौधीत् अनुविध्यत् (३२)
दुशोश्च मस्जधातु का वृद्धि अर्थः । यह वृद्धि 'मांजने' से या नहाने से हो, अनिट्
अकर्मकः । दुश्च का फल द्वितोऽथुच् । ओदितकाफल निष्ठासंज्ञक सकारस्य नकारे ।
नकारे । शुद्ध होने की क्रिया वर्तमान रहते लट् तिप् ण, मस्ज् अति । स स्थाने
श्चुत्वेन ण. भ्राजन् भ्राजि इति जकारे मज्जति । माजने या धोने की क्रिया परोक्ष-
काल में समाप्त हो । तब मस्ज्मस्ज् ममस्ज् श्चुत्वे जयत्वे । ममज्ज, ममज्जतुः
ममज्जुः । ममस्ज् य भारद्वाजमते इट्, श्चुत्वे, जयत्वे । ममज्जिज्य । इटोऽग्रभावे
मशिज्=मश्ज् ओर नश्, मस्जिनशोर्भलि सूत्रेण नुम् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति अन्त्य
अच् परे प्राप्नोति, उसे वाधकर वातिक से मस्ज् धातु के अन्त्यवर्ण से पूर्व नुम्
हुश्रा । मस्ज्ज्य-सकारस्य संयोगादिलोपे, द्वित्वादिकार्ये सति । ममज्ज् य, जकारस्य
कुत्वे चत्वेककारे, नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे ङ् ममङ्क्ष्य । ममज्ज्युः । परश्वः
संक्रान्तिकाले मङ्क्ता । यहाँ भी भ्राजादि प्रत्यय 'ता' परे नुम्, सलोपे, कुत्वे, चत्वे
अनुस्वारपरसवर्णे । मङ्क्ष्यति मस्ज् स्यति 'मशिज् नशोर्भलि' इति नुम् अन्त्या-
त्पूर्वो वाच्यः । सलोपे, जकारस्य कुत्वे चत्वे पत्वे क्षत्वे । स्नानस्य क्रिया समाप्ति-
काले लुङ् अमस्ज् सइत् । नुम् सलोपे वृद्धिः । कुत्व चत्वं पत्व । अनुस्वारे पर-
सवर्णेषु अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ता (भ्रानोऽभलि सिचो लोपः) अमाङ्क्षुः । अमाङ्क्षीः
अमाङ्क्षत् अमाङ्क्त । अमाङ्क्षम् अमाङ्क्ष्य अमाङ्क्षम् ।

(३३) रुज् धातु का मज्ज, विकल होना, शरीरतोड़ना, फलजनक क्रिया
अर्थः । अनिट्, ओदित्, अकर्मक, ओकार इट् का फल निष्ठातको न होना ।
रुजति, शरीर उवस्वेयेन, विषादिकया (व्यायाम) दुःखः सहते । रुग्ण, रोगी,
रोग, शब्द इमो धातु से बने हैं । स श्वः रोक्ता । अथभिन्नमविध्यकालिक रुज्
शरीर टूटने की क्रिया । रुज् ता अथ लघूपधगुणे अकारस्य कुत्वे चत्वे । रोक्ष्यति
सस्य पकारे । रुजतु, अरुजत्, रुजेत् रुज्यात्, अरोक्षीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः,
अरोक्ताम् अरोक्षुः अरोक्षीः ।

(३४) ओश्च भुज् धातु का कौटिल्य टेढ़वाल, घोखा, छज, भोगना फलानु-
कूल क्रिया अर्थः । इसका रूप रुज्की तरह ।

(३५) विशधातु का प्रवेशन, घुसना प्रवेश, फलजनक व्यापारो अर्थः ।

३६। आमर्शनं = स्पर्शः। (६५३) अनुदात्तस्य चटुपधस्यन्यतरस्याम्।
अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्। अमृक्षत्। षदल् विशरण गत्यवसादनेषु। ३७।
सीदतीत्यादि। षदल् शातने। ३८। ९ शदेस्सितः १। ३। ६०। शिद्-

विशति सूची। गृहं विवेश। विलम्बेन कक्षायां वेक्ष्यति। त्वं गुहायां विश विजगु।
यथामुचुकुन्दो, अविशत्। विशेत्। विषयात्। अविशत्। अवेक्ष्यत्। उपसर्गबलसे
इसके भी अनेक अर्थ हैं। अभिनिविशते सन्मार्गम् (अच्छे रास्ते पर चलना है)
निविशते यदि शूकशिलापदे। टूण् चरणमें चुमता है। उाविशतु आर्यं। गृहं
प्रविशति।

(३६) मृश धातु का आमर्शनं स्पर्शः। अर्थात् सहलाना, हाथ फेरना, प्या
करना, आदि। आमृशति शरीरं, मुखं आमृष्टा जायति। माता बालकं मृशति।
यथा—पिता पुत्रं ममर्शं। शिभकः मर्ष्टा। मर्क्ष्यति मृशतु अमृशत्। मृशेत्, मृश्यात्।
अम्राक्षीत् (अमृश् सईत्) अनुदात्तस्य ऋदुपधस्यधातोः ऋकारस्य अम् (अ)
आगमे। ऋकारस्य यण्। हलन्तस्याचः वृद्धिः शकारस्य जश्त्वेन जकारे, कुत्वे चर्च्
पत्वे क्षत्वे। अम्राष्टाम् अम्राधुः। अम्राक्षीः। अम् अभावपक्षे ऋकारस्य
हलन्तत्वात् वृद्धिः। अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः। इति सिच पक्षे रूपद्वयम्। स्पृण्
मृश कृप् आविना यदा न सिच् तदा चिञ् स्थाने वसः=स तस्य कित्वात् वृद्धिनिषेः।
शेषं पूर्वत्। अमृक्ष्यत् अमृक्ष्यन् अमृक्ष्यताम् अमृक्ष्यन्। (३७) लृकार इत् 'रुद'
धातु का विशरण, विखरना, अवयवोंका अलग होना, फटना, गति = गमन
(अवसादनं) दु.ख १ = पीडित होना, इन फलों का जनक क्रिया धात्वर्थः। अनिट्
अकर्मः। लृदिक् का फन चिञ्को अङ् होना। विखरना, गमन, दुःखी होना, क्रिया
के वर्तमानकालमें लट् तिप् श। सव अति। सर्वत्र सार्वधातुकलकारस्थले पाष्ठा
इत्यादि सूत्रेण सद् स्थाने सीद् आदेशे णप् आदि कार्ये (भोक्तिकं) सीदति (निर्धन
दुखी होता है)। अहं मनोबलेन सीदामि। उपसर्ग बल मे अनेक अर्थ अवसीदति =
खि-नो भवति। आसीदति=उमीपं गच्छति। प्रसीदति = प्रसन्नो भवति। प्रव्या-
सीदति = निपीदति, उाविशति=वैठता है। विपीदति = विपादं ग्लानिं कराति।
उक्तक्रिया परोक्षकाल में समाप्त हो तब लिट् सद् सद् ससद् ससाद, सेदतुः सेदुः।
एत्वे अस्मासलोपे सत्ता (कल खेत में धान छोटा जायेगा)। सत्स्यति = दुःखी
भविष्यति। आज्ञा विधि प्रेरणा, अर्थ में लोट् सीदतु = तुम दुःखी रहो। असीदत् =
मेरे कपड़े बिखर गये हैं। सीदेत् सद्यात् तुम्हारी वृद्धि नष्ट हो जाय। असदत्,
चिञ्—अङ् असरस्यत् (३८) शब्द धातुका शातनम् = अवयवानां विभागः = अलग
अलग होना फलजनकक्रिया अर्थः। अनिट् अकर्मकः (६) शिद्भाविनो = जब
ज रश्तर होने से शिद् होना हो अस्मात्—शद् धातु से तद् = आत्मनेपद और

भाविनोऽस्मात्तृणानो स्तः । शीयते । शीयताम् । अशीयत् । शीयत । शशाद ।
शत्ता । शत्स्यति । अशदत् । अशत्स्यत् । कृ विक्षेपे । ३९ ।

६६० ऋत इद्धातोः ७ । १ । १०० । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ।
किरति । चकार । चकरतुः । चकरः । करीता, करिता । कीर्यात् । १ किरती
लवने ६ । १ । १४० । उपात् किरतेः सुट् छेदने । उपस्किरति (अङ्भ्यास-
व्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्) । उपास्किरत् । उपचस्कार ।
२ हिंसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१ । उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात्
हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ निगरणे । ४० । ३ अचि

आन = ज्ञानच् कानच् आदि प्रत्यय हों । मुनेजंटा शीयते । अवयवविभाग की
क्रिया वर्तमान रहते शब्द धातोः लट् । शब्देः शितः इति सूत्रेण आत्मनेपदे 'त' टेः
एत्वे शब्द स्थाने शीय आदेशे । सेना जशाद शब्दतुः जत्ता शत्स्यति । तव पापं शीय-
ताम् । यथा महारम्भनाम् अशीयत भवतां शीयेत् । अशदत् । अशत्स्यति ।
(३६) कृधातुका विच्छेप वितेरना, छींटना, जनक व्यापार अर्थः । व्याधः अन्नं
किरति । क्रियायाः वर्तमाने लट् ति श, कृअति ।

(६६०) ऋदन्तधातुके अङ्गको इत् आदेश हो वह अलोन्येस्यसे ऋके स्थान
में इ 'उरणरपर' से इर् आदेश हो इति सूत्रेण ऋस्थाने इर् आदेशे किरति ।
व्याध कदा अन्नं । चकार । कृ लिट्, तिप्, णल्, ऋच्छस्यूतां सूत्रेण गुणे । ततो
द्वित्वे, अङ्भ्यासादिकार्ये, अतउपधायाः वृद्धिः । अतुम् प्रत्ययपरेऽपि । कृपकी क्षेत्रे
धान्यं चकरतुः । सर्वे चकरः । श्वः गोधूमं करिता । कृ इट् ता (ऋच्छति, ऋतां
गुण) (अर्) वृतोवा इति इटः दीर्घविकल्पे । पक्षे करीता, करिष्यति, अकिरत् ।
किरतु । कीर्यात् ऋत् इत् धातोः इति ऋस्थाने इर् आदेशे । हलि चेतिदीर्घे । विक्षेप
= वितेरने की क्रिया समाप्त हो, तव अकार्पात् । अकारिष्टाम् अकारिपुः । अत्र
सिच् परे इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः ।

(१) उपात् = उपण्यसे परे किरती = कृधातुको सुट् = स आगम हो,
लवने, छेदने, काटने, अर्थमें । उस्किरति हरिणः जालम् । अत्र उक्तसूत्रेण सुट्
ककारस्य आदौ भवति । (वा०) अङ् = अट् तथा अङ्भ्यास के व्यवाये = व्यव-
धानमें भी ककारके पूर्वमें सुट् आगम कहना चाहिए । उप + अकिरत् इति दशाशाम्
उत्से अट्के व्यवधानमें कके पूर्वमें सुट् हुआ । उपास्किरत् = छेदन, कार्यक्रिया,
भगान् कदा काष्ठम् उपचस्कार । (२) प्रतेश्च—उप और प्रतिसे परे कृ धातुको
सुट् आगम हो हिंसा अर्थ होनेपर, उपस्किरति । कन्या कीटं प्रतिस्किरति । व्याधः
मृगम् । हिंसा अर्थबोधक पुट् प्रत्यय समर्थ । (४०) गृधातुका निगरणं = मुने

विभाषा ८।२।२१। गिरते रेफस्य लोऽजादौ प्रत्यये वा । गिरति, गिलति । जगार, जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरिता, गरीता । गलिता । गलीता । प्रच्छ जीप्तायाम् । ४१ । (६३४) ग्रहिज्या० इति सम्प्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छनुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राक्षीत् । मृड् प्राणत्यागे । ४२ ।

प्रासप्रच्छेपः (निगलना) सेट् सकर्मक, लीलनेके अनकूलक्रिया । जहाँ निगरण (लीलना) क्रिया वर्तमान रहे लट् ति, श = थ । गृ अति ऋत्इङातोः इति सूत्रेण ऋस्थाने इट् आदेशे । गिरति । ततः ।

(३) गृधातुके रेफको ल हो अचि=अजादि-प्रत्ययपरे विभाषा = विकल्पसे इति सूत्रेण र स्थाने लत्वे । पक्षे गिलति, गिलहरी अन्न खाती है । शृगाल. मेघ-वत्सं जगाल । अचिविभाषा इति र स्थाने लत्वे । पक्षे जगार । जगलिथ । इट्परे अजादिप्रत्यय मानकर र को ल हुआ । व्याघ्रः वत्सान् गलीता, गरीता पक्षे लत्वम् । इटो दीर्घविकल्पः बालिका गोलिकां गलीप्यति, गरीप्यति । पक्षे लत्वंदीर्घश्च । भवान् औषधं गिलतु गिरतु । यथा—अन्ये रोगिणः अगिलन् अगिरन् । यदि जरा फलं गिलेत् गिरेत् कल्याणं भवेत् । त्वं रसगोलिकां सदा गीर्याः । निगरणक्रिया-समस्त होनेपर अगालीत् अगारीत् । अगालिप्सत् अगारिप्यत् । निगरति, निजाल संगिरते = प्रतिज्ञां करोति । (४१) प्रच्छधातुका जीप्ता, जिज्ञासा, पूछना प्रश्न जनक क्रिया अर्थः । अनिट् सकर्मकः । बालकं पितरं पृच्छति । प्रश्नफलका आश्रय बालक तदनुकूलक्रिया चैत्रमें जिज्ञासा की वर्तमानकालदशामें लट्, श, प्रच्छ अति । ग्रहिज्या-पिब्यधि आदि सूत्रेण र स्थाने ऋ सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणाच्च इति अकारस्य पूर्वहो पृच्छति शिष्यः गुरुं धर्मं प्रपच्छ । भक्तौ शिवं पप्रच्छनुः । सर्वे आत्मकल्याणं प्रपच्छुः । श्रः प्रश्नं प्रष्टा । अद्यभिन्नभविष्यकालिकक्रिया अर्थे, लुट् प्रच्छ+ता अश्च अस्ज आदि सूत्रेण छ स्थाने पठते ष्टुत्वेन तस्थाने टकारे रूपम् । त्वं कदा प्रश्नं प्रक्षयसि । प्रच्छ स्यति । छस्थाने पठते तस्य पठो कः सि इति कः । स्य सकारस्य पत्वे धात्वे रूपम् । भवान् भाग्यं पृच्छतु यथा—वृद्धा अपृच्छत् । यदि कुशलं पृच्छेत् आप जिज्ञासा शान्तिके लिए सदा पूछे । पृच्छ्यात्=प्रश्नकी भूतकालिकक्रिया अप्राक्षीत् । अप्रच्छम इत् इति दशायां वट् वज हलन्तस्थाचः इति वृद्धिः छकारस्य पत्वे । क आदेशे, सिच् सकारस्य पत्वे धात्वे रूपम् । अप्राष्टाम् । अत्र भ्रूलोभलि इति मिचः सकारस्य लोपे । अप्राक्षुः अप्राक्षीः अप्राष्टम् अप्राष्ट । अप्राक्षम् अप्राक्ष्व अप्राक्षम् । (४२) मृधातुका प्राणत्याग मृत्पु होना, अर्थः । अनिट् अकर्मकः । प्राणत्याग-जनक—क्रियावाचक मृधातोः प्रचलितमरणक्रियाकाले वर्तमाने लट् श मू अ लट् । ततः ।

४ म्रियतेलुङ्-लिङ्देश्च १।३।६१। लुङ्-लिङोः शिनश्च प्रकृति-
भूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र । रिङ् । इयङ् । म्रियते । ममार । मर्ता । मरिष्यति ।
मृषीष्ट । अमृत । पृङ् व्यायामे । ४३ । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । व्याप्रियते ।
व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । ४४ । जुषते । जुजुषे । ओविजी भयचलनयोः । ४५ । प्रायेणा-

(४) मृयते: - लुङ् लङ्, शित् = शप्रत्यय की प्रकृतिभूत मृङ् धातुसे तङ् =
आत्मनेपद हो । अन्यत्र न । लिट् लुट् लृट् लङ् में नहीं । इति आत्मनेपदे 'त' रिङ्-
शयग्लिङ्क्षु' इति ऋस्थाने रिङादेशे । ततः इयङ् म्रियते । ममार = प्राण त्यागकी
परोक्षभूतकालालिक क्रिया मृ मृ मर् मृ ममृ 'अ' वृद्धिः । वृत्रासुरः इन्द्रवज्रेण
ममार । मर्ता । अद्यभिन्नभविष्यकाले लुट् मृ ता गुणः । सर्वे मरिष्यन्ति । ऋद्धनोः
स्ये इति इट् । श विकरणविषये 'म्रियतेलुङ्-लिङोश्च' इति आत्मनेपदम् । महा-
दुष्टस्त्वं म्रियताम् । यथा—हिरण्याक्षः अम्रियत । यदि दुष्टः मृयेत् तदा कल्याणं
भवेत् । मृषीष्ट = मरण विषयक आशीर्वादार्थे लिङ् । उक्त सूत्रेण आत्मनेपदम् ।
सीयुट् सुट् 'उञ्च' इति क्ति, तस्य फलं गुणनिषेधः पत्वे टुत्वे । अमृ + मरण
क्रियासमाप्तिकाले लुङ् त, अट् सिच्, सकारस्य 'ह्रस्वादङ्गात्' इति लोपः । अमृपा-
नान् अमृपत । अमृषाः अमृषाथाम्, अमृद्वम् । अमृषि । आ । प्रतिष्ठामङ्गेन
अमृ ब्रहि, वयं अमृमहि । अमरिष्यत् । (४३) इ इत्, पृ धातुका व्यायाम, व्यापार
कसरत, चेष्टा करनेके अनुकूल क्रिया अर्थः । अनिट् अकर्मकः । प्रायेण = यह धातु
प्रायः विआङ् पूर्वक है । कहीं नहीं भी है । व्यायमकी क्रियाके वर्तमान रह्ये ।
व्याप्रियते धनिकः । मल्लोत्रा पि आपृ अत्र रिङ्-शयग्लिङ्क्षु इति सूत्रेण ऋस्थाने
रिङ् आदेशे । इकारस्य इयङ् टेः एत्वम् । व्यापप्रे = परोक्षभूतकालिकव्यापार या
व्यायाम व्यापृ 'त' तस्य स्थाने 'एङ्' द्वित्वादिकार्यं, उत्तरखण्डस्य ऋस्थाने यण ।
व्यापारिणो मल्लो वा व्यापप्राते । व्यापर्ता । व्यापरिष्यते । ऋद्धनोः इतीट् । व्याप्रि-
यताम्—येतां यन्ताम् । व्याप्रियत, व्यापृत्यत व्यापृषीष्ट । व्यापृत=ह्रस्वादङ्गात्
इति सिचोलोपः व्यापृषातां व्यापृपत । (४४) ईकार इत् जुषधातुका प्रीति =
सप्रेम मिलन, सेवन = सुधूपा = सेवाके अनुकूल व्यापारो अर्थः । कामी स्त्रियं
जुषते । मुढः शरीरं जुजुषे । स शिवं जोषिता । जोषिष्यते । राज्ञा प्रजाकी सेवा
करेगा । भवान् परिवृत्तं जुपताम् । यथा—रामः आश्रितान् अजुषत । यदि नेता
प्रवां जुषत तदा विजयी भवेत् । त्वं देशवासिनं जोषिषीष्टाः । अजोषीष्ट । यदि
लोकान् अजोषिष्यत् तदा सुखम् अभविष्यत् । (४५) ओकार ईकार इत् विज
धातुका भय और कम्पनके अनुकूल क्रिया अर्थः । ओ इत्का फल उद्विग्नः मे निष्ठा
'त' को नकार होना । ईदित्से इट् निषेध । सेट् सकर्मकः । प्रायः यह धातु उत्

यमुत्पूवंः । उद्विजते । ६६५ विज इट् १ । २ । २ । विजः पर इडादिप्रत्ययो
ङिद्वत् । उद्विजिता ।

इति तुदादयः ।

७—अथ रुधादयः

रुधिर आवरणे । १ । ६६६ रुधादिभ्यः शनम् ३ । १ । ७८ । शपोऽग-
वादः । रुणद्धिः (५७६) शनसोरत्सलोपः । रुन्धः । रुन्धति । रुणत्सि ।

पूर्वक दृष्ट है । भय कम्पन की क्रियाके वर्तमान कालमें उद्विजते उद्विग्न, भयभीत,
कम्पित होना । राजा अङ्गेन प्रजाः उद्विजते उद्विजिता । भय, कम्पन उद्वेग,
जनकक्रियावाचक उद्विजघ्रातोः अद्यभिन्नमविष्यकालिक क्रिया अर्थे लुट् त, तास,
डा आदि इट् ततः ।

(६६५) विज् धातुसे परे इट् आदि प्रत्यय ङिद्वत् हों । ङिष्काफल गुण
निषेधः । प्रजाः कटुशासनात् उद्विजिष्यते । शासकः असामाजिकतत्त्वान् उद्वि-
जताम् । यथा—रघुः शत्रून् उद्विजत । उद्विजेत् । उद्विजिषीष्ट । उद्विजिष्येत् ।
उद्विजिष्यत ।

इति प्रभाकर्यां तुदादि गणः समाप्तः ।

अथरुधादिः इस गणकी मुख्य विशेषता 'शनम्' विकरण है । जो प्रकृति
प्रत्ययके मध्यमें 'न' बनकर बैठता है । यही अन्य प्रकरणोंका भेदक धर्म है । (१)
रुधधातुका आवरण, अवरोध, रुकावटके अनुकूल क्रिया अर्थः । इर इत् । इसकाफल
इरितो 'वा' से च्लिको अङ् होना है । अनिट्, सकर्मकः, उभयपदी ।

(६) रुधादिगण पठित धातुओंसे परे शनम् हो । शप्को बाधकर । अनुबन्ध
लोप 'न' शेष । रुधादिशब्दमें घ को जश्च न करनेका फल अनुकायं रुधका स्पष्ट
ज्ञान होना । सूत्रमें होनेसे साधुः । शनं श्काफल शनसोरत्सलोपः । मित्का फल
मिदृच्योन्त्यात्परः । रुणद्धि आवरण, अवरोध, फलजनकव्यापारवाचकरुधघ्रातोः
अवरोधक्रिया-वर्तमाने काले अर्थे लट्,ति । शप् बाधित्वा 'शनम्' अनुबन्धलोपे-
'न'मिस्वात् उकारोत्तरवति नकारो जायते । रुन्धति । रुन्धस्तपोः इति तस्याने

१६ (क)

रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । रुण्धिम् । रुन्धवः । रुन्धम् । रुन्धे । रुन्धाते ।
रुन्धने । रुरोध, रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति, रोत्स्यते । रुणद्धु, रुन्धात् ।
रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि रुण्धानि । रुण्धाव । रुण्धाम । रुन्धाम्, रुन्धाताम्,
रुन्धताम् । रुन्त्स्व । रुण्धे । रुण्धावहे । रुण्धामहे । अरुणत्, अरुणद् ।
अरुन्धाम् । अरुन्धन्, अरुणत् । अरुणः । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत ।

‘ध’ । धातु धकारस्य जश्त्वं दकारः, नस्य णत्वे रूपम् । ती शत्रून् रुन्धः ।
रुन्धत्तस् इति दशायां तस् इत्यस्य (अपित् सार्वधातुकं) ङित । ‘शनसोरलोपः’
अकारस्य लोपे तस्य स्थाने धः । ‘भरोभरि सवर्णे’ पूर्वधकारस्य लोपविकल्पे ।
णत्वे रूपम् । नकारस्य अनुस्वारेपरसवर्णे, रुन्धः । पक्षे रुन्धः । शत्रुसेनां रुन्धन्ति ।
रुन्धन्ति, भ्रकारस्य ‘अन्त’ आदेशे अकारलोपे । नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णे । त्वं
बालकं रुणत्सि अत्र धकारस्य चत्वेन तकारः । गुणं कुत्सितां प्रवृत्ति रुन्धः ।
यथा—अहं (खल) वृत्ति रुण्धिम् । आवां गतं रुन्धः, वयं रुन्धम् । अवरोध-
क्रियाका फलकर्तृगामी होनेसे आत्मनेपद रुन्धे, कृष्णरामो रुन्धाते । राक्षसाः
रुन्धते । रोकनेकी क्रिया अनद्यतनपरोक्षकालमें समाप्त हो तब रुरोध । रुन्धतुः
रुन्धुः । रुरोधिष । रुन्धिव रुन्धिम । रुन्धे, रुन्धाते रुन्धिरे । रुन्धिषे । परश्वः
आक्रमणकारिणः रोद्धा । रुन्धता, त स्थाने ध, धातु धकारस्य जश्त्वम् । उकारस्य
गुणः । सेना रोत्स्यति । राजमार्गं रोत्स्यते भवान् स्वरिपून् रुणद्धु । अवरोध-
विषयक आशीर्वादायै ‘तु’ स्थाने तातङ्, रुन्धात् । रुन्धि, रुन्ध्’हि’हुभ्रस्यो हेधिः
इति हि स्थाने धि । भरोभरि सवर्णेधकारलोपे । नकारस्य अकारलोपे । रुण्धानि
आहुतमस्य पिच्च’ आद् । पिदस्ति । तस्य फलं नकारस्य अकारलोपो न ।
रुन्धाव । रुण्धाम । रुण्धे रुन्धावहे, रुण्धामहे । गोपः स्वगाः श्रजं रुन्धां
गोपी रुन्धातां । सर्वे रुन्धताम् रुन्त्स्व, रुन्ध्यात्, तस्य ‘से’ तस्य (एकारस्य)
सवाम्यां वामो इति व । धस्य चत्वे तः, नकारस्य अकारलोपः । रुन्धाथां रुन्धवम् ।
रुण्धे रुन्धावहे रुण्धामहे । अवरोध या रुन्धना क्रियाके अनद्यतनभूतकालमें
जङ् । अरुण्धत् तकारस्य संयोगान्तलोपे, जश्त्वे, वावसाने चत्वे । अरुणत्-द् मार्ग,
राजपुरुषो दस्मून् अरुन्धाम् अरुन्धन् । रामः अधर्ममरुणत् । अवरोधक्रियाका
कर्ता त्वं हो म० पु० सिप्, इलोपे, सकारस्य ह्रस्व्यादिलोपे, धकारस्य जश्त्वे
चत्वेविकल्पे । अरुणत् । पक्षे-दकारस्य रुत्वे विसर्गे अरुणः । अरुन्धम् अरुन्ध ।
आत्मनेपदे अरुन्धत् ‘शनसोः’ अकारलोपे तस्य धः, सवर्णे भरिलोपे, अरुन्धाताम्
अरुन्धत अरुन्धाः । अवरोध आवरणविषयकविधि, प्रेरणा, प्रार्थनाकी सम्भावनामें
रुन्धीत । बालकान् रुन्ध्यात् । भवान् अधर्ममार्गात् सर्वं रुन्ध्यान् रुन्धीष्ट । लिङ्ग-
सिचो इतिक्त्, तेन गुणो न । अवरोधक्रियाके भूतकालमें, अरुन्धत । अत्र इरितोवा

अरुन्धाः । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुध्यात्, रुत्सीष्ट । अरुधत्, अरोत्सीत्, अरुद्ध । अरुत्साताम् अरुसत् । अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत । भिदिर् विदारणे । २ । छिदिर् द्वैत्रीकरणे । ३ । युजिर् योगे । ४ । रिचिर् विरेचने । ५ । रिणक्ति, रिङ्क्ते । रि च । रेक्ता । रेक्ष्यति, अरिणक् । अरिचत्, अरैक्षीत्,

इति च्लि स्थाने अङ् अरुधताम् अरुधन् अरुधः । यदा च्लिस्थाने अङ् न भवति तदा सिच्, वदश्चहलन्तस्याचः वृद्धिः, धकारस्य चत्वे, ईट्, अरोत्सीत् अरोद्धाम् अरोत्सुः । आत्मनेपदे । अरुद्ध भलोभलि सिचोलोपः, तस्य धः, धातुधकारस्य जश्त्वम् । अरुत्सातान्, अरुत्सत । अरोत्स्यत् । (२) इर इत्संज्ञक भिद्धातुका विदारण, भेदन, फाड़ना, फलजनकक्रिया अर्थः । अनिट् सकर्मकः । वृत्सिहः हिरण्यकश्यपो वक्षस्थलं भिनक्ति । भिन्ते 'श्न'कृते भिन्द्त । दकारस्य सवर्ण-भ्रिपरि लोपे, अल्लोपे च । विदारणफलका आधार वक्षस्थल । क्रियाका आधार नरसिहः । यथा—विष्णुः मधुं कैटभश्च विभिदे । श्वः भेत्ता, सदा मत्कुणान् भेत्स्यति । भवान् आत्मानम् अवगुणं भिनक्तु, भिन्तात् भिन्ताम् । यथा—अन्यो अभिनत्, अभिनत । भिन्देत्, भिन्दीत, भिद्यात् भित्सीष्ट । अभिदत् अभंषीत् अभित्त । अभेत्स्यत ।

(३) छिद धातुका द्वैत्रीकरण, एकस्य वस्तुनः छेदनेन खण्डद्वयकरणम् । छीलना काटना= टुकड़े करना, अनिट् । इर इत् । सकर्मकः । उभयपदी । तथा काष्ठ छिनक्ति छिन्तः । श्नम् अकारलोपः दकारस्य सवर्णं भ्रिपरि लोपः । द्वैत्रीकरण (खण्ड होना) फल काष्ठमें, तदनुकूलक्रिया तथा (बड़ई) में । यथामहिषासुरस्य शिरः विच्छेद, विच्छिदे । गुरुः तव अज्ञानानि छेत्ता । नापितः छुरेण केजान् छेत्स्यति । छेत्स्यते । स कुष्माण्डं छिन्तु । छिन्ताम् यथा पाचकः अलावुं पटोलं च अच्छिन्नत । अच्छिन्त छिन्देत्, छिन्दीत । नवान्नं छिद्यात् छित्सीष्ट । अच्छिदत् । अच्छेत्सीत्, अच्छित । अच्छेत्स्यत् । उच्छिन्नक्ति=उच्छिन्न करता है । परिछिनक्ति= नापता है । परिच्छेद्य परिच्छेदक, परिछिन्न । (४) इर इत् युजधातु का योग, संयोजन मिलना, अर्थके अनुकूल क्रिया । कृपकः वृषभी युनक्ति । युन्ते न-भे अकालोप होने से न का अनुस्वारपरसवर्ण । प्रथम ज को कुत्वेन ग चत्वेन 'क' । हनुमान् सीतां युयोज युयुजे सन्त भक्तानां मनः परमात्मनि योक्ता योक्ष्यति । योक्ष्यते, युनक्तु युन्ताम् । अयुनक् । अयोक्षीत् । अयुक्त । अयोक्ष्यत् । अनुयुक्ते अनुयोग करता है उयुङ्क्ते=उयोग करता है । उपयुङ्क्ते उपयोगः । नियुनक्ति= नियुक्त करने की क्रिया । प्रयुन्ते=प्रयोग करता है । वियुनक्ति=वियोग । (५) रिच् धातु विरेचन, पृथक्करण, रिच करना=खाली होना । फलजनक व्यापारो अर्थः, अनिट्, नकर्मकः, इर इत् । भाटकः गृहं रिणक्ति । रिङ्क्ते । चकारस्य कुत्वे,

अरिक्त। विचिर् पृथग्भावे। ६। विनक्ति, विङ्क्ते। क्षुदिर्। सम्पेयणे।
 ७। क्षुणत्ति, क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत्, अक्षोत्सीत्। अक्षत्। उच्छदिर्
 दीप्तिदेवनयोः। ८। छृणत्ति, छृन्ते, चच्छदं। (६३०) सेऽसिचीति वेद्।
 चच्छृत्से, चच्छृदिपे। छदिता। छदिष्यति, छत्स्यति अच्छृदत्, अच्छदीत्।
 अच्छदिष्ट। अतृदिर् हिंसानादरयोः। ९। तृणत्ति। तृन्ते। कृती वेष्टने।
 १०। कृणत्ति। तृह हिंसि हिंसायाम्। ११-१२।

७ तृणह इम् ७। ३। १२। तृहः श्मि कृते इमागमो हलादो पिति।

अकारलोपे, सति नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णे विरेचन, रिक्त फलका आधार गृह
 तदनुकूलक्रिया भाटकमें। छाप्रः छायावासं रिरेच। रिरिचे, रेक्ता अत्रगुणे चकारस्य
 कुत्से रेक्ष्यति सकारस्य पत्वे क्षत्वे। अरिणक्—उसने स्थान खाली कर दिया।
 तकारस्य हल्छादि लोपे, नकारस्य णत्वे, चकारस्य कुत्से अरिङ्गताम् अरिङ्चन्।
 त्वं कदा अरिणक्, अरिङ्गताम्, अरिङ्गत्। अहं ह्यः अरिणचम्। अरिङ्च
 अरिङ्चम्। रिच्यात् रिङ्चीत्। रिच्यात् रिङ्गीष्ट। अरिचत्, अरिङ्गीत्, अरिक्तः
 भ्रूलोभ्रलि सिच् लोपः सकारस्य कुत्स्वम्। (६) विच धातु का पृथग्भावे, विभाग-
 करण, अलग होना, फलजनकव्यापारोअर्थः। तण्डुलात् कंकड़ं विनक्ति। =अलग
 करता है। उपसर्गसे अनेक अर्थ होंगे। विवेच। वेक्ता। वेक्ष्यति। अविचक्।
 अविचत्। (७) क्षुघ धातु का सम्पेयणम्। चूर्णीकरणम्। कूटना, उलूखल में
 मुसलसे कूटने अर्थमें विशेष है। भार्या मुमलेन, उलूखले यवं क्षुणत्ति। क्षुन्ते।
 वेद्यः ओषधानि चक्षोद, चुक्षुदे, क्षोक्ता, क्षोत्स्यति उच्छृद्—छृद् धातु का
 दीप्ति, प्रकाश बढ़ाना, देवन, जूआ खेलना, जोक करना, गृहिणी वतिकां छृणत्ति।
 छृन्ते। पाण्डवः छूतं चच्छदं। यथा—त्वं चछृदिसे, सेऽसिचिकृत्तृच्छृदत्तृदन्तृत्तः
 इति 'इट' विकल्पः। छदिता, छर्ता अद्यभिन्नमविष्यकालिकप्रकाशकर्ता।
 छूत क्रीडकः छदिष्यति छत्स्यति। च्लि, स्थाने अङ् अछृदत्। अङ् अभावे सिच्
 लिट्, सिज्लोपः। अच्छदिष्ट। (८) तृद धातुका हिंसा, प्राणवियोग। अनादर,
 अपमान फलके अनुकूल क्रिया, सेट्, उभयपदी। मदान्धः सर्वं तृणत्ति तृणतुष्य
 अपमान या कष्ट देता है। तृन्ते श्मम् अकारलोपे, भ्रूरोभ्ररि सवर्णे, दकारलोपे।
 श्रूपयः संसारं ततर्द, तर्दे। तदिता। तदिष्यति। तृणत्तु। तदिषीष्ट अतृदत्
 अतर्दीत्। अतदिष्ट। अतदिष्यत्। (१०) कृत् धातुका वेष्टन धरना, लपेटना,
 अर्थः। पुस्तकं कृणत्ति (वेष्टयति)। (१२-१२) तृह हिंस धातुका हिंसा के
 अनुकूल क्रिया अर्थः प्राण वियोगानुकूलव्यापारो हिंसा। (७) तृद् धातुको 'श्मम्'
 करने पर 'इम् का आगम हो हलादि पित् प्रत्यय परे। तृणेडि। = हिंसानुकूल
 क्रियावाचक गृह् धातोः प्रचलितक्रियावर्तमाने लट् तिप्, अपं याधित्वा, 'श्मम्'

तृणेहि । तृण्डः । ततर्हं । तर्हिता । अतृणेद् । ८ इनान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ।
 णमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिस । हिसिता । ९ तिप्प-
 नस्तेः ८ । २ । ७३ । पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिप्पि न त्वस्ते । (१०५)
 ससजुपोरुत्थस्यापवादः । अहिनत्, अहिनद् । अहिस्ताम् । अहिसन् ।

६७० सिपि घातो रुर्वा ८ । २ । ७४ । पदान्तस्य घातोः सस्य रुः
 स्याद् वा । पक्षे (६७) 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । अहिनः, अहिनत्,

अनुबन्धलोपे, णत्वे तृणह्ति 'तृण ह इम्' इति सूत्रेण इम् आगमे (अन्त्य अच् परे
 मित् भवति) ततः नकारघटकअकार-इकारयोः स्थाने एकार गुणे तृणेह ति ।
 हकारस्य ङः, तकारस्य (तयोर्धोऽधः तस्य प्लुत्वं ङः, ङोढेलोपः । नकारस्यणकारः ।
 दस्यून तृण्डः—तृणह तस इति नकारस्य अकारलोपः हस्य ङः तस्य ध, ङः
 ङोढेलोपः, नस्य णः । तृहन्ति । त्वं सर्वं तृणेक्षि । तृण्डः तृण्ड अह कमपि न
 तृणेहि । तृह्ण तृह्याः हिसा क्रिया अद्यभिन्न भूतकालमें समाप्त हो तव । अतृणेद् ।
 अतृणहत् 'तृणह इम् आगमे, तकारस्य हल्ङ्घादिलोपे, हकारस्य ङत्वे, जश्त्वे, चत्वे,
 रूपम् । अतृण्डम् अतृहन् । अतृणेद् अतृण्डम् अतृण्ड । अतृणेहि अतृह्ण अतृह्या ।
 तृह्यात् तृह्यात् । अतर्हीत् अतर्हिष्टाम् । अतर्हिष्यत् । (८) इनात् 'णम्' से परे
 नकारका लोप हो । हिनस्ति मत्कुणम् । हिसार्थक इदित् हिस घातोः (इदितोनुम्
 घातोः नुम् कृते लट्), तिप् णम् हिनन् स्ति । णात् नलोपः इति द्वितीय
 नकारस्य लोपे रूपं । राक्षसो हिसतः । हिसन्ति । त्वं पापं हिनस्ति । हिसयः
 हिस्य । हिनस्मि हिस्व, हिसमः । जिहिस, जिहिसतुः । हिसिता । हिसिष्यति ।
 हिनस्तु । (८) तिप्पि = पदान्त 'म' को द हो तिप् परे अनस्तेः = न अस्तेः ।
 अम्का सकार न हो । यह सूत्र ससजुपोरुः का बाधक है । हिसा क्रियाका अद्यभिन्न
 भूतकाल में । अहिनत् । हिसार्थक हिसघातोः नुम् लट् तिप् इकारलोपे, णम् अट्
 अहिनस्त् तकारस्य हल्ङ्घादिलोपे, तिप्पनस्तेः इति सकारस्य दः । न तु ससजुपोरुः ।
 दकारस्य चत्वे अहिनत् रूपम् । पक्षे अहिनद् अहिस्ताम् । णयः अकारलोपे नस्य
 अनुस्वारे रूपम् । अहिसन् ।

(६७०) सिप्परे पदान्त घातु के स को रु हो । विकल्प से अहिनः—अहिन-
 सम् सकारस्य हल्ङ्घादिलोपे 'णान्न लोपः' इति द्वितीय नकारस्य लोपे, सिपि घातोः
 इति सकारस्य रु न भवति । तदा झलां जशोऽन्ते इति सकारस्य जश्त्वं दकारः,
 चत्वं विकल्प. अहिनत्, अहिनद्, अहिसतम् अहिसत अहिनसम्, अहिस्व, अहिस्म ।
 हिस्वात् अहिस्वात् । (१३) उन्धधातु का क्लेदनम्, आर्त्री करणम् = गीता करना
 पसीना अर्थः । बालकः वस्त्रं उनक्ति—उनन्दति णान्नलोपः, द्वितीय नकारस्य लोपे
 दकारस्य चत्वे । रजकी वस्त्राणि उन्तः अन्येऽपि उन्दन्ति । इजादिः गुरुमान् घातु

अहिनद् । उन्दी वलेदने । १३ । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार ।
 ओनत् । ओन्ताम्, ओन्दन् । ओनः ओनत् । ओनदम् । अञ्ज व्यति-अक्षण-
 कान्ति-गतिपु । १४ । अनक्ति । अङ्क्त अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जय,
 आनङ्क्य । अञ्जिता, अङ्क्ता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । १ अञ्जेः
 सिचि ७ । २ । ७१ । अञ्जेः सिचो नित्यमिद् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्चू

होने से आम् कृ लिट् आदिका अनुप्रयोग । उन्दाञ्चकार लट्वाम् । आद्रीकरणक्रिया
 होने वाली हो तब उन्दिता । उन्दिष्यति । हो चुकी हो तब । ओनत् । उन्द न त्
 आट्, वृद्धिः, द्वितीयनकारस्य लोपे, तकारस्य हल्ङ्घयादिलोपे दकारस्य चत्वं ओनत्,
 ओन्ताम् । नलीपः अलोपः, दकारस्य सवर्णे ऋरिपरे लोपे । ओन्दन् ओनः ओनत् ।
 सिप् सकारस्य हल्ङ्घादि लोपः । दकारस्य दश्चेति 'रः' । उन्धात्, उघात्,
 ओन्दीत् ओन्दिष्यत् । (१४) उकार इत्, अञ्जघातुका व्यक्तिः, विवेचनम्,
 स्पष्टज्ञान करना, अक्षण, अभ्यङ्ग, विलेपनम्=शरीर में मालिस करना, कान्ति=
 इच्छा, गमन आदि फलजनकव्यापारो अर्थः ऊदित् से इट् विकल्पः प्रथमं शरीरस्वा
 अनक्ति । अङ्क्तः अञ्जन्ति । शनाग्नलोपः, जकारस्य कुत्वं गकारः, तस्य चत्वं
 ककारः । विवेचन अङ्गकी स्वच्छता, इच्छा, या गमन करता है । विवेक, स्वच्छता
 आदि फलजनक क्रियाके दो कर्ता हों तब द्विवचनं 'थनम्' अनञ्ज तस् इति दशायाम्
 जकारस्य कुत्वं चत्वं ककारः नद्चापदान्तस्य झलि इति नकारस्य अनुसारे तस्य
 ययि परे पसवर्णे ङकार अन्त आदेशे । अञ्जन्ति । थनमः परस्य नकारस्य लोपः,
 अकारलोपश्च अनुस्वारपरसवर्णे अनक्षि । अङ्क्यः, अङ्क्य । अनजिम,
 अञ्जव, अञ्जम । उक्तक्रिया अद्यभिन्न परोक्षकालमें समस्त हो, लिट् द्वित्वादिकार्ये
 अञ्ज् अञ्ज्, 'अत ओदः' आअञ्च् तस्मान्नुट्द्विद्वलः मूयेण नुट् । आनञ्ज
 आनञ्जतुः आनञ्जुः । त्वं स्वशरीरम् आनञ्जय, स्वरति-धूञ्जदितोवा इति इट्
 विवक्ष्यः । पक्षे कुत्वे, चत्वे, अनुस्वारपरसवर्णे । अञ्जिता । उदिस्थात् इट् विकल्पः
 पक्षे अङ्ता । अञ्जिष्यति अङ्क्यति । विधि प्रेरणा आदि की सम्भावनामे अनक्तु
 अङ्क्तात् अङ्क्यताम् अञ्जन्तु अङ्ग्धि-अञ्ज् सि तस्य 'हि', हेधिः, सो अपित्,
 झि भवति । थनम् अकारस्य लोपे, जकारस्य कुत्वं गः नकारस्य अनुरवारपर
 सवर्णे । अङ्क्तम् अङ्क्त । अनजानि । लोट्लकारस्य उ० पुरुषस्य आट्, पित्,
 भवति । द्वितीयनकारस्य शनाग्नलोपः । आनक्-आनवत् । आट्, वृद्धिः, घातु
 नकारस्य लोपः तकारस्य हल्ङ्घादिलोपः, चत्वंम् । आङ्क्ताम् आञ्जन्, आनक्
 आङ्क्तम् आङ्क्त । आनजम् ।

(१) अञ्ज घातु से परे सिच् को नित्य इट् हो । यह विकल्पइट्का बाधक
 है । आञ्जीत् = अञ्जघातोः भूतकाले नुट्, त, आट् वृद्धिः च्तेः, सिच्, तस्य

संकोचने । १५ । तनक्ति । तङ्क्ता, तञ्चिता । ओवीजी भयचलनयोः । १६ ।
विनक्ति (६६५) विज इडिति डित्वम् । विविजिय । विजिता । अविनक् ।
अविजीत् । शिष्ल विक्षेपणे । १७ । शिनिष्ट । शिष्टः । शिपन्ति । शिनक्षि ।
शिशेष । शिशेषिय । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेष्टिः । शिषिड । शिनपाणि ।
अशिनट् । शिष्यात् । शिष्यात् । अशिपत् । एवं पिष्ल संचूर्णने । १८ ।

(अञ्जेः सिचि) इति नित्यमिड् । इट् च । इटः ईटि सलोपे । सवर्णदीर्घे ।
आञ्जिष्टाम् आञ्जिष्टुः । आञ्जी, आञ्जिष्टम् आञ्जिष्ट । आञ्जिपम् आञ्जिष्व
आञ्जिष्वम् । आञ्जिष्वत् आङ्क्ष्यत् । अञ्जनक्ति=अञ्जलेपन करता है । व्यनक्ति=
स्पष्ट करता है व्यंग्य अङ्ग आदिशब्द इसी धातुके रूप हैं । बालिका नेत्रयोः
अञ्जनम् अनक्ति । (१५) ऊकार इत् तञ्च् धातुका संकोचनम्—प्रसृतस्य
वस्तुनो अल्पदेशकरणम् । बटोरना, संकुचित करने के अनुकूल व्यापारो अर्थः ।
विकल्प इट् सकर्मकः । सर्पः शरीरं तनक्ति । सेवकः ततञ्च, भवान् इवः
तङ्क्ता तञ्चिता इट् विकल्पः तङ्क्ष्यति चञ्चिष्यति । तनक्तु तङ्क्षि ।
अतजक् अतञ्चत् । अताङ्क्षीत् । (१६) ओ ई इत् विज् धातुका भय चलन,
कम्पन के अनुकूल क्रिया अर्थः चोरः वृक्षश्च विनक्ति । विवेज । विविजिय,
(विजिड्) इति डित्वात् न गुणः । सर्वे विरोधिनः, इव विजिता विजिष्यति ।
विनक्तु अविनक्, अविज्यात् ।

(१७) लृ इत् शिष धातुका विश्लेषण-विश्लेषता वताना अर्थः । विपूर्वक
शिप् धातुका इतरव्यावृत्तिकरणरूपविश्लेषण अर्थः । केवल शिपका अवशेषो
अर्थः । अकर्मक, अनिट् । लृदित्का फल च्लिको अङ् होना । ब्रह्म केवलं शिनष्टि
शेष रहता है । अत्र तिप् तकारस्य ष्टुत्वम् । द्वौ, शिष्टः, तस् प्रत्ययः अपित्
सावंधातुक होनेसे डित् । शनमः अकारलोपे अनुस्वारे ष्टुत्वे । फलानि शिपन्ति ।
शिनक्षि सिप्परं पकारस्य 'पढोकः सि' इति ककारे सिपः सकारस्य पत्वे । शिष्टः
शिष्ट । अवशेष या विश्लेषता बतलानेकी परोक्ष भूतकालिक क्रिया (विशेष)
शिषिपत्तुः शिषिपुः शिशेषिय । शेष्टा, शेक्ष्यति, शिनष्टु, शिष्टां शिपन्तु ।
शिषिष्ट=शिनप् हि इति अत्र शनमो अकारस्य लोपे हिस्थाने घिः, पकारस्य जश्त्वं
डः । घकारस्य ष्टुत्वं ढः सवर्णे भरिपरे ढकारस्य लोपे अनुस्वारपरसवर्णौ ।
पक्षे शिष्ट शिष्ट (शिनपाणि—आट् मेनिः णत्वम् । अशिनट् तिप् तकारस्य
हल्ङ्घादिलोपे, पकारस्य जश्त्वेन डः, तस्य चत्वंम् । अशिष्टाम् । अशिपम् ।
अशिनङ् अशिष्टम् अशिष्ट । अशिनपम् । शिष्यात् यामुट्, डित् शनमः अकार-
लोपः अनुस्वारे । अशिपत्, अट्तिप् च्लिस्थाने (गुपादिमूत्रेण) अङ् अशिपाताम्
अशिपन् अशिपः । (१८) पिष—धातुका सञ्चूर्णनम् पीसना, चूर्ण करना

भञ्जो आमर्दने । १९ । (६६८) श्नान्नलोपः । भनक्ति । वभञ्जय ।
वभङ्क्ष्य । भङ्क्ता । भङ्ग्धि । अभाङ्क्षीत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
२० । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ।

२ भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ । तडानी स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने
किम्—महीं भुनक्ति । मिहन्धी दीप्ती । २१ । इन्धे । इन्धते । इन्धते ।

अर्थः हे । अनिट लृटि, सकर्मकः । ससंपं पिनष्टि । पिपेप, पेष्टा, पेक्षति,
पिनष्टु, अपिनट् । पिप्यात् पिप्यात् अपिषत् । अपेक्ष्यत् ।

(१६) ओकार इत् भञ्जधातुका आमर्दनं=श्रोतनम्=तोड़ना, भञ्जनकरना ।
ओदित्का फल निष्ठातको न होना । 'श्नान्न लोपः' शनम्से परे न का लोप होता
हे । हनुमान् वाटिकां भनक्ति । यथा-इन्द्रः वृत्तासुरं वभञ्ज, श्रोतन, भञ्जन,
क्रियाका परोक्ष भूतकाल हो स्वं कदा वभञ्जय—(तास्से नित्य अनिट् होनेसे
भारद्वाज नियमसे) इट् विकल्प, पक्षे जकारस्य कुत्वे, चत्वे, नकारस्य अनुस्वारे
परसवर्णे वभङ्क्ष्य । श्वः फलानि भङ्क्ता । कपालं भङ्क्ष्यति । भनक्तु ।
भङ्क्तां भनजन्तु भङ्ग्धि हिस्थाने धिक्ते, पित् भिन्नं क्ति परे, शनम्, जकारस्य
लोपे, हेधि, जकारस्य कुत्वं नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णौ । भङ्क्तं भङ्क्त । भनजानि,
भनजाव भनजाम । अभनक् भञ्ज्यात् भञ्ज्यात् । अभाङ्क्षीत् । अभञ्ज् सईत्
वद व्रज हनन्तस्याचः इति वृद्धिः जकारस्य कुत्वं, चत्वं ककारः पक्षे क्षत्वे अनुस्वारे
परसवर्णे । अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः । अभाङ्क्षीः अभङ्क्ष्यत् । वि उपसर्गसे विभाग
अर्थः (२०) भुजधातुका पालन रक्षण अभ्यवहार 'भक्षण' भोजन आदि अर्थः ।
वङ्गीयः तण्डुलं भुनक्ति, जकारस्य कुत्वे, चत्वे । ती भुङ्क्तः । ते भुञ्जन्ति ।
स्वम् भुनक्षि । यूवां भूङ्क्ष्यः । यूयं भुङ्क्ष्य । अहं भुनजिम् । आवां भुञ्जवः ।
भुञ्जमः । अतिविः वुभोज । जजे भोक्ता, लघूपधगुणः । भोक्ष्यति—भुजस्यति
गुणे, कुत्वे । अभुनक् अभुङ्क्ताम् अभुञ्जन् । अभुनक् अभुङ्क्तम् अभुङ्क्त ।
अभुञ्जम् अभुञ्जव अभुञ्जम । भुञ्ज्यात् । भुञ्ज्यात् अभोक्षीत् अभोक्ष्यत् ।

(२) अनवने, अवनं=रक्षणं, तद्विन्=प्ररक्षणे अर्थे भुजधातोः आत्मनेपदं
पालन अर्थसे भिन्न भोजन अर्थमें आत्मनेपद हो । यथा—ओदनं भुङ्क्ते । भुज-
धातुका भोजन अर्थ होनेसे आत्मनेपद हुआ । अनवने किम् । पालनसे भिन्न
अर्थमें आत्मनेपद क्यों कहा । यहीं भुनक्ति । यहीं पृथ्वीका भोग पालनरूप
है आत्मनेपद नहीं हुआ । भोक्ता । भोक्ष्यते भुङ्क्तां भुङ्क्ष्व । भुञ्जायां भुङ्क्ष्वम्
भुनर्ज भुनजावहे भुनजामहे । अभुङ्क्त, अभुङ्क्ष्याः अभुञ्जि, । भुञ्जीत, भुक्षीष्ट
अभुक्त । अभुक्षाताम् अभुक्षत अभोक्ष्यत (२१) इन्धधातु दीप्ति, प्रकाश अर्थमें

इन्त्से । इन्ध्वे । इन्धाम्चक्रे । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इनधे ।
ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धाः । विद विचारणे । २१ । विन्ते वेत्ता ।

इति ष्यादयः ।

८—अथ तनादयः

तनु विस्तारे । ३ तनादिकृष्ण्यः उः ३ । १ । ७९ । शपोऽपवादः ।
तनोति । तनुते, ततान तेने । तनितसि, तनितासे, तनिष्यति, तनिष्यते ।

हे । इन्धे । शनम्से परे नकारलोप, उसीके अकारका लोप, टिको एत्व, त को ध,
सवर्णपरे लोपः इन्धाते इन्धते । इन्धाञ्चकुं इजादिक्रेषमान् होनेसे आम् कृ' का
प्रयोग । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धते एकारस्य आम् । अकारलोपे । तस्य धः
सवर्णलोपे । (२२) विद्धातुका विचारणानुकूलव्यापारो अर्थः, विन्ते, विद,
न त, अकारलोपे । दकारस्य सवर्णं ऋरिरे लोपे । विन्दाते विन्दते विन्से, विन्दाथे
विन्ध्वे, विन्दे विन्द्वहे विन्दहे । विविदे वेत्ता, वेत्स्यते, विन्ताम्, अविन्त, विन्दीत,
वित्सीष्ट अवित्त, अवेत्स्यत् । इतिरुधादयः ।

(८) अथतनादयः । तनादिगण पठित धातुओंका विशेष लक्षण उकार विकरण
हे । (१) तन् धातुका विस्तार, फैलानेके अनुकूल क्रिया अर्थः । उकार इत्का
फल निष्ठाप्रत्ययको इट्का निषेध । यथा—तत् विश्वम् । विश्वको बनाया सकर्मकः
सेट्, उभयपदी । (३) तन्धातु आदिमें हो ऐसे गणपठित धातुसे और कृधातुसे
उप्रत्यय हो शप्को बाधकर । बुधः कीर्ति तनोति । विस्तार फलजनकक्रिया वाचक
तनुधातोः क्रियायाः वर्तमाने कर्तरि लट् तिप् शप्स्थाने तनादिभ्यः, उः, (विकरण)
तन् उति गुणे । तनोति । विस्तारफलका आधार कीर्ति हे । उसकी क्रिया बुधमें
हे । तनुते, यहाँ तकारके छिन् होनेसे गुण नहीं हुआ । तन्वाते तन्वते । तनुये
तन्वाथे तनुध्वे : तन्वे तनुवहे तनुमहे । ततान—द्वित्वे अम्यासादिकार्ये उपधा
वृद्धिः तेनतुः तेनुः । तेनिय तेनथुः तेन । ततान तेनिव तेनिम । एत्वे अध्यासलोपे
च तेने तेनते तेनरे । तेनिये तेनाथे तेनिध्वे । तेने । एवं वितानं तनितसि तनितासे

तनोतु, तनुताम् । अननोत्, अतनुत । तनुयात्, तन्वीत । तन्यात्, तनिषीष्ट ।
अतनीत्, अतानीत् । ४ तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ । तनादेः सिचो
वा लुक् स्यात् तथासोः । अतत, अतनिष्ट । अतयाः, अतनिष्ठाः । अत-
निष्यत्, अतनिष्यत । पणु दाने । २ । सनोति, सनुते ।

६७५ ये विभाषा ६ । ४ । ४३ । जन-सन-खनामात्थं वा यादौ किति
सायात् । सन्यात् । अपानीत्, असनीत् । ६ जन-सन-खनां सञ्जल्लोः
६ । ३ । ४२ । एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सनि झलादौ किञ्चित् असात्,
असनिष्ट । असाथाः, असनिष्ठाः । क्षणु हिमायाम् । ३ । क्षणोति, क्षणुते ।
(४६६) ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत्, अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षयाः,
अक्षणिष्ठाः । क्षिणु च । ४ । उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा । क्षिणोति

तनिष्यति तनिष्यते । तनोतु, तनुतां तन्वन्तु । तनु तनुतं तनुत तनवानि, तनवाव
तनवाम् । तनुतां तन्वातां तन्वाताम् । तनुष्व । तन्वै तनवावहै, तन्वीत । तन्यात्
तनिषीष्ट । अतानीत् अतनीत् (४) तन् इत्यादि धातुसे सिच्का विकल्पसे लोप
हो, त और थास् परे । अतत — यहाँ सिच्का लुक् हो गया । यदा न लुक् तदा
अतनिष्ट, अतनिपाताम् । अतयाः अतनिष्ठाः । तनादिभ्यः सिचो लुक् अनुदा
सोपदेश इति नकारस्य लोपे, लोपस्य अभावे इट् पत्वे ष्टुत्वे अतनिष्ठा । अतनिष्यत ।
(२) षोपदेशः सेट् सन् धातुका दान देना, मिलाना, सानना । मां घासः सनोति ।
सुपं सनुते ।

(६७३) ये विभाषा जनसन् पनधातुको आत्व विकल्पसे हो यकारादि
(कित्) प्रत्यय परे यकारादि कित् प्रत्यय परे या सनः नकारस्य आत्वम् सायात् ।
यदा न आत्वं तदा सन्यात् । बालकः द्विदलं भक्तं च असानीत् । अतो हलादेर्लघोः
इति वृद्धि विकृतः । (६) जन् सन् पन् धातुओंके अन्त्य अल् नकारको आकार
अन्तादेश हो, सन्परे झलादिकित् झित् परे च । पणुओं या बालकोंके लिए दान
क्रियाका भूतकाल (असन् सत्) तनादिभ्यः इति सिचोलुक् । जन् सन् इत्यात्वम्
असात्, सिचो लोपाभावे इट् । तदा न झलादिः न च आत्वम् असनिष्ट अस-
निपाताम् असनिष्यत । असाथाः असनिष्ठाः, असनिषाथाम् असनिष्वम् असनिषि ।
(३) उकार इत् क्षणधातुका हिसानुकूलव्यापारो अर्थः । हिसक पणुं क्षणोति ।
क्षणुते । चक्ष्ण चक्षणे । अक्षणीत् । अक्षण इम ईत् । इट् ईटि सलोपे वद्वज
इति प्राप्त वृद्धेः 'नेटि' सूत्रेण निषेधे । अक्षणीत् अक्षतः । तनादिभ्यः सिचः
विकल्पेन लुक्, अनुदासोपदेश इति णकारस्य लोपः यदा न सिचो लुक् तदा इट्
पत्वे ष्टुत्वे । (४) क्षिणुधातुकाभी हिंसा, क्षीण, विनाश करना अर्थ । नाशकी
क्रिया वर्तमान रहते । क्षणोति । उप्रत्ययके वर्तमान रहते । लघूपधगुणे—पुगन्त

क्षेणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत्, अक्षित, अक्षेणिष्ठ । तृणु अदने । ५ । तृणोति, तर्णोति । तृणुते, तर्णुं ते । डुकृञ् करणे । ६ । करोति । ७ अत उत् सार्व-
धातुके ६ । ४ । ११० । उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत् स्यात् सार्वधातुके
विङिति । कुरुतः । ८ न भकुर्छुराम् ८ । २ । ७९ । भस्य कुर्छुरोऽपघाया
न दीर्घः । कुर्वन्ति । ९ नित्यं करोतेः ६ । ४ । १-८ । करोतेः प्रत्ययो-
कारस्य नित्यं लोपो म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । चकार, चक्रे ।

लघूपधस्य च इस सूत्रसे गुण हुआ । यदि संज्ञापूर्वको विधिः अनित्यः । कोई संज्ञा
हानेपर विधि होना अनित्य है यथा—उपधासंज्ञा लघुसंज्ञाका निमित्त होनेसे 'गुण'
संज्ञा पूर्वक विधि है । इस लिए अनित्य हुआ । तब गुण न होनेसे क्षिणोति यथा ।
शृगालः क्षेणिता । व्याघ्रः बालकान् अक्षेणीत् । अक्षित तनादिभ्यः इति सिचो
लुक् विकल्पः । (५) तृणधातु अदनं भक्षणं तृण सहित खाजाना अर्थः । तर्णोति
= सतृणम् अस्ति । तृणोति (यदा संज्ञापूर्वको विधिः अनित्यः तदा न गुणः)
तृणके तुल्य समझना धातुका स्वाभाविक अर्थः ।

(६) डुकृञ् = कृधातुका करणे = उत्पत्तिके अनुकूल व्यापारो अर्थः । अनिट्
उभयपदी सकर्मकः । डु इत्काफल विश्रप्रत्यय । कुलालः घटं करोति । उत्पत्ति
फल घटमें तदनुकूल क्रिया कुलालमें । उत्पत्तिजनक क्रियावाचक कृधातुसे वर्तमान
क्रियाकाले लट् तिप् तनादिभ्यः उः, उकारपरि ऋकारस्य गुणः । एवं तिपरे उका-
रस्य गुणः करोति । कृ + तस् उ प्रत्यये । गुणे कस्तस् ततः ।

(७) उत् = उ प्रत्यय अन्तमें हो ऐसे कृञ धातुके अको ह्रस्व 'उ' हो । सार्व-
धातुककित् कित् प्रत्यय परे । तस् कित् है । उसके परे 'क' में अ को उ हो गया ।
कुरुतः । क्तिवात् गुणो न भवति । (८) भसंज्ञक कुर् ध्रु की उपधाको दीर्घ न
हो । कुर्वन्ति । कृ उ अस्ति । 'उ' विकरणस्य यणि । ऋस्थाने 'अर्' गुणे 'अत् उत्
सार्वधातुके' इति अकारस्य उकारे 'हलिचेति' उकारस्य दीर्घे प्राप्ते । नभकुर्छुरामिति
निषेधे । त्वं किं करोषि ? अहं घटं करोमि । यूवां किं कुरुथः ? आवां मालां कुर्वः ।
यूयं किं कुरुथ ? वयं चित्रं कुर्मः । (९) कृधातुसे परे प्रत्ययरूप उकारका नित्य
लोप हो । (म, व) परे । (ऊकार लोप होनेसे कुर्वः कुर्मः वना । आत्मनेपद
(जहाँ क्रियाका फल कर्तृगामी हो) । चैत्र चित्रं कुरुते । कुवति । कुवंते । कुरुपे ।
कुर्वथि । कुरुष्वे । कुर्वे कुर्वहे कुर्महे । उत्पत्तिके अनुकूलक्रियापरोक्षकालमें समाप्त हो
तब चकार । कृ कृ कर् कृ ककृ चकृ अ गुणे उपधावृद्धिः, चक्रतुः चक्रुः । चकथं
चक्रथुः । चकार । चक्रुव चक्रम । चक्रे चक्राते चक्रिरे । ऋः घटं कर्ता । करिष्यति
करिष्यते, ग्रहं करोतु । कुरुषां कुर्वाता कुर्वताम् । कुरुष्व कुर्वाथां कुरुष्वम् । करवं
करवामहे । कुरुताम् कुरुतां कुर्वन्तु । कुव कुरुतात् करवाणि । अकरोत् । अनघतन-

कर्तासि, कर्तसि । करिष्यति, करिष्यते । करोतु, कुरुताम् । अकरोत्, अकुरुत ।

६८० ये च ६।४।१०९। कृञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात्, कुर्वीत । क्रियात्, कृषोष्ट अकार्षीत, अकृत । अकरिष्यत्, अकरिष्यत । १ सम्परिभ्यां करोती भूषणे ६।१।१३७। २ समवाये च ६।१।१३८। सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति=अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति=सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । सम्पूर्वस्य क्वचिद् अभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' इति ज्ञापकात् । ३ उपात् प्रतियत्न-वैद्युत-वाक्याध्याहारेषु च ६।१।१३९। उपात् कृञ् । सुट्

क्रिया समाप्तिकाले लङ् । कपालम् अकुरुतां, पात्राणि अकुर्वन् त्वं छर्षम् अकरोः । कुदालं परशुञ्च अकुरुतम् । अकुरुत । अकरवम् अकुरुव अकुरुम् । अकुरुत अकुर्वीताम् अकुर्वन्त । अकुरुयाः अकुर्वीयाम् अकुरुध्वम् । अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि । करणा-नुकूलव्यापारविषयक विधि आज्ञा, प्रेरणा आशीर्वादकी सम्भावनार्थं विधिलिङ् कृ उ यासत् उ प्रत्ययपरे ऋकारस्य अर् गुणे अकारस्य अत् उत् इति सूत्रेण उकारे ततः ।

(६८०) कृसे परे उकार का लोप हो यकारादि प्रत्ययपरे इति उप्रत्ययस्य लोपः हलिच इति दीर्घस्य न भकुर इति निषेधः । कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः । कुर्याः कुर्यात् कुर्यात् कुर्यां कुर्याव कुर्याम । कुर्वीत कुर्वीयातां कुर्वीन् । कुर्वीयाः । उत्पत्ति क्रियाविषयक आशीर्वादि अर्थे लिङ् । क्रियात् रिङ्णयलिङ्ङ् इति ऋकारस्परिङ् । कृषोष्ट उञ्च इति सूत्रेण कित्, तस्य फलं गुणो न । अकार्षीत् = अडादिकार्ये सिच् वृद्धिः, पत्वे । अकार्षीत् अकार्षुः । अकार्षीः अकार्षीम् अकार्षीम् । अकृत लृङ्स्वाद्भावात् इति सिचो लोपः अकृपाताम् अकृपत । अकृष्याः । अकरिष्यत् । (१) सम और परि उपसर्गसे कृ धातुको सुट् हो भूषण, अलङ्कार, अर्थमें सुट्के टिट् होनेसे कके पहले स् हो सुट्का अलङ्कार अर्थ ।

(२) समवाय = समुदाय अर्थमें भी सुट् समर्क । माता कन्यां संस्करोति = अलङ्कृत करती है । यहाँ सुट्का सजाना सुशोभित, अलङ्कृत करना आदि अर्थः । सम्परिभ्यांसे सुट् संस्कुर्वन्ति, यहाँ सुट् होनेसे संघ, समुदाय, समवाय, अर्थ हुआ । संबोधभवन्ति । इकट्ठे होते हैं । संघटन-बढ़ रहे हैं । सम्पूर्वक कृधातुको अभूषणाऽऽदि -भूषण अर्थ न होनेपर भी सुट् देखा जाता है । इसमें प्रमाण संस्कृतं भक्षाः । यहाँ भक्षणकी वस्तु (अन्नं संस्करोति) में सुट् देखा गया है । उसका सजाना अर्थ नहीं है । (३) उप उपसर्गसे परे कृञ्को सुट् आगम हो । एषुअर्थेषु - प्रति-

स्यादेवर्थेषु चात् प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो = गुणाधानम् । विकृतमेव
वैकृतं = विकारः । वाक्याध्याहारः - आकाङ्क्षितकदेशपूरणम् । उपस्कृता
कन्या । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । एधो दकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
उपस्कृतं व्रते । वनु याचने । ७ । वनुते । ववने । मनु अवयोधने । ८ ।
मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते । मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिपं ष्ठ ।
अमनिष्ट । अमत । अमनिष्यत । इति तनादयः ।

यत्न, विकार, वाक्याध्याहार, अर्थों में भी चात् = चकारसे प्रागुक्तयोः = पहले कहे
गये अलंकार संघ, आदि अर्थमें भी हो । प्रतियत्नका गुणाधान = गुणोंका रङ्ग चढ़ाना
अर्थमें सुट् । जो वस्तु विकृत है, उसीको वैकृत कहते हैं । (विकारः) वाक्या-
ध्याहार करके आकाङ्क्षित वाञ्छित शब्दसे एकदेशको पूराकरना । उपस्कृता
कन्या यहाँ सुट्का कन्याको अलंकृत करना अर्थ है । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । यहाँ
सुट्से संप अर्थ सिद्ध है । ब्राह्मण इकट्ठे हुए एवोदकस्य—यहाँ एधम् शब्द सान्त,
नपुंसकलिङ्ग काष्ठवाची है । ववाथ (उवाच) आदिमें लकड़ी जलके गुणको ग्रहण
करती है । उपस्कृतं भुङ्क्ते । यहाँ विकार अर्थमें सुट् है, विकृतभोजन खाता है ।
उपस्कृतं व्रते । वाक्यका अध्याहार करके बोलता है । सुट्का वही अर्थ है ।

(७) उकार इत् वन धातुका याचन = माँगनेके अनुकूल क्रिया है । भिक्षुः
भिक्षां वनुते । वन, उ, ते भिक्षा माँगनेके वर्तमानकालिकक्रिया । वन्वाते वन्वते
वनुपे वन्वाथे । ववने । परोक्ष भूतकालकी याचन क्रिया आदि शब्द इसीधातुके रूप
हैं । वनिता । आश्रय जाँचने वाली । ववने 'अत एकहस्मध्येसे प्राप्त एत्वं अभ्यास
लोपका (न शस्दद्वादिगुणानां) से निषेध । (८) उदित मन्धातुका अवबोधन
ज्ञान, स्वीकार, माननेके अनुकूलक्रिया अर्थः । आत्मानं पण्डितं मनुते । जप्के स्थान
में उपप्रत्यय । शिष्यो गुरुं मन्वाते । सेवकाः वेतनं मन्वते । मनुपे मन्वाथे । मन्वे मन्वहे
(म, व) परे उकारलोपः । मानने स्वीकार करने, ज्ञान होनेकी परोक्ष भूतकालिक
क्रिया अर्थमें लिट् आत्मानेपदे 'त'—एण् (मन मन् ए) हलादिशेषः । एत्वे अभ्यास
लोपे मेने श्वः विचारं मनिता । स सदा भवदाज्ञां मनुताम् । यथा—मातुः अमनुत ।
विदुषां सेवां मन्वीत् । मनिपीष्ट । अमनिष्ट अमनिपाताम् अमनिपत । तनादिभ्य-
स्तथासोः इति सूत्रेण तथ परे । यदा सिचोलोपो भवति, तदा अनुदत्तापदेश अनु-
नासिक नकारस्य लोपे सति । अमत अमनिपाताम् अमनिपत ।

इति प्रभाकर्या तनादयः ।

९—अथ क्रयादयः

डुक्रौञ् द्रव्यविनिमये । १ । ४ क्रयादिभ्यः श्ना १ । १ ८१ । शपोऽ-
पवादः । (६१८) ई ह्रस्वधोः । क्रीणीतः । (६१९) श्नाभ्यस्तयोरातः ।
क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणोथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः ।
क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीपे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे ।
क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रेथ, चिक्रयिथ ।
चिक्रोये । क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु, क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ।
अक्रीणात्, अक्रीणीत् । क्रीणीयात्-क्रीणीत । क्रीयात्, क्रेषीष्ट । अक्रेषीत्,

(६) अथ क्यादि—इस प्रकरण का भेदक धर्म श्ना विकरण शप्का
अपवाद है । (१) डुञ् इत् क्रौधातु का द्रव्य विनिमय खरीदना, किसी वस्तु
या द्रव्य को देकर कोई वस्तु लेना । लोक में वि उपसर्ग से चिक्रय अर्थः । केवल क्री
मे क्रयके अनुकूलक्रिया अर्थः । द्रव्य विनिमयकी क्रियावाचक क्रौधातोः प्रचलितक्रयण
क्रियावर्तमाने कर्तरि लट्, ति, शप् बाधित्वा । (४) क्री आदि धातुओं से श्ना
प्रत्यय हो शप्को बाधकर शकार इत् । प्रकृतिप्रत्ययमध्ये क्रीनाति णत्वे । पुस्तकं
क्रीणाति । फले क्रीणीतः अत्र श्ना आकारस्य 'हलि' अघोः' सूत्रेण ईत्वे । जनाः
मेवायां मिष्ठान्तं क्रीणन्ति । भो अन्तः । श्ना आकारस्य श्नाभ्यस्तयोः लोपः । त्वं
क्रीणासि । यूवां क्रीणीथः । यूयं क्रीणीथ । अहं क्रीणामि । आवां क्रीणीव, वयं
क्रीणीमः । ङिद्विस्थले आकारस्य ईत्वम् । क्रीणीते । अपित् ङित् स्थले श्ना आका-
रस्य ईकारे हलिपरे । यत्र हलिपरे नास्ति तत्र श्ना श्नाभ्यस्तयोः आकार लोपे
यथा—क्रीणाते क्रीणते क्रीणीपे क्रीणाथे क्रीणीध्वे । क्रीणे क्रीणीवहे । स कदा सक-
लानि पुस्तकानि चिक्राय । इति अहं न जाने । द्रव्य विनिमय (खरीदने) के परोक्ष-
भूतकालिक क्रिया । क्री लिट् णल् = अ द्वित्वे अभ्यास आदिकार्ये द्वितीयस्य इकारस्य
अचोऽर्णति 'ऐ' वृद्धिः । आय आदेशे रूपम् । ते शाटिकां चिक्रियतुः अत्र अनुस्
कित् अस्ति । तस्यफलं गुण निषेधः । ततः अचिष्णु इतीयङ् । ताः चिक्रियुः । एवं
चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियरे । चिक्रेयिथ अत्र नित्यम् इट् । यवः पीतवस्त्रं क्रेता ।
कुष्माण्णारं क्रेष्यति । सर्वे क्रीणन्तु । भवान् सम्पन्नः । क्रीणीतात् क्रीणीताम् ।
क्रीणीहि क्रीणीतं क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणीव क्रीणीम । क्रीणीतां क्रीणातां क्रीणताम् ।
क्रीणीध्व । क्रयणक्रिया की अद्यभिन्नभूतकाल में लङ् अक्रीणात् गोपालः दधि ।
वनेचरी सोमम् अक्रीणीताम् पालाः मेपान् अक्रीणन् । अक्रीणाः अक्रीणीत ।
अक्रीणम्, अक्रीणीव अक्रीणीम । आत्मनेपदे अक्रीणीत् । अक्रीणाताम् अक्रीणत ।

अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत । प्रीञ् तर्पणे कान्तो च । २ । प्रीणाति, प्रीणीते । श्रीञ् पाके । ३ । श्रीणाति । श्रीणीते । मीञ् हिंसायाम् । ४ ।

६८१ हिनु-मीना, ८ । ४ । १५ । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्मैतयो नस्य णः स्यात् । प्रमीणाति, प्रमीणीते । (६३८) मीनातीत्यात्वम् । ममी । मिम्यतुः । ममिय, ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् बन्धने । ५ । सिनाति, सिनीते ।

अक्रीणीयाः । अक्रीणे क्रीणीयात् । सीयुट् परे णा आकारस्य लोपः । हलादिपरे णा आकारस्य ईत्वम् । अजदिपरे आकारलोपे । क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः क्रीणीयुः क्रीणीयाः क्रीणीयाम् क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीन् । अक्रीणीत्—क्रयणक्रिया भूतकाले लुङ् अ क्री स् ई त् । इयन्ताङ्गस्य वृद्धिः, सिच् परे सकारस्य पत्वे रूपम् । अक्रीष्टाम् अक्रीपुः । अक्रीपोः अक्रीष्टम् अक्रीष्ट । अक्रीपम् अक्रीप्व अक्रीप्म । अक्रेष्यत् विक्रय अर्थे में परिव्यवभ्यः क्रियः से आत्मनेपद हो होता है ।

(२) अकार इत् प्रीधातु का तर्पणं तृतिः सन्तुष्टिः प्रसन्न होना, कान्तिः — इच्छा करने के अनुकूल क्रिया अर्थः । अनिट् उभयपदी सकर्मकः । शैवः शिवं प्रीणाति । सन्तुष्टि या इच्छा का आधार शिव है । प्रसन्न करने के अनुकूल क्रिया शैव (शिवभक्त) में है । पिप्राय पिप्रिये, प्रेता, प्रेष्यति । प्रीणातु । अप्रीणात् । अप्रीणीत । अप्रीणीत् अप्रीष्ट । (३) एवं श्री श्रीणाति सीरा में पकाता है । श्रीणीते । शिष्याय शिष्रिये, श्रेता, श्रेष्यति अश्रेषीत् । (४) मीधातु का हिंसा परपीडा, प्राण विधोयजनकव्यापारो अर्थः । सकर्मक, उभयपदी, अनिट् । सिंहः शशकं मीनाति । कुक्कुटं प्रमीणीते ।

(६८५) उपसर्ग में स्थित णत्व का निमित्त 'इ' 'प' से परे हिनु, मीनाके न को 'ण' हो : मीनातिमिनोतिदीडात्यपिच सूत्र से 'मी' के ई को आत्व हुआ । मा मा णल् स्थाने औ 'आत् औ णलः' । वृद्धिः । ममी । हिंसा की परोक्ष भूतकाल की क्रिया (श्रानो शृगालं मिम्यतुः) मिमि द्वित्वे अनुस् परे यण् आदिकार्ये । आत्व केवल तिप् सिप् मिप् में ही होता है । मिम्युः सिप् स्थाने थल् परे मीनाति मिनोति इति आत्वम् । द्वित्वादिकार्ये । तास् परे नित्यम् अनिट्, अजन्त अकारवान् धातुः भारद्वाज मते इट् । आतोलोप इटच् इति आकारलोपे । ममिय । इट् अभावे । ममाथ त्वं शशकान् । कदा मत्कुणं मिम्ये । एजपरे यण् । माता (हिंसा कर्ता) मास्यति (प्राणविधोयं करिष्यति) मीयात् मापीष्ट, अत्र आत्वे कृते यन्म नमातासकच इति सक् । इट् कृते अ मा स् इ त् । इटः ईटि सलोपे, दीर्घे रूपम् । अमासिष्टाम् अमासिष्ट । अमासिपम् । अमास्त च्छि सिच् । अमासाताम् अमासत ।

सिषाय, सिष्ये । सेता । स्कुब् आप्लवने । ६ । ६ स्तन्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-
 स्कुन्भ-स्कुञ्भ्यः णुश्च ३ । १ । ८२ । एभ्यः णुप्रत्ययः स्यात् चात् णा ।
 स्कुनोति, स्कुनाति । स्कुनुते, स्कुनीते । चुस्काव, चुस्कुवे । स्कोता ।
 अस्कोपीत्, अस्कोष्ट । स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोघनार्थाः परस्मै-
 पदिनः । ७ हलः णः शानञ्ज्ञौ १ । १ । ८३ । हलः परस्य ण शानजादेशः
 स्याद् हो परे । स्तभान । ८ ज् स्तन्भु-भ्रुचु-म्लुचु-मुचु-ग्लुचु-ग्लुञ्चु-द्विभ्यश्च
 ३ । १ । ५८ । च्लेरङ् वा स्यात् । ९ स्तन्भेः ८ । ३ । ६७ । स्तन्भे सौत्रस्य
 सस्य षः स्यात् । व्यष्टभत्, अस्तम्भीत् । युब् बन्धने । ७ । युनाति, युनीते ।

अमास्याः अमासायाम् (५) बित्, उभयपदी, अनिट् । पिघातुका बन्धन के अनुकूल-
 क्रिया अर्थः । वृषभं सिनाति वत्सं सिषाय । पोटकं सिष्ये । सेता, सेष्यति, सिनानु,
 असीनात्, सीयात् असपीत् असैष्टाम् असैपुः । असित असिपाताम् असिपत् ।
 असिषाः । (६) स्कुधातु का आप्लवनम् = गतिविशेष, चारों ओर ऊछलकूद,
 जल में चतुर्विध तैरना । आप्लवन की क्रिया के वर्तमान काल में लट् स्कुति ततः ।

(६) स्तन्भु स्तुन्भु इत्यादि सूत्रपठितधातुओं से णु विकरण है । चकारसे
 णा भी हो । इतिशतुः गुणः स्कुनोति । पक्षे स्ना स्कुनाति । वत्स तैरता है ।
 कठपुतली नाचती है । काष्ठपुतलिका चुस्काव कुष्काव परोक्षकालिक उछलकूद
 की क्रिया । स्कुको द्विवादिकायें शर्पूर्वाः स्त्रयः शिष्यते । कपिः श्वः स्कोता ।
 स्कोपीत् । स्तन्भु आदि चार धातुएँ सौत्राः = सूत्रमें पठित हैं । धातुपाठमें नहीं ।
 ये सभी रोघनार्थक (रोकने) अवरोध अर्थवाले परस्मैपदी हैं । (७) हल से परे
 णाके स्थानमें शानच् आदेश हो । हिपरे । यहाँ णः इति णाशब्दस्य पठौ—
 विभक्तयेः एकवचने रूपम् । ('आतो घातोः' सूत्रके (आतः) योग विभागसे अधातुके भी
 अकारलोप होने से णाङ्स् अकार लोप हुआ) णः बना । स्तभान—रोघनार्थक
 स्तन्भ इति सौत्रधातोः प्रेरणा अर्थ लोट्, सिप्, हि, णा, स्तन्भ हि । अनिदितामिति
 न लोरः । हलः णः इति सूत्रेण णास्थाने शानच् = आन । अतोहेः इति हेलोपः ।
 (८) न् स्तन्भु भ्रुचु इत्यादि सूत्रपठितधातु और शिव धातुओंसे परे च्लिको
 अङ् आदेश विकल्पसे हो । (९) सूत्रपठित स्तन्भ धातुके सको प हो । व्यष्टभत् ।
 चित्तपसर्ग स्तन्भधातोः भूतकालिकक्रियायें लुङ् तिप् च्लिस्थाने जूस्तम्भसूत्रेण
 अङ् = भ्र, क्ति अस्ति । अनिदितामिति नकारस्य लोपे । स्तन्भु इति सूत्रेण सकारस्य
 पत्ये ष्टुत्वे, अटि, यण् रूपम् । यदा च्लिस्थाने सिच् तदा इट् ईट् सिचो लोपे,
 दीर्घे । स्तन्भीत् गोकर्णः सूर्यम् । यु धातुका बन्धन अर्थ है । सकर्मकः अनिट् ।
 यतोदा कृष्णं युनाति । दुर्वाणा राघाकृष्णो युयाव । युयुवे । कृपकः यत्सानि योता
 योत्पति, युनातु, अयुनात्, युनीत, युपीष्ट अयोपीत् । अयोष्टाम्, इत्यादि (८)

योता । क्नुञ् शब्दे । ८ । क्नुनाति, क्नुनीते । क्नुविता । द्नु हिंसायाम् । ९ । द्नुणाति, द्नुणीते । द्नुञ् हिंसायाम् । १० । द्नुणाति, द्नुणीते । पूञ् पवने । ११ ।

६९० प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० । पूञ् लूञ् स्तूञ् कूञ् वूञ् घूञ् शुप् वृ भृ मृ दृ जृ झृ धृ नृ कृ ऋ गु ज्या री ली व्ली प्लीनां चतुर्विंशतेः शित्ति ह्रस्वः । पुनाति, पुनीते । पविता । लूञ् छेदनं । १२ । लुनाति, लुनीते । स्तूञ् आच्छादनं । १३ । स्तृणाति । (६४८) शपूर्वाः खयः । तस्तार । तस्तरतु । तस्तरे । स्तरिता, स्तरीता । स्तृणीयात्, स्तृणीत । स्तीर्यात् ।

क्न् धातुका शब्दे कुं कू की आवाज करना, सेट् अकर्मक । मूपकः क्नुनाति । वराटिका चुक्नाव चुक्नुवे । वत्सः क्नुविता । क्नुनावीत् । क्नुनविष्ट । (६) । द्घातु हिंसायक है । द्नुणाति । सिंह हरिणम् । व्याघ्रः अजां ददार, ददरे । कालः त्वां दर्ता । दरिष्यति, दरिष्यते । भावान् वृश्चिकं दृणातु दृणीताम् । यया—हस्ती क्षेत्रं अदृणत्, अदृणीत, दृणीयात् । द्रियात् । दृषीष्ट । मार्जारो मूपकं अदार्पित्, अदृत् ।

(१०) द्घातुमी हिंसायक है । वकः मत्स्यं द्नुणाति । हस्ती वृक्षं द्नुद्वे, द्नुद्राव, । द्नुपभः क्षेत्रं द्नुविता । टिड्डीदलं शस्यान् द्नुविष्यति द्नुविष्यते । हनुमन् अशोकवाटिकां अदृणात् अद्रावीत् अद्रविष्ट (११) वृ इत् पू धातुका पवन (पवित्र) शुद्धिके अनुकूलव्यापारो अयः । सेट् सकर्मक । (६६०) प्वादीनाम् पूञ् पवने छेदनार्थकलूञ्, आच्छादनार्थक स्तू, हिंसायककूञ्, स्वीकरणार्थक वूञ् कम्पनार्थक घूञ्, हिंसायकशृ, पालनार्थक पू, पोषणार्थक भृ, प्राणवियोगार्थक मृ हिंसायक दृ, जीर्णार्थक जृ-झृ, धारणार्थक धृ विनाशार्थक नृ, गत्यर्थक ऋ, निगलनार्थक गृ वयोहानि-अर्थे ज्या, हिंसायक री मेलनार्थक ली, स्वीकारार्थक व्ली, गमनार्थक प्ली, इन चौबीस धातुओंको शित् प्रत्ययपरे ह्रस्वहो । अग्निः अशुद्धं वस्तु पुनाति । पवनार्थकपूधातोः प्रचलित क्रिया वर्तमाने लट् तिप् णा, शित् परे ऊकारस्य ह्रस्वः सूर्यः सर्वं पुनाति । पुपाव पुपुवे । गङ्गा पविता । सर्वान् पविष्यति । शिवः पूयात् पविषीष्ट अपावीत् अपविष्ट । (१२) लू धातुका छेदन कर्तन, काटना अर्थजनक क्रिया सेट् सकर्मक । क्षेत्रं लुनाति । शप्यं लुनीते । लुनातु, अलावीत् अलविष्ट । लविता लविष्यति । लुनीयात् लूयात् लुनिषीष्ट ।

(१३) स्तृधातुका आच्छादन, ढकना, फँलाना आवरण, अर्थजनकव्यापारः । स्तृणाति । चादरसे समान ढकता है । शपूर्वक—(स प ण) खय् प्रत्याहारके अक्षरपरे हो तो खय्प्रत्याहारका अक्षर ही शेष रहता है । कुशान् तस्तार= आच्छादनकी परोक्षकालिकसमाप्तक्रिया अर्थे लिट् तिप् णञ् द्वित्वादिकार्ये शपूर्वाः

१ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ । वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयो लिङ्
सिचोरिङ् वा स्यात्तङि ।

२ न लिङि ७ २ । ३९ । वृत् इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिषीष्ट ।
(५४४) उच्चैत्यनेन क्त्वम् । स्तृषीष्ट, (६१६) सिचि च परस्मैपदेषु ।
अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिषुः । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट अस्तीष्ट ।
कृन् हिंसायाम् । १४ । कृणाति, कृणीते । चकार, चकरे । वृन् वरणे । १५ ।
वृणाति, वृणीते । ववार, ववरे । वरिता, वरीता । (६११) उदोष्ठ्येत्यु-
त्वम् । वूर्यात् । वरिषीष्ट, वर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट,
अवरीष्ट, अवूर्ष्ट । धून् कम्पने । १६ । धुनाति, धुनीते । घोता, घविता ।

खयः सूत्रसे अभ्यासका खय् (त) शेष रहा । स का लोप । उत्तरखण्डस्य
ऋकारस्य ऋच्छत्युतामिति, गुणः । अत उपधायाः वृद्धिः । सेवकौ विस्तरं तस्तरः ।
तस्तरं श्वः पठ्वां स्तरिता । वृतोवा इति इट् स्थाने दीर्घविकल्पे । स्तरीता ।
स्तृणात् अस्तृणात् स्तृणीयात् । स्तृणीत । स्तीर्यात् । यासुदपरे ऋत् इद्धातोः इति
सूत्रेण इर् आदेशे । हलिचेति दीर्घे । आच्छादनार्थक'स्तृ'धातोः आशीर्वादाथं लिङ्
आत्मनेपदे'त'सीयुट् सुट् अनुबन्धलोपे ततः । (१) वृङ् वृञ् और ऋदन्त
धातुओंसे परे लिङ् और सिच् को इट् हो विकल्पसे आत्मनेपदपरे रहते इति वा
इट् । (२) ऋकारस्य गुणे वृङ् वृञ् ऋदन्त धातुसे परे इट्को दीर्घं न हो । पत्वे
ऋट्त्वे स्तरिषीष्ट । इट् अभावपक्षे उश्च इति सूत्रेण सीयुट् कित् भवति । तस्य
फलं गुणनिषेधः ऋकारस्य इर् आदेशः । हलिचेतिदीर्घे । पत्वे ऋट्त्वे स्तरिषीष्ट ।
प्रकृतिः आकाशम् अस्तारीत् अस्तुईस् ईत् । सिचूपरे इगन्ताङ्गस्य ऋकारस्य
आर् वृद्धिः । वृतोवा इतिदीर्घः । प्राप्नोति'न सिच् परस्मैपदेषु इति न, दीर्घः ।
स्तारिष्टाम् स्तारिषुः । अस्तुस्त् लिङ्सिचोः इति इट् । ऋकारस्य गुणः वृतोवा
इति दीर्घे अस्तरीष्ट । यदा न दीर्घः अस्तरिष्ट । यदा इट् न तदा उश्च इति
सिच् कित् भवति । ऋकारस्य इर् आदेशे, दीर्घे, पत्वे ऋट्त्वे स्तीष्ट । (१४)
कृधातुका हिंसाजनक व्यापारोऽर्थः । स्तृधातोः तुल्यं रूपम् । (१५) वृञ्का
भी वरण = स्वीकारजनक व्यापारोऽर्थः । दाता वरं वृणाति । प्वादीनां ह्रस्वः
यथा—नलः दमयन्तीं ववार । स्वीकार क्रिया । बह्वयः कन्यां वरीतारः
वरिष्यन्ति । रामः सीतां अवृणात् । अवृणीयात् वूर्यात् । यासुट् किदस्ति । उदोष्ठ्य-
पूर्वस्य इति सूत्रेण ऋकारस्य उर् आदेशे । हलिचेति दीर्घे । वरिषीष्ट । लिङ्सिचो-
रिति इट् विकल्पः । अवारीत् । अवरीष्ट । (१६) धूधातुका कम्पन, कँनाना
हिलाना, जनकक्रिया अर्थः सकर्मकः । स्वरतिसूतिसूयतिधून् ऊदितोवा इति इट्
विकल्पे । धुनियां ईदं धुनता है । धुनाति धुनीते वायुः । वृक्षं दुधाव दुधुवे ।

अघावीत्, अघविष्ट, अघोष्ट । ग्रह उपादाने । १७ । गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे ।

३ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता । गृह्णातु । (६८७) हलः शनः शानज्झौ । गृहाण । गृह्यात् । गृहीषीष्ट । (४६५) ह्यायन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । कुष निष्कर्षे । १८ । कुष्णाति । कोपिता । अश भोजने । १९ । अश्नाति । आश । अशिता । अशिष्यति । अश्नातु ।

घोता, घविता । इट् विकल्पः । घोष्यति घविष्यति, अधुनात् । अघावीत् । स्तूसूध्म्यः नित्यमिट् । अघविष्ट । (१७) ग्रहधातुका उपादान=ग्रहण स्वीकार फलजनक व्यापारो अर्थः । स्वरितेत्, सेट्, सकर्मकः । बालकः चोस्यं गृह्णाति । उपादानार्थकग्रहधातोः लट्ति श्ना अपित्सार्वधातुकं डिट् । तस्यफलं ग्रहिण्या इति सूत्रेण रेफस्य ऋसम्प्रसारणम् । बालकः पुतलिकां गृह्णीते । कृपको हलं गृह्णीतः । स्त्रीयः जलघटं गृह्णति । त्वं मधूकं गृह्णासि । गृह्णीयः गृह्णीय । अहं पुस्तकं गृह्णामि । आवां लगुडं गृह्णीव । वयं गृह्णीम । गृह्णीते गृह्णाते, गृह्णते । गृह्णीसे । जग्राह, जगृहे, जग्रहाते, जग्रहिरे । (३) एक अच् रूप ग्रहधातुसे विघ्नान किया गया इट् को दीर्घ हो, अलिटि = लिट परे न हो तो ग्रहीता । स्वीकारार्थक ग्रह धातोः अद्यभिन्नभविष्यकाले अर्थे लुट् इट् आदि । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । इति दीर्घे ग्रहीष्यति, ग्रहीष्यते । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीताम् गृह्णन्तु । गृहाण अत्र हलः परस्य 'श्ना' स्थाने शानच् = शान कृते हेर्लुक् । गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णीव गृह्णीम । गृह्णीताम् गृह्णाताम् गृह्णताम् अगृह्णत् अगृह्णीत गृह्णीयात् गृह्णीत गृह्यात् ग्रहीषीष्ट ग्रहोऽलिटि इति दीर्घः उपादानक्रियाके भूतकालमें अग्रहीत् इस् ईत् । इट् ईटि, सलोपे, सवर्णं दीर्घे, अत्र वद्ध्रजहलन्तस्याचः इति प्राप्तां वृद्धि 'नेटि' सूत्रेण निषेधे । विकल्पवृद्धिः ह्यायन्त = छणश्वस् आदि सूत्रेण निषेधे । अग्रहोऽष्टाम् अग्रहोऽष्टाः । अग्रहोपम् अग्रहीद्वम् । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत ।

(१५) कुष धातुका निष्कर्ष = अन्तर्गतस्य वहिः निःसारणम् = मोदकर बाहर निकालने के अनुकूल किया । सेट् । तृणेन दन्तं कुष्णाति । विलात् सर्पं च्छोप । अक्रीषीत् । (१६) अश का भोजन करना अर्थः । स मोदकम् अश्नाति । नकारस्य प्रचुत्वं प्राप्तं जात् इति निषेधे । अश्नीतः अश्नन्ति । त्वं कर्पट्टिकां अश्नासि, अश्नीयः । अहं फनानि अश्नामि अश्नीयः अश्नीमः । शशकुलीम् आशः श्रीफम् आशतुः । अशिता । तण्डुलम् अशिष्यति । भवान् समुलम् अश्नातु अशीतां अश्नन्तु । त्वं शृतम् अश्नान । हलः शनः इति श्ना स्थाने शानच् । अतः परस्य हेर्लुक् । अश्नीतं अश्नीत अश्नानि, अश्नाव अश्नाम । अनद्यतनभूतकालकी

अशान । मुष स्तेये । २० । मोषिता । मुषाण । जा अवबोधने । २१ ।
जज्ञी । वृद्ध संभक्तौ । २२ । वृणीते । ववृपे । ववृद्धे । वरिता, वरीता ।
अवरीष्ट, अवरीष्ट, अवृत ।

इति क्रयादयः ।

१०—अथ चुरादयः

चुर स्तेये । १ । ४ सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-
वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ । एभ्यो णिच् स्यात् ।

क्रिया अर्थ में लङ् । आदनात् आदनीताम् आदनन् । आदनाः आदनीतम् आदनीत ।
अहं जम्बूरसम् आदनम् । अदनीयात् । अदनीयाः अदनीयाम् । यदयात् । याशीत
आशिष्टाम् । आशिष्यत् । (२०) मुष्—घातुका स्तेय चौयम् = चोरीकरना
अर्थः । कृष्णः नवनीतं मुष्णाति चोरः चणकं मुमोष । मूपकः । मोषिता)
मोषिष्यति, मोहनोऽपि मुष्णातु । गोपीनां वस्त्रं अमुष्णात् । मुष्णीयात् । स सदा
मुष्यात् । इन्द्रः अश्वं अमोषीत् । अमोषिष्यत् । (२१) जा—घातुका अवबोधन
ज्ञानकरना अर्थः ज्ञाननेकी क्रियायत्मान रहते जानाति । 'ज्ञाननोर्जा' सार्वधातुक
लकारोर्मे 'जा' करेगा । जानीतः जानन्ति त्वं मम गुणं जानासि । जानीथः जानीथ
अहं सर्वं जानाभि जानीवः जानीमः । जानीते जानाते जानते । तदपि च न
जाने स्तुति महो । जज्ञी ज्ञा ज्ञा जज्ञा णल् स्थाने औ आदेशे । वृद्धिः । जज्ञतुः ।
ज्ञाता, ज्ञास्यते, ज्ञास्यति । जानातु जानीतां जानन्तु । जानीहि जानीतं जानीत ।
जानामि जानाव जानाम । जाने जानावहे जानामहे । जानीयात् जानीयातां जानीयुः ।
जानीत जानीयातां जानीरन् । जेयात् । ज्ञायात् ज्ञासीष्ट अज्ञासीत् । अज्ञास्त अज्ञा-
साताम् अज्ञासत ।

(२२) वृद्ध-धातुका सम्भक्ति = पूजा, दान, सेवाजनकव्यापार अर्थः । वृणीते
वृणाते वृणते वृणीषे वृणाये वृणीध्वे । वृणे वृणीहे वृणीमहे । वृत्रे वृत्राते वृत्रिवे । ववृपे
अत्र इद् निषेधः 'क, सृ' इति सूत्रेण । वरीता अवरीष्ट लिङ्सिचोः इति दीर्घे ।
दीर्घस्य अभावे अवरीष्ट, इद् अभावे ह्रस्वादङ्गात् इतिसिचलोपः । अवृत इति
प्रभाकर्या क्रयादयः ।

(१०) अथचुरादयः (१) चुरधातु=चोरी करनेके अनुकूलक्रिया अर्थः ।
इस प्रकरणका भेदकधर्म स्वार्थमें णिच् प्रत्यय है । यह सकर्मक सिद्ध है । स्तेयार्थ-
जनक क्रियावाचक चुरधातोः णिच् । (४) सत्यापपाशरूपवीणा तूल श्लोक, सेना

चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।
चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । (४५१) पुगन्तेति गुणः (४६८) सनाद्यन्ता इति
धातुत्वम् । तिप् श्वादि । गुणयादेशी । चोरयति । ६९५ णिञश्च
१ । ५ । ७४ । णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते ।
चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट (५१८) णिथीति चङ् ।
(५३०) णी चङोति ह्रस्वः । (५३१) चङोति द्वित्वम् । (३९६) हलादिः

लोमन् स्वच् वर्मन्वर्णचूर्णं इति शब्दोऽसि तथा चुरादिण्यति धातुशोभने परे णिच् हो,
ण् च इत् । चुर इति स्थिते चूर्णान्तेभ्यः = सत्यापसे लेकर चूर्णपर्यन्तशब्दोंको प्रति-
पादिकसे धातुके अर्थमें णिच् विधान सिद्ध था । तेषामिह = उन शब्दोंका यहाँ
ग्रहण करना प्रपञ्चार्थम् प्रातिपदिकोंको विस्तारसे समझनेके लिए है । यहाँ अनु-
पयोगी है तथापि सत्यापयति = सत्यप्रमाणित करता है । पाशयति = पाशं करोति
रूपयति = चित्र बनाता है । वीणां करोति वीणयति । अवीविणत् । तूलयति (धुन-
कर, रुई, बनाता है) । श्लोकयति श्लोक बनाता है । सेनायति = सेनाका संगठन
करता है । लोमयति, त्वचमति, वर्मयति, वर्णयति, चूर्णयति । यहाँ तक णिच् प्रत्यय
का धात्वर्थं करोति या आचष्टेसे विवृत है । चुरादिधातुसे णिच् स्वार्थं में हो । स्वं
प्रकृति (चुर्) तस्य अर्थः स्वार्थं चोरीके अनुकूल क्रिया । स्वार्थं भवः स्वाधिको
णिच्प्रत्ययः इसका प्रकृतिसे भिन्न कोई विशेष अर्थ नहीं है । चुर् इ अत्र णिच्
आधधातुक संज्ञकः पुगन्तलघूपधस्य च इति उपधा उकारस्य गुणे चोर् इ = चोरि
इत्यस्य सनाद्यन्ताः धातवः इति धातुसंज्ञा । ततः लट् तिप् शप् इकारस्य गुणे अया-
देशे । चोरयति नवनीतं कृष्णः । स्तेयफल नवनीतमें तदनुकूल क्रिया कृष्णमें ।
इदं सकर्मकस्य लक्षणम् ।

(६६५) णिच्प्रत्यय अन्तमें हो । उससे आत्मनेपद हो । यदि क्रियाकाफल कर्ता
को मिले तो । इससे उभयपदी सिद्ध है । वानरः फलं चोरयतेः चोरयेते, चोरयन्ते ।
चौर्यकर्मकी अद्यभिन्नपरोक्षमूतकालमें समाप्तक्रिया हो । तब ब्रह्मा वत्सानि
चोरयामास । (कास् अनेकाजाम्बवत्तव्यो' सिद्) । अनेकाच् धातुसे याम्
कृ भू अस्का अनुप्रयोग होकर चोरयामासकी सिद्धि । चोरयाच्चकार, अनेकाच्
सभीधातु सेट् होते हैं । भवः पात्रं चोरयिता । 'चोरि' धातु बनानेकी विधि,
पूर्ववत् । अद्यभिन्नभविष्यकाले चौर्ये अर्थे लुट्, तास् तिप्, डा, इट्, गुणे अयादेशे ।
असभ्याश्चोरयिष्यन्ति । तस्यापि कमण्डलुं चोरयतु । यथा—यम अचोरयत् । यदि
तस्य पुस्तकानि चोरयेत् । त्वं सदा चोरयेः । अत्र णेरनिट् सूत्रेण णिचोलोपे
निमित्तापाये नैमित्तिकस्यापि अपायः । कारणहटनेसे कार्य भी हटता है । णिच्के
लोपसे गुणका अभाव नहीं होगा क्योंकि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं से णिच्की सत्ता

शेषः । (५३४) दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत ।
कथ वाक्यप्रबन्धे । २ । अलोपः ।

६ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ । परनिमित्तोऽवादेशः
स्यानिवत् स्यात् स्यानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति
स्यानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वादीर्घस्यद्भावी न ।

मानी जायेयो । भगवान् सदा पापानि चोरयिषीष्ट । चोरि इ सीस् त । इकारस्य
गुणे अयादेशे सकारयोः पत्वे ण्णत्वे रूपम् । स्तेयकर्मके भूतकाले लुङ् णिच् अट् त,
अचोरि-त अत्र च्लिस्थाने णि श्रिद्रुलुभ्यः कर्तरिचङ् (अ) प्रत्यय । अचोरि अत् ।
णौचङि उपधायाः ह्रस्वे (चङ् परक णिपरे उपधायाः ओकारस्य ह्रस्वउकारे)
चुर इत्यस्य 'चङि' सूत्रेण द्वित्वे । अभ्याससंज्ञा हलादिशेषे अचुचुर इ अ त । अत्र
सन्वत्पुनिचङ्परे आदि सूत्रेण सन्द्भावे । तस्य फलं (दीर्घोलघोः) इति अभ्यास—
उकारस्य दीर्घे णेरनिटि इति णिलोपे । आत्मनेपदे अचूचुरत अचोरयिष्यत् । (२)
कथ-घातुका वाक्यप्रबन्ध=अपने शब्दसे बोलना, प्रवचन (कथा कहने के अनुकूल
क्रिया अर्थः । अलोपः । कथ् घातुसे स्वर्यमें णिच् प्रत्यय आनेपर अतोलोपः सूत्रेण
अन्त्य अकारका लोप हुआ ।

(६) परस्मिन् = परको निमित्तमानकर अचः = अच्के स्थानमें आदेशको
स्यानिवद्भाव = स्थानीके तुल्य धर्मवाला आदेश हो । स्यानिभूत अच्से पूर्वत्वेन =
पूर्वविशामें दृष्टस्य = देखे गये, विधौ = विधेयकी कर्तव्यतामें । इस सूत्रसे अकार-
लोपके स्यानिवद्भाव होनेसे उपधाको वृद्धि नहीं होती । कथयति—वाक्यरचनानुकूल
क्रियावाचक कथ घातोः चुरादिभ्यो णिच् 'कथ इ अतोलोपः अकारस्य लोपे ।
कथ इ—अत्र अच परस्मिन् सूत्रेण अकारलोपस्य स्यानिवद्भाव कृत्वा अत उपधायाः
इति न वृद्धिः । स्यानिवद्भाव होनेसे उपधामें अकार नहीं मिला । जो स्यानिभूत
अच् अकारसे पूर्वमें दृष्ट है । यहाँ विधि (वृद्धि) की कर्तव्यतामें लट् तिप् शप्
गुणायादेशे । अग्लोपित्वात् अक् (अ इ उ ऋ ऌ) इनका जहाँ लोप हुआ हो
वहाँ दीर्घ तथा सन्वद्भाव नहीं होता । कथमें अका लोपहोनेसे अग्लोप हुआ । अतः
दीर्घ सन्वद्भाव नहीं हुए । अचकथत्—कथा कहनेकी भूतकालिकक्रिया अर्थमें लुङ्
अट् च्लिस्थाने चङ् (अ) द्वित्वादिकार्ये अचकथइ अत् णिलोपे । कथायाश्चकार,
कथयिता, अकथयत् । कथयेत् । कथयाश्चक्रे कथयिषीष्ट । (३) गण्घातुका
सङ्ख्यायान (गणना करना) अर्थः अकारलोपे । अग्नोषी, सेद् गणयति । सङ्ख्या-
नायंकगण्घातोः प्रचलित गणना क्रियाकाले लट् । स्वर्ये णिच् । अकारलोपे तस्य
स्यानिवद्भावेन न उपधावृद्धिः । तिप् शप् गुण अयादेशे । गणयःश्चकार । गण-

अचकथत् । गण संख्याने । ३ । गणयति । ७ ई च गणः ७ । ३ । १७ ।
गणयतेरभ्यासस्य ईत् स्याच्चङ् परे णी चादत् । अजीगणत् । अजगणत् ।

इति चुरादयः ।

अथ प्यन्तप्रक्रिया

६९८ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः

विप्यति गणयिष्यते । गणयतु । गणयताम् । अगणयत् । गणयेत् गणयिषीष्ट ।
अजीगणत्—सङ्ख्यानायकं गणधातोः णिच् अकारलोपे स्थानिवद्भावेन उपधाबुद्धिर्न
भवति । सनाद्यन्ता धातवः इति धातुसंज्ञायां भूतकाले अर्थे कर्तरि च लुङ् तिप् अट्
ल्लि स्थाने चङ् । चङि द्वित्वादिकार्ये णिलोपे अजगणत् । अत्र (७) गणधातुके
अभ्यासको ईत् = ईकार भी हो चङ् परकणिपरे । चात् = चकारसे अकार भी
हो । अभ्यासस्य ईकारे अजीगणत् । पक्षे अकारे अजगणत् अजगणताम् अजगणन् ।
अजगणः अजगणतम् अजगणत । अजगणम् अजगणाव अजगणाम् ।

इति प्रभाकर्या चुरादिप्रकरणम् ।

अप्यन्तप्रक्रिया—प्रेरणार्थकणिच् प्रत्ययः अन्ते यस्य सः प्यन्त धातुः ।
तस्य प्रक्रिया = साधुत्वप्रकारः फलोत्पादकोऽप्यापारः । प्रेरणा अर्थेमें णिच् प्रत्ययान्त
धातुका प्रकरण चलाते हैं । भूवादयोधातवः से धातुसंज्ञक (धातु बोधकः) खादति
में खादसे, प्रेरणा अर्थ में णिच् होने पर माता खादयति (खिलाती है) में खादिके
सनाद्यन्ता धातवःसे धातुसंज्ञा । प्रयोजक (प्रेरक) के अप्यार (क्रिया) में णिच्-
प्रत्यय हो । जिस प्रेरणाका । खिलाता पढ़ाना अर्थ : (=) स्वतन्त्रः = किसी भी
क्रियाके करनेमें स्वतन्त्ररूपसे विवक्षित कारकरूप अर्थको कर्तृसंज्ञा हो । फलके लाभ
से क्रिया करनेकी रचि होती है । फलजनक अप्यार (क्रिया) है । उस क्रियाको
फलवती बनानेमें स्वतन्त्र हो, पराधीन न हो, ऐसा विवक्षित=अभीष्ट कारक कर्तृ-
संज्ञक हो यदायदोयोऽप्यारः धातुना अभिधीयते तदा स कर्ता । सभी कारक
कर्ता हो सकते हैं । यथा—रामः पठति । पठन उच्चारण या ज्ञानके अनुकूलक्रियाको
फलवती बनानेमें राम स्वतन्त्र है । वही स्वतन्त्रतया विवक्षित अर्थ हैं । उनको
कर्तृसंज्ञा हुई । मोहनः मोदकं भूङ्कते । भोजनक्रियामें मोहन स्वतन्त्र है । परन्तु
यदायदोयोऽप्यारः धातुना अभिधीयते तदा अप्याराश्रयत्वेन स्वातन्त्र्यात्
कारकान्तरण्यापि कर्तृसंज्ञा लभन्ते । अतएव काष्ठानि पचन्ति रोटिका पच्यते स्थाली
पचति इत्यादिसिद्ध्यन्ति ।

कर्ता स्यात् । ९ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । ७०० हेतुमति च ३।१।२६। प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये घातोणिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति ।

(६) तत्प्रयोजकः = तस्य = कर्तुः प्रेरकः, क्रियायां प्रवर्तकः (माता) स्वतन्त्र कर्ताको पठन आदि क्रियामें प्रेरित करनेवाली (कि तुम पढ़ो) तुम पैदा होओ, भोजन करो । इस प्रकारसे क्रिया करानेवालेको हेतुसंज्ञा तथा कर्तृसंज्ञा हो । जैसे—चैत्रः विद्वान् भवति यहाँ विद्वान् होनेकी क्रियामें चैत्र स्वतन्त्र है । विद्वान्सं भवन्तं तं मैत्रः अध्यापनेन प्रेरयति, यहाँ विद्वान् बनानेकी क्रियामें प्रेरक रुचिवर्धक, प्रवर्तक मैत्र है । उसे हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा भी हुई । चैत्र प्रयोज्य (क्रियामें प्रवृत्तिके योग्य) है । जैसे—प्रेषणका कर्ता प्रयोज्य है, खिलानेवाला प्रयोजक । पढ़नेवाला प्रयोज्य है । पढ़ानेवाला प्रयोजक । बालकः खादति । माता तं भोजयति (खिलाती है) प्रथमकर्ता प्रयोज्य है । उसका प्रेरककर्ता (माता) प्रयोजक है । प्रेरक (खिलानेवाली) कर्ता, हेतुसंज्ञक भी है । जो खिलावे, पढ़ावे, होवावे, उसीको हेतुसंज्ञा भी समझें ।

(७००) हेतुमति = हेतुसंज्ञा अस्ति अस्य इति हेतुमान् (व्यापारः) तस्मिन् हेतुमतिव्यापारे = (प्रयोजकः = प्रेरणाकरनेवालेकतक व्यापारे = क्रियामें खिलाना पढ़ाना पहुँचाना, सुलाना आदि व्यापारमें) प्रेरणा अध्येषणा, अन्वेषणा इत्यादि अर्थ वाच्य हो, उस अर्थको कहनेवाला णिच् प्रत्यय घातुसे हो (णिच् प्रत्ययका शुद्धार्थ प्रेरणा है) क्रियामें प्रवृत्त कराना अर्थः । घातुके अर्थमें प्रेरणा अंशको णिच्प्रत्यय व्यक्त करता है । इसीको प्रकट करनेके लिए शतृप्रत्ययान्त पठन्तं, गच्छन्तं, भवन्तं, पश्यन्तं आदि शब्द जोड़े जाते हैं । यथा—चैत्रो भवति । भवन्तं चैत्रं मैत्रः प्रेरयति । यत्वं विद्वान् भव । विद्वान् होते हुए चैत्रको मैत्र प्रेरित करता है । उसका प्रकाशक शतृप्रत्ययान्त 'भवन्तम्' शब्द है । यहाँ भवन क्रियाका कर्ता चैत्र प्रयोज्य है । उसका प्रेरक मैत्र है । उस प्रयोजककी क्रियामें प्रेरणा अर्थ होनेपर घातुसे णिच् हुआ । भूणिच् अनुबन्धलोपे 'इ' ण् इत् होनेसे अतः अचोऽङ्गिति सूत्रेण उत्स्थाने ओवृद्धिः । अवादेशे भवि इति दशायां सनाद्यन्ताः घातवः इति घातुसंज्ञा वर्तमानकालिक प्रेरण-क्रिया अर्थ कर्तरि लट् । यद्यपि दो कर्ता तथापि प्रधानकार्यसम्प्रत्ययः तिप् शप् गुणायादेशे चैत्रं भावयति मैत्रः । चैत्र को स्वतन्त्रः कृतसि कर्तृसंज्ञा । तृतीया को बाधकर गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थ आदि सूत्रसे अकर्मक भूधातुके अप्यन्त (भवति) अवस्थाने कर्ताको प्यन्त 'भावयति' इस अवस्थामें कर्मसंज्ञा कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः भावयति । यत्र चैत्रो भवति । भवन्तं चैत्रं पितरी प्रेरयतः, तत्र चैत्रं भावयतः । यत्र बहवः प्रेरयन्ति, तत्र चैत्रं भावयन्ति । म० पु० में चैत्रो भवति, वाक्यमें यदि

१ ओः पुयण्यपरे ७ । ४ । ८० । सनि परे यदङ्गं यदवयवाभ्यासोकारस्य इत् स्यात् पवर्ग-यण्-जकारेण-वर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । ष्ठा गति-निवृत्ती । २ अति-ह्री-वली-री-वनूयो-क्षमाभ्यातां पुङ् णी ७ । ३ । ६६ ।

त्वं प्रेरयति । तत्र त्वं चैत्रं भावयसि । युवां प्रेरयथः । इति भावयथः । यूयं प्रेरयथ भावयथ । यत्र अहं प्रेरयामि तत्र चैत्रं भावयामि इत्यादि । जहाँपर गति = गमन वृद्धि = ज्ञान प्रयवसान = भक्षण, शब्दकर्मक अकर्मत्वे भिन्न सकर्मक धातुसे णिच् प्रत्यय हो, वहाँ प्रयोज्य (स्वतन्त्रः) कर्तृमें तृतीया विभक्ति ही हो । जैसे—चैत्रः तण्डुलं पचति । पंचन्तं तं मैत्रः प्रेरयति । इति मैत्रश्चैत्रेण तण्डुलं पाचयति । यहाँ चैत्रेणमें द्वितीया नहीं हुई । प्रधान क्रिया (निज्यं व्यापार) है, अतः प्रथम, मध्यम उत्तम पुरुष की व्यवस्था प्रयोजक व्यापारके अनुसार । एवं भावयते = णिचश्च मूत्र से कर्तृगामी क्रियाफल होनेपर आत्मनेपद । लिट्में चैत्रो बभूव, मैत्रः प्रेरयाम्बभूव, भावयामास । भावयिता भावयिष्यति । भावयतु अभावयत । भावयेत् भाव्यात् अवीभवत् । चैत्रो अभूत् मैत्रः तं प्रेरित् इत्यर्थे भूतकालिकसमाप्त भवनसम्बन्धी प्रेरणा क्रियाकाले लुङ् अथवा उत्पत्ति-अनुकूलव्यापारवाचक भूधातोः भूतकालिक प्रेरणा अर्थे णिच् = इ (सनाद्यन्ताः धातवः) प्रेरणाविशिष्टभवनक्रियायंवाचक 'भू' इ-धातोः लुङ् तिप् च्लि, णिश्चिद्रु इति सूत्रेण कर्तरिचङ् = अ, अट् । अभूद अत् । (णिच अच आदेशो न भवति, द्वित्वे कर्तव्ये) द्वित्व होना हो, तब णिच् परे रहते अचके स्थानमें वृद्धि आदि आदेश नहीं होते । णेरनिट् इति 'णि' लोपे । भू शब्दस्य 'चङि' सूत्रेण द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये द्वितीय भूशब्दस्य वृद्धिःञी । तस्य आवादेशे, अबुभाव अत् । (णी चङि) सूत्रेण उभयायाः आकारस्य ह्रस्वे (सन्व-ल्लघुनि) इति सन्वद्भावे ततः ।

(१) प्रत्यय परे रहते जो अङ् उसके अवयव अभ्यासके उकारको इकार हो पूयण्यपरे = पवर्ग यण् जकारे परे, यदि अवर्णपरे हो तो । इति सूत्रेण उकारस्य इकारे । तस्य दीर्घो लघोः इति दीर्घे । अवीभवत् अवीभवताम्, अवीभवन् । ष्ठा-धातुका गतिनिवृत्ति, रुक्जाना अर्थः । ष्ठाधातुको धात्वदेः पः सः से स होकर 'स्था' उसके स्थान में तिष्ठ आदेशः । मूर्तिः तिष्ठति । तिष्ठन्तीं-तां रामः प्रेरयति । इति रामः मूर्तिं स्थापयति । मोहन मूर्तिको स्थिर करता है । गतिनिवृत्त्यर्थकस्था धातोः हेतुमति च सूत्रेण 'प्रेरणा' अर्थे णिच् । स्था इ ततः ।

(२) अति गत्यर्थक ऋ लज्जार्थक ह्री, री, वनूयीशब्दे, विघ्ननाथं क्षमायी, आदि धातु और आकारान्त धातुओंको पुक् (य) हो णिच् परे । इति सूत्रेण आकारान्तात् पुक् । स्थापि (स्थित्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः कृत्यर्थः) इत्यस्य सनाद्यन्ताः इतिधातुसंज्ञायां लट् तिप् णप् गुणायादेशे स्थापयति बैठता है । स्थाप-

स्थापयति । ३ तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५ । उपधायाः इदादेशः स्याच्चङ् परे
णो । अतिष्ठित् । घट चेष्टायाम् । ४ मितं ह्रस्वः ६ । ४ । ९२ ।
घटादीनां ज्ञपादीनां च उपधाया ह्रस्वः स्याणो । घटयति । ज्ञप ज्ञाने
ज्ञापने च । ज्ञपयति, अजिज्ञपत् ।

इति प्यन्तप्रक्रिया ।

याञ्चकार रामो रामेश्वरं स्थापयिता मविष्यकालिक स्थापनाक्रिया अर्थमें स्थाप-
यिष्यति । अनद्यतनभूतकालिकी क्रिया अस्थापयत् । चैत्रः मूर्तिम् अस्थात् । मैत्रः
तं प्रेरित् इत्यर्थे अतिष्ठित् । गतिरोधार्थक स्याः घातोः अवरोधक्रियाविषयक
प्रेरणार्थे णिच् (३) पुक् । ५) अवरोधप्रेरणार्थवाचका स्थापि इत्यस्य सना०
घातुसंज्ञा, गतिनिवृत्ति क्रियार्थप्रधान कर्तरि लुङ् तिप् च्छेच्चङ् अट् अस्थाप् इ अत ।
(३) तिष्ठतेः = स्थाघातुकी उपधा को इकार आदेश हो चङ् परकणिपरे । इति
इत्वे । स्थिप इत्यस्य द्वित्वे (जपूर्वाः खयः) इति सकारलोपे अयिस्थिप इअत् ।
अभ्यासे चर्चः इति चत्वे णिलोपे पत्वे ष्टुत्वे । अस्थापयिष्यति । घट घातुका चेष्टा
प्रणस, प्रवृत्ति कार्ये अर्थः । मित् ।

(४) घट् आदि और ज्ञप आदि घातुओं को ह्रस्व हो णिच्परे सुग्रीवः युद्धे
घटते, तं प्रेरयति रामः सुग्रीवं घटयति । चेष्टार्थक घटघातोः प्रेरणार्थे णिच्
उपधावृद्धिः मितं ह्रस्वः इति ह्रस्वे 'घटि' इत्यस्य घातुसंज्ञा ऋट् तिप् णवादिः
घटयति । घटयाञ्चकार । घटयिता । अघटयत्, घटयेत्, घटयात् । अजीघटत् ।
ज्ञप घातु ज्ञाने - जानने, ज्ञापने=ज्ञानकराने अर्थके अनृकूल क्रिया चुरादिः । णिप्यः
ज्ञपयति । गुरुः तं ज्ञपयति । चुरादिणिच् ज्ञापि घातोः प्रेरणार्थे णिच् (जेरनिटि)
इति प्रथम णिलोपे, उपधावृद्धिः तस्य मितं ह्रस्वः इति ह्रस्वे । ज्ञपि इत्यस्य
घातुसंज्ञा तिप् णप्, गुणे, अय् आदेशे रूपम् । अजिज्ञपत् = ज्ञानकराया, करवाया
भी । ज्ञप् घातोः स्वार्थे णिच् ततः, प्रेरणार्थे णिचि । एकस्य णेलोपे लुङ् तिप् च्छेच्चङ्,
द्वित्वे अभ्यासादि कार्ये, सन्प्रवृत्तौ, 'सन्पतः' इति इत्वे अत्र अभ्यासस्य न दीर्घः
सधुः नास्ति दीर्घो सधो इति न प्रवर्तते । अजिज्ञपत् । इति प्राभाकर्या प्यन्त-
प्रक्रिया ।

अथ सन्नन्तप्रक्रिया

७०५ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७। इषि-
कर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । पठ व्यक्तायां
वाचि । ६ सन्यङो ६।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो
द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । (५३३) सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिष्यति ।

अथसन्नन्तप्रक्रिया—सन्प्रत्ययः अन्ते यस्य स सन्नन्तः । तस्य प्रक्रिया
फक्जनकसंस्कारः । इस प्रकरणकी विशेषता धातुसे खानेकी इच्छा=जिघत्स्यति ।
जानेकी इच्छा जिगमिष्यामि । इच्छा क्रियाका कर्म पढ़ना, खाना, जाना क्रिया
है । जो तुमुन् प्रत्ययसे ध्वनित है । पठितुम् इच्छति, अत्तुमिच्छति गन्तुमिच्छति ।
धातुरूप कर्मके साथ कर्ताका होना आवश्यक है । पाठकः पठितुं इच्छति । इच्छा
क्रियाका कर्म पठितुं है परन्तु दोनों क्रियाका कर्ता एक (पाठकः) ही है तभी
समानकर्तृकत्व आयेगा । सन् प्रत्यय होनेसे सनाद्यन्तधातु बनता है । जिसमें
इच्छाक्रिया कर्मकी प्रवृत्ति स्वीकृति है । यह एकार्थीभावरूप है । अलग-अलग अनेक
अर्थका एक अर्थ होना एकार्थीभाव है, पठधातु, इच्छार्थक इषधातु दोनोंक्रियाका
एक अर्थः, पढ़नेकी इच्छा हैं पठनविषयिणीच्छा भवितुमिच्छति (होनाक्रिया इच्छा-
काकर्म है) वुभूषति । भवनइमंकइच्छानुकूलाक्रिया वुभूषधातुका अर्थ है ।
(७०५) धातोः, पञ्चम्यन्तम् । कर्मणः पञ्चम्यन्तं । समानकर्तृकात्=समानः,
तुल्यः, एकः कर्ता ययोः क्रिययोः स समानकर्तृकः तस्मात् । तुमुन्विशिष्ट किसी
क्रियाका इच्छाक्रियाके साथ समानकर्ता होनेसे, इषिकर्मणः=इच्छार्थक इष धातु-
का कर्म हो, ऐसा धातुपठ् गम् इत्यादि । इषिणैकर्तृकात्=जो इष् धातुका
कर्ता हो, वही इष्के कर्म पठ् गम् आदिका भी कर्ता हो, तब धातुसे सन्प्रत्यय
विकल्पसे इच्छा अर्थमें हो. यथा—पठधातुका स्पष्ट उच्चारण, व्यक्तवाणी के
अनुकूलक्रिया अर्थः सेट् । (६) सन्नन्तस्य =सन्प्रत्यय हो अन्तमें जिसके
यङन्तस्य =यङ् प्रत्यय हो अन्तमें, उस धातुके प्रथम एकाचको द्वित्व हो ।
अजादेस्तु =अजादिधातुं हो तो द्वितीय, एकाचको द्वित्व हो । सन्यतः =सन्परे
अभ्यासस्य इकारः रामः पठितुम् इच्छति । अत्र रामः यथा इच्छायाः कर्ता ।
पठितुम् इति च कर्म । समान कर्तृसत्वे इष धात्वर्थे इच्छाका (कर्माभूत अर्थपठन)
तद्वचक इषधातोः (कर्म पठधातुः) तस्मात् इच्छार्थे सन्, तस्य आर्धधातुकसंज्ञा,
यलादि आर्धधातुक, इट् पठ्इस । षत्वे पठिष् 'सन्यङोः' इति सूत्रेण सन्नन्तस्य
पठिष् इत्यस्य प्रथम—एकाचः पठ् इत्यस्य सन्यङोः द्वित्वे, अभ्यासस्य हमादिशेषे

कर्मणः किम्-गमनेनेच्छति । 'समावकर्तृकात्' किम्-शिष्याः पठन्तिवती-
च्छति गुरुः । वा ग्रहणाद्वाक्यमपि । (५१८) लुङ्सनोर्धस्त्व । ७ सस्यार्ध-
धातुके ७ । ४ । ४९ । सस्य तः स्यात् सादावार्धधातुके । अतुमिच्छति
जिघत्सति । (४७५) एकाच् इति नेट् । ८ अज्जनगमां सनि ६ । ४ । ५६ ।

पपठिप् इति स्थिते, 'सन्त्यतः' अभ्यासपकारस्य इत्वे, पिपठिप् । पठनकर्मक इच्छा-
नुकूलव्यापारः सन्नन्तधात्वर्थः । अथ सनाद्यन्ताःधातवः इति धातुसंज्ञा, वर्तमाने-
काले लट् तिप् शप् आदि । पिपठिपति । पठनकर्मक इच्छानुकूलव्यापारः । सेट्
धातुओंसे सन् होनेपर इट् होगा अनिट्से नहीं । आर्धधातुक मानकस आवश्यक-
कार्य तथा द्विधादि होनेके पश्चात् सनाद्यन्त धातु बना है । कर्मणः किम् सूत्रमें
इच्छाक्रियाकाकर्म कहना क्यों आवश्यक है । इसलिए कि जोधातु इच्छाक्रियाका
कर्म हो उसीसे सन् हो यदि करण-सम्प्रदान आदि हों तबसन् न हो । अतः पठनेन
पठनाय इच्छति यहाँ सन् नहीं हुआ । क्योंकि पठन् इच्छाक्रियाका कर्म नहीं है,
किन्तु करणादि है । इसी प्रकार गमनेनेच्छति गमनकर्म नहीं है । इच्छाका कर्म
तुमुन्से जःने । समानकर्तृकात् किम् एकही कर्ताहो दोनोंके तभी सन् हो, ऐसा
क्यों कहा ? जहाँ दो कर्ता हों वहाँ सन् प्रत्यय न हो यथा—शिष्याः पठन्तु ।
शिष्यलोग पढ़ें । इतीच्छति गुरुः ऐसी गुरुकी इच्छा है । यहाँ दो कर्ता होनेसे सन्
नहीं हुआ । 'वा' के ग्रहणसे विकल्प पक्षमें पठितुमिच्छति ऐसे वाक्यभी होते हैं ।
पठनकर्मक इच्छाक्रियाके परोक्षभूतकालमें पिपठिषाञ्चकार, पिपठिषाम्बभूव ।
अर्थाभिन्न भविष्यकालमें पिपठिषिता । सामान्यभविष्य, पिपठिषिष्यति, पिपठिषतु,
अपिपठिषत् पिपठिषेत् पिपठिष्यात्, अपिपठिषोत आत्मनेपद या । परस्मैपद
दोनों प्रकारके धातुओंसे सन्प्रत्यय होता है । इच्छति इयेप एपिता एष्टा एपिष्यति,
इच्छन्तु, एच्छत, इच्छेत्, इष्यात् ऐपीत् ऐपिष्टाम् (७) 'स'के स्थानमें त हो सकारादि
आर्धधातुकरे । यथा—सर्प अतुमिच्छति (अदभक्षणे) भक्षण करना चाहता है ।
इच्छाक्रियाका कर्म अदधातु, दोनोंका कर्ता मयूरः । अदधातोः सन् 'लुङ्' सन्परे
अदस्थाने पस्त्व=पसआदेशे अयमनितधातुः इट् न भवति । सकारादि आर्धधातुक
सन्का स परे सस्यार्धधातुके इति सूत्रेण स स्थाने तकृते । चत्स् । द्वित्वे अभ्यासा-
दिकार्ये सन्त्यत इतिइत्वे जिघत्स=अवनविषयिका इच्छानुकूला इति सनाद्यन्तधातु-
संज्ञा, लट् तिप् शप् आदि जिघत्सन्ति मूपकं मयूरः । तत्कर्तृकभक्षणविषयक
वर्तमानकालिक इच्छानुकूलव्यापारः । जिघत्सिता, जिघत्सिष्यति, जिघत्सतु,
अजिघत्सत् अजिघत्सीत् । एकाच् उपदेशेअनुदात्तात् सूत्रसे प्राप्त इट्का निषेध ।

(८) अजन्त धातु, हनधातु अजादेशगमेश्च =अच् (इण् आदि) के स्थानमें
यम आदेश हुआ हो, उसको दीर्घ हो, भन्नादि सन् प्रत्ययपरे । जब इट् नहीं होता

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि । ९ इको झलि १।२। ९ ।
इगन्ताज्झलादिः सन् कित् स्यात् । (६६०) ऋत् इद्धातोः । कर्तुमिच्छति
चिकीर्षति । ७१० मनि ग्रह-गुहोश्च ७ । २ । १२ । ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च
सन इण् न स्यात् । बुभूषति । इति सन्नन्ताः ।

अथ यङन्तप्रक्रिया

७११ घातोरेकाचो हलादेः क्रियामभिहारे यङ् ३ । १ । २२ । पोनः

तव सन् भलादिमाना जाता है । यदि इट् होता तब यदागम् परिभाषासे सन्
अजादि हो जाता । (६) इगन्त अङ्गसे परे भलादि सन् कित् हो । धातुके
ऋत् को इट् हो । कर्तुमिच्छति बालः इति विग्रहे उत्पत्तिजनक व्यापारवाचक
कृधातोः समानकृतृसत्वे इच्छार्थकसन् प्रत्यये । कृ-स अत्र इट् प्राप्ते (एकाच्)
इति निषेधे । अत्र अङ्गमगमां सनि सूत्रेण, कृ इत्यस्य दीर्घे 'इको इल्' सूत्रेण सन्
कित् अवति । तस्य फलं क्विति चेति गुणनिषेधः । कृ-स इति ऋत् इद्धातोः
ऋकास्य इ आदेशे, रपरे हलिचेति दीर्घे । कीसं । ततः सन्यङोः इति द्वित्वे, अन्यास
आदिकार्ये, (सन्यतः) इत्ये, सकारस्य पत्वे 'चकीर्ष' इति सनाद्यन्तधातुः उत्पत्ति
विषयक—इच्छानुकूलव्यापारोऽर्थः । तस्मात् वर्तमानकालिक लट् तिप् शवादिः ।
चिकीर्षति । चिकीर्षिष्यति, अचिकीर्षत् अचिकीर्षीत् । चिकीर्ष्यात् चिकीर्षेत् ।
कारयितुमिच्छति चिकारयिषति । अचिकारयिषीत् अपिपाठयिषति । पक्तुमिच्छति
पिपक्षति पाचयितुमिच्छति पिपाचयिषति अपिपाचयिषीत् तण्डुलः पिपाचयिष्यते ।

(७१०) ग्रहेगुह, उगन्त धातुओंसे परे सन् प्रत्ययको इट् न हो । जगद्गुरुः
बुभूषति = भवितुमिच्छति । चैत्रः । इच्छाक्रिया भवनक्रिया दोनोंका कर्ता एक
होनेसे भूधातोः इच्छार्थे सन् इट्, प्राप्ते, तस्य सनिग्रहेगुहेश्च इति निषेधे, इकोभल्
इत्यनेन सन् कित् अवति । तेनुगुणस्य निषेध, भू स=सन्यङो इति द्वित्वे अन्यासादिकार्ये
पत्वे, बुभूष इति सनाद्यन्तधातुः । भवनविषयक इच्छानुकूलव्यापारः धात्वर्थः ।
लट् तिप् शवादिः बुभूषति बुभूषाच्चकार । बुभूषिता बुभूष्यात् अबुभूषीत् इति
प्रभाकयां सन्नन्तप्रक्रिया ।

अथ यङन्ताः—यङ् प्रत्ययो अन्ते यस्य स यङन्तः (धातुः) तस्य प्रक्रिया
सिद्धिसंस्कारविशेषः । यहाँ यङ्प्रत्यय क्रियामें पुनः पुनः प्रवृत्ति या अधिपय अर्थका
वाचक है, जिस अर्थको धातुके साथ पुनः पुनः, भृश या आतिशय, शब्दका ज्ञान
करते हैं । यही प्रकरणभेदक धर्म है । (१) क्रियाभिमहारे = क्रियाके
वार-वार प्रयोग होनेपर, या अतिशय, अत्यधिक क्रियाका होना, अर्थ

पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये घातोरेकाचो हलादेयङ् स्यात् । २ गुणो यङ् लुकोः ७ । १ । ८२ । अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च । डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—बोभूयते । बोभूयाश्चक्रे । अवोभूयिष्ट । ३ नित्यं कौटिल्ये गतौ ६ । १ । २३ । गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यात्, न तु क्रियासमभिहारे । ४ दीर्घोऽकितः ७ । ४ । ८३ । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङि यङ्लुकि च । कुटिलं व्रजति—वाव्रज्यते ।

७१५ यस्य हलः ६ । ४ । ४९ । यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य

प्रकट करना हो, एकाच हो तथा हलादि हो तब यङ्-हो । अनेकाच् अजादि धातुसे यङ् नहीं होता । पक्षमें वाक्य भी रहता है ङित् होनेसे आत्मनेपद (२) गुणो = अभ्यासको गुण हो यङ्-परे यङ् लुक् होनेपर (अवयवे अचितार्था प्रत्ययाः समुदायस्योपकारकाः भवन्ति) यङ्का ङित् अवयवयमें अचरिताथे होनेसे समुदायका उपकारक बना ङित् होनेसे अनुदात्त ङित् आत्मनेपदम् लगता है । बोभूयते । सत्तार्थक भूधातुसे पुनः पुनः भवनक्रिया या अतिशय भवन अर्थवाचक (घातोरेकाचो आदि सूत्रेण) यङ् । भूय-सन्त्यङोः इति प्रथम—एकाचः भू इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञा (गुणो यङ्लुकोः) इति अभ्यास—उकारस्य गुणे, अभ्यासस्य चत्वे जप्तवे बोभूय । इति सनाद्यन्तधातुः पुनः पुनः अतिशय भवनक्रिया । एकार्थीभावरूपा दृष्टिः । धातुसंज्ञा लट् । अत्मनेपदे त शप् ढेरेत्वे अतोऽगुणः परस्वे धाभूयते । सभी यङ्-न्त आत्मनेपदी, सेट्, सकर्मक होते हैं । बोभूधातु बननेकी प्रक्रिया पूर्ववत् । आम्प्रत्यये—कृ लिट् अनुप्रयोगे लिङ्दिकार्ये बोभूयाश्चक्रे । बोभूयिता । बोभूभिष्यते, मम ग्रामे गोधूमं बोभूयताम् । अवोभूयत । बोभूयत अवोभूयिषत अवोभूयिष्ट । लुङ्-सिच् इट् इत्यादि ।

(३) गतौ गति अर्थवाचक धातुसे कौटिल्य=कुटिलस्य भावः अर्थमें यङ्-हो । अन्यप्रर्थमें यङ्-न हो । इसलिये । (पुनः पुनः अतिशय) ऐसा विग्रह गत्यर्थक धातुके साथ न करे (४) अकितधातुके अभ्यासको दीर्घ हो, यङ्में यङ् लुकमें भी पनीपत्यते इत्यादिमें दीर्घ-वारणके लिए अकित् । अभ्यासको जहाँ नीक्-नुक् आगम है वहाँ कित् होनेसे दीर्घ नहीं होता । कुटिलं व्रजति । गत्यर्थक कुटिलकर्मक व्रजनानुक्लेशे अर्थे व्रजधातोः (नित्यं कौटिल्ये गतौ) यङ् । गत्यर्थक धातुके कुटिल अर्थमें यङ्का विधान व्रज + य । 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे, हलादिशेषे, 'दीर्घो अकितः सूत्रेण अभ्यासस्य दीर्घे वाव्रज्य कुटिलकर्मकव्रजनानुक्लेशापायः । यङ्-न्तधात्वर्थः । तस्य धातुसंज्ञा लट् 'त' शप् आदि । वाव्रज्यते ! ७१५) यस्येति=य का, संघात=समुदाय, अकारसहित यकारका ग्रहण है । हलसे परे य शब्दका लोप हो । आर्धं यातुक परे । आदेः परस्य सूत्रसे परको विहितकार्य आदिके स्थानमें हो । अतोऽलोपः

यशब्दस्य लोप आर्धघातुके । आदेः परस्य । (४७०) अतो लोपः । वाव्रजा-
 च्चक्रे । वाव्रजिता । ६ रीगदुपघस्य च ७ । ४ । ९० । ऋदुपघस्य घातो-
 रभ्यासस्य रीगागमो यङि यङ्लुकि च । वरीवृत्यते । वरीवृताच्चक्रे ।
 वरीवृतिता । ७ क्षुम्नादिपु च ८ । ४ । १९ । णत्वं न । नरीनृत्यते, जरी

से अकारलोपः परोक्षकालिक समासकुटिल व्रजन क्रियावाचक वाव्रज्य घातोः लिट्
 आम्, तस्य आर्धघातुकसंज्ञा यस्य हलः इति सूत्रेण आदेः परस्य इति सहकारेण
 यकारस्य लोपः अकारलोपे वाव्रजाम्, कृ लिट् इत्यादि वाव्रजाच्चक्रे । कुटिलकमक
 व्रजनक्रिया अनन्ततन्मधिष्यकालिक हो तत्र वाव्रजिता वाव्रजिष्यते वाव्रज्यतां
 वाव्रजिपीष्ट आवाव्रजिष्ट । (६) ऋदुपघस्य ऋकार उपघामें हो ऐसे घातुके
 अभ्यासको रीक् आगम हों, यङ् परे यङ्लुक् परे च । पुनः पुनः अतिशयेन वर्तते बार-
 बार या अधिक व्यवहार करने अर्थमें वृत् घातोः यङ् द्वित्वे वृत्त्य ऋकारस्य रीक्
 आगमे वरीवृत्यते । वरीवृत्य इति यङन्तघातुः (पुनः पुनः अत्यधिक विद्यामाना-
 नुकृत्वापारः घातुसंज्ञा लडादि कार्ये रूपम् । परोक्षकाले पुनः पुनः अतिशय
 सत्तारूपव्यवहाररूप समासक्रिया अर्थे वरीवृताच्चके । वरीवृत्यघातोः लिट् आमि ।
 यकाराकारयोः लोपे । लिङन्त कृ अनुप्रयोगे रूपम् । अवरीवृत्यत वरीवृतिपीष्ट
 अवरीवृतिष्ट ।

(७) क्षुम्नादि गणपठित 'शब्दोंको णत्वं न भवति । यणमें कुछ शब्दोंको
 णत्व प्राप्त है । नरीनृत्यते पुनः पुनः अतिशयेनवा नृत्यति । बार-बार या बहुत
 तूफानी नृत्य करता है । इत्यर्थे नृत्यघातोः यङ् द्वित्वादिकार्ये रीग्रीदुपघस्यच इत्य-
 भ्यासस्य रीक् आगमं, तदा नरीनृत्य इति (यङन्तघातुः) तस्य नृत्यक्रियाविषयक
 पुनः पुनः अत्यधिकप्रवृत्ति—अनुकूलभ्यापारो अर्थः घातुसंज्ञा लडादिकार्ये ।
 द्वितीयनकारस्य णत्वे प्राप्ते क्षुम्नादिपुच इति निषधे नरीनृत्यते नृत्यकी बार-बार
 आवृत्ति या अधिकता क्रिया परोक्षकालमें समाप्त हो तत्र नरीनृताच्चके । नरीनृतिता
 = बार-बार या बहुत नाचनेवाली नरीनृतिष्यते । नरीनृत्यता नरीनृत्यते अनरी-
 नृतिष्यत । जरीगृह्यते । पुनः पुनः अतिशयेन वागृह्णति शङ्कुलिम् । बार-बार
 या बहुत अधिक पूड़ी लेता है । इत्यर्थे उपादानार्थक ग्रहघातोर्यङ् ग्रह इत्यस्य द्वित्वादि
 कार्ये अभ्यास्यरीक् । ग्रहिज्या इतिसम्प्रसारणं, जरीगृह्य इति यङन्तधातुः । ग्रहण
 विषयक बार-बार या अधिक प्रवृत्तिके अनुकूल क्रिया अर्थे लडादिकार्ये । यह क्रिया
 परोक्ष कालमें हो तत्र जरीगृह्याच्चक्रे आगामिभविष्काले जरीगृहीता । जरीगृहीष्यते
 अजरीगृह्यत अजरीगृहीष्ट । कुटिलं गच्छति जङ्गम्यते जङ्गमिता जङ्गमिष्यते
 कुटिल अर्थबोधक यङ्प्रत्यय जङ्गम्यतां जङ्गम्ये जङ्गम्यावहे जङ्गम्याम है ।
 अजङ्गम्यत, येतां, न्त । जङ्गमिपीष्ट अजङ्गमिष्ट (कुटिलं अगमत्) अतिशयेन

गृह्यते । इति यङन्तप्रक्रिया ।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया

७१८ यङोऽचि च २ । ४ । ७४ । यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात् विनापि क्वचित् । अनैमित्तिकोऽयम् अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वमभ्यासकायम् । धातुत्वात्लडादयः । (३८०) शेषात्कर्तरीति परस्मैदम् । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् । ९ यङो वा ७ । ३ । ९५ । यङ्लुगन्तात् परस्य हलादेः पितः सार्वभानुक्तस्येङ् वा

यजते इति यायज्यते यायजाच्चक्रे चकार यायजिता यायजिष्यते । अयाज्यत । यायजिषीष्ट अयायजिष्ट । यायजीति यायजिष्टिः यायष्टः । यायजीत यायाष्टः अयायजीत अयायाजीत् । खद चाखद्यते । शासय्यते । अशाशयिष्ट । वृ वाच्यते । इति प्रभाकर्षा यङन्तप्रक्रिया ।

अथ यङ्लुङन्ता यङ् प्रत्ययका जो अर्थ पहलेया वही यङ्लुक्में भी है । प्रक्रियामें भेद समझाते हैं । यङ् लुक् होनेपर, शेषात्कर्तरी परस्मैदसे परस्मैपद ही होता है । आत्मनेपदका निमित्त न होनेपर (८) यङ्का अचप्रत्यय परे लुक् हो । सूत्रमें चकारसे तम्-अच्के विनाभी यङ्का लुक् हो अनैमित्तिकः=विना निमित्तके यङ् लुक् होनेसे अन्तरङ्ग हुआ । अनैमित्तिकम् अन्तङ्गं, निमित्त सापेक्षं बहिरङ्गम् । द्वित्वादिकायम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरङ्गेकार्ये (यङ् लुक्की कर्तव्यतामें बहिरङ्ग द्विवादि कार्य असिद्ध हो । प्रथमं यङ् लुक् ततः—यङ् लुक् होनेपर प्रत्यय लोपे प्रत्ययलक्षणसूत्रसे यङ् मानकर द्वित्वे सन्यङोः । अभ्यास आदिकार्ये । धातुसंज्ञा होनेसे लट् आदिकार्यं ततः शेषात् = आत्मनेपदप्रत्यय होनेके कारणोंसे अतिरिक्तकारण 'शेष' कहलाता । उससे कर्तमिं परस्मैपद 'चर्करीतं संग्रह (नाम) यङ् लुक्का है, जिसको अदादिगणमें पढ़ाहुआ मानकर यङ् लुक्में भी शप्का लुक् समझें ।

(६) यङ्लुक् अन्तमें हो उससे परे हलादिपित् आद्यधातुकों ईट आगम विकल्पसे हो । भू भू धातुको होनेवाले गुणका नभूसूचोक्तिः सूत्रसे निषेध । यङ्लुक् भाषामें नहीं होता । अत्र प्रमाणं छन्दमें, भू धातुको, यङ्लुक्में बोधोतु तेषिष्यते, ऐसा निपातन किया गया है । यदि निषेध होता तो निपातन व्यर्थ होता । बोधवीति पुनः पुनः अतिशयेन वा भवति । बार-बार या बहुतअधिक चमरोग होता है । इति अर्थ भू धातोः यङ् प्रत्ययः । तस्य यङोऽचि च इति यङ्लोपे ।

स्यात् । (४४०) भूभुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु
तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । बोभवीति, बोभोति । बोभूतः (६०६)
अदभ्यस्तात्, बोभुवति । बोभवाञ्चकार, बोभवामास । बोभविता । बोभ-
विष्यति । बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु । बोभूहि ।
बोभवानि । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभुवुः । बोभूयात् ।
बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । बोभूयासुः (४३९) ।
गातिस्थेति सिचो लुक् । (७१९) यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्

प्रत्यय लोपे सति यङ् तदन्तं मत्या भूगदस्य सन्यङोः इति द्वित्ये । अभ्यासादि
कार्ये, गुणी यङ्लुकोः इति अभ्यासस्य गुणे 'बो भू' इति यङ्लुक् धातुः । बार-
वार या अत्यधिक होनेकी क्रिया वृत्त्यर्थः । धातुसंज्ञा, लडादिकार्ये । यङोवा इति
ईट् उत्तरखण्डस्य उकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीति । यदा ईट् न भवति तदा
गुणः बोभोति । अदिप्रभृतिभ्यः षपः इति षपोलुक् । दोगर्ता उक्त क्रियाके
आधार हों तब द्विवचन तस् बोभूतः । अस्ति तस् डिङ्भवति तस्य फलं गुण निषेधः ।
मत्कुणाः बोभुवति निस्थाने अत् आदेशे (अदभ्यस्तात् । बोभुवति उवङ् आदेशे
यदा गुण निषेधः । बोभवीषि बोभोषि, बोभूयः बोभूय । पुनः पुनः अतिशय
भवनार्थक यङ्गन्त बोभूधातुः अनेकाच् । आम् प्रत्ययः । कृ लिट् अनुप्रयोग आदि
कार्ये बोभवाञ्चकार । बोभविता आर्धधातुकगुणे अवादेशे । बार-बार या
बहुत अधिक वर्षा होने वाली है । बोभविष्यति । बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात्,
बार-बार या बहुत पैदा करो । इस अर्थमें विधि, प्रेरणा, आज्ञा, आशीर्वाद,
निश्चय, प्रार्थना आदि अर्थमें लोट् इट् विकल्प तातङ् विकल्प होनेसे तीन रूप ।

बोभूताम् । डिङ्वात् गुण निषेधः बोभुवतु । भू स्थाने अत् । अपित् डिङ् ।
घुण निषेधः उवङ् आदेशे रुपम् । बोभूहि । तुम बार-बार अनेक बनो । बोभवानि ।
मेनिः आट आगमे गुणे अवादेशे । 'अबोभूवीत् अनद्यतनकाले समाप्त क्रिया
अर्थे लङ् 'यङोवा'से ईट् विकल्प । अबोभुवुः । सिच् अभ्यस्तविदिभ्यश्च इति
निस्थाने जुस् उवङ् आदेशे । कुशलमङ्गल सुखआनन्दके बार-बार या अधिक
होनेका आशीर्वाद बोभूयात् अदादि मानकर षप् लुक् (लिङ्ः सलोपो) इति
सकारलोपः बोभूयुः षप् लुक् नि स्थाने जुस् उस्य पदान्तात् इति पूर्वक्षे बोभूयात्
स्फोः संयोगाद्योः इति सकारलोपे गातिस्था धूपाभूम्नः सूत्रसे सिच्का लोप ।
यङो 'वा' से ईट् पक्षमें गुणको बाधकर वृक् आगम हो, अच्परे नित्य हो ।
अबोभूवीत् बार - बार या अत्यधिक भवनक्रियाके भूतकालमें अबोभूसईत्
गातिस्था' इति सिञ्जलोपः हलादिपित् सार्धधातुकतिप्परे । यङोवा ईट् । ईट्
पक्षमें गुणको बाधकर नित्य होनेसे भुवोवुक् 'लुङ् लिटोः' से वृक् । इट् अभावे ।

वुक् । अबोभूवीत्, अबोभोत्, अबोभूताम् । अबोभूवुः । अबोभविष्यत् ।

इति यङ्लुगन्ताः ।

अथ नामधातवः

७२० सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८ । इषिकर्मण एषितुः सम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । १ सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् । २ क्यचि च ७ । ४ । १३ ।

अबोभोत् । अबोभूवुः सिचसे परे भिस्थाने जुस् भुवोवुक् आगमे अनेकलोग वार-वार प्रवृत्त हुए । इति प्रभाकर्या यङ्लुगन्ताः ।

अथ नामधातवः—नाम एव धातुः नामधातुः तस्य प्रक्रिया साधुत्व प्रकारः, अथ = धातुगणसमाप्तिके पश्चात् अथ नाम = प्रतिपदिकप्रकृतिकसुबन्तो छेयकप्रत्ययान्तशब्दको धातु बनानेकी विधिः = प्रातिपदिकसे आई विभक्ति सुबन्त है । उसको धातु (क्रियावाचक) बनानेकी शैली प्रस्तुत करते हैं । कोई भी शब्द कैसे धातु बन जाय । इस प्रकरणका भेदकधर्म इच्छति क्रियाका कर्मीभूत सुबन्त (द्वितीयान्तपद) हो । और समस्त प्रातिपदिकोंसे इच्छा, आचार, आदि अर्थोंमें क्यच् क्यङ् क्यप् क्विप् आदि प्रत्ययोंका विधान हो । कतसे सम्बन्धित द्वितीयान्तपद इच्छा, कामनाका विषय हो तो ।

(६२०) इषिकर्मणः = इच्छा क्रियाके कर्मसे, इप् धातुका कर्मीभूत इच्छा क्रिया तथा उसका कर्म दोनों एषितुः = इच्छा कतसे सम्बन्धित सुबन्त हो तब इच्छा अर्थमें क्यच् प्रत्यय विकल्पसे हो । इस क्यच्का कर्तृसम्बन्धिनी कर्म विषयिणी इच्छा अर्थ है । अतः इच्छा क्रिया कर्तृसम्बन्धिनः कर्मीभूतात् सुबन्तात् इच्छायामर्थे क्यच् इति सूत्रार्थः । सुबन्तप्रकृति-क्यच्प्रत्यय-आत्म-सम्बन्धिनी पुत्रविषयिणी इच्छा यह सनाद्यन्तवृत्तिका अर्थ है (१) धातु तथा प्रातिपदिकसंज्ञक के अवयव सुप्का लुक् हो (२) क्यचि च अवर्णको ईकार हो क्यच्परे । पुत्रीयति आत्मनः पुत्रमिच्छति अपनेसे सम्बन्धित पुत्रकी कामना करता है । इत्यर्थे पुत्र + अम् यही इच्छाका कर्म है । इच्छा करनेवालेका सम्बन्धी है । उससे उसी अर्थमें क्यच् पुत्र + अम् प्रकृति है क्यच् प्रत्यय है । इच्छाकतकि माध्यमसे पुत्र इच्छाका विषय बना । इस अर्थका वाचकः क्यच् प्रत्ययः । जहाँ स्वयं (अपने लिए पुत्र चाहता है वहाँ) इच्छाकतसि

अवर्णस्य इः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । ३ न क्ये १ । ४ । १५ ।
क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं नान्यत् । नलोपः । राजीयति । नान्तमेवेति
किम्—वाच्यति (६१२) हलि च । गीर्यंति । पूर्यंति । घातोरित्येव नेह—

सम्बन्धित पुत्रसे क्यच् होगा । (यदि परस्य पुत्रमिच्छति) दूसरेके लिए पुत्र
चाहता है तब क्यच् नहीं होगा । क्योंकि आत्मनः पदप्रयोगसे सम्बद्ध नहीं है)
अनुबन्धलोपे पुत्र अम् य, इतिदशायां सनाद्यन्ताः इति धातुसंज्ञा (सुपोधातुसे)
धातुका अवयव 'अम्' विभक्तिका लोप हुआ । पुत्र य इति शिष्यते । प्रातिपदिक-
संज्ञासे विभक्ति लुक् समास (वृत्ति) में होता है । 'क्यचि च' इति क्यच्परे
अकारस्य ईकारः (पुत्रीय इतिनामधातुः । स्व (आत्मसम्बन्धी) पुत्रकर्मक-
इच्छानुकूलव्यापारः इति नामधातुःवृत्त्यर्थः लट्तिप् शवादिः । अतोगुणे
परस्वे । पुत्रीयतः पुत्रीयन्ति । अनेकाच्धातुः । लिट्परे, आम् भवति । कृ-लिट्
अनुपयोगे । पुत्रीयाश्च हार । पुत्रीयिता आत्मसम्बन्धी पुत्रविपयिणी आपामि-
भविष्यकालही इच्छा । पुत्रीयिष्यति (पुत्र एपिष्यति) पुत्रमिच्छनात् पुत्रीयतात् ।
पुत्रमिच्छत् अपुत्रीयत् । पुत्रमिच्छेत् पुत्रीयेत् । पुत्रं ऐपीत् अपुत्रीयत् । पुत्रीय्यात् ।
अपुत्रीयीत् । इस प्रकार जितने सुप् आत्मा हैं सभीके सुबन्तसे क्यच्प्रत्यय ।
यथा—आत्मनः विद्यामिच्छति विद्यीयति (आत्म सम्बन्धी विद्याविपयिणी इच्छा ।
आत्मनः भवनमिच्छति भवनीयति । भार्यीयति गुरुयति । पत्नीमिच्छति
पत्नीयति । युवतीमिच्छच्छति युवतीयति । मन्त्रीयति, राष्ट्रपतीयति । क्यजन्त-
धातु सिद्ध होनेपर ही अन्यकार्य । इस प्रकरणके धातु नाम (प्रातिपदिक)-से
बनते हैं । इसलिए नामधातु नाम पड़ा ।

(२) क्यच् तथा क्यङ् प्रत्यय परे रहते नान्तशब्द ही पद कहलाता है ।
जो नान्त नहीं है ये क्यच्-पद नहीं होंगे । राजीयति आत्मनः राजा भवितुमिच्छति ।
या अपने से सम्बन्धित को राजा बनाना चाहता है । 'राजन् अम्' यह सुबन्त है
इच्छा क्रियाके कर्तासे सम्बन्धित है उससे इच्छा अर्थमें क्यच् हुआ । सनाद्यन्ता
धातवः इति धातुसंज्ञा । धातुका अवयव सुपोलुक् 'राजन्' अत्र नः क्ये इति नियमेन
क्यच् क्यङ् परे नान्त 'राजन्' शब्दः, पदसंज्ञक इति सिद्धः । तस्यफलं 'नलोपः' इति
नकार लोपे, 'राज य । क्यचि-च इति अकारस्य ईकारे लडादिकार्ये । नान्तमेव किं
—क्यच् क्यङ्परे नान्तको ही पदसंज्ञा क्यों कहा ? इस लियेकि नान्तभिन्नको
पदसंज्ञा न हो । यथा वाच्यति देशदत्तः आत्मनः वाचम्=वक्तां वाणीमिच्छति
अपने लिये या अपनेसे सम्बन्धित (वक्ता) वचन—सत्यप्रतिज्ञा चाहता है ।
वाच्यति अत्र वाच शब्द नान्त नहीं है । अतः पदसंज्ञा नहीं हुई । यदि पदसंज्ञा होती
तो कृत्वा जश्वा होते । गीर्यंति । मूकः आत्मनः गिरं पुरं=ग्रामं वा इच्छति । गूंगा
अपने लिए वाणी (सरस्वती) पुर=आवास, चाहता है । पुर, अम्, इस सुबन्तसे

दिवमिच्छति । दिव्यति । ४ वयस्य विभाषा ६ : ४ । ५० । हलः परयोः
 वयच्चयङोर्लोपो वार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानि-
 वत्वात्लघूधगुणो न । समिधिता, समिध्यता ।

इच्छा कर्तृसम्बन्धी तथा इच्छायाः कर्म सुबन्त 'पुर् + अम्' इत्यस्मात् वयच् सनाद्यन्त
 धातुसंज्ञा सुगः लोपे हलि चेति दीर्घे, गीर्यं पूर्यं, इति वयजन्त धातुः । आत्मसम्बन्धी
 वाणी या ग्रामकर्मक इच्छानुकूलव्यापारो वृत्त्यर्थः । लट् तिप् आदि कार्ये
 पूर्यति । धातोः = हलि च सूत्रसे रेफान्त और धान्त धातुके रेफ और व की उपधाको
 दीर्घ हो । यदि रेफ और व धातुके अन्तमें न होकर प्रातिपदिकके अन्तमें हो तो
 दीर्घ न होकर व धातुसे इच्छति अर्थे विवप् । ऋकारको इत्थ होकर गिर बना ।
 यहाँ रेफधातुका है, इसलिए दीर्घ हुआ गीर्यति परन्तु नेह = इह न । आत्मनः
 दिवम् इच्छति । स्वयं स्वर्गकी इच्छा करता है । इच्छाकर्तृसम्बन्धी इच्छा कर्म
 सुबन्त दिव अम् व के उपधाको हलिचसे दीर्घ प्राप्त था, परन्तु धातुका 'व' न
 होने से दीर्घ नहीं हुआ । अयं वकारः प्रातिपदिकस्य दीव्यति (विवप् विच्
 ये अन्तमें हो तो धातुत्व नष्ट नहीं होता । दिव्यश्च यदि विवयन्त होता (च्छवोः
 शूड से व को ऊठ्, यण् होकर युः हो जाता । यदि विजन्त होता तो, लघूपधगुण
 नहीं, लोप होने लगता । दिव स्वर्गवाची अभ्युत्पन्न प्रातिपदिक है । अकार
 यकारलोपे । वाचाञ्चकार वाचिता, वाचिष्यति, वाच्यतु, अवाच्यत, अवाचीत् ।
 गिराञ्चकार । गिरिता गीर्यतु अगीर्यत् अगिरीत् अगिरिष्यत् । पुराञ्चकार पुरिता
 अपूर्यत्, अपुरीत् । दिवाञ्चकार दिविता दीव्यतु अदीव्यत् अदीवीत् ।

(४) हलसेपरे—वयच् और वयङ्का विकल्प से लोप हो, सार्धधातु
 परे । परस्य='पर' में वयच् वयङ्को विधान किया कार्य, उसके आदि (य) को
 हो, य का शेष, अ का 'अतोलोपः से लोप । तस्य=उस अ के लोप को स्थानि-
 वद्भाव होनेसे लघूपधगुणो न । क्योंकि उपधामें लघु नहीं मिलता । आत्मनः
 समिधम् इच्छति । अपनेसे सम्बन्धित लकड़ी चाहता है । समिध-अम् इस सुबन्तसे
 वयच् प्रत्यय धातुसंज्ञा, विभक्तिलोप, समिध्य यह वयजन्त धातु है । जिसका इच्छा
 क्रियाके कर्तृसम्बन्धी समिधकर्मक इच्छानुकूल व्यापारः । समिध्यति समिधम्
 इयेप, समिधाञ्चकार (परोक्षभूत कालिकसमिधकर्मक इच्छानुकूलक्रिया समिधम्
 एष्टा एपिता या समिधिता । समिध्य इति वयजन्त धातोः लुट्, तास्-डा, इट्
 समिध्यता । वयच् विभाषा इति सूत्रेण आदेः परस्य सहकारेण यकारस्य लोपे ।
 अतोलोपः इति अकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्तगुणस्य अभावे रूपम् ।
 यदा यलोपो न भवति तदा द्वितीयं रूपम् । समिधम् एपिष्यति, समिधिष्यति ।
 समिधम् इच्छतु समिध्यतु । समिधम् ऐच्छत् । असमिध्यत् समिधमिष्यात्,
 समिध्यात् समिधम् ऐपीत् असमिधीत् । पुत्रकाम्यसि । सभी हलन्त धातुओं से
 वयच् होनेपर विकल्प यलोप होता है ।

७२५ काम्यच्च ३।१।९। उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन
इच्छति-पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यता । ६ उपमानादाचारे ३।१।१०।
उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वयच् । पुत्रमिवाचरति-पुत्रीयति
छात्रम् । विष्णुयति द्विजम् । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः विषत्वा वक्तव्यः) ।
(७७४) अनो गुणे । कृष्ण इव आचरति कृष्णति । स्व इवाचरति स्वति ।

(७२५) उक्तविषये=इच्छाक्रियाका कर्मीभूत (इच्छाक्रिया सम्बन्धी अर्थ
का वाचक) सुवन्तसे इच्छा अर्थ में काम्यच् प्रत्यय हो । आत्मनः पुत्रमिच्छति
मनुः । अपने लिए पुत्रकी कामना करते हैं । इयधात्वर्थे इच्छा का कर्मीभूत ।
इच्छाकर्ताका सम्बन्धी 'अर्थ' पुत्र है । उसका वाचकसुवन्त पुत्र+अम् है अत्र
इच्छार्थे काम्यच् । अनुबन्धलोपे । पुत्र, अम् काम्य । इति दशायाम् सनाद्यन्ता
धावतः इति धातुसंज्ञा सुपोलुक् । पुत्र काम्य' इति नामधातुः । स्वसम्बन्धी पुत्र
विषयिणी इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रम् इच्छामि पुत्रकाम्यामि । पुत्रम् एष्टा
इति पुत्रकाम्यता (छात्रः वृत्ति-काम्यति) वृत्तीयति पुत्र 'पुत्रकाम्य' इति
नामधातोः लुट् तिप् आदि कार्ये अतोलोपः इति अकारस्य लोपे । पुत्रम् एष्यति
पुत्र काम्येष्यति । ऐच्छत् अपुत्रकाम्यत् । ऐषीत् अपुत्रकाम्यीत् । (६) उपमानात्=
जिसका सादृश्य उपस्थितिक्रिया जाय उसे उपमान कहते । उपमान रूपकर्म,
उपमानवाची सुवन्त से आचार, व्यवहार, आचरण, अर्थ में वयच् हो सुवन्त कर्म
और उपमानभी होना चाहिए यह वयचका आचार चरित्र व्यवहारों अर्थः इच्छार्थक
वयचके समान है अर्थ भेद विग्रहसे निर्णय किया जाता है । आत्मनः पुत्रमिव
आचरति छात्रम् । छात्रके साथ अपने पुत्र के समान व्यवहार करता है । पर
पुत्र की तरह नहीं । आचरणकर्ता सम्बन्धी आचर क्रिया का कर्म पुत्र+अम् इस
सुवन्तमें छात्र उपमेय है । उपमान वाची शब्द 'पुत्र है) सुवन्त से वयच् । शेषकार्यं
पूर्ववत् (पुत्रीयति) पुत्रमिवाचरामि । पुत्रीयामि । पुत्रमिव आचचार इति
पुत्रीयाश्चकार । पुत्रमिव आचरिष्यति पुत्रीयिष्यति । यत्किञ्चित् कर्तृकपुत्रकर्मक
आचारसदृशछात्रोद्येयकमाचरणम् । पुत्रमिव आचरत् अपुत्रीयत् । आचर्यात्
पुत्रीयात् । पुत्रमिव आचारीत् अपुत्रीयीत् । धार्मिकः द्विजं विष्णुमिव आचरति ।
धर्मात्मा ब्राह्मणके साथ विष्णु तुल्य आचरण करता है । आचार क्रिया का
कर्तृसम्बन्धी अर्थवाचक सुवन्तपद विष्णु-अम् उपमानादाचारेऽर्थे वयच् ।
धातुसंज्ञा सुपोलुक् अकृत सार्वधातुकयोः दीर्घः विष्णुय (आचारक्रिया कर्तृसम्बन्धी
उपमानकर्मक व्यवहारानुकूलक्रिया । विष्णुमिव आचरामि विष्णुयामि इत्यादि ।
(वा०) सभी प्रातिपदिकोसे आचार, (सुन्दरव्यवहार) अर्थमें श्विप् प्रत्यय
विकल्पसे हो । श्विप्का सार्धप्रत्ययलोप । श्विप्प्रत्यय होनेपर अतोऽगुणेसे मकार का
लोप । कृष्ण इव आचरति दैत्यः आचरणकर्ता प्रथमान्त पद हो "उपमानवाची

सस्वी । ॥ अनुनासिकस्य विवञ्जलोः विङिति ६ । ४ । १५ । अनुवासिकान्त-
स्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वी झलादौ च विङिति । इदमिवाचरति = इदाम-
मति । राजिव=राजानति । पन्था इव=पथीनति ।

हो तब आचार अर्थमें विवप् । परन्तु प्रातिपदिकसे ही विवप्का विधानहोने से
सुबन्त न होनेपर विना पदान्तके भी पररूप होता है । कृष्ण इति । यह विवबन्तनाम
धातु है । जिसका आचारविपयिणी कर्तृसम्बन्धिनी उपमानभूत होनेके अनुकूल
क्रिया अर्थः : कृष्णति, कृष्णनः, कृष्णन्ति । कृष्णकर्तृक आचरण सदृश-आचरणं
चैवकर्तृकम् । कृष्णिता कृष्णइव आचचार इति कृष्णाञ्चकार । अकृष्णत् अकृष्णताम्
अकृष्ण् । कृष्यात् कृष्यास्ताम् । अकृष्णीत् । अकृष्णिष्ठाम् अकृष्णिषुः । स्वइवाचरति
म्वति । अपने समान अपने लोगों के साथ व्यवहार करता है । इत्यर्थे सर्वप्रातिप-
दिकेभ्य इति विवप् आधारे अर्थे । सर्वापहारलोपे, धातुसंज्ञा, वर्तमाने लट् शप्
स्वति । अतो गुणे इति पररूपे स्वति शरीरम् शरीरमें आत्माकी तरह आवृत्त
है, आत्मकर्तृकम् आचरणसदृशाचरणं शरीरकर्तृकम् स्वतः स्वन्ति । स्वसि स्वयः
स्वय । स्वामि स्वाव स्वाम । सस्वी = स्वइव आचचार रामः । स्व-इस प्रातिपदिक
से लिट् तिप् णल् । स्व इत्यस्य द्विस्वे, अम्प्रासादिः सस्व अ णल्परे स्व-अकारस्य
स्थाने (अचोऽणिति) इति-वृद्धिः । स स्वा अ आकारान्तते परे णल् को ओ । वृद्धिः ।
सस्वी = वातिकार मते सस्वी इत्येव रूपम् । सस्वतुः सस्वुः । सस्विथ सस्वथ सस्वथुः
सस्व सस्वी सरिवव, सस्विम स्विता, स्विष्यति, स्वतु स्वेत् अस्वीत् । (७) अनुना-
सिककान्तधातुकी उपधाको दीर्घ हो, झलादि कित् ङित् तथा विवपरे । इदामति
अयम् इव आचरति, अमुक व्यक्तिके समान आचरण करना है । उपमान हो ।

तथा प्रातिपदिक हो, आचरण क्रियाके कर्तासे सम्बन्धित हो, तदा आचारे अर्थे
विवप् । सर्वापह रलोपे प्रत्ययलक्षणेन, अनुनासिकस्य विव-आदि सूत्रेण, अनुना-
सिकान्तस्य 'इदम् शब्दस्य उपधायाः अकारस्य दीर्घे । इदाम् इति नामधातुः । लट्
तिवादिः । इदामति इदामतः इदामन्ति । नहि कश्चित् इदामति (कोई इसकी
तरह आचरण नहीं करना) इदम् इव आचचार इति । इदामाञ्चकार । नपुंसककी
तरह आचरण किया । इदम् इव आचरिष्यति इदामिष्यति । स्त्रीकी तरह आचरण
करेगा । इदामतु ऐदामत्, इदामेत्, इदाम्यात् ऐदामीत्, ऐदामिष्ठाम् । राजानति=
राजाइव आचरति दम्भी, अहंकारी (राजाके समान आचरण करता है ।) इत्यर्थे
'राजन्' इस प्रातिपदिकसे विवप् प्रत्यय सर्वापहारिलोपे, 'अनुनासिकस्य विव'आदि
सूत्रेण दीर्घे । राजान् इति नामधातुः राजसदृशम् आचरणमर्थः । लडादिकार्ये ।
दरिद्रोऽपि राजानति । तो राजानतः । ते राजानन्ति । राजानाञ्चकार राजानिता,
राजानिष्यति । राजानतु अराजानत्, राजान्यात् अराजानीत् । पथीनति । पन्था
इव आचरति । यह मार्ग सड़ककी तरह हो रहा है । विवप् सर्वापहारि लोपे
अनुनासिककी उपधाको दीर्घे । पथीनति । पथीनाञ्चकार, पथीनिष्यति । अपथीनत् ।
पथीन्यात् । अपथीनीत् ।

८ कष्टाय क्रमणे ३।१।१४। चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते—कष्टायते। पापं कर्तुमुत्सहते, इत्यर्थः। ९ शब्दवैर-कलहाभ्र-कण्व-मेघेभ्यः करणे ३।१।१७। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति = शब्दायते। तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। (प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च) = प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे

(८) कष्टाय कष्टं पापम्। तस्मै पापाय क्रमणे उत्सहते (क्रमपादविच्छेपे) पापके लिए पैर बढ़ाने अर्थमें क्यङ् (य) चतुर्थी विभक्ति अन्तमें हो ऐसे कष्ट शब्द से उत्साह अर्थ में क्यङ् प्रत्यय हो। चतुर्थ्यन्त कष्ट डे, से उत्साह (कदम बढ़ाने अर्थमें) कष्टाय क्रमणे इति सूत्रेण क्यङ् = (य) धातुसंज्ञा ड्लुक्, भङ्गन सार्वधातु रूपोः दीर्घः 'कष्टाय' इति मनाद्यन्तधातुः। पापकर्मविषयक उत्साहातु-कृतव्यापारो धात्वर्थः लट् तिप् शप् आदिः। प्रकृत्यर्थ, प्रत्ययार्थ समुदायार्थका ज्ञान आवश्यक है। त कष्टायते कष्टायते कष्टायन्ते। कष्टायाम्बभूव। कष्टाय क्राप्ता, कष्टायिता। कष्टाय क्रंस्यते, कष्टायिष्यते। अक्रमत् अकष्टायत् अकष्टायेताम् क्रंसीष्ट कष्टायिषीष्ट अक्रमत अकष्टायिष्ट।

(९) एभ्यः = शब्दवैरकलह, अभ्रकण्व, मेघ, ये कर्म हो, ऐसे धातुसे करोति अर्थमें क्यङ् (य) प्रत्यय हो शब्दायते, शब्दं करोति। आवाज करता है। इस विग्रहमें करोति क्रियाका कर्ता सम्बन्धी-शब्द कर्मकङ्वनिकरण क्रिया अर्थमें क्यङ्। शब्द + अम् से करण अर्थमें क्यङ् = य अङ्गसार्वधातुकयोः इति दीर्घे। शब्दाय, इति समुदायः, डित् तस्य फलम् आत्मने पदम् शब्दादिकार्ये शब्दं कुरुतः शब्दायेते। शब्दं कुर्वन्ति, शब्दायन्ते। शब्दं चकार इति शब्दायामास शब्दायिता। शब्दं करिष्यति शब्दायिष्यते। शब्दायताम् = शब्दं करोतु। कुरुताम्, अशब्दायत शब्दायिषीष्ट। शब्दमकार्षीत् अङ्गुत वा अशब्दायिष्ट वैरं करोति वैरायते। कलहं करोति कलहायते। अभ्रं करोति, अभ्रायते। कण्वं पापं करोति इति कण्वायते, मेघं करोति इति मेघायते। (वा०) तत्करोति = तम् द्वितीयान्तशब्दसे करोति या आचष्टे कहने अर्थमें णिच् प्रत्यय हो, घटं करोति आचष्टे वा (यडाको बनाता है या उसे समझाता है) द्वितीयान्त घट + अम् से उक्त अर्थमें णिच् = इ ति, सुप् (अम्) का लोप यथा—(वा०) प्रातिपदिक से धातुके अर्थमें णिच् प्रत्यय बहुल करके हो, इष्ठवच्च = वह णिच् इष्ठन् प्रत्ययके सदृश हो। जैसे—इष्ठन् प्रत्ययपरे प्रातिपदिको पुम्बद्भाव, रभाव, टिलोप, विन् और मतुपका लोप यणादि लोप, प्रत्य, स्फ आदि आदेश और भ संज्ञा ये कार्य होते हैं। इसीप्रकार णिच् परे भी उक्त कार्य हों। इति वातिकेन णिच् परे भसंज्ञा 'यस्येति च' इति अकार-लोपे। घटि धातुः लट् तिप् शप् आदिः। घटं कुर्वन्ति घटयन्ति। घटं करोषि,

णिच् स्यात्, इष्टे यया प्रातिपदिकस्य पुंस्त्र्यव-रभाव-टिलोप-विन्मनुब्लोप-
यणादिलोप-प्र-स्थ-स्फाद्यादेश-भसंज्ञास्तद्वर्णावपि स्युः । इत्यल्लोपः घटं
करोत्याचष्टे वा घटयति ।

इति नामधातवः

अथ कण्ड्वादयः

७३० कण्ड्वादिस्यो यक् ३ । १ । २७ । एभ्यो घातुभ्यो नित्यं यक्

घटयति । घटं कुमं, घटयामः । घटयाञ्चकार । घटं करिष्यति घटयिष्यति । घटम्
अकरोत् अघटयत् । घटं कुर्वीत् घटयेत् । अकार्षीत् अकृतवा अजघटत् । सुपो घातु
इति सुपोऽनुक् पुंस्त्र्यवश्च । पटुमीमाचष्टे पटयति । अत्र पुंस्त्र्यवभसंज्ञे भवतः ।
वृद्धं करोति द्रवयति । अत्र णिच् परे रभावः । पटुमाचष्टे पटयति । (णिच् परे
टि लोपः) अन्विणं आचष्टे अजयति । णिच् परे विन् प्रत्ययस्य लुक् । धीमन्तं
करोति श्राययति । मनुपो लुक् । स्थूलम् आचष्टे स्थवयति । दूरं करोति द्रवयति
अत्र णिच् परे यण् आदिःलोपे । प्रियमाचष्टे प्रापयति णिच् परे प्रिय शब्दस्य
प्रादेशे । स्थिरं करोति स्थापयति । स्थिर शब्दस्य स्था प्रादेशे । स्थिरम् आचष्टे
स्थापयति । आचष्टे आचक्षते आचक्षते । आचक्षते आचक्ष्यो आचक्षिता
अचक्षिष्यते । आचक्षताम् आचक्षीत् आचक्षिषीष्ट । आचक्षिष्ट ये विग्रहके
साधनं है ।

इति प्रभाकर्या नामधातवः ।

अथकण्वादिः (७३०) कण्ड्वादिगणमें पठित् घातुओंके अर्थका बोधक
नित्य यक् प्रत्यय हो । स्वार्थे = स्वं प्रकृतिः तस्य अर्थः स्वार्थः यह यक् अपनी ही
प्रकृतिके अर्थको कथयति । कण्ड्वादि दो हैं । घातु और प्रातिपदिक । घातु से
ही यक् हो (कित्का फल भी हो) प्रातिपदिकसे न हो । अतः घातु विशेषण
दिया । (१) कण्डू घातुका गात्रस्य (शरीरस्य , विघर्षणम् = खुजलानेके
अनुकूलक्रिया अर्थः । इसी अर्थका वाचक कण्डूघातुके उपदेशावस्थामें अन्य हल्
अ-इत् हुआ । ततः कण्ड्वादिस्यो यक् इति स्वार्थे यक् । ह्रस्व उकार हो वहाँ
दीर्घ कण्डूय सनाद्यन्वधातुसंज्ञा वर्तमानकाले कर्तरि लट् तिप् शप् पररूपे कण्डूयति

स्यात् स्वाथे । कण्डून् गात्रविधर्पणे । १ । कण्डूयति, कण्डूयते । इत्यादि ।
इति कण्डवाद्यः ।

अथात्मनेपदप्रक्रिया

७३१ कर्तरि कर्मव्यतिहारे १ । ३ । १४ । क्रियाविनिमये द्योत्ये
कर्तर्यात्मनेपदम् । व्यतिलुनीते-अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । २ न

सुखानुकूलधर्पणं करोति । परस्य शरीरं । कण्डूयते स्वशरीरं खुजलाता है ।
कण्डूयसि अहं कण्डूयामि । गृयं कण्डूयथ । कण्डूयते कण्डूयसे अहं कण्डूये । कण्डूयाञ्च-
कार । कण्डूयाञ्चक्रे । चक्राते चक्रिरे । कण्डूयिता, कण्डूयिष्यते । अकण्डूयत
कण्डूयते, कण्डूय्यात्, कण्डूयिषीष्ट, अकण्डूयीत्, अकण्डूयिष्ठां अकण्डूयिषुः ।
अकण्डूयीः । अकण्डूयिष्टम् अकण्डूयिष्ट अकण्डूयिषाताम् अकण्डूयिषत । इति
कण्डवादिः ।

अथात्मनेपदप्रक्रिया—आत्मनेपदीप्रत्यय होने के लिए विशेष अर्थ
प्रकाशनकी विधि प्रारम्भ करते हैं । किन्-किन अर्थों में आत्मनेपदका विशेष
विधान है । नियम सामान्य रूप से उक्त है । उभयपदी धातुओंमें परगामी क्रिया-
कर्ममें परस्मैपद होता ही है । परन्तु आत्मनेपद भी होता है । कहीं-कहीं परस्मैपदी
धातुका अर्थ उपसर्गबलसे बदल जानेपर आत्मनेपद हो, इसी विशेषता की प्रक्रिया
प्रारम्भ करते हैं । (१) कर्मव्यतिहारे—क्रियाका विनिमय, परिवर्तन, बदला-
वदली अर्थको प्रकाशित करनेके लिए किसी धातुसे कर्तामें आत्मनेपद हो । परस्पर
व्यतिहारो द्विविधः । करणरूप और अन्यके योग्य कर्म अन्य करे । ब्राह्मण कर्म
क्षत्रिय करे । व्यतिलुनीते—व्यति उपसर्गकलूधातुका लवनक्रियाका परिवर्तन
विनिमयानुकूलपरस्परलवनमर्थः । उसी अर्थको प्रकाशित करने के लिए आत्मनेपद
'त' ण्ना । ईत्वादिकार्य व्यतिलुनीते अन्य (शूद्र) के योग्य सत्त्वादिलवनम् =
शूद्रकी कटाई 'ब्राह्मणः करोति' । क्रियाविनिमय अर्थका बोधक आत्मनेपद ।
व्यतीलुनीयेते । व्यतिमुलुवे (एक दूसरेका कार्य एक दूसरेने अनन्तरन परोक्ष
कालमें किया) लविता लविष्यति लूनीताम् । व्यत्यलूनीत । लुनीयात् । लविष्ट
अनाविष्ट । (२) क्रियाओंके व्यतिहार बदला-वदलीके प्रसङ्गमें गति अर्थ,
हिंसा अर्थवाली क्रियाके वाचक धातुसे (क्रियाके विनिमय अर्थ कहनेके लिए)

गतिर्हिंसायभ्यः १।३।१५। व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। ३ नेविशः
१।३।१७। निविद्यते। ४ परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८। परिक्रीणीते।
विक्रीणीते। अवक्रीणीते।

७३५ वि-पराभ्यां जेः १।३।१९। विजयते। पराजयते। ६ सम-
प्र-विभ्यः स्यः १।३।२२। सन्तिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते।

आत्मनेपद न हो। किन्तु परस्मैपद हो उस अदला-बदली को फहे। दो दृष्टान्त-
विजति उपसर्गक गत्यर्थं गम् धातुका गमनक्रियाकी हेराफेरी अर्थ है। अतः व्यति-
पूर्वकं गम्यातोः क्रिया परिवर्तन-वर्तमाने लट् अन्यस्य योग्यं गमनम् अन्यः करोतीत्यर्थे
आत्मनेपदं प्राप्तम्। गतिर्हिंसायभ्यः धातुभ्यः, न आत्मनेपदं, किन्तु परस्मैपदम्
तियादिकार्ये। व्यतिगच्छन्ति। अन्यस्य योग्यं गमनम् अन्ये कुर्वन्ति। व्यतिघ्नन्ति
वि व्यतिपूर्वकहननक्रियायाः विनिमयो अर्थः। तस्मात् लटि। हननक्रिया विपयक
अस्य हिंसाके योग्य, अन्य करता है। न गति हिंसायभ्यः आत्मने निषेधे। अन्यस्य
योग्यं हननम् अन्ये कुर्वन्ति। व्यतिजगाम व्यतिगन्ता।

(३) नि उपसर्गकविश धातुसे चुभने अर्थमें आत्मनेपद हो। निविशते
(परस्मैपदो) विजधातुका प्रवेश करना अर्थ है। किन्तु 'नि' उपसर्गमें चुभना
अर्थ है। इसी बोधके लिए आत्मनेपदका विधान। 'नेविशः' सूत्रसे भवति निविशते
यदि शूक शिपापदे) पैरमें टूँघ चुभ जाय। निविद्यते। यहाँ निशब्द अर्थवद्-
ग्रहणपरिभाषासे अर्थवान् लेना चाहिये (मधूनि विशन्ति भ्रमराः) यहाँ निके
निरर्थक होनेसे आत्मनेपद नहीं होता। (४) परि वि अव उपसर्गसे परे क्री धातु
(क्र्यादिगण) आत्मनेपद हो। जो उपसर्गबलात् विशेष अर्थ को प्रकाशित करे।
वे विशेष अर्थ परस्मैपद द्वारा प्रकाशित करनेसे अशुद्ध होंगे। परगामी क्रिया
कालमें भी आत्मनेपदका विधान है। परिक्रीणीते परिपूर्वकं क्री (वेतनमूल्यपर
सेया स्वीकार करना) तस्मात् वर्तमान क्रियाकाले लट् उभयपदे प्राप्ते, परिव्यवेभ्यः
क्रियः इति आत्मनेपदमित्यादि कार्य, स्वामी वेतनपर सेवक रखता है। क्रीधातुका
द्रव्य विनिमय, खरीदना, मात्र अर्थ है। तथाऽपि 'वि' उपसर्ग लगनेसे बेचना अर्थ
हुआ। उसी अर्थ बोधके लिए आत्मनेपद, अवपूर्वकं क्रीधातुका सस्तेर्म खरीदना
अर्थः। उसी अर्थका प्रकाशक आत्मनेपद अवक्रीणीते विचिक्रिये। विक्रेष्यते
विक्रेता विक्रीणीताम् विक्रीणातां विक्रणताम्। व्यक्रीणीत्। विक्रीणीत् व्यक्रेण्ट।

(६३५) वि और परा उपसर्गसे जिधातुसे आत्मनेपद हो। जय होने अर्थमें
जिधातु परस्मैपदो है। विजते विउपसर्गसे विशेष विजय अर्थ होनेपर 'विपराभ्याजेः'
सूत्रेण आत्मनेपदे। पाराजते जिसका पराजय (निकृष्ट हार) अर्थ है उसी अर्थ
का विशेष प्रकाशक आत्मनेपद हुआ। 'वि' के साहचर्यसे पराशब्द भी उपसर्ग

वितिष्ठते । ७ अपह्नुवे ज्ञः १ । ३ । ४४ । शतमप जानीते=अपलपतीत्यर्थः ।
 ४ अकर्मकाच्च १ । ३ । ४५ । सर्पिपो जानीते=सर्पिषोपायेन प्रवर्तत
 इत्यर्थः । ९ उदश्चरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ । धर्ममुच्चरते=उल्लङ्घ्य

ही ग्राह्य है । पराजयति सेना । यहाँ पराशब्दके उपसर्ग न होनेसे आत्मनेपद नहीं हुआ । शत्रून् पराजयते, दुश्मनोंको हराता है । अध्ययनात् पराजयते ग्लायति । पुत्रात् शिष्यात् पराजयते । पराजिज्ये । पराजेता । पराजेष्ट । पराजेष्यत ।
 (६) सम्, अव, प्र, वि, उपसर्गसे परे गतिनिवृत्त्यर्थक स्थाधातुसे आत्मनेपद हो । स्थाधातु परस्मैपद धर्मको छोड़कर आत्मनेपदी धर्मधारण करे । सन्तिष्ठते— सम् पूर्वक स्थाधातुका अच्छी स्थितिमें ठहरना अर्थः । वहाँ परस्मैपदको बाधकर सम्पूर्वक स्थाधातोः आत्मनेपदे 'त' आदिकार्ये । सन्तस्थे । संस्थाता, संस्थाप्यते, संतिष्ठतां, समतिष्ठत, संतिष्ठेत, संस्थापीष्ट, समस्थित । स्थाघोरिच्च, ह्रस्वादङ्गात् इति सिचोलुक् । अवतिष्ठते ह्रास हो रहा है । इस अव्यंके रहते अवपूर्वक स्थाधातोः आत्मनेपदे शप्, तिष्ठ आदेशे । प्रतिष्ठते । प्र पूर्वक स्थाधातुका प्रतिष्ठाकी स्थितिमें होना अर्थः । प्रपूर्वक स्थाधातोः आत्मनेपदे प्रस्थान करना भी अर्थ है । अक्रूरः प्रतस्थे । पुरुषः परश्वः प्रस्थाता । प्रस्थास्यते । प्रतिष्ठताम् प्रातिष्ठत् । प्रतिष्ठेत् प्रस्थासीत् । प्रास्थित, प्रास्थिपाताम् । प्रास्थिपत । प्रास्थियाः ।

(७) अपह्नु = छिपाना, तस्मै अपह्नुवे = अपलापे, गोपने, घोटाला या छिपाने अर्थ में अर्थ में अप् पूर्वक ज्ञा धातुसे आत्मनेपद हो ज्ञा धातुके उभयपदी, परगामी क्रिया फल में भी विशेष अर्थ बोधक आत्मनेपद हो । शतं अप्जानीते । सो (रुपये) का घोटाला या छिपाना अर्थः अप् पूर्वक ज्ञा धातोः गोपने, अपलापे अर्थे आत्मनेपदं भवति । अपजानीते अपजज्ञे, अपज्ञाता अपज्ञास्यत । अपजानीत अपाजानीत् अपज्ञास्त अपाज्ञासाताम् ।

(८) अकर्मक ज्ञा धातुसे परगामी क्रियाफल अर्थ में आत्मनेपद हो । उस अर्थ में परस्मैपद अनुचित हैं । सर्पिपो जानीते । पी के लोभसे भोजनमें प्रवृत्त होता है । घोरूप उपाय प्रवृत्तिमें कारण है । अत्रः ज्ञा धातुः प्रवृत्तिरूपे अर्थे अकर्मकः । जिसका प्रकाशक आत्मनेपद सूत्रसे हुआ । 'ज्ञाऽविदर्थस्य करणे ज्ञा धातुका अविद= अज्ञान अर्थ हो, तब करण अर्थमें पठ्ठी जो अर्थ तृतीयाका ही रहेगा । (९) उदश्चरः = उत्पूर्वक चर, धातु सकर्मकसे आत्मनेपद हो । धर्ममुच्चरते । उत्पूर्वक चर धातुका उलङ्घन करके चलना अर्थः । धर्म की उपेक्षा करता है । उत्पूर्वक चर्धातोः सकर्मकात् आत्मनेपदं भवति उच्चेरे । उच्चेराते, उच्चेरिरे ।

गच्छतीत्यर्थः ।

७४० समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ । रथेन सञ्चरते । १ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ । संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते कामी । २ पूर्ववत् सनः १ । ३ । ६२ । सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिपते । ३ हलन्ताच्च १ । २ । १० । इवसमीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित् । निविविक्षते । ४ गन्धनावक्षेपण-सेवन-साहसिकय-प्रतियत्न-प्रकथनोऽयोगेषु

उच्चरिता, उच्चरिष्यते उदचरत् उदचरिष्ट ।

(७४०) तृतीयान्त के युक्तात् = योग (सम्बन्ध) होनेपर सम् पूर्वक चर घातुसे आत्मने पद हो रथेन सञ्चरते 'रथेन' यह तृतीयान्तपदके सम्बन्धमें स पूर्वक चर घातु (जिसका मस्तीमें घूमना अर्थ है) से आत्मने पद हुआ । रथेन सञ्चरे । रथके सहयोगसे न जाने कितना विचरण किया । (१) सम् उपसर्गक 'दाण्' घातु तृतीयान्त पदसे युक्तात्=सम्बन्धित (जुड़ा) हो तो उक्तम्=आत्मनेपद हो । परन्तु वह तृतीया चतुर्थीके अर्थमें हुई हो । दास्याः संयच्छते कामुकः । कामी पुरुष दासीको देता है । यहाँ दास्याः शब्दमें तृतीयान्त विभक्ति चतुर्थीके अर्थमें दाण घातुके योगमें हुआ है । क्योंकि कामी कामना पूर्तिके लिए दासीको दे, यह अशिष्ट व्यवहार है । 'अशिष्टव्यवहारे दाणप्रयोगे' चतुर्थी अर्थे तृतीया । यहाँ दा घातुके योगमें चतुर्थीके अर्थमें तृतीया हुई । उसीका प्रकाशक आत्मनेपद है । अतः संपूर्वक दा घातोः आत्मनेपदम् । पाष्ठाध्मा-इति सूत्रेण दाण् स्थाने यच्छ आदेशे । सन्दादे सन्दाता । (२) सन् प्रत्यय होनेके पहले जिस घातुका जो पद हो उसीके तुल्य सदृश सन्नन्त घातु से भी वही पद हो । अर्थात् सन् होनेपर भी आत्मनेपदी घातुसे आत्मनेपद ही होता है । यथा—एदिधिपते एधितुं वधितुमिच्छति, वृद्धयर्थक एध् घातोः इच्छार्थे सन् इद् एधिप अजादि घातोः द्वितीयस्य एकाचः 'धि' इत्यस्य द्वित्वे धिधि अभ्यासादि कार्ये एदिधिप=वृद्धिकर्मक इच्छानुकूल व्यापारः सनाद्यन्त-घात्वर्थः । लडादि कार्ये ।

(३) इक्=इ उ ऋ ऌ के समीप हल् से परे झल् आदिमें हो, ऐसा सन् कित् हो । निविविक्षते । निवेष्टुं, कुशलीभवितुमिच्छति । निविष्ट, प्रविष्ट, कुशल होना चाहता है । निपूर्वक विष् घातोः इच्छार्थे सन् प्रत्यये । इद् न भवति । अतः सन् प्रत्ययः झलादिः अस्ति । किञ्भवति । इक् समीपे वर्तमानो हल् सकारः । ततः हलन्ताच्च सूत्रं सनः सकारं कितं करोति । तस्य फलं गुणनिषेधः । सकारस्य पत्व, पङ्गोः कः सि इति कत्वं, सकारस्य पत्वे लडादिकार्ये । अत्र पूर्ववत्सन इति आत्मनेपदम् । सनः पूर्वे नैविशः इति आत्मनेपदम् । (४) गन्धनं (सूचनं) पर

कृत्तः १ । १ । ३२ । गन्धनं=सूचनम् । उत्कृष्टे=सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं=भर्त्सनम् । श्येनो वक्तिकामुत्कृष्टे = भर्त्सयतीत्यर्थः हरिमुपकृष्टे = सेवत इत्यर्थः । परदारान् प्रकृष्टे = तेषु सहसा प्रवर्तते । एघोदकस्योपस्कृष्टे = गुणमाधत्ते । कषाः प्रकृष्टे = कषयतीत्यर्थः । शतं प्रकृष्टे = धर्मार्थं विनिपुङ्क्ते । एषु किम्—कटं करोति । (६७२) भुजोऽनवने । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम्—महीं भुनक्ति । इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

दोषाविष्करणम् । हूमेरेका दोष खोजना । अवक्षेपणं भर्त्सनं, तर्जनं, फटकार । सेवन=सेवा करना, साहसिक्य = बलात्कारेण वशीकरणम् । बलपूर्वक वशमें करना । प्रतियत्न=गुणोंका ग्रहण, प्रकयन, प्रवचन, उपयोग, धर्मादि—अर्थ द्रव्य विनियोगः इत्यादि अर्थमें कृ धातुसे आत्मनेपद हो । डुक्रीञ् करने धातुके परगामी क्रियाफल होनेपर भी आत्मनेपद ही हो, यह भाव है । उत्कृष्टे (सूचयति) पर दोषको प्रकाशित करता है, इस अर्थमें उत्पूर्वक कृधातोः आत्मनेपदम् । आदि कार्ये । श्येनो वक्तिकाम् उदाकृष्टे, बाज वटेरको भर्त्सन (झटका देता है) इस अर्थका बोधक उद् आ पूर्वक कृ धातोः भर्त्सन् अर्थ सम्भवे गन्धनादि सूत्रेण आत्मनेपदम् । हरिम् उपकृष्टे । हरिका उपकार (सेवा) करता है । उपपूर्वक कृ धातोः सेवार्थे आत्मनेपदम् । परदारान् प्रकृष्टे । पर स्त्रीको सहसा = बलात् वशमें करता है । प्रपूर्वक कृ धातोः सहसाप्रवृत्ति—अर्थे गन्धनादि-सूत्रेण आत्मनेपदम् । एघः इन्धनं, दकं—जलम् । लकड़ी जलके गुणको ग्रहण करती है । उपपूर्वक कृ धातोः गुणस्य आधानं ग्रहणमर्थः । तस्मःत् गुणाधाने अर्थे आत्मनेपदम् अत्र एघशब्दः अबन्तो निपातितः एघस्य काष्ठस्य शोषणमादि गुणाधानम् । दकस्य जलस्य, गन्धद्रव्य चन्दनकाष्ठ—आदि सम्पक्केजनितगन्ध-ग्रहणमित्यर्थस्य प्रकाशकम् । कषा प्रकृष्टे । कषा सम्बन्धी (प्रवचन) अर्थ ही आत्मनेपदका भाव है । शतं प्रकृष्टे धर्मार्थं द्रव्यसंग्रहं करोति । धर्ममें लगानेके लिए सैकड़ोंका संग्रह करता है । प्रपूर्वक कृ धातोः विनियोग इत्यर्थे आत्मनेपदम् । एषुकिम्-गन्धन आदि अर्थ रहते 'कृ' से आत्मनेपद क्यों ? कटं करोति । चटाई बनाता है । इत्यर्थे आत्मनेपदं मा भवतु । भुजोऽनवने भुज धातुसे पालनसे भिन्न भोजन आदि अर्थमें आत्मनेपद हो । ओदनं भुङ्क्ते । यहाँ भुज् धातुसे आत्मनेपद भोजन अर्थको कहता है । पालन आदि अर्थ व्यावृत्त होते हैं । अनवने—अवनं रक्षणम् न अवनं तस्मिन् अनवने पालन भिन्नेऽर्थे आत्मनेपदं क्यों कहा ? इसलिए कि जहाँ पालन अर्थ हो, वहाँ आ० न हो जाय । जैसे महीं भुनक्ति । पृथ्वीका पालन करता है ।

इति प्राभाकर्याम् आत्मनेपदप्रक्रिया ।

अथ परस्मैपदप्रक्रिया

७४१ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९। कर्तृगे च फले गन्धनादी च परस्मैपदं स्यात् अनुकरोति । पराकरोति । ६ अभि-प्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०। क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । ७ प्राडहः १।३।८१। प्रवहति । ८ परेर्मृषः १।३।८२। परिमृष्यति । ९ व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।८३। रमु क्रीडायाम् । विरमति । ७५० उपाच्च १।३।८४।

अथपरस्मैपदप्रक्रियाः—सामान्यनियमपरस्मै पद के सम्बन्धमें उक्त हैं । विशेषनियमके लिए प्रकरणस्य प्रारम्भः । विशेष करके अमयपदी धातुश्रोते कर्तृगामी क्रिया फलमें आत्मनेपद को वाचकर परस्मैपद का होना किन्-किन् स्थलोंमें निश्चित है, उनका संकेत सूत्रोंसे करते हैं ।

(७४५) अनुपरा पूर्वक कृञ् धातुसे कर्तृगामी क्रिया फलमें भी आत्मनेपद को वाचकर परस्मैपद और गन्धन, अवधोरण आदि अर्थमें भी परस्मैपद हो । गन्धनादि अर्थ हो या अनुपरा पूर्वक कृञ् हो कर्तृगामी क्रिया फल होनेपर भी परस्मैपद का नियम है । अनुकरोति अनुपूर्वक कृ धातुका अनुकरण (नकल) करना अर्थः । उससे वर्तमान कालमें लट् अनुकरणका (फल) कर्तृगामी होनेसे अनुपराभ्यां कृञः, सूत्रेण परस्मैपदम् । चित्रकारः चित्रं अनुकरोति । अथ आत्मने पदम् अणुदम् । पराकरोति परापूर्वक कृ धातोः दूरीकरणमर्थः । वर्तमाने लट् कर्तृगेफलेपि परस्मैपदम् ।

(६) अभिप्रति अति उपसर्गक प्रक्षेपणार्थक क्षिप धातुसे परस्मैपद हो, उपसर्गसे, धात्वर्थ विशेष हों, इसका सूचक परस्मैपद । अभिक्षिपति (सम्मुख फेंकता है) इत्यर्थे अभिपूर्वक-क्षिप्धातोः परस्मैपदम् अतिक्षिपति प्रतिक्षिपति विपरीत फेंकना । स्वरितेत् धातुः । (७) प्रपूर्वक वह धातुसे विशेष अर्थमें परस्मैपद हो । प्रवहति । भारी बोझा ढोता है । कर्तृगामी क्रिया फल होनेपर भी आत्मने पद स्थाने परस्मैपदं शुद्धम् । (८) परिपूर्वक तितिक्षायां = सहन करने अर्थमें मृष धातुसे कर्तृगामीक्रियाफल होनेपर भी परस्मैपद हो । सब प्रकारसे कष्ट सहन करता है । परिमृषति । अत्र परस्मैपदम् । (९) वि आङ्परि उपसर्गक 'रम्' धातुसे परस्मैपद हो । उपसर्गबलसे अर्थपरिवर्तनका सूचक परस्मैपद । विपूर्वक रम्धातुका विराम, रुकना, निवृत्त होना अर्थः । इसीका वाचक आत्मनेपद । विरमति । आङ् पूर्वक रम्धातुका आराम करना, आनन्दसे चारों तरफ विहार करना अर्थः । परस्मैपदं परिरमति सब तरफसे सुख पाता है ।

(७५०) उप उपसर्गसे परे रम्धातुसे परस्मैपद हो । उप पूर्वक रम्धातुका निवृत्ति रूप उपराम, विराम, रुकना, उदासीन होना अर्थः । इस अर्थमें उपरम् धातुः

यज्ञदत्तपुररमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।

इति पदव्यवस्था ।

यद्य-त्वम् अहम् वहीं मध्यम उत्तम पु० हो । जहाँ तिङ्का वाच्य=अर्थकारक न होकर भाव (क्रिया) अर्थ हो, वहाँ अन्य पुरुष हो । परन्तु प्रथम पुरुषमें क्या तीनों अकर्मकः उसका कर्म यज्ञदत्त कैसे ? समाधान—अन्तर्भावित्=यहाँ प्रेरणा क्रियाका वाचक णिच्का अर्थ अन्तर्भावित् है । मूलधातुके स्वार्थमें अङ्गीकृत है । अन्तर्भावितः स्वार्थे अङ्गीकृतो अर्थः (प्रयोजक व्यापारो) येन, प्रेरणा अर्थ छिपा होनेसे सकर्मक बन गया । पदव्यवस्था यहाँ आत्मनेपद परस्मैपदकी व्यवस्था ही पदव्यवस्था है । नाम ग्रहणेन नामैकदेशग्रहणात् न्यायेन । इति परस्मैपद प्रक्रिया प्रभाकर्याम् ।

अयभावकर्मप्रक्रिया—कर्तृवाच्य (कर्तामें प्रत्यय) अर्थ के पश्चात् आववाच्य (क्रिया अर्थ में) (कर्म अर्थ में) कर्मवाच्य लकारोंकी प्रक्रिया प्रारम्भ करते हैं । भावश्च कर्मश्च भावकर्मणी तयोः प्रक्रिया (साधनिका दशा) आरभ्यते 'लः कर्मणि चाभावे चाकर्मकेभ्यः' इस सूत्रसे कर्ता, कर्म, भाव, अर्थबोधक लकार उक्त हैं । श्वादित्से परस्मैपदप्रक्रियापर्यन्त धातुओंसे कर्ता अर्थमें लकार कर्तृवाच्य हुए । इस प्रकरणमें सकर्मक धातुओंसे कर्ममें, अकर्मक धातुओंसे भावमें लकारका विधान हो । अतः प्रकरणमारभ्यते—यदि अकर्मक धातुओंसे भावार्थमें लकार विधान किया गया, तब भावपदके अर्थही स्वाभाविकी जिज्ञासा जागृति-भावः ? क्रिया, भावना, व्यापार ये पर्यायवाची शब्द हैं । यद्यपि प्रत्येकधातुओंमें भावरूप क्रिया है । वह धातुसे लब्ध है । पुनः लकार में भाव अर्थ कहनेकी शक्ति कैसे ? शब्दार्थ वह है जो अन्यसे लब्ध न हो, भाव धातुसे लभ्य है, तन्म जो भाव धातुसे लब्ध है वही लकारसे अनूदित है, कोई अन्य अर्थ नहीं है । लकारसे छोट्य है पुनरुक्तिः त्रिविधा । न केवलाः प्रकृति प्रयोक्तव्याः नाऽपि केवल प्रत्ययः । केवल प्रकृति या प्रत्ययका प्रयोग लोके उपयोगी नहीं । भाव = धात्वर्थ क्रिया अर्थमें लकार होनेसे प्रथम मध्यम, उत्तम पुरुषोंकी प्रयोग व्यवस्था कैसे ? सम्भवति इति चेत् शृणु । जहाँ तिङ् आदि प्रत्ययका वाच्य-अर्थ कारक=कर्ता कर्म, युष्मद् या अस्मद् शब्द हो

अथ भावकर्मप्रक्रिया

७५१ भावकर्मणोः १ । ३ । १३ । भावे कर्मणि च घातोः लस्यात्मने-
पदम् । २ सावंघातुके यक् ३ । १ । ६७ । घातोर्यक् भावकर्मवाचिनि
सावंघातुके । भावः = क्रिया । सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मद-
स्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमः पुरुषः । तिङ्वाच्यक्रियायाः

वचन सम्भव है ? नहीं । लकारसे अनुवाद किया गया भाव रूप है अद्रव्य
= लिङ्ग सङ्ख्या, अन्वय विहीन है । यहाँ द्विवचन बहुवचन सम्भव
नहीं । किन्तु एकवचन भी सम्भव कैसे ? क्रियामें एकत्व सङ्ख्या भी ज्ञात नहीं
होती, तथापि सर्वत्र औत्सर्गिकं साधुत्वार्थं = स्वभावसे एकवचन (भावमें प्रत्यय
होनेपर) हो, इस प्रकार 'यस्मिन् प्रत्ययः स उक्तः' भावमें प्रत्यय होनेसे भाव उक्त
है कतकि अनुक्त होनेसे अनुक्ते कर्तरि तृतीया भवति ।

सभी भावार्थक लकारमें प्रथम पु० एकवचन कर्तामें तृतीया (त्वया मया
अन्येभ्य भूयते) कर्म अर्थने लकार होनेपर कर्ताः अनुक्त होनेसे तृतीया । कर्मके
उक्त होनेसे प्रथमा । यहाँ पुरुष वचनकी व्यवस्था कर्म अर्थके अनुसार है । उसीमें
लिङ्गसङ्ख्याका अन्वय है । यथा चैत्रः आनन्दमनुभवति । चैत्रेण आनन्दो
अनुभूयते । रामः त्वाम् अनुभवति । रामेण त्वम् अनुभूयते । भक्तः माम्
अनुभवति । भक्तेन अहम् अनुभूये । सकर्मक तथा अकर्मक घातुओंसे पूर्वोक्त
व्यवस्था मुनिश्चित है । फल और व्यापार दो अर्थ घातुके हैं । जैसे—पचमें पाक,
क्रिया । शृणोतिमें श्रवण, क्रिया । पठति, ज्ञान, तदनुकूलक्रिया ये दोनों अर्थ
एक ही कर्ता में हों वे अकर्मकाः घातवः । देवदत्तः दोते शयनफल तथा क्रिया
दोनों देवदत्त में ही है । दोनों अर्थ भिन्न आधारमें हों तब सकर्मक घातु । जैसे
पचति तण्डुलं वज्रः । पाकफल चावलमें, अग्निकाष्ठ संयोग फूटकार आदि क्रिया,
कर्तामें (फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वम् अकर्मकत्वम्) फलव्यधिकरण
व्यापारवाचकत्वम् सकर्मकत्वम् ।

(१) भाव और कर्म अर्थमें लूके स्थानमें आत्मनेपद हो भाववाच्य अर्थमें
भी (२) भाव और कर्म अर्थवाची सावंघातुक 'त' आदि परे हो तो घातुसे
यक् हो । क इत् यहाँ भावका अर्थ घातुकी क्रिया है । जो भाव अर्थमें हुए लकारसे
अनुदित है । युष्मद अस्मत्- (त्वम् अहम्) आदिके साथ सामानाधिकरण्यं=सामान
सम्बन्धसे 'शेषे प्रथमः से प्रथम पु० ही हो । भाव अर्थमें लूके स्थानमें तिङ् उसका
वाच्यार्थ, क्रिया अद्रव्य=रूपलिङ्ग सङ्ख्याके सम्बन्धसे शून्य होनेसे द्विवचन आविका
ज्ञान नहीं होता । वही स्वाभाविक एकवचन हो निश्चित है । त्वया मया (तुमसे,
मुझसे) अन्य लोगोंसे होना क्रिया हो रही है । भूयते । भवनार्थक भूघातोः,

अन्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेन द्विवचनादि, किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः-
त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे । ३ स्य-सिच्-सीयुट्-तासिपु भावकर्मणो
रुपदेशेऽज्जनग्रहदृशांवा चिष्वदिट् च ६ । ४ । ६२ ।

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्
स्यादिपु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । चिष्वदभाव-
पक्षेऽयमिट् । चिष्वद्भावाद् वृद्धिः । भाविता, भविता । भाविष्यते, भविष्यते ।
भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट । ४ चिण् भावकर्मणोः
३ । १ । ६६ । च्लेश्चिण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे अभावि ।
अभाविष्यत, अभविष्यत । अकर्मकोऽप्युत्सर्गवशात् सकर्मकः । अनुभूयते

वर्तमानकाले भावे अर्थे लट् । भावकर्मणोः इत्यात्मने पदे 'त' सावंधातुके यक् टेः
एत्वं, कित्वाप्त गुणः । भूयते त्वया । कर्तरि तृतीया । बभूवे परोक्षकालिक भयन
क्रिया त्वया, मया अन्यैश्च बभूवे । द्वित्वादिकार्ये । पूर्ववत् (३) उपदेशे अज्जन
ग्रहदृशाम् = उपदेश अवस्थाका जो अच् तदन्तधातु ओर हन् ग्रह, दृश धातुओंको
चिणीव = चिण्प्रत्यय इव यही भी अङ्गकार्यं विकल्पसे हो, स्य, सिच् सीयुट्,
तास् प्रत्ययपरे । भावकर्मणोः = भाव, कर्म अर्थज्ञानका विषय बने तब स्यसिच्
आदिको, इट् आगम ही हो । संयोग शिष्ट । चिष्वद्भावः = चिण्के तुल्य कार्य हो
पक्षमें इट् होगा । निपक्षमें इट् नहीं होगा । सेट्से इट् संभव । चिण्प्रत्यय रहनेपर
यथा वृद्धिमवति । तथैव चिष्वद्भाव स्थलमें भी वृद्धि हो । भाविता = भूधातोः
भावे लुट् भावकर्मणोः इति आत्मनेपदे 'त' डा तास् इत्यादि भू ता । स्य सिच्
आदि सूत्रेण चिष्वद्भावे इडागमे, अचोऽणिति इति उकारस्य वृद्धिः आव् आदेशे
रूपम् । चिष्वद्भावके अभावपक्षमें वलादि इट् गुणे अव् आदेशे । देवदत्तः मन्त्री
भविता इति देवदत्तेन मन्त्रिणा श्वः भाविता । देवदत्तेन भाविष्यते, भविष्यते ।
त्वया राजा भूयताम्, अभूयत, भूयेत्, भविषीष्ट । त्वया मुख्य मन्त्रिणा भाविषीष्ट ।
पुत्रोऽभूत् (पैदा हुआ) पुत्रेण अभावि । पुत्रने जन्म लिया । (४) च्लिके
स्थानमें चिण् आदेश हो भावकर्मवाची तशब्दपरे (अभूत्) अभावि । तेन भूधातोः
भावे लुङ् अट् त, च्लि स्थाने भावकर्मणो इतिचिण् अनुबन्ध लोपे 'इ' चिणोलुक्
उकारस्य वृद्धिः आवादेशे । अभाविष्यत् चिष्वद्भावे इट् । अकर्मकोऽपि—अकर्मक-
धातु भी उपसर्गके बलसे सकर्मक होता जाता है । अथवा भूधातुमें सकर्मक (अनुभव)
अर्थ को अप्रसिद्ध या गुप्त शक्ति है । उपसर्ग उस अप्रसिद्ध शक्तिको प्रसिद्ध कर
देता है । अकर्मकके सकर्मक होनेमें प्रमाण—चैत्रेण आनन्दः अनुभूयते । चैत्रसे
आनन्द अनुभूत होता है । अनुपूर्वक भूधातुका अनुभव अर्थ खुल गया । कर्ममें
लकार उक्त है । उक्ते प्रथमा (आनन्दः) अनुक्ते तृतीया (चैत्रेण) कर्ममें लिङ्गः

आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे ।
अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभावविपाताम्, अन्वभावविपाताम् । णिलोपः—
भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्भूवे । भावयामासे । चिष्वदिट् ।
भाविता । आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । भावयिता । भावयिषीष्ट ।
अभावि । अभावविपाताम् । अभावविपाताम् । बुभूयते । बुभूयाञ्चक्रे ।
बुभूयिता । बुभूयिष्यते । बोभूयते । बोभूयते । (४८१) अकृतसार्वधातु-
कयोर्दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते ।

गङ्गाका अन्वय होनेसे त्वया आनन्दः अनुभूयते मया दुःखम्, अन्ये तु उभे
अनुभूयते । राजानः सुखानि अनुभूयन्ते । मया त्वम् अनुभूयसे । अहं सर्वम् अनु-
भवामि । इति मया सर्वम् अनुभूयते । कर्त्तुं अनुव्रत होनेसे तृतीया कर्मके उवत्
होनेसे प्रथमा । अन्वभावि सुखम् । अनुभू, चिन्त, वृद्धिः आवादेशे विष्णुलुक्
आदिः । पाण्डवैः सुखदुःखे अन्वभावविपाताम् । ण्यन्तस्य भाविधातोः कर्मणि प्रत्यये
ति' यक् णेतिट् इति णिलोपादिः । चैत्रो मयं भावयति=होवाता है । चैत्रेण
मैत्रे भाव्यते वयं भवामः । ते प्रेरयन्ति इति ते अस्मान् भावयन्ति । ते वयं
भावयामहे । वयं तान् भावयामः । अस्मामिस्ते भावयन्ते । णिच् अवस्थायां
प्रययुद्धस्य गतिसूत्रेण कर्मसंज्ञा, णिच् परे, अकर्मकधातुरपि सकर्मको भवति ।
कर्मणि प्रत्यये प्रयोजकस्य तृतीयान्तता । प्रयोज्यस्य प्रथमान्तता । चैत्रस्त्वं भावयति,
चैत्रेण त्वं भाव्यसे । मां भावयति । अहं भाव्ये । इत्यादीनि उदाहरणानि भवन्ति ।
भा व धातुसे कृ लिट् भावयाञ्चक्रे । भाविता 'चिष्वदिट्' इस इट्के आभीयत्वेन
=आभीयसंज्ञक होनेसे असिद्ध हो जानेपर णेरनिट् सूत्रेण णिलोपे । पक्षे बलादिसक्षण
इट् सिद्धः । अतो न णिलोपः । गुणे अयादेशे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते ।
भाव्यताम् । अभाव्यतः भाव्येत, भाविषीष्ट, अभावयिष्यत । अभावयिष्यत । सन्तन्ते
भावकर्म भवितुम् इच्छति बुभूयति देवदत्तः इति देवदत्तेन बुभूयते । त्वया मया
च होनेकी इच्छा होती हो भवन कर्मक इच्छानुबूलव्यापारवाचक बुभूय धातोः
कर्मणि 'त' यक् (अतोऽलोपः) अकारलोपे इत्यादि बुभूयाञ्चक्रे । बुभूयिता इट्
अकारलोपे । बुभूयिष्यते बुभूयताम् अबुभूयिष्यत । सन्तन्त-अकर्मकसे अकर्मक,
सकर्मकसे सकर्मक होते हैं । यन्तन्त बोभूय पुनः पुनः अतिशयार्थबोधक धातोः भावे
अर्थे लट् 'त' यक् अकारलोपे बोभूयाञ्चक्रे बोभूयिता अबोभूयत । अबोभूयिष्यत
यङ्गुरुपक्षे बोभूयते । यक् इत्यादि । स्तूपते । (भक्तः विष्णुं स्तोति) भक्त विष्णुकी
स्तुति करता है, प्रशंसनीय गुणोंसे विष्णु स्तुत होते हैं । स्तुत्यर्थक स्तुधातोः कर्मणि
लट् । त । आत्मनेपदे 'यक्' अकृतसार्वधातुकयोः दीर्घः गोपैः कृष्ण रामो स्तूयते
स्तूयन्ते । त्वं सर्वः स्तूयसे । त्वया मया स्तूयेथे । यूयं सर्वैः स्तूयध्वे । त्वया अहं
स्तुते । आवां स्तूयावहे । देवाः रामं तुष्टुवुः देवैः रामः तुष्टुवे । भविष्यकालिक,

अस्तावि । अस्ताविपाताम्-अस्तोपाताम् । ऋ गतो । (४९८) 'गुणोति'
इति गुणः । अयंते । स्मृ स्मरणे । स्मर्यंते । सस्मरे । उपदेशग्रहणाच्चिबन्व-
दिद् । आरिता, अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । (३३४) अनिदितामिति
नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते ।

विष्णुकर्मक, स्तुति-अनुकूलाक्रिया । स्ताविता भविष्यकालिके कर्मणि अर्थे लुट् (स्य
सिच्) आदि सूत्रेण उपदेशे अजन्तधातुः इति मत्वा चिण् भावः । विष्णु की स्तुति की
जायेगी । इट् च । वृद्धिः । आवादेशे स्ताविता । पक्षे गुणे स्तोता । छात्राः गुरुं
स्तोष्यन्ति छात्रैः गुरुः स्ताविष्यते, स्तोष्यते । त्वया शिवः स्तूयताम् । यथा-विष्णुः
अस्तूयत । यदि छात्रैः मन्त्री स्तूयेत तदा वृत्तिं दापयेत । विष्णुं स्तूयागुः
तैः विष्णुः स्ताविषीष्ट चिण् इट् विकल्पः स्तोषीष्ट । दैवेः देवी
अस्तावि । (अस्तावीत्) लुङ् चिण् वृद्धिः आदि । देव्या अस्ताविपातां
अस्तोपातामस्ताविपत् । अस्ताविष्यत । अयंते सेवकः पन्थानं सेवकैः पन्था
अयंते । कर्मणि अर्थे लट् यक् ऋ+यते । 'गुणोतिसंयोगाद्योः' इति ऋत्स्थाने
अरगुणे रूपम् । अयंते, अयन्ते । स्मृधातुकः स्मरणजनकक्रिया अर्थः । छात्रः
वृत्तिं स्मरति । इति छात्रेण वृत्तिः स्मर्यते । कर्मणि लट् यक् गुणे सस्मरे । उपदेशे
'स्यसिच्' सूत्रमें उपदेश ग्रहण करनेसे उपदेश अवस्थामें अजन्त मानकर चिण्
भाव इट् हो उसका फल आरिता । देवदत्तः पन्थानमयंते इति देवदत्तेन पन्था
आरिता अर्ता । परत्वात् सार्वधातुकगुणे (अर्) । इदानीं हलन्त होनेसे (अजन्त
न होने से) चिण् इट् कैसे ? समाधान—अरगुण होने पर भी उपदेश अवस्थामें
अजन्त था । ऋधातोः कर्मवाच्ये लुट् परत्वात् नित्यत्वाच्च सार्वधातुकगुणे अरिता ।
उपदेशावस्थायाम् अजन्तधातुः 'ऋ' इति, तस्य चिण्भावे इट् च । व्यपदेशवत्
भावसे अजन्तं सिद्धं । उपदेश अवस्थामें अजन्त था । उपधा वृद्धिः पक्षे अर्ता । सा
पति स्मर्ता । इति तया पतिः स्मारिता । स्मारिष्यते स्मरिष्यते । त्वया मित्रं
स्मर्यताम् । मया पाठः अस्मर्यत । स्मर्येत, स्मारिषीष्ट । तया माता अस्मारि ।
अस्मारिपातां त्वम् अस्मारिष्ठाः । अहं अस्मारिपम् । ध्वंस=पतन अर्थवाचक;
अजन्त धातोः कर्मवाच्ये लट् यक् आदि । नकारलोपे । शरीरात् शाटी स्रस्यते ।
वायुना स्रंसते । स्रमिता स्रस्यताम् अन्नस्य स्रस्यते । अस्रंसि । इदितधातुसे
नकारलोप नहीं होता यथा नन्द्यते सम्बृद्धि अर्थमें इदित् नद धातोः नुमागमः
नन्दति रामेण नन्द्यते । नन्द्यन्ते, बालकेन ननन्दे । नन्दिता नन्दिष्यते अनन्दि ।
जहाँ उपदेशमें में अजन्त नहीं है । तत्र चिण्भावो न भवति । सो अतिवि यजति ।
इतितेन अतिथिः इज्यते । यज-यकन्ते वचिस्वपि इति सम्प्रसारणे ईजे यट्टा
यज्यते इज्यताम् ऐज्यत । अयाजि अयधाताम् अयक्षत ।

७५५ तनोतेर्यंकि ६ । ४ । ४४ । आकारान्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते । ६ तपोऽनुतापे च ६ । १ । ६५ । तपश्चल्लेश्विण् न स्यात् कर्म-
कर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । (५८८) घुमास्थेतीत्वम् । दीयते ।
घीयते । वदे । ७ आतो युक् चिण्-कृतोः ७ ३ । ३३ । आदन्तानां युगगागमः
स्याच्चिणि ङिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषीष्ट । अदायि

(७५५) तन् धातुको 'आ' अन्त आदेश हो, यक् परे विकल्पसे । अहं
ब्रह्माण्डं तनोमि । मया ब्रह्माण्डं तन्यते । तन् + यते । तनोतेर्यंकि इति सूत्रेण
नकारस्य 'आ' अन्तादेशे तायते । पक्षे तन्यते । तेने । तनिता, तायतां, तन्यताम् ।
अतायि अतायिपाताम् ! पापेन पापः अन्वतप्त । पापी पापसे स्वयं सन्तप्त हुआ ।
(पाप दुःखी हुआ) । (६) तप् धातुसे च्लि के स्थानमें चिण् 'न' हो, कर्म कर्ता
और अनुताप=कष्ट सहना पश्चात्ताप अर्थ में । अनुपूर्वक तप धातु का पश्चात्तापो
अर्थः । यथा अन्वतप्त पापेन पापः पापिनं पापकर्तृपुरुषं पापं अताप्सीत् । इति
पापेन पापी (पाप) अन्वतप्त । अतिथोर पाप देखकर या यातनाभोग देखकर
पारको भी पश्चात्ताप हुआ । अकर्मक होनेसे भाववाच्यरूप । अथवा पापः
अन्वतरत् । अकर्मकसे कर्तृवाच्य, भाववाच्यमें पापेन अन्वतप्त । पापसे
पश्चात्ताप किया गया । तप्यते । तेपे । तप्ता । तप्यते, तप्यताम्, अतप्यत ।
कर्मकर्तृ का उदाहरण आगे । श्रेष्ठी वस्त्रं ददाति । इति वस्त्रं दीयते । दानार्थक
धाधातोः कर्मवाच्ये अर्थे वर्तमाने लट् यक् दा, य, ते घूमास्था आदि सूत्रेण ईकारे
दीयते ते गाः वदति तैः गावः दीयन्ते । घीयते । धारण पोषणार्थक धाधातोः
कर्मणि लट् यक् आकारस्य ईकारे । घीयते । त्वया निम्भरिणी ददे । (ददौ)
कञ्चुकी दधे (दधी) ।

(७) आतः = आवन्त धातुओंको युक्=य आगम हो चिण् त्रित् णित् कित्
प्रत्ययपर । स पुस्तकं दाता, इति तेन दायिता चिण्माधे, इट् । आतोयुक् आगमे
पक्षे दाता चिण्मात्र पक्षमें, युक् होता ही है । दायिष्यते दास्यते । धनवता सहायता
दीयताम् यथा—राजभिः अदीयत । सोऽपि दीयेत् । दायिषीष्ट, दासीष्ट ।
अदात् अदायि चिण्मावकर्मणोः इति चिण् । आतोयुक् । तशब्दस्य चिणोलुक् ।
ग्रन्थी अदायिपाताम् । अदिपाताम् । अदायि इत्यादि । बालः आलुक् भुङ्क्ते इति
बालेन भुज्यते । भञ्जनार्थक भञ्जधातोः कर्मवाच्ये लट् । अनदितामिति नलोपे
अग्निवाणेन गृहाणि भज्यन्ते । वमञ्जरे । भङ्क्ता, भङ्क्ष्यते, भञ्ज्यताम्
अमज्यत । ते प्र० अमाजि । अमञ्ज इति । चिज् स्थाने कर्मणि चिण् चिणोलुक्

अदायेषाताम् । भज्यते । ८ भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ११ । नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अमञ्जि । लभ्यते । ९ विभाषा विण्णमुलोः ७।१ । ६९ । लभेर्नुमागमो वा स्यात् अलम्भि, अलाम्भि । इति भावकर्मप्रक्रिया ।

ततः । (८) भञ्ज घातु के न का लोप हो चिण् परे विकल्पसे । न लोप पक्षे उपधा वृद्धिः अभाजि अभाव पक्षे अभञ्जि । म कर्मफलं लभते इति तेन लभ्यते । लभ् घातोः कर्मणि अर्थे लट् यक् आदिकार्ये । लेभे, लब्ध्वा, लप्स्यते, लप्स्यताम् । राधिका कृष्णमलभत । इति कृष्णः तथा अलम्भि । लभ् घातोः कर्मवाच्ये अर्थे लुङ् अट् त, च्लेशिचण् ।

(९) लभ् घातु को लुप् आगम हो चिण् और णमुल्पर, विकल्प से मुप् पक्षे अलम्भि । नकारस्य अनुस्वारपरसवर्णे । अभावपक्षे उपधावृद्धिः अलाम्भि अलप्सताताम्, अलप्सत, अलब्धाः, अलप्सायाम्, अलब्धम् । अलप्सम् ।

इति भावकर्मप्रक्रिया प्राभाकर्याम्

अथकर्मकर्तृ—कर्म एव कर्ता, तस्य प्रक्रिया, (साधनिका दशा) कर्मको कर्ता मानकर लकारका विधान हो, कर्म ही कर्ता बने । वह कर्म कर्तृवाच्य है । किसी क्रियासे सभी कारक सम्बन्ध है । यथा—एक ही पञ्च घातु के प्रयोगमें चैत्रः तण्डुलं वह्निना विप्राय स्यात्प्रां पचति । चैत्र चावलको अग्नि द्वारा विप्रेके लिए स्थालीमें पकाता है । कर्ता, कर्म, करण, आदिका क्रियासे सम्बन्ध दृष्ट है । चैत्रमें कर्ता (क्रियाके आश्रय) की विवक्षा न हो तथा जिस कारक में क्रिया की प्रधानता हो, घातुवाच्य कहनेकी इच्छा हो, तादृश घातुवाच्य ही कर्ता कारक है । जैसे—वह्निः पचति । करण कर्ता अधिकरणकर्ता स्थाली पचति । तण्डुलः पच्यते । कर्म कर्ता । सम्प्रदान अपादान कारकोंमें कर्ताकी विवक्षा नहीं होती । अनुभवविरोधात् । ग्रामः आगच्छति विप्राय गां ददाति में (विप्र देता है । ग्राम आता है ।) ऐसा अनुभव नहीं है । ऐसी दशा में कर्मको ही कर्ता कहना यदि इष्ट हो तब सौकर्ये—सुविधा, गुणमताके लिए कर्ताकी क्रियाको अप्रधान मानकर कर्मको क्रियाको स्वतन्त्र मानकर कर्म कर्ता हो । यथा—पच्यते तण्डुलः । यहाँ सकर्मक घातु भी अकर्मक होकर उसमें भाव या कर्तामें लकार हो, तब पच् घातुके भी अकर्मक होनेसे तण्डुलेन पच्यत । ओदनः पच्यते । ओदनेन पच्यते । ओदन पकाता है । भावके उक्त होनेसे कर्म कर्ताके अनुक्त होनेसे तृतीया । इन्हीं विचारोंके बोधके लिए प्रकरण प्रारम्भ करते हैं । जब कर्मको ही कर्ता विवक्षित हो अभिप्रेत हो तब सकर्मक घातु भी अकर्मक होकर कर्ता, भाव, अर्थमें लकार सम्भ्रूते हैं ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकारः । ७६० कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ३।१।८७ । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्वदितः स्युः । पच्यते फलम् । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । भावे तु भिद्यते काष्ठेन । इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

(७६०) कर्मणा=कर्म संज्ञकमे स्थित क्रिया (कर्मणि तिष्ठतीति कर्मस्था) । कर्ममें रहनेवाली क्रियाके तुल्य (सदृश) क्रियावाला कर्ता कर्मवत्=(कर्मणा तुल्य) कर्मके सदृश हो जाय । जो कर्म कर्ता बन जाय, उसमें कर्माणि प्रत्ययके सभी कार्य होते हैं । जैसे—कर्ममें प्रत्यय होनेपर यक् आत्मनेपद, चिणभाव, इट् ये कर्तामें भी हों । यदि कर्म कर्ता हुआ तो । जब क्रिया कर्ममें साक्षात् या लक्षणासे समझमें आवे, तब कर्मवद्भाव होता है । यथा—पच्यते फलम् । कालः फलं पचति । समय फलको पकाता है । यहाँ फल कर्म है उसमें स्थित क्रिया पाक है । जब फल (कर्म) को कर्ता की या फलमें स्वतन्त्र क्रियाकी विवक्षा हुई तब फल कर्ता हुआ । कर्मकी दशामें जो पाक क्रिया, कर्ताकी दशामें वही पाक क्रिया होनेसे फलको कर्म भाव आदि । क्योंकि कर्मस्था क्रियाके तुल्यक्रिया फलरूप कर्तामें है । कर्ममें लकार यक् आत्मनेपद आदि होनेसे पच्यते फलं स्वयमेव इति रूपम् । कर्म भावपक्षमें प्रथम, मध्यम, उत्तम पु० यथायोग्य होंगे । त्वं पचसे सन्तप्यसे संसारः मां पचति संसारेण अहं सन्तप्ये पच्ये । दुःखमनुभवामि । कर्तामें प्रथमा विभक्ति । भावमें लकार होनेपर चैत्रेण भूयतेकी तरह प्रथम पु० एक व० यथा—फलेन पच्यते । त्वया मया च पच्यते । एवं भिद्यते काष्ठम् । देवदत्तः काष्ठं भिनक्ति । किं देवदत्तेन काष्ठं स्वयमेव भिद्यते । देवदत्त लकड़ी तोड़ता है । लकड़ी की सरलता सुगमतासे टूटनेपर उसीमें क्रिया प्राधान्य की विवक्षा हुई । कर्मवद्भाव आत्मनेपद, यक् आदि । पाचकः श्यामाकम् अपाक्षीत् इति पाचकेन श्यामाकं अपाचि स्वयमेव । एवं यन्त्रं वृक्षम् अभेत्सीत् इति किं यन्त्रेण वृक्षः स्वयमेव अभेदि । पचभिद्से कर्मकर्तृ वाच्ये अर्थे लुङ् कर्मवद्भावे च्तेषिचण् चिणोलुक् तकारस्य लोपे । वृद्धिः । गुणः करणकर्तामें, भावमें प्रत्यय होनेपर कर्तामें तृतीया । भिद्यते काष्ठेन । भाववाच्य लकारसे कर्ता अनुक्त होनेपर तृतीया हुई । भिद्यते हृदयग्रन्थिः, छिद्यन्ते सर्वशंसयाः । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि, तस्मिन्दृष्टे परावरे । मोक्षार्थी हृदय ग्रन्थिं भिनक्ति । सर्वशंसयं छिनक्ति । परे = ब्रह्मादयः अवरे न्यूनाः यस्मात्स निगुणः । मोक्षार्थिना किं हृदयग्रन्थिः स्वयमेव छिद्यते । संशयाः (शरीरम् इन्द्रियाणि वा आत्मा अस्ति न वा) मनो, बुद्धिः दृष्टे परावरे = परात्परे निखिलाधारमूलभूते ब्रह्मणि । स्वयमेव भिद्यन्ते ग्रन्थयः । इत्यादि कर्मकर्तरि सिध्यन्ति । इति प्राभाकार्या कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया

७६१ अभिज्ञावचने लट् ३।२। ११२। स्मृतिबोधिन्पुपपदे भूतानद्यने घातोर्लट्। लङोऽपवादः। वस निवासे। स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे, चेतयसे इत्यादिप्रयोगेऽपि। २ न यदि ३।२। ११३। यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण। यद्वने अभुञ्जमहि। ३ लट् स्मे ३।२। ११४।

लकारार्थप्रक्रिया—सभी लकारों के अर्थ समझाये गये हैं। कारणवश किसी लकार के अर्थमें दूसरे लकारका प्रयोग भी साधु सिद्ध है। उनकी प्रक्रिया प्रारम्भ करते हैं। (१) अभिज्ञा स्मरणात्मकं (साक्षात् ज्ञायते या सा,) पहि-चानका वचने = शब्दे। स्मृतिबोधिनि = स्मरणका (ज्ञान) बोध करानेवाला पद उपपदे = समीपमें हो, अनद्यतन अद्यभिन्नभूतकाल अर्थमें घातुसे लट् हो। लङ् लकारको बाधकर। अद्यतन = आजका कार्य अद्यभिन्नभूतकाल लङ्का अर्थ है। स्मरण अर्थमें उसे बाधकर लट्का उसी भूत अर्थमें विधान हुआ। 'वस' घातुका निवासजनकक्रिया अर्थः स्मरसि = हे कृष्ण ! स्मरण है जब हम लोग गोकुलमें रहते थे। यहाँ भूतकाल होनेपर भी गोकुलमें निवासका स्मारक 'स्मरसि' शब्द है। वसघातोः लङ्स्थाने अभिज्ञावचने लट्लकारे सस्यार्धघातुके। इति सस्थाने त वत्स्यामः। भूतकालिक—निवास क्रिया विषयकवर्तमानकालिकस्मरणम्। त्वत्कतुक् कृष्णोद्येऽप्यक इस प्रकार बुध्यसे सुदामन् गुरुकुले पठिष्यामः लङ्स्थाने लट् स्मरणार्थक पदके रहते ही लङ्के स्थानमें लट् होगा। चेतयसे नन्दं वने मेलायां स्थूलसर्पः ग्रसिष्यति। स्मरसि मित्रः वाल्यकाले कक्षायां पठिष्यामः स्मरणवाचक अन्य शब्दके सम्बन्धमें भी नियम लगेगा।

(२) यद्योगे = यत् शब्दके योग - सम्बन्धमें उक्त नियम नहीं लगता। लट् न होकर लङ् होता है। अभिजानासि = अभिपूर्वक ज्ञा (जन) का स्मरण, पहिचान याद, अर्थ है। हे कृष्ण तुम्हें स्मरण है कि हम लोगोंने वन में भोजन किया था। यत् शब्दके सम्बन्धसे प्राप्त लट्का 'न यदि' इति सूत्रेण निषेधे, यथा प्राप्तलङि रूपम्। आपको याद है ? जब हमलोग तीर्थयात्रामें गये थे। बारात गाँवके निकट आई थी।

(३) स्मशब्दके योग (सम्बन्ध) में परोक्ष अनद्यतनभूतकाल अर्थमें लट्लकार हो परोक्षे लिट्को बाधकर यथा—युधिष्ठिर यज्ञ करते थे (यजति स्म युधिष्ठिरः) स्मके सम्बन्धमें भूतकालमें भी लट् हुआ। यह विलेप प्रक्रिया है। प्राप्त लिट्को बाधकर।

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । ४ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा ३ । ३ । १११ । वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युः । कदाऽऽगतोऽसि ? अयमागच्छामि; अयमागमं वा । कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ।

७५५ हेतुहेतुमत्तोलिङ् ३ । ३ । १५६ । वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह-हन्तीति पलायते । (४२५) विधिनिमन्त्रणे लिङ् । विधिः=प्रेरणं-भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्, यजेत । निमन्त्रणं=नियोगकरणमावश्यकं श्राद्धभोजनादौ दोहित्रादेः प्रवर्तनम्, इह भुञ्जीत । आमन्त्रणं=कामचाराऽनुज्ञा, इहासीत । अधीष्टः=उत्कारपूर्वको व्यापार, पुत्रमध्यापयेद्भवान् । सम्प्रश्नः=सम्प्र-

(४) वर्तमानकाल में जो प्रत्यय कहे गये हैं वे वर्तमानकालके समीपमें भूतकाल हो या भविष्य वर्तमानकी तरह विकल्पसे हो (वत्थटितमतिदेणः) यथा-कदा आगतोसि =कब आये हो । यह प्रश्न भूतकालिक है किन्तु उत्तर में वह भूतकाल वर्तमानके समीप है अतः वर्तमान कालिक लकार अयमागच्छामि (अभी आया हूँ) पक्षमें भूतकालिक लकार लङ्का प्रयोग आगच्छं भी सत्य है । कदा गमिष्यसि ? =कब जाओगे, भविष्यकालिकः प्रश्नः उसके समीप वर्तमान कालमें वर्तमानवद्भाव लङ्का प्रयोग (एष गच्छामि) अभी जाऊँगा । पक्षमें गमिष्यामि भी साधुः ।

(७६५) हेतु-कारण, हेतुमत्=कार्य भाववाली क्रियाओंसे लिङ् लकार हो विकल्पसे । यथा-यदि कृष्णको नमस्कार करोगे तब सुख पावोगे । नमस्कार कारण है, सुख कार्य है । इस स्थितिमें लिङ्का प्रयोग । पक्षमें भविष्यकालिक लङ् लकार कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति इत्यादिमें हुआ । यह विधान भविष्यति एव भविष्यकालमें ही इष्यते=इष्ट है । भूत या वर्तमान कालमें नियम नहीं लगता । हन्ति (पलायते) जब मारता है तब भागता है । यहाँ पलायन क्रियामें हनन् क्रिया कारण है । तथापि भविष्यकाल न होनेसे लिङ् नहीं हुआ । किन अर्थोंमें लिङ् होता है उसका विवरण विधि आज्ञा, प्रेरणा, नोकर आदि छोटे पर आदेश चलाना, यजेत (वह यज्ञ करे), निमन्त्रण (नियोग करे) निश्चितरूपसे क्रियामें लगाना । आवश्यक श्राद्ध भोजन आदिमें दोहित्र (पुत्री के पुत्र) आदि को प्रवृत्त कराना (जीहाँ भोजन कीजिए), आमन्त्रण=परकीये अभिलषितविषये अनुमतिप्रदानम् । कामचार इच्छाके अनुसार, अनुज्ञा=अनुरोध इह आमीत् । यहाँ आप बैठे । सम्मान पूर्वक क्रियाको अधीष्ट कहते हैं । आप कृपया मेरे पुत्रको पढ़ाये । सम्प्रप्रारण=निश्चय करनेको सम्प्रश्न कहते हैं । हम

धारणम्, क्रि० भो वेदमघ्नीयीय उत तर्कम् । प्रार्थनं=याच्ना, भो भोजनं लभेय । एवं लोट् । इति लकारार्थप्रक्रिया ।

इति तिङन्तम् ।

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया

६ धातोः ३ । १ । ९१ । आतृतीयाध्यायसमाप्तेः ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । (३०२) कृदतिङिति कृतसंज्ञा । ७ वाऽसंख्योऽस्त्रियाम् ७।१।९४ । अस्मिन् धात्वधिकारेऽनख्योऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना । ८ कृत्याः ७ । १ । ९५ । ण्वुल्लुचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः । ९ कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ । कृतप्रत्ययः कर्तरि स्यात् ।

वेद पठे या न्याय शास्त्र प्रार्थना यांच्छा । भोजनं लभेय । इति प्रमाकार्या लकारार्थप्रक्रिया । एतावात् पर्यन्त तिङन्तका प्रकरण पूरा हुआ ।

अथ कृदन्त प्रकरणम् । सुबन्तके अनन्तर तिङन्त विषयक सभी नियम पूर्ण हुए । कृतद्वितसमासाश्च सूत्रमें प्रथम उपस्थित कृतप्रत्ययान्त कृदन्त शब्दकी सिद्धिका प्रकरण प्रारम्भ करते हैं । सर्वप्रथम कृत्य संज्ञक प्रत्ययोंकी प्रक्रिया साधनिका शैली प्रस्तुत है । धातुसे तिङ् हुए अब कृत् होंगे । इति प्रसङ्ग सङ्गतिः ।

(६) धातोः । आतृतीया = षष्ठाध्यायोके धातोः सूत्रसे लेकर तृतीयाध्याय समाप्तिपर्यन्त सभी प्रत्यय धातुसे परे हों । “कृदतिङ्” सूत्रसे अतिङ्=तिङ्से भिन्न प्रत्यय कृत्=कृत्यसंज्ञक हों । अतस्त्वा=समानत्वा न हों ऐसा अपवादप्रत्यय उत्सर्ग=आपक सूत्रका बाधक विकल्पसे हो । जैसे तव्यत्, तव्य, अनीयरका असत्त्वा ण्यत् अपवाद है । भिन्नरूप होनेसे, बाधक विकल्पासे बनता है । किन्तु स्त्रियाँ किन्तु सूत्रके स्त्रियाँके अधिकारमें कहे गये प्रत्ययोंको छोड़कर । विकल्पाका फल है जहाँ ण्यत् (कार्यम्) आदि है, वहाँ तव्यत् (कर्तव्यं करणीयम्) आदि भी हों । जहाँ अपवाद (शास्त्र विशेष) और सामान्यके प्रत्यय हों वहाँ सूत्र नहीं लगेगा । यद्यपि अनुबन्ध की सहायतासे भेद प्रतीत होते हैं । किन्तु नानुबन्धकृत परिभाषा से संख्य ही है । अतः विकल्प बाधका प्रसङ्ग नहीं है । अण् आदिप्रत्यय ‘अ’ शेष रहनेसे समानरूपवाले हैं । ‘क’ होनेपर पक्षमें अण् नहीं होगा (समानरूप होनेसे) स्त्रियाँके अधिकारमें भी विकल्पा निमित्त नहीं लगता । (८) ण्वुल्लुचो’ सूत्रसे पहलेके प्रत्ययों तककी कृतसंज्ञा । इसका प्रयोजन (६) कृतसंज्ञक प्रत्यय कर्ता अर्थमें

इति प्राप्ते ।

७७० तयोरेव कृत्य-क्त-खलर्थाः ३ । ४ । ७० । एतो भावकर्मणोरेव स्युः । १ तव्यत्तव्यानीयरः ३ । २ । ९६ । घातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया, भावे-औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्च-यनीयो वा धर्मस्त्वया । (केलिमर उपसंख्यानम्) पचेलिमा माषाः, पक्तव्या

हों । इससे सभी प्रत्यय कर्तमिं होने लगे । तब ७७० । एते कृत्यसंज्ञक, क्त और खलर्थां तयोरेव = भाव और कर्म अर्थमें ही हों । कृत्यप्रत्यय अकर्मकसे भावमें सकर्मकसे कर्ममें तयोरेव-कृत्यक्त खलर्थाः इससूत्रसे हो । अतः सर्वथा कृत्य प्रत्ययके योगमें विकल्पसे पठ्ठी होगी ।

खलप्रत्ययके अर्थ कहे जायेंगे । क्रियाकी कठिनता या सरलता अर्थका प्रकाशक खल् २ । उस अर्थमें अन्य प्रत्यय भी लिए जायें । अतः जहाँ कृत्य क्तप्रत्यय होंगे, वहाँ अनुक्तकर्ता अर्थमें तृतीया अवश्य होगी । मया शयितयस् अहं-शये मुझे सोना चाहिए । मया शयितम् । अहं करवाणि, कुर्याम् । मया सुकरः दुष्करो वा इदं कार्यम् । (१) तव्यत् तव्य अनीयर, ये प्रत्यय घातुसे हों । यत्र तकार इत् तत्रतिस्त्वरितं भवति । एधितव्यं-वृद्धयर्थक अकर्मक एधधातोः तव्यत् प्रत्यय किस अर्थमें हो कृत्यसंज्ञकप्रत्यय कर्तमिं हों । उसे बाधकर तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इस सूत्रसे अकर्मक घातुसे भावमें प्रत्यय हुआ । अनुक्ते कर्तति तृतीया । यस्मिन् प्रत्ययः स उक्तः जिस अर्थ में प्रत्यय हो उसीमें प्रथमा हो । कुदन्तत्वात् । त्वया एधितव्यं त्वम् एधस्व (लोट्) ऐधेयाः (लिङ्) तुम्हें बढ़ना चाहिए । इति त्वया एध्यताम्, ऐधेयाः इति त्वया एधितव्यम् । तुम बढ़ो । तुम्हें बढ़ना चाहिए । लिङ्, लोट्, कृत्य प्रत्यय, ये समानार्थक हैं । (यदि कर्तमिं प्रत्यय हो तब कृत्यानां कर्तरि 'वा' सूत्रसे पक्षमें पठ्ठी भी । होती यत्र भाव अर्थ प्रधान है तत्र लिङ्ग सङ्ख्या की प्रतीति नहीं होती । एकवचन स्वाभाविक है । नपुंसक लिङ्ग भी सामान्ये नपुंसकम् कर्ममें प्रत्यय सकर्मक घातुओंसे होते हैं । कर्मके अनुसार लिङ्ग वचन भी होते हैं । इसी प्रकार एधनीयं भी होगा । एध+अनीयर । सकर्मकका उदाहरण त्वं धर्मं चिनु चिन्वीथाः कर्तरि प्रत्ययः तुम धर्मको अपनाओ । कर्तृवाच्य, चयनार्थक विधातु सकर्मक है ।

विधातोः (त्वया धर्मः चीयते) कर्मणि तव्यत् । अनीयर, चयन क्रियाका कर्म धर्म है । वह प्रधान हो गया । धर्म तुमसे चुना जाना चाहिए । विधातोः तव्यत् गुणे कुदन्त मानकर प्रातिपदिकसंज्ञा स्वादिकार्ये । पुलिङ्ग, एक व० कर्मके अनुसार । अनुक्ते कर्तरि तृतीया त्वया धर्मः चेतव्यः । (वा०) तव्यत् सूत्रमें केलिमर प्रत्ययका भी उपसंख्यान = संग्रह, मानना चाहिए । अनुबन्धतोप

इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः, भेत्तव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः ।
२ कृत्यलुटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति । १ ।

स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । ३ अचो यत्

‘एलिम’ शिष्यते । पचेलिमाः (पक्तव्याः, पकाना चाहिए) नवा यधूः, माषान् पचतु पचेत् ‘वा’ इति वध्वा माषाः पचेलिमाः । बहूसे उदद पकाये जाय । पच् घातोः कर्मणि (वार्तिकेन) ‘केलिमर’ प्रत्यये अनुबन्धलोपे पच् + एलिम, सम्मेलने; स्वादिकार्ये पचेलिमः । पचेलिमी । पचेलिमाः वनेचरः । सरलान् भिनक्तु । जंगली चीड़ (देवदारु) वृक्षको काटें भिन्देत् । तेन वृक्षाः भिदेलिमाः भेदनार्थक भिदघातोः कर्मणि अर्थे केलिमर इत्यादि । भेदनाश्रय कर्म, क्रियाके फलका आश्रय होता है । पक्तव्याः शब्दसे कर्मणि प्रत्ययका संकेत है । भेतुं योग्याः शक्याः ‘वा’ भिदेलिमाः वृक्षाः । पक्तुं योग्याः तण्डुलाः । चेतुं योग्यं चयनीयं पुष्पम् । चयन क्रियाके फलका आश्रय सकर्मकसे ही कर्ममें प्रत्यय सम्भव है । (२) कृत्यसंज्ञक प्रत्यय और ल्युट् जहाँ कहे गये हों, वहाँ बहुलम् = आवश्यकतानुसार होते हैं । क्योंकि बहुलका अर्थ कश्चित् = कहीं प्रवृत्ति हो, कहीं अप्रवृत्ति = प्रयोग विशेषमें प्रवृत्ति न हो । कहीं विकल्पसे कहीं विलकुल न हो । विधि (ग्रहण) या बादलके विधान (वर्षा) के समान बहुधा = त्रायः समीक्ष्य = समझकर, चार प्रकारका बाहुलक विद्वान् बोलते हैं, जिसके फलस्वरूप करण, सम्प्रदान, अर्थमें भी प्रत्यय हो गये । वर्षाकी (बादलकी) कहीं वृष्टि, आनावृष्टि रुक-रुककर वृष्टि, लगातार वृष्टिकी तरह बाहुलक नियम है । जिस साधन (चूर्णसे) स्नान किया जाय उसको स्नानीयम् चूर्णेन लेपेन स्नातु स्नायात् वा (स्नान साधन) अर्थ है । स्ना घातोः करणे अनीयर् कृत्य ल्युटो बहुलं सूत्रसे करण अर्थ बाहुलकसे लब्ध है । जिसको दिया जाय उसे दानीय कहते हैं । विप्राय ददतु इति विप्रो दानीयः । दा घातोः उद्देश्ये अर्थे अनीयर । बाहुलक बलसे सम्प्रदान अर्थका लाभ । बाहुलक बलसे अपादान सम्बन्ध अधिकरणमें भी प्रत्यय (अनीयर) आदि होंगे । (३) अजन्त घातुसे यत् प्रत्यय हो । अजन्त सकर्मक हो तो कर्ममें । अकर्मक हो तो भावमें । चेयम् । त्वं पुष्पाणि चिनु (लोट्) चिन्वीयाः त्वया चीयताम् । तुम फूल चुनो, तुमसे चुने जाय । इस अर्थमें त्वया चेयम् । एवं चेतुमहं चेतुं शक्यम् । चुनने योग्य हैं । या चुननेमें समर्थ है । इन विग्रहोंसे भी वह रूप सम्भव है । चयना-नुकूल क्रिया वाचक चिघातोः अजन्तात् कर्मणिण्यत् । तस्य आर्धघातुक संज्ञा, गुणे, स्वादिकार्ये, सामान्ये नपुंसकम् । नपुंसक अर्थ प्रातिपदिकार्थ है । चयनाश्रयः चयन विषयः इति कृदन्त कृत्यर्थः । अलग-अलग अर्थका एकार्य होना ।

३ । १ । ९७ । अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात् । चयम् । ४ ईद्यति ६ । ४ । ६५ । यति परे आत ईत् स्यात् देयम् । ग्लेयम् ।

७७५ पोरदुपघात् ३ । १ । ९८ । पवर्गान्ताददुपघाद्यत् स्यात् । ण्यतोऽ-
पवादः । शप्यम् । लभ्यम् । ६ एति-स्तु-शास्व-दृ-जुषः क्यप् ३ । १ । १०९ ।
एभ्यः क्यप् स्यात् । ७ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । ४ । ३४ । इत्यः ।
स्तुत्यः । शासु-अनुशिष्टो । ८ शास इदङ्ग्लोः ६ । १ । ७ । शास उपघाया

(४) यत्प्रत्यय परे आ को ई हो । त्वं देहि, दद्याः त्वया (वराय घटीयन्त्रं
रजतपात्रं) देयम् । दीयताम् । तुम चादीका पात्र दो, या तुमसे दिया जाय ।
इति त्वया देयम् । दानार्थक दा धातोः कर्मणि अचो यत् । दा-य ईद्यति इति
सूत्रेण आकारस्यः ईकारे गुणे । कृदन्तत्वात् स्वादिकार्ये । दातुम् अहं योग्यं दान
विषयः रजतमिति कृदन्तार्थः ग्लातुं = ग्लानिं कर्तुं ग्लेयम् । कंकेयी ग्लायतु ।
ग्लायत् । तथा ग्लातुम् अहं ग्लेयं (रजानिविषयः) ग्ले-य आत्व-ईत्व-गुण,
आदिकार्ये । (७७५) पोः = पवर्गं (पङ्कवभ्रम) अन्तमें हो तथा अदुपघात् =
अकार उपधामें हो उस धातुसे यत् (य) हो ण्यत् प्रत्यय प्राप्त हो तो, उसे वाध-
कर । स शपतु, शपेत् वा-तेन शप्यतामिति शप्यम् । शपितुं योग्यम् अहं समर्थ
वा क्षपथ खाना चाहिए या शपके योग्य है । यह वृत्तिका अर्थ है । गोपीभिः उध्वः
शप्यः । पवर्गान्तः आक्रोशे, शप् धातुः । कर्मणि यत् (प्राप्तं ण्यत् वाधित्वा) शाप-
विषयः इति अर्थेन अर्थवत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा, स्वादिकार्ये लब्धुं शक्यम् लभ्यं
फलम् । लब्धुं योग्यम् (त्वं लभस्व, लभेः, त्वया लभ्यताम्) इति लभ्यम् । डुल-
भप् प्राप्ती । लभ धातोः यत् (प्राप्ति योग्ये अर्थे) प्रातिपदिकसंज्ञा स्वादिकार्ये ।
कृत्य प्रत्ययके लिए हमेशा लोडन्तसे विग्रह भावकर्मके रहते हुए, विग्रह होना चाहिए
केवल कृत्यप्रत्ययके प्रसंगमें ।

(६) एति = गति अर्थमें इण्धातु, स्तुति अर्थमें स्तु अनुशासनार्थक शासु,
वरणार्थक वृ आदरार्थकद्, प्रीतिसेवार्थक जुप, इन धातुओं से क्यप् प्रत्यय हो ।
(७) ह्रस्वको तुक् हो, पित् तथा कित् परे । इत्यः-त्वं एहि इयाः इति एतुं गन्तुं
योग्यः (पुरुषः देशः) गमनार्थक इण्धातोः एतिस्तुशास्व आदिसूत्रेण कर्मणि क्यप्
अनुबन्धलोपे ई + य । पिति परे ह्रस्वस्य तुक् = त् आगमे, स्वादिकार्ये । स गुरुं
स्तौतु स्तूयात् तेन गुरुः स्तूयतामिति स्तुत्यः । स्तवनार्थक स्तु धातो कर्मणि
क्यप् । स्तू + य पित् परे ह्रस्वस्य तुक्, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्वादिकार्ये ।
शासधातुका अनुशासनजनकन्यापारो अर्थः । त्वं छात्रं शाधि इति त्वया (शासितु
योग्यः) शिष्यः छात्रः । शिक्षकः छात्रं शास्ति । कर्मणि प्रत्यये शिष्यने गुरुणा गुरोर्वा
शिष्यः छात्रः । अनुशासनार्थक शासधातोः 'शास्व-सूत्रेण कर्मणि अर्थे क्यप् (य)

इत् स्यादङि हलादौ विङिति । शिष्यः । वृत्त्यः । आदृत्यः । जुष्यः ।
९ मृजेविभाषा ३ । १ । ११३ । मृजेः क्यच्चा । मृज्यः ।

७४० ऋह्रलोप्यत् ३ । १ । १२४ । ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च घातोप्यत् ।
कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । १ चजोः कु घिण्यतोः ७ । ३ । ५२ । चजोः
कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे । २ मृजेवृद्धिः ७ । २ । ११४ । मृजेरिको
वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । मार्ग्यः । ३ भोज्यं भक्षे ७ । ३ । ६९ ।
भोग्यमन्यत् । इति कृत्यप्रक्रिया ।

शास्य । (८) शास्धातुको इत्वं = ह्रस्व इकार हो हलादि किति ङितिपरे । इति
आकारस्य इकारे । 'णासिवसिधसीनाञ्च' इति पत्वे स्वादिकार्ये । दाता वरं वृणोतु,
त्रिपते इति दात्रा वरो वृत्त्यः । वरणार्थक ह्रधातोः कर्मणि क्यप् तुक् । इष्टरूपेण
स्वीकारविषयः । घर्मात्मा साधुः आदरतामिति साधुः आद्रियताम् आदृत्यः । आदरा-
र्थक दृ घातोः क्यप् तुगादिः । आदृत्यः आदरविषयः । माता रामं जुपताम् इति
रामः जुष्यतां जुष्यः (प्रीतिसेवनयोग्यः) इति एकार्थीभावः । (६) मृजधातु
से क्यप् विकल्पसे हो । क इत्का फल् गुणनिषेधः । माष्टुं = स्वच्छं कर्तुयोग्यः
मृज्यः राजमार्गः वैतनिकः गृहं माष्टुं इति गृहं मृज्यतां मृज्यः । स्वच्छता जनक-
क्रियावाचक मृजधातोः ण्यत्प्राप्ते तं बाधित्वा मृजेविभाषा इति क्यप् अनुबन्धलोपे,
कित्, गुणनिषेधे । निर्मलं कर्तुं योग्यः । स्वादिकार्ये । मृज्यः । स्वच्छताविषयः ।

(७८०) ऋह्रलोः = ऋवर्णान्त तथा ह्रल् अन्तमें हो ऐसे घातुसे ण्यत् । णत्-
इत् (य) प्रत्यय हो । त्वं कुरु, क्रियेतां, अहं करोमि क्रिये कर्तुं योग्यम्, अहं
कार्यम् । करणार्थक या उत्पत्तिजनक क्रियार्थक कृधातोः कर्मणि ण्यत् (उक्त सूत्रेण)
णितिपरे अचः ऋकारस्य स्थाने वृद्धौ रूपम् । करने योग्य । हर्तुं योग्यम् ह्रियतामिति
हार्यम्, जो हरण किया जाय । जो हरणके योग्य हो । हरणार्थक ह्रधातोः कर्मणि
ण्यत्, वृद्धिः । हरणयोग्यं रत्नम् । धर्तुं योग्यम् धार्यं ध्रियताम् (जो धारणके योग्य
हो) कीर्ण्यः (रेशमी) वस्त्रं, मणिः । (१) च और ज को कुत्वं हो (चइत्)
घित् और ण्यत् परे । (२) मृजेः = मृजधातुके इक्को वृद्धि हो, सार्वधातुक आर्ध-
धातुक परे । मार्ग्यः मृजधातोः क्यपो अभावे ण्यत् । जकारस्य चजोः इतिकुत्वे ।
सूत्रमें (घित् तकारस्य अनुनासिके घिण् इति) मृजेः ऋ स्थाने वृद्धिः । स्वादिकार्ये
मार्ग्यः । पन्था । (३) भक्ष = भक्षणके योग्य अर्थ हो तब भुजधातोः कर्मणि यत्
सूत्रमें भोज्यम्के उच्चारणसे जको कुत्वं न होना निश्चित है । सूत्रे निपतन्ति ये ते
निपाताः । इससे कुत्वंका अभाव सिद्ध है, लेह्यं, चोष्यं भोज्यं, पयः घृतं वा । जो
वस्तु भोज्य नहीं है वह उपभोग्यं (पालनीयम्) ।

इति प्राभा ऋरीटीकायांकृत्यप्रकरणम् ।

अथ पूर्वकृदन्तम्

७४४ ण्वल्-तृचो ३।१।१३३। धातोरेतो स्तः। (७६९) कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थः। ५ युवोरनाको ७।१।१। यु वु एतयोरनाको स्तः।

अथ पूर्वकृदन्तम्—धातुके अधिकारमें तिङ्से भिन्न प्रत्ययको पूर्वकृदन्तमें कृत्य-संज्ञक माना गया। इन प्रत्ययोंके तीन भाग हैं १—कृत्य संज्ञक। २—कारक प्रधान भाग (पूर्वकृदन्त)। ३—भाव प्रधानभाग (उत्तरकृदन्त) कारक प्रधान प्रत्ययका प्रकरण प्रारम्भ करते हैं। धातुके पाँच अर्थ हैं। कर्ता, कर्म, क्रिया, सङ्ख्या, काल। उससे सभी प्रत्यय द्योतक पक्षमें धातुके अर्थको उद्बुद्ध करेंगे। वाचकपक्षमें धातुका फल और व्यापारमात्र अर्थ है। कर्ता आदि अर्थ प्रत्ययके हैं। धातोः = तृतीय अध्याय प्रथमपाद ६१ सूत्रसे अध्यायकी समाप्ति तक जो प्रत्यय कहे गये वे धातुसे परे हो। उन प्रत्ययोंको अतिङ् = तिङ् भिन्न होनेसे कृतसंज्ञा हो। बाधक परिभाषा सूत्र (७६९) असंख्यः = धातुके अधिकारमें असमानरूपवाले अपवाद = बाधक (प्रत्यय) उत्सर्ग = व्यापक सूत्रके (प्रत्ययका) बाधक विकल्पसे हों। स्वयधिकारोक्तं = स्थितियोंके अधिकारमें कहे गये प्रत्ययोंके बिना = छोड़कर। इसी कारण सामान्य सूत्र, तव्यत् तव्य अनीयर सूत्रको बाधकर यत्, ण्यत् आदिके असंख्य अपवादप्रत्यय, होनेसे विकल्प हुआ। हार्यं हर्तव्यं हरणीयम् भी होते हैं। गम्यं गन्तव्यं गमनीयं मार्गम्। जहाँ समानरूपवाला प्रत्यय अपवाद बने वहाँ विकल्प नियम नहीं लगता। अण्-क-श-ड आदि प्रत्यय होनेपर 'अ' के शेष रहनेसे समानरूप प्रत्यय हो गये। वहाँ अण्का बाधक नित्य होंगे।

(७८४) धातो = धातुसे ण्वल् और तृच् प्रत्यय कर्ता अर्थमें हो। (कर्तरि-कृत्) सूत्रसे सभी कृत्यप्रत्यय कर्ता अर्थमें होते हैं। क्रियावाची धातु प्रसिद्ध है। सारा जगत क्रियामें है या क्रियारूप है। वही प्रकृति है। फल पैदा करती है। उसके लिए पुष्प अपेक्षित है 'प्रत्ययः' पुलिङ्ग होनेसे पुष्प है। बीजहार है। 'स्वां प्रकृति-मधिष्ठाय' क्षेत्रमें उस है। क्षेत्र प्रकृतिभूत धातुवाच्य क्रिया है। दोनोंके योगसे काल क्रिया कारक फलवान् है।

(७८५) यु वु इनके स्थानमें अन् अक् आदेश क्रमशः हों। करोति इति कारकः। कृधातुका वह क्रिया अर्थ है जो किसी न किसी फल को पैदा करे। फल जनक क्रियावाचक कृधातोः ण्वुलतृचो इति सूत्रेण ण्वुल् (वु) प्रथमे (कर्तरि अर्थ) प्रकृतिः कृ (फल जननी क्रिया) प्रत्यय वु (जो क्रियामें स्वतन्त्र हो) कर्ता अर्थ युवोरनाको इति वुस्थाने अक् आदेशः। णित् परे 'अचोणिति' इति वृद्धिः। कार्य-कर्ता-अर्थसे अर्थवान् कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञा प्रथमायाः एकवचने रूपम्। उत्पत्तिफल-

कारकः । कर्ता । ६ नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ।
 वन्धादेत्युः; ग्रह्यादेर्णिनिः; पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः ।
 जन्मदंयतीति जनार्दनः । लवणः । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । पचादिरा-
 कृतिगणः । ७ इगुपघ-ज्ञा-प्री-किरः कः ३ । १ । ११५ । एभ्यः कः स्यात् ।

जनकव्यापाराश्रयः । कार्य करनेवाला । कारिका स्थियाम् । कारकं नपुंसके ।
 कर्ता=कृधातोः कर्तरि अर्थे तृच्, तस्य आध० संज्ञा, गुणे, कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञा सु
 इत्यादिकार्ये । कर्ता (पुलिङ्गे) कर्त्री, स्थियाम् । कर्त्रि क्लीबे । एवं पचतीति
 पाचकः, पक्ता, पाचकम् । पाठकः पाठिका पठिता इत्यादि सभी धातुओंसे कर्ता
 अर्थमें प्रत्यय होंगे (६) नन्धादेः = नन्दि आदि धातुओंसे ल्यु=यु प्रत्यय । ग्रह्यादेः
 =ग्रह आदि गणपठित धातुओंसे णिनि=इन् । पच् आदि धातुओंसे अच्प्रत्यय, कर्ता
 अर्थमें हो । अनुबन्धलोपे नन्दयतीति नन्दनः । सम्बृद्धर्थक आनन्दवर्धक, प्यन्त
 नन्दि धातुसे पूर्वसूत्रको बाधकर 'नन्दिग्रहि' इत्यादि सूत्रेण ल्यु (यु) तस्य स्थाने
 युवोरनाको इति अन आदेशे । णिलोपे कृदन्तत्वात् स्वादिकार्ये । नन्दनः ।
 आनन्ददानकर्ता । सम्बृद्धिके अनुकूलक्रियावाला । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः
 अर्दयती याचने, जनताको समामर्गपर ले चलनेवाले मुक्तिदायक भगवान् विष्णुः
 जनपूर्वक अर्दि (प्यन्त) धातोः । कर्तरि ल्यु=यु तस्य स्थाने अन आदेशे स्वादिकार्ये
 आर्तजनको ज्ञान तथा सुखदाता । लवणः लूज छेदने लू धातोः नन्धादिगणे पाठात्
 ल्यु (अन) निपातनाणत्वम् । कृदन्तत्वात् प्रा० सं० स्वादिकार्ये छेदनक्रियाकर्ता ।
 अथवा नमक गलानेमें कुशल होनेसे लवणः छेदनक्रिया वाचक लूधातु उसका आश्रय
 लवणः । गृह्णाति स्वीकरोति इति ग्राही । ग्रहणके अनुकूल क्रिया (का आश्रय)
 (वाला) उपादान=स्वीकारजनक व्यापार वाचक ग्रहधातोः कर्तरि णिनि (इन्)
 प्रत्यये णित् परे उपाधायाः अकारस्य वृद्धिः ग्राहिन् । कृदन्तत्वात् प्रा० सं० स्वादि
 कार्ये । ग्राही, ग्राहिणी, ग्राहिणः । ग्राहिणा ग्राहिभ्यामित्यादि । ष्टा गतिनिवृत्तौ ।
 तिष्ठतीति स्थायी (ठहरनेवाला) निवृत्तिः अवरोध, अर्थवाचक स्थाधातोः कर्तरि
 णिन् = इन् । स्था इन् । णित्परे आतोयुक् (य) स्थायिन् कृदन्तत्वात् प्रा० सं०
 स्वादिः । मन्त्री मन्त्रि गुमपरिभाषणे, गोपनीय विचार मन्त्रणा, सलाह गुप्त परिभाषण
 वाचक चुरादि मन्त्रधातोः कर्तरिणिन् मन्त्रिन् स्वादिः । नान्तोपधायाः दीर्घे मन्त्रयते
 =गुप्तं भाषते इति मन्त्री, परामर्शदाता, सचिव, विचारदाता । पचादि सभीधातु
 आकृतिगण माने जाते हैं । प्रकृति (धातु) से अकार नात्रप्रत्यय देखनेसे पचादि-
 गण अन्दाज ले । यथा=पचतीति पचः । पाकार्यपचधातोः नन्दिग्रहिसूत्रेण अच्
 (अ) स्वादिः । पाककर्ता भोजन पकानेवाला । नदति ध्वनति नदः अभ्यक्त आवाज-
 कर्ता । चोरयति इति चोरः चुरानेवाला । कर्तामें अच्प्रत्यय दर्शनसे आकृति गण हो
 गये (७) इगुपघ = इकार हो उपधामें जिसधातुके और ज्ञा प्री कृधातुओंसे 'क'

बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः । ४ आतश्चोपसर्गे ३ । १ । १३६ ।
प्रज्ञः । सुलः । ९ गेहे कः ७ । १ । १४४ । गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ।
गृहम् ।

७९० कर्मण्यण् ३ । २ । १ कर्मण्युपपदे घातोरेण् प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं
करोतीति कुम्भकारः । १ आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । १ । आदन्ताद्धातोरे-

(अ) प्रत्यय हो । 'क' इत् होने से गुण वृद्धिका निषेध । बुध्यते ज्ञानं करोति
बुधः (बोध करानेवाला) पण्डितः अवगमनार्थक, ज्ञानलाभके अनुकूल क्रिया वाचक
बुधधातोः (उपधामे इक् होने से) क (अ) प्रत्यये, कृदन्तत्वात् प्रा० सं० प्रथमायाः
एकवचने बुधः ज्ञानाश्रयः जाननेवाला । जानीते जानातीति ज्ञः अवबोधनार्थक
ज्ञाधातोः ज्ञानजनक क्रियाश्रये अर्थे कः (अ) आतोऽलोप इट्च इति ज्ञा घटक-
आकारस्य लोपे कृष्यति तनूकरोति, क्षीणी-भवति कृशः (दुर्बलः बलहीनः) ।
कप्रत्यये गुणनिषेधे । तर्पण अर्थे प्रीढ घातुः । प्रीणाति पितरं तृप्तिं गमयति, प्रियः ।
तृप्तिके अनुकूल क्रियाश्रयः प्री- 'क' इयङ् प्रियः । तृप्त करनेवाला । किरति, विक्षेपं
करोतीति किरः । विक्षेपार्थक कृधातो 'क' (अ) श्रट् इद्धातोः इट् आदेशे किरः ।
विक्षेरनेवाला (न) उपसर्गे = उपसर्गसहित आतः = आकारान्त घातुसे कप्रत्यय
हो । प्रकर्षेण प्रतिभया जानाति अबबुध्यते इति प्रज्ञ विद्वान् । प्रतिभाशाली,
प्रपूर्वक ज्ञा घातोः आतश्चोपसर्गे इति सूत्रेण कर्ता अर्थे (क) प्रत्यये ज्ञामे 'जा'
लोपे । टाप् प्रज्ञा । प्रातिपदिकादिकार्ये । सुष्टु ग्लायति इति सुलः हर्षक्षयाश्रयः
क्रियाका स्वतन्त्र आश्रय । उचित ग्लानि या बहुत ग्लानि करनेवाला । सुपूर्वक हर्ष-
क्षयार्थक ग्लौ ओदच् उपदेशे इति ऐकारस्य आत्वे । ततः कप्रत्यये, आकारस्य लोपे
स्वादिसम्बन्धिकार्ये ग्लानिकर्ता (गरैग्लानि कुटिल कैकेयी) । (६) (गृह कर्ता
हो) तत्र ग्रहधातुसे कर्ता प्रथमं क प्रत्यय हो । ग्रह उपादाने (ग्रहणाति धान्यादि-
कमिति) विग्रहे अन्नादिग्रहणार्थक ग्रहधातोः कप्रत्यये । कित्परे ग्रहिज्या इति
सम्प्रसारणे नपुंसकलिङ्गनिमित्तकार्ये गृहम् (भवनम्) गृहाः पुंसि भूमि एव
(कारुधन्तो देवदत्तस्य गृहाः) अर्धर्चादिगणे पाठेन उभयलिङ्गकः । पुस्लिङ्गे
बहुवचनमेव ।

(७६०) कर्मणि-कर्मवाचरूपद, उपपद-पूर्वमें हो, तब घातुसे कर्म अर्थ
बोधक अण्प्रत्यय हो, यथा-कुम्भं करोति । (षडा बनानेवाला) कुम्भकारः,
कुलालः, (कुम्हार) । कुम्भकर्म है उसके उपपद (पूर्व) में रहते उपपदमतिङ्
सूत्रेण समासे । समासका अवयव सुप्का लुक् हुआ । कर्मणि उपपदे कर्तरि अण् कुम्भ
कृ अ 'अपोणिति' वृद्धिः कुम्भकर्मकोत्पत्त्या श्रयः (१) आतः = अनुपसर्गे उपसर्ग
रहित आदन्त घातुसे कर्मअर्थवाचक पद पूर्वमें रहे तब घातुसे कप्रत्यय हो । अणोऽ-

नुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । आतो लोपः । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे क्रिस्—गोसंदायः । (मूलविभूजादिभ्यः कः) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रयः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । २ चरेष्टः १।२।१६। अधिकरणे । उपपदे । कुरुचरः । १ भिक्षा-सेनाऽऽदायेषु च ३।२ १७ । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । ४ कुजो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येषु ३ । २ । २० । एषु द्योत्येषु

पवादः अण्को बाधकर । (आ) का लोप । गोदः गां ददाति गोकर्मकदानाभयो यजमानः दानार्थक उपसर्गरहित, आकारान्तश्च (कर्म गाम्) उपपदे दाधातुसे अण्को बाधकर कप्रत्यय । उपपदमतिङ् इति समासे, विभक्तिलुक् । आकारलोपे स्वादिः धनं ददातीति धनदः धनदेनेवाले कुवेरः । कम्बलदः । कम्बलदान क्रियाकर्ता विद्यादः वृत्तिदः वेतनदः सभी उपसर्गरहित आकारान्त धातुसे कर्म उपपद रहते क प्रत्यय होकर गोदः की तरह सिद्ध होंगे । अनुपसर्गग्रहण सूत्रमें क्यों किया ? इस लिए कि, उपसर्गसहित दाधातुसे क प्रत्यय न हो । यथा—गो सन्ददाति गोसन्दायः । अच्छी तरह गोदान करनेवाला । गो अम् दा अत्र (क) प्रत्यय न होकर अण् हुआ । आतो युक्—य आगमे, उपपद समासे कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञादिकार्ये । (वा) । मूल विभुजआदिगण के लिए क प्रत्यय हो अत्र तादर्थ्यं चतुर्थी (तस्मै मूल विभूजादि गणाय अर्थः तदर्थः तस्य भावः) उनकी सिद्धिके लिए क प्रत्यय हो । मूलानि विभुजति मूलाविभुजा जड़को उखाड़नेवाला (मूल) कर्म उपपद रहते अण्को बाधकर वार्तिकसे क प्रत्यय हुआ । समासे, सुपोलुक्, कृदन्तत्वात्स्वादिकार्ये । मूलविभूजादि गणके आकृतिगण होनेसे, महीं धरती इति महीध्रः कुं पृथ्वी धरतीति कुध्रः । धृधातोः कः (अ) गुणनिषेधे, ऋकारस्थाने यण् (पृथिवी धारण करने-वाला) पहाड़, जिनके भारीपनसे पृथ्वी अचला हो गयी है ।

(२) अधिकरणपद उपपद—पूर्वमें हो गति-भक्षणार्थक चर्धातुसे ट प्रत्यय हो । ट इत् । तस्य फलं टिड्ढाणञ् इति डीप् । कुरुषु चरति गच्छति । कुरुषुचर इति दशायां चरेष्टः (अ) समासे, सुपोलुक्, कृदन्तत्वात् स्वादिकार्ये कुरुचरः पुरुषः । कुरुचरी कुरुदेशमें विचरने या घास चरनेवाली । गतिभक्षण दो अर्थ चर्धातुके हैं । (३) भिक्षा सेना आदाय, इनके उपपद रहते ट प्रत्यय हो । भिक्षां चरति खादति इति भिक्षाचरः । कर्म होनेपर चरका भक्षण अर्थ उचित है । सेनायां चरति विचरति सेनाचरः । आदाय चरति आदायचरः । आदाय ल्यप् प्रत्ययान्त शब्द है जहाँ कत्वाको ल्यप्, लेकर चलनेवाला । (४) हेतु—कारण, ताच्छीत्यं—तस्य शीलं सुन्दरं स्वभावः तच्छीलं तदेव ताच्छीत्यम् सत्स्वभाव और अनुनोमा (अनुकूलः) तस्य भावः आनुलोभ्यम्—अनुकूलता अर्थ द्योत्य, व्यंग्य,

करोतेऽटः स्यात् ।

७९१ अतः-कृ-कमि-कंस-कुम्भ-पात्र-कुशा-कर्णीष्वनव्ययस्य ट । ३ । ४६ ।
आदुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु परेषु ।
यशस्करी विद्या । आद्वकरः । ६ एजेः खश् ३ । २ । २८ । ण्यन्तादेजेः खश्
स्यात् । ७ अरुद्विषदजन्तस्य मुम् वचनकरः । ६ । ३ । ६७ । अरुषो
द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते परे नत्वव्ययस्य । शित्वा-

प्रकाशित होना हो, तब धातुसे ट हो । टित् 'अ' ।

(७६५) अतः=अकारसेपरे अव्ययस्य अव्ययके विसर्गको छोड़कर, सभी विसर्गके स्थानमें नित्य 'स' आदेश हो, समासे = समासहोनेपर, कृ, कमि (धातुः) कंस, कुम्भ, पात्र, कुशा, कर्णीशब्द परे रहते । ये समासशक्तिका परिचायक हैं । यशः करोतीति यशस्करो (विद्या ही यश बढ़ानेका कारण है) यशः करोति इति लौकिक विग्रहे, यशस्+आम् कृ इति अलौकिक विग्रहे, 'क्रिञो हेतु' आदि सूत्रेण हेतु (कारण) अर्थका प्रकाशक ट = अ हुआ । उपपदसमासे सुपोलुक्, आदिकाय, स० नि० ऋकारस्यगुणे 'टिड्ढाणञ् जीप् यशस्करी यश बढ़ानेवाली 'विद्या' कला कविता प्रवचन आदि । यशः के विसर्गको अतः 'कृकमि' आदि सूत्रसे स् हुआ, त्रिह्यामूलीयको बांधकर । आद्वकरः अद्वया दीयते आद्वः । तं कर्तुं शीलं (स्वाभावो) यस्य । आद्व करना जिसका शील नैसर्गिक हो । यहाँ ताच्छील्य अर्थका प्रकाशक ट = अ हुआ । आद्व 'अम् कृ' अ । उपपदसमासे सुपोलुक्, ऋकारस्य गुणे स्वादिसम्बन्धकार्ये । आद्वकर सञ्जनः । वचनकरः आज्ञाकारी आनुकूल्य = अनुकूलता का उदारहण-वचनं करोति । आज्ञां पालयति, अनुकूलं करोति अनुकूलकरः अनुशासन माननेवाला । वचन + अम् + कृ इति अलौकिक विग्रहे अनुकूलता अर्थ व्यञ्जक 'ट' प्रत्यये । उपपदसमासादिकार्ये गुणे एकवचने स्वादिः । (६) ण्यन्त एज् (कम्पनार्थक धातुसे खश् (अ) प्रत्यय हो । खश् इत् । कर्ता (कम्पन क्रिया वाला) अर्थमें खश् प्रत्यय हो ।

(७) अरुषः = रहस्य द्विषत् = दुश्मन और अजन्त शब्दोंसे मुम् (म) आगम हो, खिदन्त (ख इत् अन्ते यस्य) ऐसा प्रत्यय परे हो । अनव्ययस्य=अव्ययको मुम् न हो । शित्वात्=अन्के शित् होनेसे शप् आदि भी होते हैं । सार्वधातुक संज्ञा भी । जनान् एजयति (लोकान् कम्पयति) (एज्कम्पने) इति जनमेजयः (परीक्षितको सर्पदंश होनेपर उनका पुत्र विश्व कंषा देनेवाला सर्पयज्ञ किया था) जन् + शस् + एजि इति अलौकिक विग्रहे एजेः खश् । कम्पनक्रियाधयः कर्ता तदर्थं खश् अनुलन्धलोपे शित्सार्वधातुकं, शप्, आदि कार्ये । शप्खशोः अकारयोः अतोऽगुणे इति पररूपे, इकारस्य गुणे अयादेशे । उपपदसमासे, सुपोलुक् खिदन्त

च्छवादिः । जनमेजयतीति जवमेजयः । ८ प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८ ।
 प्रियंवदः । वशंवदः । ९ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ । मनिन् वनिप्
 वनिप् विच् एते प्रत्यया घातोः स्युः । ८०० नेङ् वशि कृति ७ । २ । ८ ।

वशादेः कृतः इण् स्यात् । शृ हिंसायाम् । सुशर्मा । प्रातरित्वा ।
 १ विङ् वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६ । ४ । ४१ । अनुनासिकस्याऽऽत्स्यात् ।
 विजायत इति विजावा । ओण् अपनयने । अवावा । विव्, रप् रिप्

एजय' परे अजन्तजनशब्दस्य मुम् (म) आगमे, स्वादिकार्यरूपम् । (८) प्रिय
 और वश कर्म होकर उपपद=पूर्वपद हों । तब वदधातुसे खच् प्रत्यय हो । खच्
 इत् (अ) शेष । खित्फलं (मुम्) । प्रियं वदति (मधुरं व्रतीति, प्रियस्पष्टवक्ता,
 वद व्यक्तायां वाचि, स्पष्ट उच्चारण) इत्यर्थे प्रिय+अम् वद इति अलोक्तिक
 विग्रहे पूर्वसूत्रेण खच् प्रत्यये, अनुबन्धलोपे, उपपदसमासे, सुपोलुक् (सुपोधातु
 प्रादिपदिकयोः) । खित्परे अजन्तस्य प्रियशब्दस्य मुम् (म) अनुस्वारे । कृदन्तत्वात्
 विभक्तिकार्ये । वशम्बदः । वशे वदति । (मैं वशमें हूँ अधीन हूँ ऐसा जो बोले)
 वश्-वद-खच् आदि पूर्ववत् । (९) अन्येभ्योऽपि—मनिन् वनिप् वनिप् और
 विच् ये प्रत्यय धातुसे हों । आकारान्त धातुसे होते ही हैं । अन्य धातुओंसे भी
 हो । विच् का सम्पूर्ण लोप । अन्यका आंशिक लोप । पित् नित्का अन्तर भी है ।

(८००) न, इट्, वशि । वशादिः वश्=वरल, जमङ्गल, जबगड ये अक्षर
 आदिमें हों तब कृतप्रत्ययपरे इट् न हो । शृधातुका हिंसा=परपीडाके अनुकूल
 क्रिया अर्थः । सुष्ठु सुन्दरं शृणाति हिनस्ति इति सुशर्मा (कमलका हिंसक)
 सुपूर्वक शृधातुसे (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) इति सूत्रेण मनिन्, मन् प्रत्यये आर्ध—
 संज्ञायाम् ऋकारस्य अर् गुणे 'वलादि' इट्प्राप्ते 'नेङ्वसि कृति' इति निषेधे सुशर्मन्
 कृदन्तत्वात्स्वादिकार्ये, सुशर्मा । सुशर्माणो, सुशर्माणः । सुशर्मणा सुशर्मण्यामि-
 त्यादि । प्रातः एति गच्छति (सवेरे जावाला) प्रातरपूर्वक इण् घातोः अन्येभ्योऽपि,
 वनिप् खन्प्रत्यये कर्तरि अर्थे । तुक् (त) आगमे प्रातरित्त्वन्-शब्दात् स्वादिकार्ये
 प्रातरित्वा । यज्वन् शब्दवत् रूपाणि प्रातर्गामी । इण्गतोधातुः ।

(१) विट् और वन् प्रत्ययपरे अनुनासिक वर्णको आकार हो । विट्
 प्रत्ययः वेदे मिलति । विच् लोके । विजायते अनेकरूपेण प्रादुर्भवति (जनीप्रादुर्भवे)
 विपूर्वक जन्धातोः अनेकरूपधारणमर्थः तस्मात् अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति कर्तरि
 वनिप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे (विट्वनोः) आदि सूत्रेण वन्परे जन् नकारस्य आकारे,
 सबर्णदीर्घे, विजावन् कृदन्तत्वात् सामुच्चिकार्ये । विजाया । विजावानो विजावानः ।
 राजा इव राजाणि । ओणति पापं दूरीकरोति (ओण् अपनयने = दूरी करने) या सा
 अवावा ब्राह्मणी । पापसे हटानेवाली अपनयनार्थक ओण्धातोः वनिप् ओण्वन्

हिंसायास् । रोट्, रेट्, सुगण् । २ क्विप् च ३ । २ । ७६ । अयमपि दृश्यते ।
उखास्रत् । पर्णछवत् । बाहभ्रट् । ३ सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ।
अजात्यर्थे सुपि घातोणिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । ४ मवः
३ । २ । ८२ । सुपि मन्यतेणिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ।

(विड्वनोः) इति णकारस्य आत्वे, ओ आ वन् । ओस्थाने अवादेशे, अवावन् सु ।
नान्त—उपधायाः दीर्घे, सुनकारयोः लोपे । अवावा अवावानो अवावानः । अवा-
वना, अनावन्माम् यजवन् इव रूपाणि । विच्प्रत्ययका उदाहरण रोट् रेट् हिंसाजनक
व्यापारवाचकस्य, रिप् धातोः विच्, सर्वापहारलोपे, लघूपधगुणे प्रथमायाः एकवचने,
पकारस्य जश्त्वेन डः चत्वंविकल्पे । सुष्ठु गणयति सुगण् (सुन्दरगणना करनेवाला,
शोभनगणनानुकूल व्यापाराश्रयः । विच् इत्यादिकार्ये ।

(२) अयमपि = विक्प् प्रत्ययभी धातुसे कर्ता अर्थमेंदेखा जाता है । इसका
भी सर्वापहारलोपः । कित्का फल (गुणवृद्धि) निषेध । तुक्, नकारलोप आदिभी
फल है उखायाः पाप्वात् (हाँडीसे) संसते (उवलकर गिरनेवाला) उखास्रत्
उफान । संसु, भ्रंसु, ध्वंसु, धातुका अवसंसनं (स्खलनजनकक्रिया अर्थः) (बटुली
दूध अर्थमें पञ्चम्यन्त 'उखा-इस्', संस् धातोः विक्प् प्रत्यये, सर्वापहारलोपे, किन्परे
अनिदितामिति नलोपे, उपपदसमासे, डसोलुक् उखासंस् कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक
संज्ञा प्रथमैकवचने सु वसुस्रंसु—आदि सूत्रेण सकारस्य दकारे, अवसाने चत्वं-
विकल्पे । उखासंसो उखासंसः । पर्णात् (पत्तोंसे) छवंमते (गिरनेवालाकीड़ा)
या पान, पर्णइस् ध्वंसु विक्प् आदि पूर्ववत् पर्णछवत् । बाहात् भ्रंसते (घोड़ेसे गिरने-
वाला पूर्ववत्) विक्प् अनुनासिकलोप त्रश्चभ्रस्ज इतिपत्वे, जश्त्वे, चत्वं विकल्पे
बाहभ्रट् बाहभ्रसो ।

(३) अजातो = जातिवाचक अर्थसे भिन्न सुवन्तपदपूर्वमें हो तब धातुसे कर्ता
अर्थमें णिनि = इन् प्रत्यय हो ताच्छील्ये = स्वभाव, आदत्त अर्थमें खुले तो । उष्णं
भुङ्गते तच्छीलः (उसका स्वभावः) गर्म भोजन करनेकी आदतवाला इति उष्ण-
भोजी उष्ण सुवन्त है । जातिवाचकभिन्न गुणवाचक है । भुज्धातोः तस्य शीलं
स्वभाव, तस्मिन् अर्थे कर्तरि उक्तसूत्रेण णिनिः (इन्) समासे सुगोलुक्, लघूपधगुणे ।
उष्णभोजिन् कृदन्तत्वात् प्रा० स० स्वादिः । उपधादीर्घे, नकारादिलोप । भोजिनी
भोजिनः । (४) सुवन्त पूर्वपद हो तब मन्धातुसे कर्ता अर्थमें णिनि प्रत्यय हो आत्मानं
दर्शनीयं मन्यते जानाति (मन्जाने) अपनेको सुन्दर (दर्शनीय) समझनेवाला
दर्शनीय + अम् + मन् धातोः कर्तरि अर्थे णिनिः = इन् उपपदसमासे सुगोलुक् जहाँ
जहाँ समास हो वहाँ-वहाँ सुगो धातुप्रातिपदिकयो से मुप्का लुक् होता है । उपधा—
अकारस्य वृद्धि प्रथमयोः एकवचने सु उपधावृद्धिः ।

४०५ आत्ममाने खश्च ३ । २ । ४३ । स्वकर्मके मचने वर्तमानान्मन्यतेः
 सुपि खश् स्यात् । चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः ।
 पण्डितमानी । ६ खित्यनव्ययस्य ६ । ३ । ६६ । खिदन्ते परे पूर्वपदस्य
 ह्रस्वः नत्वव्ययस्य । ततो मुम् । कालिमन्या । ७ करणे यञः १ । २ । ८५ ।
 करणे उपपदे भूतार्थयजेणिनिः कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टो-
 मयाजी । ८ दृशेः क्वनिप् ३ । २ । ९४ । कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान्

(८०५) आत्ममाने = स्वकर्मके । स्वयं (अपनेको) मानने । अर्थमें वर्तमान
 मन्धातुसे सुबन्तपूर्वपद रहते खश् हो णिनि भी । मन्धातुका कर्ता स्वयं मानता
 हो स्वयं कर्म भी हो, तभी खश् । शित्का फल सार्वधातुकसंज्ञा और इयन् । शित्
 फल अर्द्धपञ्चमस्य मुम् । आत्मानं पण्डितं मन्यते । अपनेको अपनेआप पण्डित
 मानते हैं । मन्धातुका कर्ता (व्यापाराध्यः) अपनेको पण्डित मानना, यही
 स्वकर्मक मनन है । पण्डित + अम् मन् धातोः आत्ममाने खश् (अ) समासे, सुपो-
 लुक्, शित्सार्वधातुकसंज्ञा इयन्, अनुबन्धलोपे, मुम् आगमे, अनुस्वारे, स्वादिकार्ये
 पण्डितमन्यः । स्वकर्मक पण्डितमननाध्ययः । पण्डितमानी खश् अभाषधे णिनि
 उपधावृद्धिः इति विशेषः । नलोपः । (६) खिदन्ते = ख इत् अन्तमें हो, ऐसे
 प्रत्यय परे पूर्वपदको ह्रस्व हो, अनव्ययस्य = अव्यय न हो तो । कालियन्या ।
 आत्मानं कालीं मन्यते अपनेको कालीमाई माननेवाली स्त्री । कालीं इस सुबन्तके
 उपपद रहते स्वकर्मकमनन् जानानुकूलक्रिया अर्थमें खश् (अ) प्रत्ययः । उपपद-
 समासे, सुपोलुक् शित्काफल सार्वधातुकसंज्ञा, इयन् । खित्का फल कालीके ईकारको
 ह्रस्व । खित्यनव्ययस्य स्त्रीत्व विवक्षामें टाप् कालिमन्या (कन्या) ततः स्वादि-
 सम्बन्धिकार्ये ।

(७) करण = साधन पूर्वादरहे भूतार्थवृत्तेः = भूत (समाप्तिक्रिया) अर्थ
 वाचकधातु (यज)-से णिनिप्रत्यय हो कर्ता अर्थमें, भूतकालमें । कर्ता अर्थमें ही
 णिनि प्रत्यय । यथा—सोमेन (सोमनामक साधनसे सत्तासे) इष्टवान् (यज्ञकर
 चुका हो) भूतकाले अर्थ, क्तवतु । सोमयाजी = यज्ञ क्रियामें सोमसाधन (करण)
 है । उसके पूर्वपद रहते सोम यज । भूतकाले अर्थ कर्तरि णिनि (इन्) समासे,
 सुपो लोपे, णित्तररे अत, उग्रायाः वृद्धिः सोमयाजिन्-प्रथमायाः एकवचने नान्तस्य
 उग्रादीर्थे सुनोपादिकार्ये । अग्निष्टोमयाजी अग्निष्टोमेन (अग्निष्टोमनामक
 साधनसे) इष्टवान् (यज्ञकर चुका हो) करणसाधन उपपद रहते भूतकाले =
 समाप्तक्रियायां कर्तरि णिनिः अन्यकार्ये पूर्ववत् ।

(८) दृशेः क्वनिप् । कर्मपूर्वपद रहे, भूतकालमें वर्तमान दृशधातुसे कर्ताअर्थमें
 क्वनिप्प्रत्यय हो यथा—पारं = (पूर्ण, परतटम्, अन्तिमस्थितिक) दृष्टवान्

पारदृष्ट्वा । १ राजनि युधि कृत्रः ३ । २ । ९५ । व्वनिप् स्यात् । युधिरन्त-
र्भावित्पण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

८१० सहे च ३ । २ । ९६ । कर्मणीति निवृत्तम् सह । योधितवान् =
सहयुध्वा । सहकृत्वा । १ सप्तम्यां जनेडः ३ । २ । ९७ । २ तत्पुरुषे कृति

(दर्शन किया) इति पारदृष्ट्वा (युधः) । पार+अम् यह कर्म पूर्वमें होनेसे
भूतकालिक दर्शनक्रिया—अर्थवाचक दृष्ट्वातुसे कर्ता अर्थमें व्वनिप् (वन्) हुआ ।
उपपदसमासे सुलोपे पारदृष्ट्वन् इति प्रथमायाः एकवचने उपधादीर्घे नलोपादिकार्ये ।
सम्पाती समुद्रपार सीताजूको देखा । (६) राजन् कर्म उपपद हो तब युध् और
कृज् धातुसे कर्ता अर्थसे व्वनिप् (वन्) हो । युध-धातु अन्तर्भावित=भीतरप्रविष्ट
ण्यर्थ=प्रेरणार्थक है । युधका, सम्प्रहार, कड़ीभार, व्यर्थ होनेपर प्रेरणाकरना
सङ्गवाना अर्थः । राजयुध्वा (मन्त्री, शत्रुः) राजन् अम्, यहकर्म पूर्वपद रहते
भूतकालिक कर्ता अर्थमें युधसे व्वनिप् = वन्, समासे, सुलोपनलोपी, राजयुध्वन्,
नान्तस्य प्रा० संज्ञा आदिकार्ये । जो राजाको भी युद्धकरवा चुका हो । राजानं
कृजवान् जो राजा बना चुका हो, वह राजकृत्वा मुनिः । राजन् अम् कर्मक कृधातोः
व्वनिप् (वन्) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (त) समासादिकार्ये । (८१०) सह
शब्द उपपद हो, भीतर प्रविष्ट णिचि अर्थका वाचक युध और कृधातुसे भूतकालिक
क्रिया अर्थमें व्वनिप् (वन्) हो । कर्मणि = कर्म अर्थ का उपपद रहना, निवृत्त
हो गया । अनुवृत्तनहीं होगा । सह = साथमें योधितवान्—युद्ध करवाया हो, वह
सहयुध्वा । शत्रुनी है । साथ (युगपत्) अर्थमें सह शब्दके उपपद रहते युद्ध
प्रेरणा अर्थवाचक युधसे व्वनिप् । सहयुध्वन् स्वादि सम्बन्धिकार्ये । सहकृत्वान्
= साथमें जोकर चुका हो । सहकृ, 'वन्' तुक्, सहकृत्वन् प्रा० आदिकार्ये व्वनिप्
वनिप्प्रत्ययान्त शब्दोंको यञ्वन्के समानरूप स्त्रीलिङ्ग बोधकप्रत्ययङीप् होनेपर
वनोर चसे 'र' का भी विधान । पारदृष्ट्वरी दुर्गा । सहकृत्वरी योषिता सहयुध्वरी
इत्यादि । (१) सप्तम्यां = सप्तमी विभक्ति अन्तमें हो ऐसेपदके पूर्वमें रहते प्रादु-
र्भावार्यक जनधातुसे । ड (अ) हो । डित्काफल टिलोप है । (२) तत्पुरुष
समासमें कृति = कृत्प्रत्ययपरे डे डिविभक्तिका अलुक् = लोप न हो । बहुलम् =
विकल्पसे । बहून् अर्थान् लातीति बहुलम् । अनेक स्थिति (या) यथेच्छ स्थिति
होना । धातु या प्रातिपदिकका अवयव सुप्का अलुक् हो, इच्छानुसारी लोप है ।
सरसि = तडागे बाण्यां (तासाबमें) जातं = पैदा हुआ । वह सरसिजं सरोजम्
(कमल है) सरसि जन् अत्र सप्तम्यन्तपूर्वपदे प्रादुर्भावार्यक जन्धातोः सप्तम्यां
जनेडः । डइत् (अ) डित्समामार्थात् टि (अन्) लोपे, उपपदसमासे विभक्ति
सुवप्राप्ते तस्य (तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति) सूत्रेण निषेधे स्वादिसम्बन्धिकार्ये । यदा

बहुलम् ६।३।१४। डेरलुक्। सरसिजम्। सरोजम्। ३ उपसर्गे च संज्ञायाम्। ३।२।९९। प्रजा स्यात् सन्ततो जने। ४ क्त-क्तवतु निष्ठा १।१।२६। एतो निष्ठासंज्ञी स्तः।

८१५ निष्ठा ३।२।१०२। भूनाथंवृत्तेर्धातोनिष्ठा स्यात्। तत्र (७७०) तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः। (७६९) कर्तरि कृदिति कर्तरि

न निषेधः तदा सुपोलुक् सकारस्य क्त्वे, ह्रस्विचेति उत्त्वे, गुणे, अतो नपुंसकलिङ्ग प्रकाशिका प्रथमाविभक्तिः। (३) (यदि) उपसर्गपूर्वपद हो तब जनघातुसे ड (अ) प्रत्यय हो, संज्ञा अर्थमें। प्रजा = सन्तान अर्थमें प्रकरणे जायन्ते। प्रजन् घातोः संज्ञा अर्थे ड (अ) टि (अन्) लोपे प्रा० संज्ञा स्वादिकार्ये, संज्ञा अर्थमें प्रत्ययका प्रमाण देते हैं कि 'प्रजा स्यात्सन्तोजने' जनशब्द (समाज) अर्थमें प्रसिद्ध है। (४, क्त क्तवतु प्रत्ययों ही निष्ठासंज्ञा हो।

(=१५) भूतकाल (समाप्ति क्रिया) अर्थवाचक धातुसे निष्ठासंज्ञकप्रत्यय हो। निष्ठासंज्ञा, भूतकालका स्मरण, वर्तमानभविष्यकालकी निवृत्ति करता है। तत्र = निष्ठासंज्ञक प्रत्ययोंमेंसे क्तप्रत्यय भाव और कर्ममें होता है। तयोरेव = कृति, क्त, खलर्थ यह प्रमाण है। क्तवतु प्रत्यय कर्ता अर्थमें कर्तरिकृत् सूत्र प्रमाण है। क्त (भाव क्रिया) और कर्म = (फनाश्रय) का स्मारक। क्तवतु व्यापाश्रयः कर्ताका। फलतः क्तप्रत्ययसत्ये कर्तरि तृतीया। कर्तरि प्रत्यये प्रथमा। कर्मणि प्रथमा द्वितीया च। यथोचितं ज्ञेयम्। वाक्यभेदभी, कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य इत्यादि समझना चाहिए उकी इती उ-डत्। शेष 'त' अकारान्तः। 'तवत्' हलन्त। ये प्रत्यय आर्धधातुकं शेष से आर्ध-संज्ञक है। क्योंकि तिङ् शित्से भिन्नधातुसे विहित प्रत्ययकी आधधातुक् संज्ञा होगी है। बलादिका फल सम्भावित इट्का होना। अहं अस्नातम् (कर्तृवाच्य) मया अस्नायि। मैने स्नान क्रिया या मुझसे स्नान हुआ इति मया स्नातम्। शुद्धिजनकक्रियावाचकं स्नाधातोः अकर्मकत्वात् भावे तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति। क्तप्रत्यये। तस्य निष्ठासंज्ञा (निष्ठामूत्रेण) भूतकालिक भाव (समाप्तक्रियाः) अर्थवाचकः निष्ठा, स्नात कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञा, भावे नपुंसकम् एक वचनश्च। प्रातिपदिकार्थं मानकरके प्रथमा हुई) कतकि अनुक्त होनेसे तृतीया (मया स्नातम्) मुझसे स्नान हुआ। मया शब्दमें कृतप्रत्ययके सम्बन्धमें (कर्तृकर्मणोः) कृति सूत्रसे पट्टी नहीं होगी। क्योंकि न लोकाभ्यय निष्ठाखलर्थतूनामसे निषेध। स्तुतः त्वं विष्णुं अस्तोपीः। त्वया विष्णुः स्तावि। तुमने विष्णुकी स्तुति की। इत्यर्थे त्वया विष्णुः स्तुतः। स्तुति-अर्थवाचक स्तुधातोः कर्मणि निष्ठासंज्ञक क्तप्रत्यये क इन् कित्। तस्य फलं गुणनिषेधः प्रथमाया एक वचने रूपम्। (स्त्रया) विशेषण देनेसे सार्वभौमिक स्तुधातुसे कर्ममें प्रत्यय सूचित होता है।

क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान्
विष्णुः । ६ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८ । २ । ४२ । रदाभ्यां
परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्, निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । श्रु
हिंसायाम् । (६६०) ऋत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः ।
७ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ । २ । ४३ । निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः ।
रलानः ८ ल्यादिभ्यः ८ । २ । ४४ । एकविंशतेर्लूणादिभ्यः प्राग्वत् ।

प्रधानकर्ममें प्रथमा अनुक्तकर्तामें तृतीया । विष्णु=व्यापकः विश्वं=संसारं कृतवान् ।
विष्णुने संसारको बनाया । उत्पत्तिफलजनक व्यापारवाचक कृधातोः कर्तरिअर्थे
क्तवतु (तवत्) । कृतवत् । कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञा प्रथमायाः एकवचने सु ।
उगिदचां सर्वनामस्थाने अधातोः इति सूत्रेण नुम् । कृतव 'न' त् । नान्त-उपधायाः
दीर्घे हल्ङादि लोपे, संयोगान्तलोपे च । कर्ता अर्थमें क्तवतु होनेसे कर्ता 'विष्णु'
उक्त हुए । उक्ते प्रथमा । विश्वमें (अनुक्तकर्मणि) द्वितीया (६) रेफ दकारसे
परे निष्ठा संज्ञकको 'न' हो । निष्ठासंज्ञक तकारकी अपेक्षा पूर्वमें धातुके द को
भी 'न' हो । श्रुधातुका हिंसाके अनुकूलक्रिया अर्थः । हिंसार्थक श्रुधातो, कर्मणि
अर्थे निष्ठासंज्ञक क्त (त्) प्रत्यये श्रु त 'ऋत इद्धातोः' सूत्रेण ऋ स्याने इर् आदेशे ।
हलिचेति इकारस्य दीर्घे, शीर्तं, रदाभ्यामादि सूत्रेण रेफपरस्य तकारस्य नकारे,
णत्वे शीर्णः । मृगः । व्याधः मृगं शीर्णवान् इति व्याधेन मृगः शीर्णः । भिन्नः,
ग्रन्थः । बालकः ग्रन्थम् अभिनन् । इति बालकेन ग्रन्थः भिन्नः । बालकसे किताब
फाड़ी गयी । विदारणार्थक मिद्धातोः कर्मणि अर्थे निष्ठा-संज्ञक क्त प्रत्यये 'रदा-
भ्याम्' सूत्रेण दकारात्परस्य तकारस्य नकारे दकारस्य च नकारे, भिन्नः । छिन्नः
तक्षा (बड़ाई) वृक्षम् अच्छिदत्, इति तक्षणा वृक्षः छिन्नः=(काटागया) द्विधी-
करणार्थक छिद्धातोः कर्मणि निष्ठासंज्ञक 'क्त' प्रत्यये, नत्वादिकार्यं पूर्ववत् (७)
संयोगादेः=संयोगसंज्ञकवर्ण आदिमें हो आकारान्त हो, यण्वाली धातुसे परे निष्ठाके
तको न हो, 'द्रा' कुत्सायां, गती, कुटिलचाल अर्थवचाक द्रा धातोः निष्ठावतप्रत्यये,
यह संयोगादि अकारान्त है 'र' होनेसे यण्वान् है । संयोगादेः सूत्रेण तकारस्य
न कारे, णत्वे शकुनिः अद्रासीत् (कुटिल चालचला) । इति शकुनिना द्राणः ।
भावे वतः कैवेयी अग्रासीत् इतितया रलानः कैवेयीसे रलानि हुई । हपंक्षयार्थक
ग्लैधातोः भावेअर्थे क्त आदेव उपदेशे प्रवृत्ति । इति ऐ स्याने आत्वे । अयं धातुः
संयोगादिः आकारान्तः, लकारेण यण्वानपि । तस्य फलं निष्ठा तस्य नः रलानः
(८) लृञ्छेदने धातुसे लेकर क्रयादिगणके एकविंशते=२१ धातुओंसेपरे प्राग्वत्=
पहलेकी तरह निष्ठाके तको न हो । लूनः (गोधूमः) कृपकः गोधूमम् अलावीत् ।
कृपकेन ग्लायि इति विग्रहे, छेदनार्थक लूधातोः निष्ठा क्त (कर्मणि 'त' प्रत्यये)
त्वादिभ्यः सूत्रेण तकारस्य नकारे स्वादि सम्बन्धिकार्ये । गेहूँकी फसल कृपकसे

लूनः । ज्याघातुः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । ९ हलः ६ । ४ । २ । अङ्गा-
वयवाद्धलः परं यत् सम्प्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः । जीनः ।

८२० ओदितश्च ८ । २ । ४५ । भुजो-भुग्नः । दुबोश्च-उच्छूनः ।
१ शुषः कः ८ । २ । ५१ । निष्ठातस्य कः । शुष्कः । २ पचो वा ८ । २ । ५२ ।
पक्वः । क्षौ हर्षक्षये । ३ क्षायो मः ८ । २ । ५३ । क्षामः । ४ निष्ठायां सेटि
६ । ४ । ५२ । णेर्जोपः । भावितः । भावितवान् । दृह-हिंसायाम् ।

काटी गयी । जीनः (जीर्णवयस्कः) जुलजुल बुद्धा । वयोहानार्थक, अवस्था
क्षीणार्थक ज्या' धातोः कर्मणि क्त, लू आदिभेदे पठित होनेसे निष्ठा तस्य नः ।
ग्रहिज्यावयव्यधि आदि सूत्रेण यकारस्य सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणच्च इति पूर्वरूपे
ततः । (६) अङ्गका अवयव हल्सेपरे जो सम्प्रसारण तदन्तको दीर्घ हो । अङ्गका
अवयव जिसे इ को दीर्घ हुआ । कृदन्तत्वात् स्वादिकार्ये । कालः वृद्धम् अजिनात्
इतिकालेन वृद्धः जीनः ।

(८२०) ओदितः ओ इत् हो जिस धातुका उससे परे निष्ठा 'त' को न
हो । ओकार इत् भुजो आमर्दने, श्रोतनं रौंदना श्रोतनार्थक भुज्धातोः क्तप्रत्यये,
ओदितश्च सूत्रेण तकारस्य नकारे (चो कुः) इति जकारस्य गकारे, प्रा० संज्ञा
स्वादिकार्ये भुग्नः । दुबोश्चो (गतिवृद्धयोः) गमन् और वृद्धिः या सूजन अर्थ-
वाचक शब्दधातोः उत् उपसर्गात् । निष्ठाक्तप्रत्यये ओदितश्च इति तकारस्य न
कारे । यजादि गणपठितेन वकारस्य सम्प्रसारणे ईकारस्य पूर्वरूपे 'हलः' सूत्रेण
दीर्घे शब्दितो निष्ठायां इति निषेधे स्वादिकार्ये, पादः उच्छूनः = (सूजगया)

(१) शुष धातुसे परे निष्ठा 'त' को 'क' हो शुष्कः शीघ्रः नीवारम्
अशुग्न् इति शीघ्रेण नीवारः शुष्कः । (२) पच् धातुसे परे निष्ठा तको व हो ।
पक्वः (कार्पाशः, मत्कायः) कालः, मत्कायम् अपाक्षीत् इति कालेन पक्वः
पाकार्थक पच्धातोः निष्ठा (क्त) त पचो वः इति तस्य वः क्षौधातुका
हर्षज्ञा प्रसन्नताविनाशके अनुकूलक्रिया अर्थः । कालः पाण्डु अभायत् ।
समय पाण्डु राजा को क्षीण किया इति कालेन पीण्डुः क्षामः । कृशभवनार्थक
क्षी धातोः निष्ठा (क्त) प्रत्यये तस्थाने आदेव उपदेशे अशिति सूत्रेण
ऐकारस्य आकारे ततः । (३) क्षौ धातुसे परे निष्ठा 'त' को म हो । मकृते ।
कृदन्तत्वात् प्रा० संज्ञादिकार्ये । (४) सेट = इट् सहित निष्ठासंज्ञक
परे हो तव णि हा लोप हो । भावितः । पिता पुत्रम् अवोमवत् । पित्रा पुत्रो
अभावि, इति विषये भवनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवाचक भावि धातोः
भावे अर्थे क्त, कर्तरि क्तवत् = तवत् प्रत्यये बलादि आर्धधातुक इट् आगमे । सेटि,

४२५ दृढः स्थूल-बलयोः ७ । १ । २० । स्थूले बलवति च निपात्यते ।
६ दधातेहिः ७ । ४ । ४२ । तादौ किति । हितम् । ७ दो ददधोः ७।४।४६ ।
धूसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दद् स्यात् तादौ किति । चत्वंम् । दत्तः । ४ लिटः
कानज्वा ३ । २ । १०६ । ९ क्वसुश्च ३ । २ । १०७ । लिटः कानच्
क्वसुश्च वा स्तः । तडानावात्मनेपदम् चक्राणः ।

८३० म्वोश्च ८।२।६५ । मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वीः परतः । जगन्वान् ।

निष्ठा तकारपरे णिलोपे । भाव् इत । स्वादिकार्ये भावितः । कर्तरिप्रत्यये
भावितवत् सु । नुम्, नान्तोपधादीर्घे, सुलोपादि कार्ये, भावितवान् । पिता पुत्रको
पेदाकिया । (८२५) स्थूल और बलवान् अर्थमें दृढशब्द निपातनसे सिद्ध हो,
सूत्रमें जो पतित (उच्चारित) हो उसे निपातन कहते हैं । दृढः हिंसायुक्त दृह
धातोः क्तप्रत्यये हुकारस्य होढ इति ङत्वे क्षपस्तथोर्धः इति तकारस्य धकारे,
ष्टुत्वेन ढकारे, ढोढेलोपः इतिलोपे । ये कार्ये निपातनसे मान्य हुए । दृढः, बलवांश्च
(६) दधातेः—धाधातुको (हि) आदेश हो तकारादिकृत् प्रत्ययपरे । 'हितं'
(धारणं कृतं, धारणोपपत्त्यर्थं धाधातोः निष्ठा क्त, धास्थाने हि आदेशे, नपुंसक-
लिङ्गे प्रथमायाः एक वचने रूपम् (७) दो—धूसंज्ञक दा धातु को दय आदेश हो,
तकारादिकृत् प्रत्ययपरे । स्वम् अदाः—नुमने दिया, इति स्वया दत्तः ग्रामः ।
दानार्थक दाधातोः कर्मणि अर्थे क्त प्रत्यये 'दो' ददो इति सूत्रेण दास्थाने दध् आदेशे,
यकारस्य चत्वं प्रा० सं विभक्तिकार्ये दत्तः । अधात् इति घत्तः (उष्णीपः (८)
लिटः—लिट्के स्थानमें कानच् आदेश विकल्पसे हो कच् इत् 'आन' शेष । (९)
लिट्के स्थानमें क्वसु आदेश भी विकल्पसे हो कउ इत् (वस्) शेष । तडानी—
तड प्रत्याहार आनी—ज्ञानच् कानच्की आत्मनेपदसंज्ञा हो । अतः आत्मनेपदी
धातुओंसे वे होंगे । चक्राणस्तिष्ठति (कामकरके बैठ है) अकृत (चक्रार)
इति विग्रहे उत्पत्तिक्रमजनक कृ धातोः परोक्षकालिक समाप्त क्रियाकाले अर्थे लिट्
'लिटः कानज्वा' इति लिट्स्थाने कानच् = 'आन' कृइत्यस्य द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये
चक्रुर्ज्ञान ऋस्थाने यण् णत्वे चक्राण विभक्ति आदिकार्ये, चक्राणः चक्राणी चक्राणाः
तिष्ठन्ति । (८३०) मान्तस्य मकारान्तधातुके अन्त्यबल्को न आदेश हो,
म व परे । जगाम इति जगन्वान् उत्तरदेश संयोगजनकम् धातोः परोक्ष समाप्त गमन
क्रिया अर्थे लिट् । तस्य स्थाने (कश्मुश्च) सूत्रेण क्वसु—क्वस् द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये
जगम्क्वस् म्वोश्च इति मकारस्य नकारे । जगन्क्वस् इत्यस्य प्रा० सं० उगिदच्
इति नुम् सु इत्यस्य हल्ङष्पादिलोपे, सकारस्य संयोगान्त लोपे, सान्त महत् इति दीर्घे ।
जगन्वान्सी जगन्वान्सः पुरुषाः, कभी पहुँच गये । शस्विभक्तिमें वशोः सम्प्रसारणं
वकारस्य सम्प्रसारणे यम् हन् जन इति उपधा-अकारस्य लोपे जग्मुषः जग्मुषा

१ लटः शतृ-शानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ । अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः शवादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । २ आन मुक् ७ । २ । ८२ । अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे पचमानं चैत्रं

जगन्वद्भ्यां जगन्वद्भिः । वंसु संसु इति हलादिविभक्तिपरे सकारस्य दकारेः अजादि-परे शस् विभक्तिवत् बोध्यम् । जग्मुपि जग्मुयोः जगन्वत्सु ।

(१) लटः=लटस्थाने शतृशानचौ = शतृ और शानच्प्रत्यय हो, अप्रथमा-समानाधिकरणे = प्रथमाविभक्तिसे भिन्न तथा प्रथमाविभक्तिके सदृश द्वितीया, तृतीया, इत्यादिके साथ समाधिकरण = समानविभक्ति बनती हो, तब लटके स्थानमें शतृ और शानच् हो । विकल्प, श इत् का फल सावं० संज्ञा, शप् होना । ऋ इत्का फल उगितश्च सूत्रसे ऊप् और नुम् आदि है । 'अत्' शेष, परस्मै-पदका संकेत । शानच् = आन-शेष आत्मनेपदका संकेत । इससे स्थिर विवक्षामें टाप् होता है । समानविभक्ति प्रथमाका नहीं होना चाहिए, इसलिए अप्रथमा कहा । उदाहरणमें द्वितीयान्तद्विया । पचन्तं चैत्रंपश्य पकारहे चैत्रको देखो पाकजनक पच् घातोः वर्तमानेकाले अर्थे लट् । पचन्तं चैत्रमें प्रथमा भिन्न प्रथमा सदृश द्वितीयाका समानाधिकरण = समानविभक्ति देखकर (लटः शतृशानचौ) आदि सूत्रेण लट् स्थाने शतृ = भ्रृत्प्रत्यये, सावं० संज्ञा, शप् (अ) पच् अ अत् । अतोऽगुणे इतिपरस्मै पचत् ईति प्रा० संज्ञा, नुम् (न) आदि विभक्तिकार्ये द्वितीयायाः एकवचने रुम् । प्रथमाभिन्न प्रथमासदृश तृतीया समानवचनविभक्तिका उदाहरण— पचता चैत्रेण सेटकं मोदकं भुक्तम् । पचते चैत्राय फक्षानि देहि । पचतः पत्रात् अधीतम्, पचतः मैत्रस्य प्रवचनम् । पचति चैत्रे सर्वे गुणाः दृश्यन्ते । इन उदाहरणों में पक् क्रियाका कारकके साथ समानविभक्ति दृष्ट है । शतृ अभावपक्षे पचति चैत्रं पश्य 'मृगो धावति पश्य') । अर्थ वही है, पकारहे चैत्रको देखो । (२) आने = अकारान्त अङ्ग को मुक् (म) आगम हो 'आन' परे रहते । उक् इत् । शानच्का उदाहरण पचमानं चैत्रं पश्य, (अपने लिए पकारहे चैत्रको देखो) पाकजनकपच् घातोः वर्तमानराक क्रियाकाले लट् तस्य स्थाने शानच् अनुबन्धलोपे 'आन' शप् । पच + आन अदन्तम् अङ्गमिति ज्ञात्वा आनेमुक् इति मुक् (य) आगमे । पचमान इत्यस्य प्रा० संज्ञा विभक्तिकार्ये । चैत्रं में द्वितीयाका समानाधि-करण पच्में देखकर रूप समझें । यहाँ मुक् अजन्त अङ्ग मानकर होता है । शप् इयन् श, चुरादिणिचि, आदिलिङ्ग है । यहाँ भी पचमानेन चैत्रेण भोक्तव्यं, पचमानाय पुरुषाय दक्षिणां देहि । पचमानात् चैत्रात् रोटिका भक्तं द्विदलं शाकञ्चानय, पचमानस्य चैत्रस्य दुहिता भोक्तुमिच्छति । पचमाने चैत्रे गुणाः सन्ति । लट्—लटः शतृशानचौ सूत्रे, वर्तमाने लट् सूत्रात् लट् इति आवश्यकं

पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् ।
सन् द्विजः । ३ विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६ । वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो
वा । विदन् । विद्वान् । ४ ती सत् ३ । २ । ११७ । ती शतृशानची
सत्संज्ञो स्तः ।

८३५ छटः सद्वा ३ । ३ । १४ । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमा-
सामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् ।

शक्यते (आह्वति कर सकते थे) पुनः सूत्रमें लटग्रहणात्—लट्के ग्रहणसे यह
सूचित है कहीं-कहीं प्रथमा विभक्तिकी समानतामें भी शतृशानच् :संभव
है । यह क्वचित् शब्दका भाव है । यथा—सन् द्विजः (विद्यमानः ब्राह्मणः)
अस्ति इति विग्रहे विद्यमानार्थक अस् घातोः वर्तमाने लट् तस्य स्थाने शतृ = अत्
इत्सोः अकारलोपे स् + अत् सत् इति प्रा० संज्ञासु, नुम्, सुलोपतलोपो सन् ।
यह स्थिति कादाचित्क है सामान्य नहीं । परन्तु यह क्वाचित्क होते हुए भी प्रयोग
बहुल भी देखा है । बालकः खादन् भूययति । तिष्ठन् खादति । गच्छन् तृणं
स्पृशति । गच्छन् कच्छपः जयति । अगच्छन् शसकः पराजयते । अगच्छन्
वैनतेयोपि ।

(३) विदेः=ज्ञानार्थक विद्घातुसे परे शतृके स्थानमें वसु आदेश विकल्पसे
हो । ज्ञानार्थक विद्घातोः वर्तमानकालिक कर्तरिअर्थे लट् तत्स्थाने 'शतृ' आदेशे,
तस्य स्थाने (विदेः शतुर्वसुः)=वस् आदेशे । विद्वस् इत्यस्य कृदन्तत्वात् प्रा०
संज्ञा उगित्वात् नुम् । सान्तमहत् इति उपधादीर्घे । सुलोपसंयोगान्तलोपो,
विद्वान् । यदा शतृ स्थाने वसु न भवति तदा शतृ = (अत्) नुम् सुलोपे संयो-
गान्तलोपे । विदन् = ज्ञान ग्रहणकर्ता । विदन्तो विदन्तः विदन्तम् विदन्तो विदतः
विदता विदद्म्याम् । (४) ती=शतृ और ज्ञानच्की 'त्' संज्ञा हो ।

(८३५) छटः=भविष्यकालवाचक छट् लकारके स्थानमें 'सत्' प्रत्यय विकल्पसे
हो । व्यवस्थितविभाषा—विगता भाषा विभाषा जो कहीं हो कहीं न हो ।
यह व्यवस्था है । छट्के स्थानमें तेन=इसलिए व्यवस्थित विभाषा होनेसे अप्रथमा=
प्रथमाभिन्न प्रथमाके सद्गति द्वितीया आदि विभक्तिका सामानाधिकरण होनेसे प्रत्यय
और उत्तरपद परे रहते सम्बोधन, लक्षण और हेतु अर्थमें नित्य आदेश (सत्
संज्ञक) हों । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य भविष्यमें कार्यकरने वालेको देखो ।
करणार्थक कृधातोः भविष्यकाले अर्थे वर्तरिछट् तस्य स्थाने शतृ तथा ज्ञानच् आदेशे
अनुबन्धलोपे स्य, इट्, पत्वे करिष्यत् प्रा० सं० 'सु' नुम्, आदिकार्ये द्वितीया विभक्तिः
करिष्यन्तं करिष्यमाणं । पढ़ते हुए छात्रोंको देखो । बढ़ती हुई सेनाको रोको ।
प्रत्ययपरे उदा०—करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । उत्तरपदे = करिष्यद्भक्तिः ।

करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । ६ आ क्वेस्तच्छील-तद्धर्म-तत्साधुकारिपु
३ । २ । १३४ । विषयमभिव्यप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिपु कर्तृपु
बोद्ध्याः । ७ तृन् ३ । २ । १३५ । कर्ता कटान् । ८ जल-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ट-
वृडः पाकन् । ३ । २ । १५५ । ९ पः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ । प्रत्ययस्यादि
प इत्संज्ञः स्यात् । जलाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः,
वराकी ।

८४० सनाशंस-भिक्ष उः ३ । २ । १६८ । चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

सम्बोधने = हे करिष्यन्, लक्षणे अर्जयिष्यन् वसति । हेतौ भक्षिष्यन् तिष्ठति
(६) आक्वेः = विषयप्रत्ययपर्यन्त अभिव्याप्य = तत्र वक्ष्यमाणाः कहे जानेवाले
प्रत्यय । तच्छीलादिति = तस्य शीलं स्वभाव आदत्त, तद्धर्मः तस्य धर्मं कर्तव्यं)
तस्य साधुकारी = सुन्दर कार्यकुशलः अर्थका अधिकार मानकर राजभास सूत्रके
विषयप्रत्यय पर्यन्त सूत्रोंसे विधान क्रियेगये प्रत्यय यथोचित इन्हीं अर्थोंमें हो (६)
घातुसे कर्ता अर्थमें तृन् प्रत्यय हो । कटान् साधुकरणं शीलं धर्मम् अस्ति । इति
कटान् कर्ता आसनोंका निर्माता० उत्पत्तिजनकक्रियार्थककृधातोः तच्छील, तद्धर्म,
साधुकारिणि अर्थे कर्तरि तृन् न लोपे, आर्ध० संज्ञा ऋकारस्य गुणे कर्तृ, प्रा० संज्ञा
विभक्तिप्रसङ्गविहाय । कर्ता । चट्टादयोको वदिया बनाना जिनकी आदत्त हो, कर्तव्य
समर्थ, सुन्दर बनानेकी स्वाभाविक कलावाला । कटान्में कर्म वरीं पढ़ा ?
कृत्के सम्बन्धमें पठ्ठी क्यों नहीं हुई, इसलिए कि, नलोकाव्ययनिष्ठालक्ष्यतृणाम्
इति सूत्रेण निषेधः (८) बहुभाषणार्थक जल्प, भिक्षार्थकभिक्ष, छेदनार्थक कुट्ट,
स्तेयार्थकलुण्ट, तन्मत्तयर्थकवृड । इनघातुओंसे पाकप्रत्यय हो तच्छील, तद्धर्म,
तत्साधुकारीके कर्ता अर्थमें । (९) प्रत्ययके आदिमें पकी इत्संज्ञा हो । जल्पति,
बहुभाषते, इति जलाकः अथवा अधिक बोलना, जिसका स्वभाव धर्म ही साधुवक्ता
हो बहुभाषणाश्रयः व्यक्तभाषणार्थक जल्पघातो बहुभाषणशीले कर्तरि अर्थे पाकन् ।
पः प्रत्ययस्य इति 'प' इत् जलाकः । वृ + आक गुणे स्वादिहाय वराकः ।
स्त्रीलिङ्ग बोधविवक्षायां पिद्गौरादिभ्यश्च इति छीप (ई) यस्येति च अकारलोपे ।
वराकी । कन्या । भिक्षाकः भिक्षते (भिक्षा मांगना शील, स्वभाव, धर्म,
कुशलता आदत्त अथवा भिक्षा एवं शीलं धर्मो यस्य इति भिक्षाकः । भिक्षारी ।
कुट्टति इति स्वभावः कर्तव्यं, निपुणता, अस्य अथवा कुट्टनं शीलम् अस्य कुट्टाकः
कूटनेकी आदत्तवाला । लुण्टति (परद्रव्याणि हठात् अपहरति) एवं भूतं स्वभावः
कर्तव्यं चातुर्यम् अस्य लुण्टाकः (लुटेरा) वृणुते कन्यां स्वीकरोति वराकः (वर)
वरं स्वीकरोति इति वराकी कन्या । (श्रद्धा दानस्वीकर्ता ।

(८६०) सन् = जनन्तघातु, आशंस, ओर भिक्षघातुओंसे 'उ' प्रत्यय हो, कर्ता

१ भ्राज-भास-धुवि-द्युतो-जि-पू-जु-प्रावस्तुवः क्विप् ३ । २ । १७७ । विभ्राट् ।
भाः । २ राल्लोपः ६ । ४ । २१ । रेफाच्छवोल्लोपः ववो झलादौ विडति ।
धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जः । प्रावस्तुत् ।

अर्थम् । कर्तुम् इच्छति चिकीर्षन्ति इति चिकीर्षुः सन्नन्तचिकीर्षं घातोः सनाशंस-
मिश्र उः । 'अतो लोपः' अकारलोपे विभक्तिसम्बन्धिकायं । आशंसुः (पूर्णं (प्रशंसा)
आशा करनेवाला) आशंसति, आशस्ते इति विग्रहे आशंसं घातो 'उः' प्रत्यये ।
प्रथमायाः एकवचने रूपम् । भिक्षुः भिक्षते, याचते अन्नादिकमिति विग्रहे भिक्षघातोः
कर्तरि उत्प्रत्यये । (१) दीप्ति-अर्थे भ्राज्भाप । हिसार्थेधुर्वी, दीप्ती द्युत, बल-
प्राणनयोः ऊर्जं, पालनपूरणयोः पू, गती जु, प्रावस्तुत्, इनसर्वोसे क्विप् हो
सर्वापहारलोप भी । विभ्राट्-विशेषेण भ्राजते, द्योतते इति विग्रहे विपूर्वक
भ्राजघातोः उत्तसूत्रेण क्विप् तस्य सर्वापहारलोपे विभ्राज् इत्यस्य 'कृतद्वित' सूत्रेण
प्रा० संज्ञायां प्रथमायाः एकवचने सु, व्रश्च इति पत्वे जश्त्वे चत्वे रूपम् । भाः ।
भासते दीप्यते प्रकाशते इति विग्रहे भासघातोः क्विप्, पूर्णलोपे, स्वादिकार्यं ।

(२) सकारस्य हत्वे वि० स्त्रीलिङ्गे भाः प्रकाश, चमक । रेफसेपरे छ
ओर् व का लोप हो, क्विप् झलादिकित् छित् प्रत्ययपरे धूः । धूर्वति, हन्ति इति
विग्रहे धूर्वं घातोः 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, पूर्णलोपे, (राल्लोप इति
सूत्रेण) रेफात्परस्य वकारस्य लोपे । धुर इत्यस्य प्रा० संज्ञा, सुः, तस्य लोपः ।
वोरूपधायाः दीर्घे, रेफस्य विसर्गे । विद्युत् विद्योतते, विशेषेण दीप्यते प्रकाशते
इति विग्रहे विपूर्वक द्युतघातोः क्विप् तस्य पूर्णलोपे स्वादिसम्बन्धिकायं । विजली
ही विशेष चमकती है । ऊर्क् । ऊर्जति बलवान् भवति । प्राणं दधाति इति विग्रहे
बलप्राणधारणार्थक ऊर्जं से क्विप्. लोप, स्वादिकार्यं, चोः, कुः, चत्वे रूपम् । अत्र
ककारस्य संयोगान्तनोरो न भवति । रातस्य, रेफसे परे स का ही लो होता है ।
पिपति पालयति, पूरयति पालन-पौषण (नौकरी, जीविकाके माध्यमसे) करे
जहाँ उसे (पूः) ग्राम नगर कहते हैं । पालन पूरणार्थक पृधातोः क्विप् पूर्णलोपे
उदोऽप्यपूर्वस्य' इति श्रुस्थाने उकारे, रपरे (उर) पूर् इति प्रा० स्वादिकार्यं ।
दृशि ग्रहणस्य=अग्न्योऽग्न्योपि दृश्यते इति अग्निमसूत्रे दृशिके ग्रहणका अपकर्षण
करके, यह सिद्ध किया । विद्यग्रन्तर=एवं अन्य विधियोंका भी संग्रह स्वीकार
है । इसलिए जू गती + धातुसे क्विप्. दीर्घ भी हों । इसीवातको सूचित करते हैं
कि दृशि ग्रहणका अपकर्षात्=खींचकर लानेसे जवतेः=जूधातुको दीर्घभी हो ।
सौत्र प्रयोग जूः जूधातोः क्विप् इत्यादिकार्यं । प्रावस्तुत् । प्रावं पाप.णं स्तोति ।
पत्थरही स्तुतिकर्ता । कारुः मूर्तिपूजकः या हृदय हीन व्यक्तिकी खुशामदी ।

(क्विप्प्रचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुथीणां दीर्घोऽस्यप्रसारणं च) वक्त्यति वाक् । ३ च्छ्वोः झडनुनासिके च ६ । ४ । १९ । सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊङ् इत्यादेशौ स्तोऽनुनासिके ऋवौ झलादौ च विडति । पृच्छतीति-प्राट् आयतं स्तीति-आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूःकृतः । श्रयति हरि-श्रीः । ४ दाम्नी शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-दश-नहः करणे ३ । २ । १८२ । दावादेः ष्टन् स्यात् करणेऽर्थे । दात्यनेन—दात्रम् । नेत्रम् ।

ग्रावपूर्वकं स्तूधातोः क्विप् पूर्णलोपे ह्रस्वस्य पिति कृतितुक् (त्) ग्रावस्तुत् । स्वादिकार्ये । अन्यविधियोंके संग्रहमें प्रमाण (वा०) है । क्विप् = परिभाषणार्थक वच, प्रवते । गतो प्रू, प्रच्छि, आयतपूर्वकस्तु, कटपूर्वक प्रू, जू, श्री धातुओंसे क्विप् दीर्घ, सम्प्रसारणका अभाव, । ये तीनकार्य हो । वक्ति इति । वाच् वाणी (सरस्वती) जो बोले परिभाषणार्थक (सर्वतोमुखीवक्ता) वचधातोः क्विप् उक्त-वातिकेन, दीर्घे, स्वादिकार्ये चोः कृत्व ।

(३) सतुक्कस्य, तुक्कहित छ, व को क्रमते श, ऊङ् आदेश हो अनुनासिक क्विप् और झलादि किति डिति परे । पृच्छति । (प्रश्नकरने वाला) प्रच्छधातोः वातिकेन कर्तरि क्विप् दीर्घे, सम्प्रसारणनिपेधे प्राच्छ-अनुबन्धलोपे छस्थाने 'च्छोः' इति 'श' आदेशे प्राश् । व्रश्चेति शस्थाने पः, तस्य जश्चेन दकारः चत्वेन तकारः प्रथमायाः एकवचने प्राट् । कटप्रूः भूतुल्यं कटं प्रवते-चटाई चुनने वाला कटं वृणमयं स्तरणम् । तस्य रचयिता । कटपूर्वक गत्यर्थक प्रुधातो वातिकेन क्विप् पूर्णलोपे, दीर्घे विभक्तिकार्ये कटप्रूः (कटप्रुवो कटप्रुवः । आयतं विस्तीर्णं स्तीति प्रशंसते लम्बा प्रशंसक । विस्तृत गुणगायक, आयातस्तूः अत्रापि क्विप्, दीर्घः, इत्यादिकार्यम् । जूः कहा गया । श्रयति हरिं, विष्णुकी सेवा करने वाली श्रीः लक्ष्मी । अत्रापि क्विप् दीर्घे ईकारान्तः स्त्रीलिङ्ग, स्वादिकार्ये (४) लवनार्थकं दाप्, काटना । प्रापणार्थक नी, ढोना पहुँचाना, । हिंसायां शस्, मिथ्यण अमिथ्यण वाचक यु-मिलाना अलग करना । योगार्थक युज, स्तुती स्तु । ध्ययने तुद, बन्धने सि । सिच् सेचने । मिह, मूत्रत्यागे, पतने पत्, दंगने दंश, बन्धने नह धातुओंसे ष्टन् (त्र) प्रत्ययकरण अर्थमें हो । दावादेः=दाप इत्यादि । कारणके हटनेसे कार्यभी हटता है । दाति लुनाति, छेदनं लवनं करोति अनेन (जिस साधनसे) । वह दात्रम् । उक्त विग्रहे लवनार्थक दाधातोः 'दाम्नी' आदिसूत्रेण करणे (लवन साधने) अर्थे ष्टन् = त्र नपुंसकलिङ्गे स्वादिकार्ये दात्रम् । हंसिया, खुरपी, कुल्हाड़ी । नेत्रम् । नयति इच्छितस्थलं प्रापयाति । (ले जाता है) अनेन जिस साधनसे इति विग्रहे प्रापणार्थक नीधातोः ष्टन् नप् विभक्ति आदिकार्ये नेत्रम् । पहुँचनेका साधन आँख ।

८४५ तितु-त्र-त-थ-सि-सु-सर-क-सेपु च ७।२।९। एषां दशावां
कृतप्रत्ययानामिण् । शस्त्रम् । योत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् ।
सेवत्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नदघ्नी । ६ अति-लू-धू-सु-खन-सह-चर-
इत्रः १।२।१८४ । अरित्रम् । लवित्रम् । घवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् ।

(८४५) ति=क्तिन् और क्तिच्का सामान्य ग्रहण । दीप्तिः अर्थः तु=
तुम्प्रत्यय सेतुः । सक्तुः । त्र (प्त्रन्) दात्रं पात्रम् । हस् औणादिकः तन्-हस्तः ।
थ (औणादिकः) कथन् हथः । कुष्ठं काष्ठम् । शि, कुक्षिः । सु इच्छुः । सर,
सरन् असरम् । क कन् शक्कः । स यत्सः । एषां दशानाम् इनदशप्रत्ययोंको
बलादि आर्धधातुके इट् न हो । अतः प्त्रन् होनेपर इट् नहीं हुआ । तितुत्रेपु
'अग्रहादीनामिति 'न' परे धातोः इट् दृश्यते । निगृहीति निपठिति । शास्ति
हित्राहितं, शुद्धाशुद्धं (रामवत् भवतु, 'न' रावणवत् । इति शास्त्रम् ।)
शास्ति = उपदिशति अनेन, धर्म-अधर्म, हित-अहित, शुद्ध-अशुद्धका अनुशासन पूर्वक
ज्ञान हो जिस साधनसे वह है शास्त्रम् अनुशासनार्थक शास्धातोः करणे प्त्रन् (त्र)
योति (संपोजयति वृषभो) अनेन योत्रं घासनिष्कासनवन्त्रम् । मिथ्यणे च युधातुः
योगे-द्वयोः सम्बन्धे (दोदो जोड़ने अर्थमें) युज् धातुसे प्त्रन् । योक्त्रम् जूआ ।
वृषभादेः गले युगबन्धनरज्ज्वीनाम् स्तोति अनेनेति स्तोत्रम् । तुदति व्यथते अने-
नेति तोत्रं वृषभादि प्रेरणदण्डः (चावुक) सेक्त्रम् सिञ्चनपात्रात्, यन्त्रात् सिञ्चति
अनेन । पुण्यवाटिका सीचनेका साधन, मिहति-मूत्रत्यागं करोति अनेन मेढ्रं हत्वे,
घत्वे प्लुत्वे ढनोपे शिशनः । जननेन्द्रियम् । पतति अनेन पत्रं 'करोकुरि' तकारलोपे
(पत्रन्तु वाहने पर्णे पक्षे शरपक्षिणो) पत्रा, सवारी, पंख, बाण, पक्षी, ।
दशति अनेनेति त्र, पत्वे प्लुत्वे दष्ट्रा । (दाता) । नह्यते बध्नाति अनेन इति
(धर्ममयी रज्जुः) न हो घ, तस्यो घ अष्ट्वे नदघ्नी पित्वाङ्गीप् । हत्व, पत्व, प्लुत्व
इत्यादि यथायोग्य समभक्त्यै । लिङ्गका निर्णायक लोकानुसारी व्यवहार है ।
(६) अति—गती अर्थे ऋ । छेदनार्थे लू, विधूनने कम्पने धू प्रेरणे (सु)
अवदारणे, खनने खन, मर्पणे सहने सह, गतिभक्षणे अर्थे चर इन धातुओंसे
इत्र प्रत्यय हो । त्रान्तं बलीवं, त्र अन्तमें हो, वे नपुंसक होते हैं । पुत्रमन्त्र-
विर्वाजितम् । अरति (नीकया पारं गच्छति) अनेन अरित्रम् । नाव चलानेका
चणू पतवार (नीकाचालनप्रमये जले निपातनीयः प्लवनीयः दण्ड) ऋधातोः
करणे अर्थे 'अति—' सूत्रेण इत्रप्रत्यये, गुणे, नपुंसके, अरित्रम् । लुनाति छिनक्ति
अनेन लवित्रं लू धातोः इत्र, इट्, गुणे, अच् । काटनेका साधन चाक् आदि ।
घवित्रम् व्यजनं पंखा । सुवति प्रेरयति अनेन सवित्रम् । प्रेरित करनेके लिए
कोई बहाना । खनति अनेन खनित्रम् खननशस्त्र, परशुः कुद्दालः खूर्पी । सहते
धर्मादिकं सहित्रं छत्रम् । चरति गच्छति भक्षयति अनेन । चरित्रम् । चिम्बच

सहित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । ७ पुनः संज्ञायाम् ३ । २ । १४५ । पवित्रम् ।
इति पूर्वकृदन्तम् ।

अथोणादयः

कृ-वा-पा-जि-मि-स्वादि-साध्यशून्य उण् । करोतीति-कारुः । वातीति
वायुः । प्रायुर्गुदम् । जायुरोषधम् । मायुः=पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति
परकार्यमिति साधुः । आशु-शीघ्रम् । ८ उणदयो बहुलम् ३ । ३ । १ ।

चलानेका साधन । (७) पूघातुसे संज्ञामें इय प्रत्यय हो । पुनाति अनेन पवित्रम् ।
पैती, कुश, तीर्थ, जल पू से इय गुणे अवादेशे । इति प्रभाकरीटीकायां
पूर्वकृदन्तम् ।

अथोणादिः—इसके बाद उण्प्रत्यय हो आदिमें जिसके ऐसा समुदाय । प्रयोग
देखकर प्रकृति प्रत्ययके अर्थ आदिकी कल्पना उणादिकी विशेषता है । कृ, वा, पा,
जि मि स्वादि, साधि अशु धातुसे उण् प्रत्यय हो, कर्ता कर्म जो भी अर्थ सम्भव हो ।
यथा—करोतीति कारुः, शिली=फारीगर, मिस्त्री । उत्पत्तिजनक, व्यापार-
वाचक कृधातोः कर्तरि उण् । णित् । ऋकारस्य वृद्धिः । विभक्तिकार्ये कारुः कदा
करिष्यति । वातीति वायुः जो आसमानमें बहे । हवा । वाधातोः उण् णित् परे
आतोपुक्, (य) वायुः । निरन्तर चलनेवाला । पाति रक्षति शरीरं इति प्रायुर्गुदं
=मलत्यागेद्रियम् । पाघातोः उण् युक् । जयति अभिभवति रोगान् । इति वायुः
औषधम् । रोगनाशकः जिघ्रातोः उण् । वृद्धिः आय् । मिनोति प्रक्षिपति शरीरमें
गर्मी, मिचलाहट, पैदाकर वह मायुः । पित्तं । मि प्रक्षेपणे, उण्, णित्, वृद्धिः
आय् । स्वदते स्वादं गृह्णाति । इति स्वादुः । स्वद्धातुः ऊ, उपधावृद्धि ।
परकार्यको जो सिद्ध करे वह साधुः है । साध्धातोः उण् । अश्रुते व्याप्नोति आशु
(शीघ्रम्) अग्रपक्षब्द द्रव्यवाची (८) एते-उण् इत्यादि अनुमित प्रत्यय वर्तमान
काल और संज्ञा अर्थमें हों । केचित् अविहिताः=बहुलग्रहणसे जिसका विधान
न भी हुआ हो उसका भी उह्याः=कल्पना कर ले । वह कल्पना, तर्क, अन्दाज
करनेकी विधि यथोक्त बख्ख करते हैं । संज्ञायाम्=संज्ञा शब्दोंमें प्रथम कल्पनासे, धातुका

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्यादि विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इत्युणादयः ।

अथोत्तरकृदन्तम्

८४९ तुमुत्-ण्वुलो क्रियायां क्रियार्थायाम् ३ । ४ । १० । क्रियार्थायां

स्वरूप समझे, उसके बाद प्रत्यय की कल्पना करे । प्रत्ययोंमें भी कार्यात्=गुण वृद्धि सम्प्रसारण इत्यादि कार्यको देखकर इत् णित् कित् झित् इत्यादि सम्बन्धी अनुबन्धको विद्यात्=जानीयात् समझें एतत्=यही सब सिद्ध की अनु रोधी कल्पना उणादिगगमें शास्त्रं=शासनके योग्य है । ऋफिङ्ग संज्ञाशब्द है । ऋ धातु, प्रकृति, गुण, अभाव दर्शनसे कित् की कल्पना । यद्यपि उणादि प्रत्यय अष्टाध्यायीमें मान्य नहीं है । तथापि उणादयो बहुलं सूत्रके बहुलके अर्थविस्तारसे उणादिपाणिनि सम्मत, अनुमित है इति प्रा० टी० उणादिः ।

अथोत्तरकृदन्तम् अर्थ—इसके पश्चात् उत्तरकृदन्त प्रारम्भ करते हैं । भाव यह कि—पूर्वकृदन्तमें कर्ता, कर्म, करण आदि (कारक) अर्थप्रधान प्रत्ययोंका प्रायः प्रयोजन हुआ । उत्तर कृदन्तमें भाव अर्थ में प्रत्ययका प्राधान्य प्रफुल्लित है । इस प्रकरणके कुछ प्रत्यय अव्यय भी है यथा (६) तुमुन् (तुं) ण्वुल् (यु अक्) ये प्रत्यय क्रियार्थायां=क्रिया एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा, तस्याम् । किसी क्रियाकी सिद्धिमें उपयोगिनी (उपकारी) क्रिया उपरद=पदके समीपमें रहे, तब धातुसे भविष्य अर्थमें तुमुन् तथा ण्वुल्प्रत्यय हो (तुम्) प्रत्यय मान्त होनेसे 'कृन्मेजन्तः, सूत्रसे अव्ययसंज्ञक) (अव्ययकृतो भावे) वातिकसे भाव अर्थमें तुमुन् । ण्वुल् कर्ता अर्थमें प्रसिद्ध है । यथा—कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्ण भगवान्को देखने जाता है । कृष्णकर्मको दर्शनानुकूलगमनानुकूलव्यापारः । मुख्यदर्शन क्रियाके लिए गमनक क्रिया हो रही है । अतः दर्शनधातुसे भविष्यकालिक दर्शन क्रिया अर्थ तुमुन् । दृश् तुम् 'सृजिदृशोः' सूत्रेण ऋकारस्य अम् आगमे । दृअश् तुम्,

क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे घातोरेतो स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । ८१० काल - समय - वेलासु तुमुन् ३ । ३ । १६७ । कालार्थेपूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । १ भावे ३ । ३ । १८ । सिद्धावस्थान्ने घात्वर्थे वाच्ये घातोर्घञ् । पाकः । २ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ । कर्तृ-भिन्ने कारके घञ् स्यात् । ३ घञि च भावकरणयोः ६ । ४ । २७ । रञ्जेनलोपः स्यात् ।

ऋस्थाने यण्, सकारस्य व्रश्चन्नश्जेति पत्वे तकारस्य ष्टुत्वे । दर्शनाय इति द्रष्टुं कृष्णं दर्शको याति । कृष्णकर्मकमविष्यकालिकदर्शनानुकूलं यमनम् । द्रष्टयति इति दर्शकः (कृष्णको देखेगा इसलिये जाता है) कृष्णकर्मकमविष्यकालिक दर्शनार्थं गन्ता दृश् घातोः भविष्यकालिक-दर्शनं क्रिया अर्थे कर्तरि ष्णुल् । दृश् वु । युवोरनाकौ, वृस्थाने अक् । ऋस्थाने, अरुणोः कुदन्तत्वात् स्वादिकार्ये । दर्शकः । यहौ कुदन्तके योगमें पष्ठी प्राप्त थी (अकेनोर्भविष्यदाद्यमर्णयोः) भविष्यकालिक अक्षरे हो, तब पष्ठी नहीं होती । जलं पातुं याति, भोक्तुं याति । गन्तुं यतते ।

(८५०) काल समय और वेला यद्यपि तीनों सामानार्थक हैं, तथापि काल ईश्वरका, समय जीवका, वेला कार्यका, सूचक है । इन शब्दोंके समीपमें किसी भी धातुसे तुमुन् = तुम् प्रत्यय हो तीनोंकालवाची होनेसे कालार्थेपु कहा भोक्तुं कालः गन्तु समयः शयितुं वेला । कालादि अर्थे उपपद-समीपमें रहते भुज्, गम्, शीष् धातुसे भविष्यकालिके भावे अर्थे तुमुन् (मान्त अव्यय) लघूपधगुणे, चोः कृत्वे चत्वे भोक्तुम् । भावः क्रिया, सा द्विविधा । साध्या (धातुवाच्या) सिद्धा (प्रत्ययवाच्या) जिस क्रिया से सुग्रादि विभक्ति आवे उसे सिद्धा कहते हैं । जबक्रिया सिद्धा अवस्थाको प्राप्त हो, लिङ्गसंख्या अन्वयके योग्य हो, ऐसा घात्वर्थे भाव (क्रिया) वाच्य हो, तब धातुसे घञ्-अ हो यह भाव (क्रिया) प्रत्ययका अर्थ होनेसे द्रव्यरूपा है । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् (कुदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते) कृत्प्रत्ययसे उक्त क्रिया द्रव्य=कारकके सदृश प्रकाश देती है । लिङ्गवचनके योग्य हो गया । घञ् प्रत्ययान्त पुलिङ्ग होते हैं । यथा—पचनं विविलस्यनुकूलीकरणं पाकः । पाकक्रिया । पचधातोर्भावे घञ्, उपधाद्धिः (चजोः कुघिण्यतोः चकारस्य कुत्वेन कः पाक इति । प्रा० सं० स्वादिकार्ये । पच और घञ् दोनों क्रियाओं का अभेद सम्बन्ध लिङ्गसंख्याके अन्वय योग्य प्रत्ययार्थ प्रधान कारक है । (२) अकर्तरि कर्ता कारकसे भिन्न (किन्तु) कर्ताके सदृश द्वितीया तृतीया आदिकारक अर्थ होना ही तब धातुसे घञ् हो इसके पहलेका घञ् भावार्थक था ।

(३) भाव और करण अर्थमें हुए घञ् के परे रहते रञ्ज धातुके न का लोप

रागः । अनयोः किम्—रज्यस्यस्मिन्निति रङ्गः । ४ निवास चिति-शरीरोप-
समाधानेष्वेव कः ३ । ३ । ४१ । एषु चिनोतेर्घञ् आदेशच ककारः ।
उपसमाधानं=राशीकरणम् । निकायः । कायः । गोमयनिकायः ।

८५५ एरच् ३ । ३ । ५६ । इवणन्तादच् । चयः । जयः । ६ ऋदोरप्

हो । रज्जनं रागः रंगना । रज्जति रज्यते वा अनेनति रागः (रङ्गनेका साधन)
रज्जनं रागः इत्यत्र रज्जधातोः भावे घञ् रज्यते अनेन रागः इत्यत्र अकर्तरि च
कारके संज्ञा अर्थे भावे करणे च घञ् प्रत्ययपरे, नकारस्य लोपे उपधायाः वृद्धिः कुत्वं
रागः । रज्जरागे इति धातुः । अनयोः किम् ? भाव और करण अर्थमें घञ् प्रत्यय-
परे नकार लोप क्यों कहा ? इसलिए कि अधिकरण अर्थमें घञ्परे नकारलोप न हो ।
अनः रज्यस्यस्मिन्निति रङ्गः । आनन्दित हों लोग जिसमें नाट्यशाला । रज्जधातोः
अकर्तरिच कारके संज्ञायामिति करणे घञ् । अत्र न लोपो न भवति । चजोः कुत्वे
गकारे अनुस्वारपरसवर्ण ।

(४) निवास चिति (चिता अग्नित्यल) उपसमाधान = राशीकरण ढेर
लगाने अर्थमें चि धातुसे घञ् हो आदेशच कः = आदिबर्णोंको क हो । निकाय ।
निचीयन्ते उच्यन्ते मनुष्याः अस्मिन्निति (जिसमें प्राणी रहे, इकट्ठेहों वास करें)
निपूर्वक चिधातोः निवासे अर्थे घञ् आदि चस्थाने कः नि, कि, अ । अचोणिति
वृद्धिः आयादेशे, स्वादिकार्ये निकायः । निवासः । कायो देहः (क्लीबपुंसोः)
चीयन्तेऽस्थ्यादिकम् अस्मिन्निति कायः शरीरं (जिसमें हड्डी मांस, मज्जा, इकट्ठे
हो) चिधातोः घञ् आदिकार्ये । गोमयानि (गोबर इत्यादि) निचीयन्ते इकट्ठे
किये जाय । वह गोबरका ढेर घूर आदि । चिधातोः उपसमाधाने राशीकरणे अर्थे
घञ् गोमयनिकायः ।

(८५५) एः = इवणन्तात् । धातोः अच् यह अच् घञ्का बाधक है । चयनम्
एकत्रीकरणं चयः । चयनक्रिया । चैत्रेण पुष्पाणां चयः, चैत्रसे फूलोंकी ढेर लगी ।
इवणन्त चिधातुमे घञ् हुआ । गुणे, अयादेशे, चयः जयनं जयः । चैत्रेण विश्वेषां
जयः त्रिधातोः भावे अच् चयः समूहे प्राकारे मूलबन्धे समाहृतो ।

(६) ऋदोः = दीर्घ ऋकारान्त और उकारान्त धातुओंसे भाव अर्थमें अप्
हो । अप्रत्ययेऽपि घञापवादः घञजपाः पुंसि । घञ् अच् अप् पुलिङ्गमें हों । इनमें
अनुबन्धकृत भेद है । यथा—बलिहस्तांशवः कराः (अमरः । करणं करः विखेरना
या हाथ (करो यर्षोपले रश्मी पाणी प्रत्यायशुण्डयोः) विशेषार्थक कृधातोः अप्
गुणे करः । निगरणं (गलबिलाघः करणं गरः, लीलना निगरणार्थक गृधातोः ।
यवनं मिश्रणं अमिश्रणं च यवः मिश्राना । सवनं लवः । छेदन, लवन, लेख, अंश,
लवोऽग्निघातो लवने इत्यमरः । यदो धाम्ये अपृथक्कृतो । कृपकेण क्षेत्राणां लवः

३।३।५७। ऋदन्तादुवर्णाः तादप् स्यात् । करः । गरः । यवः । लवः ।
स्तवः । पवः । (घञर्थे कविधानम्) प्रस्थः । विघ्नः । ७ डिवतः क्विन्नः
३।३।८८। ८ कत्रेर्मम् नित्यम् ३।३।२०।

क्विन्नप्रत्ययान्तान्मप् निवृत्तेऽर्थे । पाकेन निवृत्तं-पक्विन्नमम् । डुवप्
उत्त्रिमम् । ९ द्वितोऽथुच् ३।३।८९। टुवेपृ कम्पने । वेपथुः । ८६०
यज याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ् ३।३।९०। यजः । याच्ना । यत्नः ।

छात्रेण गुरोः स्तत्रः । स्तुतिः स्त्रोत्रं, चायुना पवः पवित्रीकरणम् । (घञर्थे क
विधानम्) घञ् प्रत्ययके अर्थमें 'क' का भी विधान है (क) इत्का फल गुणनिपेध
प्रस्थः (पसेरी) प्रतिष्ठन्ति धान्यानि अस्मिन् । परिमाणविशेष । गाड़ = जमीनमें
अन्न रखनेकी जगह । अथवा प्रतिष्ठन्ते जनाः यस्मिन् इति प्रस्थः, पर्वतशिखरः ।
प्रपूर्वकस्याधातोः अधिकरणे अर्थे क (क् इत्) । (आतोलोप इट्च) इति आलोपे
प्रस्थः । काम्यो देहः क्लीबपुपयोः । विघ्नः विशेषेण हन्यन्ते कार्यणि अनेन ।
अथवा विघ्नन्ति मनांसि यस्मिन् । विपूर्वक हन्धातोः अधिकरणे क प्रत्यये 'गमहन-
इति उपधायाः अकारलोपे, 'होहन्तेः' इति कुत्वे स्वादिसम्बन्धिकायै । विघ्नः ।

(७) डिवतः = डू अनुबन्ध इत् होनेपर घातुसे क्विन्न प्रत्यय हो । (८)
क्विन्नप्रत्ययान्ते शब्दसे 'मप्' प्रत्यय हो, निवृत्त = सिद्ध अर्थ हो तो । यथा—पाकेन
(पाकक्रियया निवृत्तं = सिद्धं पक्विन्नमम् । पकानेसे सिद्धवस्तु । डुपचप्—अनु
बन्धलोपे पच्धातोः डिवतः क्विन्न प्रत्यये, चकारस्य कुत्वेन कः पक्विन्न = पाक
क्रियया सिद्धे अर्थे मप् । पक्विन्नमं क्षेत्रम् । लाभेन निवृत्तं ।

लब्धिप्रमं भवनम् । डुवप् डु इत्संज्ञक वप् धातोः क्विन्न । वापेन निवृत्तमित्यर्थे
'मप्' बोधेकी क्रियासे सिद्ध वस्तु सेत । वविस्वपि यजादीनामिति सम्प्रसारणे ।
उत्त्रिमम् (६) द्वितो (टु इत् हो उस धातु से) अथुच् हो, भाव अर्थ में ।
वेपनं कम्पनमिति वेपथुः-कापना वेप् धातु से अथुच् । स्वादिकार्ये । जिन धातुओं
में टु इत् हो, उन सभी से अथुन् हो (टुओश्चि) इवयथुः । सूजन । नन्दथुः
(टुनदि) आनन्दवृद्धिः इत्यादि (८६०) पूजा सङ्गति, दान अर्थ में यज,
भिक्षार्थक याच, याच्नायां । प्रयत्नार्थक यत्, गत्यर्थक विच्, जीप्तार्थक प्रच्छ,
रक्षणार्थक रक्ष, इन धातुओं से भाव आदि अर्थ में नङ् हो । यजनं यजः देवपूजनं
सङ्गति करणम् दानञ्च । यजते स्वर्गफलं लभते अनेनेति इति यजः इज्यन्ते देवाः
अस्मिन्निति यजः । हवन पूजन भजन के अनुकूल क्रियावाचक यज् धातोः यजयाच'
सूत्रेण भावे, करणे, अधिकरणे वा नङ् प्रत्यये नस्य श्चुत्वेन यः यजोर्जः याचनं
याच्ना । भिक्षा । याच् धातोः नङ् श्चुत्वे, स्त्रीधर्मं विवधायां टाप् याच्ना । यत्नं

विश्नः । प्रश्नः । रक्षणः । १ स्वपो नन् १ । ३ । ९१ । स्वप्नः । २ उपसर्गं
घोः किः ३ । ३ । ९२ । प्रधिः । उपधिः । ३ स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४ ।
स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः । (ऋत्वादिभ्यः
क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) तेन नत्वम् । कीर्णः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ।
(सम्पदादिभ्यः क्तिप्) सम्पत् । विपत् । आपत् । क्तिन्नपीण्यते । सम्पत्तिः ।

प्रत्ययकरणं यत्नः । विश्नः, विध्वग्नमनशीलः सूर्यः विच्छ धातोः नङ् 'च्छवोः'
इति छ स्थाने शकृते रूपम् । मोघा याच्ञावरमधिगुणे नाघमे लट्प्रकामा ।
पृच्छधातोः नङ् छ स्थाने (ण) प्रश्नः । पृच्छा जिज्ञासा । यत्नेकृते च नहि
सिध्यतिकोऽत्र दोषः । रक्षणः रक्षधातोः नङ् रषाभ्यामिति णत्वे (१) शयनार्थक
स्वप् धातु से नन् = न प्रत्यय हो । नित् से अनुदात्त स्वप्नं, शयनं स्वप्नः शयन,
सपना नौद (२) उपसर्ग पूर्वक घूसंज्ञक धातु से कि प्रत्यय हो, (क इत्)
दा हर या घ्रा ह्रा से 'कि' । पुलिङ्गप्रधानं चक्रस्य परिधिः नाभिः, प्रधिः ।
प्रपूर्वक घूमंज्ञक धाधातोः कि (क इत्) आलोपे, विभक्ति कार्ये । उपधिः
'रथचक्रम् । 'उप' धा धातोः कि आलोपे । उपधानम् उपधिः, दम्भः । अथवा
उपधीयते आनन्दाय आश्रीयते यः स उपधिः तक्रिया । मसनन्द । प्रधिः=गद्हा-
तोशक । एवं वारिधिः तोयधिः, जलधिः, समुद्रः । विधिः व्याधिः=शरीर रोग ।
आधिः=मानसरोरोग । समाधिः एकाग्रता सन्धिः=जोड़ । अभिसन्धिः = आशयः ।
कि प्रत्यायान्त सभी पुलिङ्ग प्रसिद्ध हैं (३) स्त्रीलिङ्ग हो, भाव (क्रिया) अर्थ हो,
तब क्तिन् हो । स्त्रियांके अधिकार में किसी भी प्रत्यय से बने शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं ।
घञ् का वाचक । करणं कृतिः क्रिया रचना, कविकर्म । कृधातोः स्त्रियां भावे
क्तिन्, विभक्ति कार्ये । मति शब्दवत् रूपं चलति । स्तवनं स्तुतिः । स्तूपते अनया ।
स्तुधातोः क्तिन्=ति (वा०) ऋकारान्त त्वादिगणपठित धातुओंसे क्तिन् प्रत्यय
निष्ठा के समान हो । जिसका फल, त को (न) होना । कीर्णः=विखेरना ।
कृधातोः क्तिन् 'ऋत् इद् धातोः' ऋस्थाने इर 'हलिचेति' दीर्घे वातिकेन निष्ठावद्भावे
तस्थाने नः । विक्षेपः । लवनं लूनिः कटाई, लयाई, लू धातोः क्तिन् निष्ठातस्य
नः लूनिः, छेदनम् । धवनं धूनिः कम्पन, धुनना, पवनं पूनिः पवित्रता । क्तिन्
निष्ठा तस्य नः वा०) सम्पदादि=सम् वि, आ पूर्वक पदधातु से भाव में क्विप्
हो, सम्पदनं सम्पद्यते अनया) इति सम्पत् सम्पत्तिः सम्पूर्वक पदधातोः क्विप्
सर्वापहारलोपे विभक्तिकार्ये, अवसाने चत्वे । विपदनं, विपद्यते अनया विपत्तिः
विपत् दुष्ट में पड़ जाना । आपद्यते विपत्तिः या लाभ में पड़ जाना आपत् पतने
अर्थे पत् धातुः (उजटा अर्थः) आफ्त सम्पदादि से क्तिन्प्रत्यय भी इध्यते=इष्ट
है । चत्वे, सम्पत्तिः सुखं, विपत्तिः=दुःखम् । आपत्तिः=लाभ या आफ्त (४)

विपत्तिः । आपत्तिः । ४ ऊति-यूति-जूति-साति-हेति-कीर्तयश्च ३ । ३ । ९७ ।
एते निपात्यन्ते ।

८६५ ज्वर त्वर स्त्रिव्यवि मवामुपघायाश्च ६ । ४ । २० । एषामुप-
घावकारयोरुद् अनुनासिके क्री झलादी विडति च । अतः क्विप् । जूः ।
तूः । स्रूः । ऊः । मूः । ६ इच्छा ३ । ३ । १०१ । इपेनिपातोऽयम् । ७ अ
प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः
स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या । ८ गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ । गुरुमतो
हलन्तात् स्त्रियामप्रत्ययः स्यात् । ईहा । ९ प्यासश्चन्यो युच् ३ । ३ । १०७ ।

ऊति यूति आदि निपातन से सिद्ध हो । ऊतिः अवनं रक्षणम् । अव-धातोः कितन्,
वकारस्य ऊठ, दीर्घे, स्वादिकार्ये । यवनं यूतिः सानं सातिः । अन्तकर्म । हयनं
हृन्पते अनया वेति हेतिः । कीर्यते अनया कीर्तिः जिससे शत्रु विखर जाय । ये सभी
शब्द निपातन से सिद्ध हैं ।

ज्वर, रोगे, त्वर सम्भ्रमे, स्त्रिव गतिशोपणयोः अव-रक्षणे, मव-बन्धने, धातुओंके
य को ऊठ हो, अनुनासिक क्वि भनादिकिति छिति परे । अतः इस सूत्रके निपातनसे
धातुओंसे क्विप् सिद्ध है । ज्वरणं जूः । रोगः । ज्वरधातोः सम्पदादिभ्यः क्विप्
सर्वापहारलोपे क्विपरे उपधायाः यकारस्य ऊकार 'जूर्' विभक्तिकार्ये जूः जूरी
जूरः । त्वरणं सम्भ्रमणं तूः शीघ्र शीघ्रता त्वर् से क्विप् ऊद् आदि । शीघ्रकारी,
रुग्ण, स्त्रिवणं स्रूः (शोषक, गन्ता) स्रुवी, स्रुवः । अवतीति ऊः रक्षकः ।
ऊवी ऊवः । मवति मूः बन्धकः-बाधने वाला । मूः मूवी मूवः (६) इप् धातुसे
न निपातनसे ही । देवदत्तेन पुत्रस्य प्यणभिच्छा । इप् धातोः शप्रत्यये (शहत्)
सार्वधातुकसंज्ञा इपुगमियमां छः इति पस्थाने छः तुक्, श्चुत्वं टाप् इच्छा ।
भावेप्रत्ययः । (७) प्रत्ययात् = प्रत्ययान्त धातुसे स्त्रीलिङ्ग अर्थमें अप्रत्यय हो ।
चिकीर्षा । चिकीर्षणं (कर्तुम् इच्छा) सन् प्रत्ययान्त चिकीर्षे धातोः अप्रत्ययात्
सूत्रेण स्त्रियां भावे अर्थे अप्रत्यये । चिकीर्षे अ अतो लोरः टाप् । आत्मनः पुत्रस्य
इच्छा । पुत्रकाम्या काम्यक् प्रत्ययान्त पुत्रकाम्यसे अ प्रत्यय टाप् । (८) गुरुमान्
हलन्त धातुसे स्त्रीलिङ्गमें भावार्थे अप्रत्ययः । ईहा ईहनं चेष्टा । चेष्टार्थक ईह
धातो गुरुमान् हलन्त देवकर अप्रत्यय टाप् इहा, इच्छा, कांक्षा, स्पृहा, वृद्ध,
वाञ्छा लिप्ता, मनोरथः (९) प्यन्त आम् श्च इन धातुओंमें युच्-गुप्रत्यय हो,
यह युच् अका बाधक है । कारणा, तीव्र वेदना, अथवा कुम्भकारः घटान् करोति
इति कुम्भकारेण घटानां कारणा प्यन्तकारि-धातोः प्यासश्चन्यो युच् इति
युच्प्रत्यये, गु स्थाने गुरोर्नाही इति अन आदेशे, कारि, अन गेरनिट् णिलोपे, टाप् ।
कुनालसे घटोंका निर्माण, विशेषज्ञोंसे भवनका निर्माण, कारणा । रावणः सीत-

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा ।

८३० नपुंसके भावे क्तः ३ । ३ । ११४ । १ ल्युट् च ३ । ३ । ११५ ।
 हुसितम् । हृषचम् । २ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३ ३ । ११८ । ३ छादे-
 र्घेऽद्युपसर्गस्य ६ । ४ । ९६ । द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे ।
 दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नत्याकरः । ४ अवे-तृस्त्रो-
 र्घञ् ३ । ३ । १२० । अवतारः कूपादेः । अवस्तारो = जवनिका ।

८७५ हलश्च ३ । ३ । १२१ । हलन्ताद् घञ् । घापवादः । रमन्ते
 योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । ६

हरति । रावणेन मारीचः सीतां हारयति । इति रावणेन सीतायाः हारणा ।
 हारिधातोः युच् (अन) णिलोपे टाप् । हटाना । धारणा, विवाहना, वरः
 कन्यां विवहति दाता वरेण कन्यां विवाहयति इति वरेण कन्यायाः विवाहना,
 आसना, श्रन्थना ।

(८७०) नपुंसक लिङ्गमें कुछ भावार्थक क्त प्रत्यय हों । जो व्यक्त किये जा
 रहे हैं । (१) नपुंसकभाव अर्थमें ल्युट् प्रत्यय भी हो, सा जहास इति तथा
 हुसितं । हँसना । हस् धातोः क्त, इट् नपुंसकलिङ्गे । पक्षे ल्युट् = यु, अन आदेशे,
 हुसनं चैत्रस्य : क्तो ल्युट् नपुंसके भावे स्त्रियां वितन्नादयो यतः अतो घञजपा
 पुंसि परिशेषादिति स्थितिः । (२) पुलिङ्ग संज्ञाअर्थमें प्रायः (बहुधा, अधिकतर),
 घ - अप्रत्यय (३) दो उपसर्गसे अधिक उपसर्गसे हीन छकारादि धातुको ह्रस्व
 हो, घ प्रत्यय परे । दन्ताः आच्छाद्यन्ते (दाँत टूटके जायें जिससे वह दन्तच्छदः
 (ओष्ठः) । दन्तपूर्वकृच्छादि धातोः, संज्ञा अर्थे अप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, णिलोपे
 (छादेर्घे) इति आकारस्य ह्रस्वे । दाँतका आवरण । आकुर्वन्ति (जिसमें सभी
 लोग मिलकर सामूहिक काम करे वह) आकरः (खान) । आकु धातोः अधिकरणे
 घ, गुणे, विभक्तिकार्ये, घ प्रत्ययान्तः पुलिङ्गः आकुयन्ते उत्पाद्यन्ते रत्नानि
 अस्मिन्निति आकरः समुद्रः (४) अवपूर्वक तृ धातुसे अधिकरणे घञ् । अवतरन्ति
 जनाः यस्मिन्निति अवतारः (सीढ़ी) अथवा कूपात् जलम् अवतरन्ति भवन्ति
 अस्मिन् (क्यारी) जिसमें जल गिरें । अवपूर्वक स्तृधातोः घञ् (अ) अधिकरणे
 अर्थे । अवस्तारः । अवस्तीर्यन्ते जनाः यस्यां (छोलवारी, पर्दा, प्राकार) ।

८७५ हलन्तधातुसे कारक अर्थमें घञ् प्रत्यय हो धको वाधकर । रमन्ते क्रीडन्ते
 रमण करते हैं योगिजन जिसमें, इति विशदे रमत्रातोः हलश्च सूत्रेण अधिकरणे
 घञ् = अ । उपप्रावृद्धिः । रामः । परब्रह्म परमात्मा, आनन्दका आश्रय ।
 अपमृज्यन्ते दूरोक्यन्ते व्याधयः येन अपामार्गः चिचिदा, औपधि विशेष । अपपूर्वक
 मृज्यधातोः करणे घञ्, चञोः 'कृधिष्यतो' इति कुत्वे, वृद्धि, उपसर्गस्य घञ्नुव्ये

ईषद्स्सुपु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् ३। ३। १२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् (७७०) तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छे-दुष्करः कटो भवता। अकृच्छे-ईपत्करः। सुकरः। ७ आतो युच् १। ३। १२८। खलोऽपवादः ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपावः। ८ अलं-खत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३। ४। १८। प्रतिषेधार्थयोरलं-खत्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति

बहुलमिति दीर्घे (६) ईषद् (अल्प) दुम् (दुःख) सु (सलतासे) कृच्छु= दुःखसाध्य, अकृच्छ=कुछसाध्य, इस अर्थ में इषद् दुःख, सु शब्दके उपपद रहते वे दुःख (या) सुख अर्थ हो तब धातुओं से खल्= (अ) प्रत्यय, तयोरेव भावकर्म अर्थमें ही हो। करण और अधिकरण अर्थ निवृत्त हो गये। भवान् कटं करोति। इत्यर्थे दुम् पूर्वकृधातोः उक्तसूत्रेण खल्=(अ) कर्मणि अर्थे, गुणे, विभक्तिकार्ये पत्ये। कर्ता। कर्तामें तृतीया भवता कटः दुष्करः। आपसे चटाईका बनना कठिन है। अकृच्छ=कठिनाईका अभाव, ईपत्पूर्वक कृधातो कर्मणिअर्थे खल् ईपत् कृ-अ गुणे स्वादिकार्ये ईपत्करः। सरलतासे करने योग्य है। ईपत्कर्तुं शक्यः। ईपत्क्रियते। दुत्तेन कर्तुं शक्यः दुष्क्रियते इति दुष्करः। सुखेन क्रियते, कर्तुं शक्यः इति सुकरः। सुखसे करने योग्य। अथसरले अर्थे कर्मणि खल्। कृद्योगे पण्डो प्राप्ता, तत्र नलोरेति खल्ययोगे निषेधे। उक्ते कर्मणि प्रपमा। अनुक्ते कर्तरि तृतीया। अल्पार्थे खल्। दुःखसुखार्थे खल्। (७) आकारान्त धातुसे इषद्, दुस्, सुके योगमें युच्= यु) प्रत्यय ही। च इत् युस्थाने (अन) खल्को वाधकर, भवान्, सोमं (सोमरसं) पिबति। (आप सोमरस पीते हैं) इत्यर्थे ईपत्पूर्वक पाधातोः ईपत् पाने अर्थे युच्, युस्थाने युवोरनाकी इति अन अस्थाने अर्थे ईपत्पानः। सोमरसता आपसे थोड़ा पीना, अनुक्ते कर्तरि तृतीया। दुष्पीयते भवता सोमं तस्य पानं दुष्पानः पा युच अन। दुस् सकारस्थ इदुदुषस्थ इतिपत्ये दुष्पानः। दुःगमे पीने योग्य, सुखेन पातुं योग्यः, सुपीयते वा सुपानः। सुखमे पीने योग्य। यह क्रिया प्रत्येक आदन्त धातुसे मान्य है। (८) प्रतिषेधयोः=निषेध अर्थवाले अलं और खलु शब्द उपपद (पूर्वमें) हो धातुसे क्त्वा प्रत्यय हो, प्राचीन आचार्यके मतमें। (क इत का फल) गुण वृद्धिनिषेध और सम्प्रसारण है। वनादि आर्धधातुकको इत् आगम हो प्राचां ग्रहणं किमर्थम् ? अव्ययकृतो-भावे सूत्रसे भाव अर्थमें क्त्वाका विधान है। उसका बाधक ल्युट् प्रत्यय (वाऽऽसकान्यायसे) विकल्पेन होगा ही। प्राचां ग्रहणं व्यर्थम्। अत आह पूर्वार्थम्। आदरार्थः। अव्ययेन=अव्ययके साथ उपपदसमास हां तब अमैव=अमकेसाथ ही हो। इति नियमात्=इस नियमसे

नियमान्नोपपदसमासः (८२७) दो ददधोः । अलं दत्त्वा । घुमास्थेतीत्वम् । पीत्वा खलु । अलंखत्वोः किम्-मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम्-अलंकारः । ९ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१ । समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।

८८० न क्त्वा सेट् १।२।१८ । सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा ।

नोपपदसमासः—उपपदसमास नहीं होता । क्त्वा, 'अम्' नहीं है । अलं दत्त्वा (मतदो) । यहाँ अलं शब्द क्रिया निषेधक है । दानक्रियाका निषेध होनेसे दा घातोः क्त्वा घूसंज्ञक दास्थाने ददआदेशे । दद + क्त्वा । चत्वे क्त्वातोमुन् इति अध्ययसंज्ञा पीत्वा खलु (मतपियो) पाघानोः पान क्रियानिषेधे अर्थे क्त्वा, कित्परे 'घुमास्था' आदिना घूसंज्ञकस्य दा इत्यस्य आकारस्य ईत्वे रूपम् । पानं मा कुरु । अलंखत्वोः किम् सूत्रमें निषेधार्थक अलं और खलुका ग्रहण क्यों ? इसलिये कि निषेधार्थक (मा) के योगमें क्त्वा न हो प्रतिषेध=अलंको निषेधार्थक क्यों कहा ? इसलिए कि अलंकारः । अलं क्रियते अनेन अत्र क्त्वा (मा) भवतु । अलं शब्द भूषणार्थकः न तु निषेधार्थकः । (६) समानः कर्ता ययोः क्रिययोः ते समानकर्तृके । तयोः । समान=एककर्तावाली दो क्रियायें होती हों, तब पूर्व कालिक क्रियावाचक धातुसे क्त्वा हो, उसे पूर्वकालिकी क्रिया कहा जाय । जिसका अर्थ करके । जाकरके खाकरके, गत्वा भुक्त्वा है । यथा—भुक्त्वा व्रजति । भोजन करके जाता है । भोजन (तृप्तिके अनूकूल क्रिया) गमन (पहुँचनेकी क्रिया) इनका कर्ता एक ही है । अतः गमनिनाम्नः संयोगजनक भुज्धातोः पूर्वकालिक क्रियाअर्थे क्त्वा । क इत् जकारस्य कुत्वे, चत्वे, रूपम् । भोजनोत्तरकालिकी व्रजन क्रिया अर्थः । द्वित्वं=सूत्रमें द्विवचनमतन्त्रम्=अविवक्षित है । इष्ट नहीं । अनेक क्रियामें भी पूर्वकालिक अर्थवाचक क्त्वा हो । यथा—भोजन, पान-करके जाता है । यहाँ भोजन, पान, गमन, तीन क्रियायें हैं, मुख्यक्रिया गमन, उसकेपूर्वमें जितनी क्रियायें हों सबसे क्त्वा । अतः भुज् और 'पा' दोनोंसे क्त्वा । भुक्त्वा, पीत्वा, गच्छति खानपानके पश्चत् गमन इति साधनार्थः ।

८८० सेट्धातुसे परे क्त्वा कित् न हो । शयित्वा=पठति शयनं कृत्वा (सोकरके) इत्यर्थे शयनार्थक शीघ्रातोः समानकर्तृकयोः सूत्रेण क्त्वा तस्य बलादि लक्षण इट् कृते गुणे, अयादेशे । अत्र कित्परे द्वितिच सूत्रेण गुणस्य निषेधशङ्का न कार्या, सेट्क्त्वा कित् न मन्यते । पूर्वकालिकी क्रियाके साथ समानकर्ता निश्चित रहता है । सेट् किम् इट् सहित्क्त्वा क्यों कहा गया । इसलिए कि कृत्वा में इट् रहित क्त्वा 'कित्' माना जाय । (१) व्युपधात्=इकार और उकार उपधामें

सेट् किम्-कृत्वा । १ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १ । २ । २६ । इवर्णोवर्णो-
पधाद्धलादेरलन्तात् परो क्त्वासनो सेटी वा कितो स्तः । द्युत्तित्वा, द्योत्तित्वा ।
लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम्-वर्तित्वा । रलः किम्-सेवित्वा । हलादेः
किम्-एपित्वा । सेट् किम्-भुक्त्वा । २ उदितो वा ७ । २ । ५६ । उदितः
परस्य क्त्वा इङ्वा । शमित्वा, शान्त्वा । देवित्वा, द्यूत्वा । दधातेहिः ।
हित्वा । ३ जहातेश्च क्त्वा ७ । ४ । ४३ । हित्वा । हाङ्स्तु-हात्वा । ४
समासेऽनञ् पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७ । ३ । ३७ । अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो

हो ऐसे हलादेः=हलादिधातु और रलन्तात्=रल् प्रत्याहारके अक्षर अन्तमें हों
ऐसे धातुसे परे इट् सहित क्त्वा और सन् प्रत्यय विकल्पसे कित् हों । क्तिफलं
गुणादि निषेध, सम्प्रसारणश्च । यथा—द्युत्तित्वा=प्रकाश करके । द्युत्तु विलीना
-विजली गायब हुई । दीप्ति अर्थक द्युतधातो, समानकर्तृक्योः पूर्वकाले अर्थ
क्त्वा । उकारोपधः हनतिः धातुः रलन्तश्च, इट्सहित क्त्वाकित् । तस्य फलं
गुणनिषेध ! द्युत्तित्वा (पक्षे गुणः । द्योत्तित्वा अगच्छत् । एवं विलेखनार्थक
लिखधातोः क्त्वादिकार्ये लेखित्वा लिखित्वा (लेखनकार्यं कृत्वा) व्युपधात्
किम् ? उकार इकार उपधामें हों ऐसा क्यों ? इसलिए कि वर्तित्वामें कित् न
हो जाय । ऋकारोपधः । गुणे कृते एकं रूपम् । रल्संज्ञाके अक्षर अन्तमें हों
ऐसा क्यों ? इसलिए कि सेवित्वा । अत्र विकल्पकित् न हो, यह वान्त है ।
रलन्त=हीं । हल् आदिमें हो ऐसा क्यों ? एपित्वा अज-दिको कित् विकल्प न
हो । गुणे सेट् किम्=इट् सहित अर्थक्यों ? इसलिए कि अनिट् क्त्वाको कित्
विकल्प न हो । भूत्वा अनिट् है । (२) उदित धातुओंसे परे क्त्वाको विकल्प
इट् हो । यथा—उपसमनार्थक क्षमधातोः पूर्वकाले अर्थ क्त्वा । उदितो वा सूत्रेण
इट् विकल्पे क्षमित्वा, पक्षे । 'अनुनासिकस्य विवर्णोः' इति दीर्घे, मकारस्य
(नश्चा) इति अनुस्वारे परसवर्णे शान्त्वा भोजनं कुरु । देवित्वा—क्रीडा,
विजिगीषा आदिअर्थे (उकार इट्) दिवधातोः क्त्वा, इट् विकल्पे, गुणे रूपम् ।
सेट् क्त्वा, किन् न भवति । पक्षे चञ्च्रोः शूड इति 'व स्थाने (ऊट्) इकारस्य यण्
द्युत्वा=विजयी भविष्यामि । हित्वा धारणं कृत्वा, धारणार्थक धाधातोः क्त्वा
धास्थाने दधातेहि 'हि' आदेशे 'हित्वा' रूपम् । (३) ओहाक् हाधातुको भी
(हि) आदेश हो क्त्वापरे, त्यागार्थक हि धातोः पूर्वकालिक कार्यार्थे क्त्वा जहातेश्च
सूत्रेण हास्थाने हि आदेशे हित्वा (त्यागकर) गतः । हाङ्स्तु=(ओहाङ्),
गत्यर्थक हाधातोः क्त्वा, हात्वा भवति (गत्वा) हि आदेशो न । त्यागार्थक धातुसे
(हि) होता है ।

(४) अव्ययपूर्वपद हो तथा नञ्समास न हो, तब धातु से परे क्त्वा को

त्यबादेशः स्यात् । तुक्, प्रकृत्य । अनञ् किम्-अकृत्वा ।

८८५ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ । आक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च । ६ नित्य-वीप्सयोः ८ । ३ । ४ । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु कृदन्तेषु । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा । स्मृत्वा । पायं पायम् । भोजं भोजम् । श्रावं श्रावम् । ७ अन्यथैवं-कथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३ । ४ । २७ । एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृज् । व्यर्थत्वात्

ल्यप् हो (ल् प इत्) प्रकृत्य (पूरा करके) प्रकृत्वा अव्ययपूर्वक प्र, उसका कुणति प्रादयः से क्त्वाप्रत्ययान्त कृत्वा के साथ समासे, ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् आगमे सर्वं प्रकृत्य विरमामि । अनञ्ग्रहण क्यों किया ? इसलिये कि नञ्समासे क्त्वा को ल्यप् न हो । यथा—अकृत्वा गच्छामि अत्र नञ् समासो अस्ति ल्यप् न भवति (८८५) आभीक्ष्ण्ये—क्रिया की बारम्बार आवृत्ति कहनी हो तो क्त्वा के विषय में णमुल्=भम् प्रत्यय हो, क्त्वा भी । यह मान्ते अव्यय है (६) नित्या च वीप्सा च तयोः क्रिया की निरन्तरता या वीप्सा आवृत्ति—निरन्तर होना । आभीक्ष्ण्यम्=क्रिया की आवृत्ति (निरन्तर होना) केवल तिङन्त और अव्यय संज्ञक कृदन्त की क्रिया में जाने । यथा—स्मारं (बारम्बार स्मरण चिन्तन, ध्यान करके शिव को नमस्कार करता है । मुख्य क्रिया नमस्कार, उसका पूर्वकालिक स्मरण जननी क्रिया, उसकी निरन्तरता, अनेक बार होना, पूर्व कालिक क्रिया अर्थ में णमुल्=भम् स्मृधातु से हुआ । अचोणिति ऋस्थाने वृद्धिः, स्मारं पक्षे क्त्वा, स्मृत्वा ब्रवीमि । नित्यवीप्सयोः इति क्रियायाः आवृत्तिविषये द्वित्वम् । पायं पायं क्रिया की निरन्तरता अनेक बार होना अर्थ में पानार्थक रक्षणार्थक पाघातोः रक्षण या पान क्रिया का निरन्तर होने का प्रकाशक णमुल् । पा भम् । आतोयुङ् बिष् कृतो इति युक् (य) द्वित्वं पायम्पायं जीवति । भोजम्भोजं=खाता हुआ लगातार । भुज् धातोः णमुल् द्वित्वे, श्रावं श्रावं श्रवण क्रिया को निरन्तरता, लगातार सुनना श्रु धातोः णमुल्, वृद्धिः (आवादेशे, द्वित्वे, श्रावं श्राव कण्ठस्थी कृतम्, पीत्वा भुक्त्वा श्रुत्वा ।

(६) अन्यथा एवं कथम् इत्यम्, इनके पूर्व पद रहते कृ धातु से णमुल् प्रत्यय हो । यदि कृ से कारं प्रयोग सिद्ध हो उसका प्रयोग भी हो । बिना कृ-के भी क्रिया सिद्ध हो । इसलिये (कृ) के व्यर्थत्वात् = व्यर्थ, अनावश्यक, होने से वह प्रयोगके अनर्थ (अयोग्य) हो । अन्यथा कारम्-अन्य प्रकार से दूसरे तरीके से खाता है । एवं कारम्=इस प्रकार । इत्वं कारम्=इस शैली से । यहाँ पूर्वपद रहते कृ धातु से णमुल्, णिति परे अच् स्थाने वृद्धिः । यहाँ (कारं) का प्रयोग

प्रयोगानहं इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवकारम् । कथंकारम् । इत्यंकारं भुङ्क्ते । सिद्धेति किम्-शिरोऽन्यथा । कृत्वा भुङ्क्ते ।

इत्युत्तरकृदन्तम् ।

अथ विभक्त्यर्थाः

८८८ प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचन-मात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ । १

न भी हो तो कोई क्षति नहीं । अन्यथा इत्थं एवं भी होते हैं इसलिये सिद्धः=कृधातु से सिद्ध (कारं) का अप्रयोग रहने पर (वही अर्थ होने से) ण्युल् । सिद्धेति किम् ? कृ का सिद्ध प्रयोग (कारं के बिना भी इष्ट अर्थ निकले, ऐसा क्यों कहा ? शिर को घुमाकर साता है । अन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते यहाँ ण्युल् नहीं हुआ । क्योंकि यहाँ कृ व्यर्थ नहीं है इसलिये उसका कर्म शिरः हो सका ।

॥ इति प्राभाकरी टीकायामुत्तरकृदन्तं समाप्तम् ॥

क्रियान्वयी कारकोंमें कर्ताकारकका प्रकाशक (बोधक) सु ओ जस् इति प्रथमाका अर्थ (८) प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गश्च परिमाणश्च, वचनश्च तानि प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि, तानि एवमात्रं, तस्मिन्, प्राति-मात्रे अर्थे प्रथमा । यहाँ एव शब्द अवधारण दृढनिश्चय, मर्यादा अर्थमें प्रयुक्त है । द्वन्द्वान्ते-श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते द्वन्द्वसमास के अन्तमें, सुना गया (मात्र) शब्द प्रत्येकके साथ जुड़ता है । अतः प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे, वचनमात्रेऽर्थे (प्रातिपदिकके अर्थमें लिङ्ग, परिमाण वचनमात्र अर्थमें प्रथमा विभक्ति हो । वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानं : कारणम् । पदोंके अर्थज्ञान होनेपर ही सूत्रके वाक्यार्थ का ज्ञान होगा । अतः नियत = व्यापकरूपसे, उपस्थिति = ज्ञान हो जिस अर्थका वही प्रातिपदिकार्थ है । जैसे—राम शब्दमें, राम 'रामत्व, पुलिङ्ग-पुंस्त्व मर्यादा अर्थका नियत (व्यापक) जहाँ-जहाँ राम शब्द रहे वही-वहाँ ये अर्थ उपस्थित रहें । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते सति यस्यार्थस्य नियमेव (व्यापकरूपेण) भानं (ज्ञानम्) भवति स प्रातिपदिकार्थः । जिस शब्दके उच्चारणसे जो अर्थ सर्वत्र व्यापकरूपसे समझमें आवे वही अर्थ प्रातिपदिकार्थः । उसीमें प्रथमा हो । शङ्का यद्यपि जाति, व्यक्ति

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् ।

लिङ्गसङ्ख्याकारक ये पांच प्रातिपदिकके अर्थ प्रसिद्ध हैं । नियतोपस्थितिकः अर्थ कैसे ? यदि उक्त अर्थ ही प्रातिपदिकार्थ होंगे तब लिङ्ग, वचन (सङ्ख्या) ग्रहण व्यर्थ हो जायेंगे । क्योंकि वे भी प्रातिपदिकार्थमें गतार्थ हैं । लिङ्ग व्यर्थ होकर नियम घोषित करता है कि जो अर्थ सभी देशकालमें अतन्दिग्ग एकरस उपस्थित रहें वही प्रातिपदिकार्थ माने जाय । नियतोपस्थितिकः प्रा० । जाति व्यक्ति अर्थ नियत = व्यापक है लिङ्ग आदि कहीं अनियत भी हैं । वे प्रातिपदिकार्थ नहीं हो सकते । अतः सूत्रमें लिङ्गका पढ़ा जाना उचित है । वह (अनियतलिङ्गमें प्रथमा हो) ऐसा कहेगा । प्रातिपदिकार्थमात्रकी उपस्थिति है । सूत्रमें मात्रशब्दका प्रत्येकके साथ योगः = सम्बन्धः है । प्रातिपदिकार्थमात्रे (जाति व्यक्ति) लिङ्ग वचन मात्र मर्यादित अर्थ कहनेके लिए प्रथमा हो । लिङ्गमत्रे प्रथमा । एक ही शब्दमें अनेक लिङ्ग भी हैं । यहाँ लिङ्गमात्रका आधिन्य माना जायेगा । परिमाण मात्र सङ्ख्यामात्र अर्थमें प्रथमा हो । प्रातिपदिकार्थ = जिस अर्थका व्यापकरूपसे ज्ञान हो उस अर्थको कहनेके लिए प्रथमा हो । शब्द तीन प्रकारके हैं । १—अलिङ्ग २—नियतलिङ्ग, ३—अनियतलिङ्ग । १—अलिङ्ग—यथा—उच्चैः । इस अव्ययशब्दका उच्चैः (अधिकरण = ऊँचास्थान नीचैः अधो अधिकरण (नीचा स्थान) ऊँचा नीचा अर्थबोधकप्रातिपदिकार्थलिङ्गरहित व्यापक है । अतः प्रथमा । २—नियतलिङ्ग । जिस शब्दमें जाति व्यक्तिके साथ लिङ्गनियत (व्यापक) किसी कालमें अन्तर न पड़े वह नियतलिङ्ग है । यथा—कृष्ण शब्दमें कृष्ण-व्यक्ति, कृष्णत्व गुण, पुलिङ्ग (पुंस्त्व) वामुदेवके पुत्र (वामुदेव) व्यक्तित्वानक शब्दमें ये अर्थ सभी देशकालमें सर्वत्र स्थायी निश्चित हैं वहीं प्रातिपदिकार्थ प्रथमा । कालः गुणवाचक कृष्ण शब्द अनियत लिङ्ग है । यथा—कृष्णः सर्पः कृष्णा शाटी, कृष्णं वस्त्रम् । यह नियतलिङ्ग न होनेसे प्रा० का उदाहरण नहीं होगा । वामुदेव अर्थवाला कृष्ण शब्द ही उदाहरण है । 'कर्पति भक्तानां मनः' इति कृष्णः (वामुदेवः) । श्रयति सेवते, पुष्यति, लोकान् इति श्रीः (लक्ष्मी) में नित्यस्त्रीलिङ्ग लक्ष्मीरूप अर्थका व्यापक ज्ञान है । प्रा० कार्ये प्रथमा । जायते यत्तत् (जो कुछ जाना जाय) ज्ञानम् । यहाँ क्लीबत्व = नित्यनपुंसकलिङ्गका ज्ञान नियत (निश्चित, व्यापक) सर्वत्र उपलब्ध है । उन्ही अर्थमें निश्चितलिङ्ग होनेसे नियत उपस्थित है । अतः प्रा० मानकर प्रथमा । उच्चैः नीचैः में भी प्रथमाका व्यापक अर्थ है । अव्ययादाप्सुः से विभक्तिभुक् । लिङ्गमात्राद्याधिक्ये = केवल लिङ्गमात्र अर्थ अधिक हों वह अनियतलिङ्ग है अधिकशब्द देने का तात्पर्य यह है कि जाति व्यक्ति अर्थ ज्ञात

लिङ्गमात्रे—तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः । वचनं = संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । ९ सम्बोधने च २ । ३ । ४७ । प्रथमा स्यात् ।

होनेपर ही । अथवा लिङ्गमात्र अर्थ कहना ही उचित था तथापि प्रातिपदिकार्थज्ञानके बिना लिङ्गजन ज्ञान असम्भव है । इसलिए अधिगण्य कहीं । जहाँ शब्दमें एकलिङ्ग, नियत, व्यापकरूपसे उपस्थित नहीं है, किन्तु अनेकलिङ्ग हों वही लिङ्गार्थमें प्रथमा हो । यथा—तटः तटी, तटं यहाँ तीनों लिङ्ग होनेसे एकलिङ्गके निश्चित न रहनेसे प्रातिपदिकार्थ प्रथमा न हो सही ; तट तटस्य जाति व्यक्तिसे अधिक, कहीं पुलिङ्ग कहीं स्त्रीलिङ्ग कहीं नपुंसक । अधिक अर्थवाचक प्रथमा विभक्ति अनियत लिङ्गोके प्रथमार्थे लिङ्गग्रहणम् । परिमाणमात्रे = परिमीयते तोलनं क्रीयते येन तत् परिमाणम् (जिससे तोला-नापा जाय) । द्रोणी व्रीहिः = अष्टमुष्टिभवेत्कुञ्चा क्रुञ्चाष्टी तु आढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणः सरीद्रोणवतुष्टयम् । आठ मुट्ठीका एक क्रुञ्चा, आठ क्रुञ्चाका अड़ैया । आठ अड़ैयाका एक द्रोण, जिसका परिमाण अर्थ है । अतः द्रोण शब्दसे परिमाण अर्थमें प्रथमा । यद्यपि द्रोणशब्दमें द्रोण द्रोणत्व पुंस्त्व और परिमाण ये पाँच अर्थ नियत (व्यापक) होनेसे प्रातिपदिकार्थ प्रथमा सम्भव है । (तथापि नामार्थजन नामार्थश्च नामार्थो तयोः नामार्थयोः समान विभक्तिकयोः अभेदान्वयः) दो समानविभक्तिक प्रातिपदिकों अभेदका अन्वय है । तय द्रोण और व्रीहि दोनोंमें प्रातिपदिकार्थ प्रथम होनेसे द्रंणसे अभिन्न व्रीहि धान्य अर्थ होगा । तय नपना, तोल और व्रीहिके वाच माप्य मापक सम्बन्ध (परिच्छेद्य परिच्छेदक) द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नोव्रीहिः (द्रोणरूप नपनासे नपा हुआ धान्य) यह अर्थ नहीं बनेगा । परिमाण और द्रव्य एक नहीं हो सकते । अतः भेद (माप्य-मापकभाव) सम्बन्धके लिए द्रोणशब्दमें परिमाणमात्रे प्रथमा वक्तव्या । वचनं (सङ्ख्या) केवल सङ्ख्या अर्थ कहनेके लिए प्रथमा विभक्ति है । परन्तु एक + सु, द्वि + ओ, बहु + जस् इत्यादी प्रकृतिमें ही एक दो अनेक सङ्ख्या अर्थ उक्त है । पुनः सु ओ जस् क्यों ? उक्तार्थनाम प्रयोगः जो अर्थ प्रकृतिसे उक्त है वहाँ प्रथमा नहीं होगी । इसलिए 'वचन' ग्रहण किया । न केवलाः प्रकृतिः प्रयोक्तव्याः नापिकेवल प्रत्ययः । केवल प्रकृति या प्रत्ययका प्रयोग निषिद्ध है । अतः वचनग्रहणसे विभक्तियों स्वार्थमें या अनुवाचक रूपमें होंगी । अपदं न युञ्जीत ।

(६) सम्बोधन अर्थमें भी प्रथमा हो । प्रातिपदिकसे सम्बोध्यते अधिमुञ्ची क्रियते व्यक्तिविशेषो येन तत्सम्बोधनम् । अपनी तरफ सुनने या समझनेके लिए किसीको आकृष्ट करना । उसका वाचक हे, है, अरे, अवे, धिक्, मूलं आदि शब्द

हे राम !

हे राम !
८९० कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं
कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । १ कर्मणि द्वितीया २।३।२। अनुक्ते कर्णणि

है। जो शब्द (हे राम मां पाहि) (हे शब्दों रामको) आकृष्ट करने अर्थमें हो उसीसे प्रथमा हुई। हे राम + स् एङ्ङस्वात्सम्बुद्धेः इति सम्बुद्धिसकारस्य लोपे। इति प्रथमा। अथ द्वितीया (अम् ओट शम्) यं:।

(८६०) कर्तुः = कर्ता की, क्रियाया (क्रियासे), उत्पन्न फलसे (फलके आश्रयके लिए) ईप्सिततमम् = (कर्ता) यम् ईप्सति = जिसको जोड़ना (चाहता है ।) अथवा । यत् ईप्स्यते = सम्बन्धुमिष्यते (आप धातुका सम्बन्ध जोड़ना अर्थ है ।) उससे सन् प्रत्ययका इच्छा अर्थः । क्त प्रत्ययका कर्म अर्थः । तमप् का अत्यधिक अर्थः । तत् ईप्सितम्-कर्तरि विद्यमाना या क्रिया तथा उत्पन्न फलं, फलस्य आश्रय रूपेण इष्टं प्रतिशयेन ईप्सितम् ईप्सिततमम् आप्नुम् इष्टतमं कारकं कर्म । कर्ता की क्रियासे उत्पन्न फलको ईप्सितम् आप्नुं सम्बन्धुं (आश्रय) से जोड़नेके लिए इष्टतम् बहुत अभिलषित इच्छाका उद्देश्यविषय (फलका आश्रय) ऐसे कारक (क्रियान्वयी) को कर्म (फलाश्रय) संज्ञा हो । जिसका क्रियामें साक्षात् या परम्परया अन्वय हो उसे कारक कहते हैं क्रियाजनकत्वं कारकत्वं यथा—कर्ता कर्म करणका साक्षात् अन्वय । नारदः स्तवेन हरिं भजति । कर्ता नारद हैं । तद्बुद्धिः (उनमें वर्तमान) क्रिया भजन = (प्रसन्नताके अनुकूल) क्रिया उससे उत्पन्न फल प्रीति (प्रसन्नता रूप) फलको आप्नुं सम्बन्धुं (सम्बन्धित करनेके लिये) इष्टतम् अति अभीष्ट इच्छाका विषय हरि है । भजनका फल हरि (प्रसन्न हों) प्रसन्नता रूप फलका आश्रय (हरि) को कर्मसंज्ञा हुई । मेरे भजनरूप क्रियासे उत्पन्न प्रीतिरूपका आश्रय हरि हों, जो इच्छाका उद्देश्य हैं इति कर्म संज्ञा (१) अन्तर्भित्तिः=अनुक्ते = प्रातिपदिक के अर्थ उक्त न हो । (प्रत्ययसे न कहा जाय ।) तत्र कर्मसंज्ञाके द्वितीया हो । इति द्वितीया हरिं भजति । एवं ग्रामं गच्छति कृषकः । कर्तामें विद्यमान गमन क्रिया । उसका फल संयोग (पहुचना) उसका आश्रय ग्रामको कर्मसंज्ञा । ओदनं पचति (चःबल पकाता है) पाक क्रियाजन्यफल (मुलायमपनका आश्रय ओदन (तण्डुल) है कर्मसंज्ञाफलम् । उक्ते कर्माणि द्वितीया भवति अनुक्ते वा तन्निर्णायकं वचनं सूत्रञ्चोच्यते । यस्मिन्नर्थे विधीयन्ते, त्वादितव्यादितद्धिताः । समासोवा भवेत् यत्र स उक्तः प्रथमा ततः । जिस अर्थमें तद्धित कृदन्तके प्रत्यय हों, और समास हो, वहाँ जो अर्थ उक्त हो, उसीमें प्रथमा हो ।

अर्थ उक्त हो, उसीमें प्रथमा हो ।
अभिहिते—प्रातिपदिकका अर्थ उक्त — प्रत्ययसे कहा गया हो । ऐसे कर्मादौ
—कर्मकरण सम्प्रदान आदिमें प्रथमा । कर्मणि प्रत्यये च प्रथमा । यथा—लक्ष्मी

द्वितीया स्यात् । हरि भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः । २ अकथितं च १।४।५१ । अपादानादिविशेषैरविवक्षितं

हरि सेवते इति (लक्ष्म्याः) हरिः सेव्यते । लक्ष्मीसे हरि सेवा पा रहे हैं । सेवा अर्थमें सिव घातुका (कर्म) हरि है । कर्ममें (ते) प्रत्यय । कर्मका परिचायक (यक्) होनेसे कर्मरूप प्रातिपदिक अर्थ (व्यापक) हो गया । जाति व्यक्ति लिङ्ग आदि अर्थ प्रकाशिका प्रथमा हुई । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया यदि कर्म अर्थ (प्रातिपदिकार्थ) उक्त (मुख्य) नहीं होगा, वहाँ द्वितीया होगी । कर्म अर्थ अधिक होनेसे नियत उपस्थिति नहीं है । लक्ष्मी (हरि असेविष्ट), हरिकी सेवाकी । इति (लक्ष्याः) हरिः सेवितः । कर्ममें क्त प्रत्यय होनेसे कर्मका प्रातिपादिकार्थ जायत हुआ । उक्ते प्रथमा हुई । कर्मादौ—में आदि पदसे कर्ताकर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान आदि भी लिए जाते हैं । कर्तामें प्रातिपदिकके अर्थका बोधकप्रत्यय हुआ हो, तब प्रथमा हो । अन्यया = अनुक्त कर्ता होनेपर कर्तृकरणयोस्तृतीया हो । लक्ष्म्या में तृतीया हुई ।

(२) अकथितम् = अविवक्षितम् । अपादान, सम्प्रदान-करण, अधिकरण-कारकोंका विषय होनेपर उन्हें कहनेकी इच्छा न हो, किन्तु कर्म कारक कहनेकी इच्छा हो, तब कर्मसंज्ञा, कर्मणि द्वितीया । न कहिये कि वाणः हस्तं शिरसि निदधाति वाण हाथको शिरपर धरता है । यहाँ भी शिरसि शब्दमें सप्तमीकी अविवक्षा करके कर्मका प्रसङ्ग हो जाय ? तब अकथितकारकको परिगणित करके नियन्त्रित करते हैं कि शिरसिमें द्वितीया नहीं होगी । दुह्याच—प्रसूरणार्थक दुह—दुहने अर्थमें । मांगने अर्थमें याच् । पाकार्यक पच् दमनार्थक दण्ड, अवरोध अर्थमें रुध । प्रच्छ । चयनार्थक चि । न्र=नोलना । अनुशासनार्थक शास् । जय अर्थमें जि । मन्वने मय् । स्तेये । मुप । प्रापणार्थक नी, हरणे ह । विलेखने कृप । वह । इन सोलह घातुओंका जो कर्म उससे सम्बन्धित जो अर्थ—उसीमें अपादान आदि कारककी—अविवक्षा कहनी हो, तब कर्मसंज्ञा हो । अन्य घातुओंके कर्मसे सम्बन्धित को कर्मसंज्ञा न हो । इस गणनामें निदधाति नहीं आता । अविवक्षा दो प्रकारकी है । अपादान आदि कारक प्राप्त हों, वहाँ अविवक्षा हो, जैसे—दुह, दण्ड, चि, जि, मुप, इन घातुओंके कर्मसे सम्बन्धितको प्राप्त अपादान आदिकी अविवक्षासे कर्म हो ।

विवक्षायां पञ्चमी विभक्तिरपि रुधघातुके प्रयोगमें भी अविवक्षा विवक्षा दोनों चलती हैं । नृशास् घातुके कर्मसे सम्बन्धित सम्प्रदानकी दोनों इच्छा शेष घातुओं में केवल कर्मविवक्षा ही इष्ट है । कर्म ही हो अकथितत्वं सूत्रसे हुए कर्म गीण कर्म है । गीणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नोहकृप् बहाम् । लकारादिः ।

कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याच्-पच्-दण्ड-रुधि प्रच्छि-चि ब्रू-शासु-जि-मथ्-मुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नोह-कृष्वहाम् । १ ।

गां दोग्ध पयः । बलि याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदानं पचति । गगन् शतं दण्डयति । व्रजमववृणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षम-
वचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् ।
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति, हरति,

गां दोग्ध पयः । गायसे दूध दुहता है । दोहनक्रियाका मुख्य कर्म पय (दूध) है । उस क्रियाकी अवधि (सीमा) आरम्भ गोसे है । गोशब्दको प्राप्त अपदाने पञ्चमीकी अवस्था -- कहनेकी इच्छा नहीं हुई । किन्तु कर्म की विवक्षा होनेपर अकथितञ्च सूत्रेण कर्मसंज्ञा द्वितीया । यह गौण कर्म है । मुख्यकर्म वह है जो कर्ताको इप्सितम् (अतिअभीष्ट) कारक हो । पञ्चमीकी इच्छासे (गोः पयोः दोग्ध) भी होगा । बलि याचते वसुधां (राजाबलिसे भूमि मांगते हैं) याच् धातुका मुख्य कर्म मांगनेकी वस्तु वसुधा है । मांगने, क्रियाकी अवधि (आरम्भ) बलि है । बलिमें अपादानकी अविवक्षा करके उतमें कर्मकी इच्छासे कर्मसंज्ञा भी आदिः । इच्छापक्षमें "बलेः" पञ्चमी भी होगी । तण्डुलान् ओदनं पचति चावलसे भात पकाता है । ओदन (भात) चावलके अवयवोंका शिथिलीकरण, मुलायमपनका साधक तण्डुल है । ओदन = विकृति (कार्य) तण्डुल-प्रकृति (कारण) है । तण्डुलमें करणही अविवक्षासे कर्मसंज्ञा । इच्छापक्षमें तण्डुलेभ्यः भी होगा । गगन् शतं गर्गसे सीमुद्रा अपराध दण्ड लेता है । मुख्यकर्म शतं लेनेकी अवधि र्गं, अपादानकी अविवक्षासे कर्मसंज्ञा । पक्षमें गर्गेभ्य भी । व्रजं (व्रजमें गायको रोकता है) व्रजमें (अधिकरण) अविवक्षित होनेपर कर्मसंज्ञा । (द्वितीया) माणवकः पन्थानं पृच्छति । बालकमें राहता पूछता है । अपादान अविवक्षित है गौणकर्म हुआ । चतुर्थीविभक्ति अविवक्षित हुई कर्मसंज्ञा । वृक्षं वृक्षसे फूलोंको चुनता है । फलवयन क्रियाकी अवधि वृक्षमें अविवक्षितकर्म । माणवकं धर्मं बालकके लिए धर्म समझाते या शासन करते हैं । जिसका उद्देश्य माणवक है चतुर्थीकी अविवक्षा, 'शतं जयति । देवदत्तसे सीरुपया जीतता है) देवदत्तमें अपादानकी अविवक्षा में कर्म । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । अमृतके लिए दूधसमुद्रको मथता है । यही क्षीरनिधि गौण-कर्म है । सुधा मुख्यकर्म । क्योंकि मथधातुका मन्थनपूर्वक मथन (सुधा) निकालना अर्थ है । वही मुख्य कर्म । अतएव देवासु रैरमृतमम्बुनिधिर्मन्ये इति भारविः । गौणकर्म मानकर कर्ममें लकार हुआ अतएव स्थाली पचति । अग्निः पचति वाक्यभी होते हैं । स्थाली अग्नि भी पाकक्रिया की सिद्धिमें स्वतन्त्र स्वीकृत है । देवदत्तसे सी रूपया चुराता है ।

कर्षति, वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । वळि भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भापते, अभिधत्ते, ववतीत्यादि । ३ स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४ । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ४ साधकतमं करणम् १।४।४२ । क्रियाभिद्धौ प्रकुण्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

८९५ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८ । अनभिहिते कर्तरि करणे

ग्राममजाम्— गाँवमें बकरीको ले जाता है, खींचता है, हारण करता है । ग्राममे अधिकरणकी अविवक्षा । यत्र अन्यकारकं नहि कश्चित्तुगिष्टस्तत्र अकथितं चेति गौण कर्म “अर्थनिबन्धना” परिगणित धातुओंके अर्थ हैं, उस अर्थ के वाचक अन्य धातुके कर्मसे सम्बन्धितको भी अविवक्षित कर्म कहें । जैसे— यन्त्रिसे भिक्षा मागता यहाँ भिक्ष धातुके योगमें गौण कर्म हुआ । माणवक के साथ धर्मका भाषण प्रवचन व्याख्यान करते हैं मूधातुके बदले भाप, वन के योगमें गौणकर्म हुए इति द्वितीया । अथ तृतीया = (टाभ्यां भिस्) र्थाः ।

(३) स्वतन्त्रः कर्ता किसी क्रिया (व्यापार) की सिद्धमें स्वतन्त्र — स्व धीन हो, पराधीन न हो, ऐसा, विवक्षित (वक्ताको इष्ट) अर्थ कर्ता है । वह क्रिया धातुका अर्थ तो । विवक्षाका भाव (इयं क्रिया अनेनैव साधनीया यह क्रिया इन्हीं से सिद्ध होगी । वही कर्ता (गौणकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहो आदि) अर्थ हो तो । ४) साधक = साधयति क्रियाफलं अनयति साक्षाद्वा त्वरं करोति साधकम् अतिशयेन साधकं साधकतमं करणं = क्रियते फलं जन्वते येन तत् । किसी भी क्रियाकी फल सिद्धिमें प्रकुण्ट (श्रेष्ठ, महत्वपूर्ण प्रत्यक्ष उपकारक जो हो उसकी करणसंज्ञा हो । जिस साधनकी क्रियासे (बिना व्यवधानके) फल सिद्ध हो वह प्रकुण्ट है । प्रथमि सभी कारक क्रियाके उपकारक हैं । तथापि करणके अतिशय उपकारक होनेसे तमम् (अतिशय अर्थ) का प्रयोग सत्य होगा । एकसाथ एकफलका एक ही कारक उपकारक होगा । साक्षात् सहायक कारकको करणसंज्ञा हो । यथा— रामेण वाणेन हतो वाली । रामके वाणसे वाली मारा गया । वालीका हनन (हिंसा, मृत्यु, प्राणवियोग व्यापार) क्रियामें स्वतन्त्र होनेसे रामको कर्तृसंज्ञा । कर्तरि तृतीया । रामके वाणवेधनसे यद्यपि प्राणवियोग हुआ तथापि केवल रामकी हनन (व्यापार) क्रियासे ही प्राण वियोग नहीं हुआ अपितु रामसे छोड़े गये वाणकी क्रिया (व्यापार) से वाली की मृत्यु हुई । इस वधमें वाण-साक्षात् सहायक, साधकतम, प्रत्यक्ष उपकारक है । उसकी करणसंज्ञा ।

(८६५) कर्तृ = कर्तृसंज्ञा और करणसंज्ञा हुई हो (यदि वह अनुक्त)

(उस अर्थमें प्रत्यय न हुआ हो) तब उससे तृतीया विनियत हो । यह विनियत

च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो वाली । ६ कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् । ७ चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ । विप्राय गां ददाति । ८ नमः स्वस्ति स्वाहा-स्वधाल्ल-वपडयोगान्च २ । ३ । १६ । एभिर्योगे चतुर्थी । हरये नमः । प्रजाम्यः स्वस्तिः । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति

आश्रय और क्रिया दोनोंकी बोधिका है । वाणमें करणे, राममे कर्तरि तृतीया । घातवर्थं क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वम् उक्ते कर्मणि प्रथमा । वाली (उवतकर्म) है । हतः में कर्मणिप्रत्ययः इति तृतीया । अयं चतुर्थी डेभ्यां भ्यस् का अर्थः (६) दान = दाधानुकी कर्मणा = (फलके आश्रय-कर्मसे) यं=जिसको अभिप्रेति सम्बन्धुभिन्न्यति । स्वीकृतसम्बन्ध जोड़ना चाहता है उसको सम्प्रदानसंज्ञा हो । सम्यग् प्रदीयते=स्वाधिकारं समाप्य समर्प्यते यस्मै (विप्राय) तत्सम्प्रदानम् । स्वस्वत्व = अपना अधिकार निवृत्तिपूर्वक (त्यागकर) पर (इष्टका स्वीकृत अधिकार स्थापित होना सम्प्रदान है । इति वृत्तिकारः यथा—घनी विप्राय गां ददाति । ब्राह्मण को गाय देता है । घनीं क्रियाका फल (दान) उसका आश्रय गायसे अपना अधिकार निवृत्ति (समर्प) कर इष्टव्यवित (विप्र) का अधिकार सिद्ध करता है । उसी (दान) रूप फलका आश्रय (गाय) कर्म है । उस कर्मका विप्रेसे स्वीकृत सम्बन्ध जोड़ना चाहता है । किसके (लिए) या उद्येयसे गोदान करता है ? विप्रे । उसीको सम्प्रदानसंज्ञा (७) सम्प्रदान संज्ञा होनेपर चतुर्थी विभक्ति हो । जिसका उद्येय (के लिए) अर्थः । इत्यनेन चतुर्थी । यहाँ दानशब्द उपलक्षण है । तत्स्वं बोधयन् परानपि बोधयति । अपना ज्ञान करना हुआ अन्यका भी ज्ञान करता है । अतः कर्ता क्रियामात्रस्य यत्कर्म तेन सह सम्बन्धु यं पदार्थम् अभिप्रेति स सम्बन्धोद्देश्यः सम्प्रदान संज्ञकः । किसी भी क्रियाका कर्म जिसके लिए हो उन सभीको सम्प्रदानसंज्ञा तथा चतुर्थी हो । इसलिये रामः सीतये वातां प्रेषयति । आसुरेद्राव समाचरं कथय । तुभ्यं हितम् उपदिशामि । राजकाय वस्त्रं ददाति । के लिए मात्र चतुर्थीका विषय है । यह कारक चतुर्थी हुई । उपपद = पदके सम्बन्धमें होनेवाली चतुर्थी प्रस्तुत करते हैं । (=) नमः = नमस्कार, स्वस्ति कल्याण, स्वाहा (देवताको दान) स्वधा (पितरोकोदान) अलं (सशक्त) वपद् (दान) इन अव्यय शब्दोंके योग = सम्बन्धमें चतुर्थी हो । यथा—हरयेनमः (हरिको नमस्कार) नमः शब्दयोगे (नमः स्वस्ति) आदि सूत्रेण चतुर्थी । प्रजाम्यः स्वस्ति । प्रजामात्रका कल्याण हो । स्वस्तियोगे चतुर्थी । अग्नये स्वाहा अग्निको पितृभ्यः स्वधा पितरोंको) देता है । स्वधा योगे चतुर्थी । अलमिति सूत्रमें अल शब्द पर्याप्ति (पूर्णता) अर्थका ग्राहक है । दैत्योंकेलिए भगवान् अलं = पर्याप्त,

पर्याप्त्यर्थं प्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः, समर्थः, शक्त इत्यादि ।
९ ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४। अपायो=विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये
यद् ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ।

९०० अपादाने पञ्चमी २।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्
पततीत्यादि । १ षष्ठी शेषे २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः
स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-

समर्थ, पूर्ण हैं । अलंशब्द प्रभु समर्थ, शक्तता भी बोधक है । उन सभीके योगमें
चतुर्थी हुई । वषट् (वेदमें प्रयुक्त, का भी दान अर्थ । इति चतुर्थी । अथ
पञ्चमी ऊसिभ्यां भ्यस् । (६) अपाय-अपेति=विश्लिष्यति । विभाग, विश्लेष
अलग होनेकी क्रिया, तस्मिन्साध्ये=उस क्रियाके रहनेपर जो ध्रुव=स्थिर निश्चित
अवधिभूत, सीमा-क्रिया अलगावका आरम्भ जहाँसे हो, उस अवधिभूत कारकको
अपादानसंज्ञा हो । अपादीयते क्रियायाः आरम्भः क्रियते यस्मात्तत् अपादानम् ।
विभागजनकव्यापारानाश्रयत्वेऽति विप्रागाश्रयत्वम् अपादानत्वम् । यथा-
धावतो अश्वात् पतति (भागते हुए घोड़ेसे गिरता है) देवदत्तका घोड़ेसे पतन
गिरना, अलगाव होना है । विभाग विश्लेष, अपाय, जनक, विभाग क्रियाकी
अवधि, सीमा, शुरुआत ध्रुव, अश्व है । तस्य अपादानसंज्ञा ।

(६००) अपादानसंज्ञकसे पञ्चमी हो । अश्वात्मे पञ्चमी हुई । ग्रामात्
आगच्छति गाँवसे आता है । आनेकी क्रिया गाँवसे शुरु हो रही है । विभागपूर्वक
संयोगके अनुकूल क्रियाकी अवधि अलगावका आरम्भ ग्रामसे है तस्य अपादानसंज्ञा ।
इति पञ्चमी, (१) ऊस् ओस आम् षष्ठीका अर्थः । शेषे = उक्तादन्यः शेषः ।
अभीतरक कारक और प्रातिपदिकार्थ उक्त हुए । उस अर्थसे व्यतिरिक्तः = यथा
हुआ (अवशिष्ट) अर्थ स्वस्वामिभावात्, जन्यजनक आदि सम्बन्ध शेष है, सभी
सम्बन्धार्थमें षष्ठीविभक्ति हो । यथा—राज्ञः पुरुषः । राजाका पुरुष स्वामि-
सेवकभाव सम्बन्धको कहनेके लिए राज्ञेयं पठ्यो हुई । राजस्वामिकःसेवकः
पुरुषः । राज्ञःसम्बन्धी पुरुष राजाका विशेषण है । जो विशेषण हो उसीका
सम्बन्ध कहने वाली षष्ठी हो । कर्मादीनां=कर्म करण अधिकरण आदि कारककी
सम्बन्ध मात्रविवक्षा हो वहाँ भी षष्ठी हो । यथा—सन्तः वनम् अगमन् इति
सन्निः सताङ्गतम् । यहाँ सज्जनका गमनके साथ केवल सम्बन्ध अर्थ वाचिका
षष्ठी । सन्निपो जानीते । सन्निपोपायेन प्रवर्तते धीके लिए युगता है । केवल
सम्बन्ध मात्रमें षष्ठी । धी सम्बन्धी ज्ञान । मातुः स्मरति माता सम्बन्धी स्मरण
अर्थमें षष्ठी । स्मरणक्रियाका कर्म होनेपर भी सम्बन्धही विश्लेषे मातुः में षष्ठी ।
एधोदहस्य=त्रुड़ीपर जलका गुण चढ़ना है । दह=(जलमें कर्मकी अविवक्षाने

मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां पठ्येव । सतां गतम् । सपिषो जानीते ।
मातुः स्मरति । एषो दकस्योपस्कुरुते । भजे शशमोश्चरणयोः । २ आधारोऽ-
धिकरणम् १ । ४ । २५ । कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकम-
धिकरणं स्यात् । ३ सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ । अधिकरणे सप्तमी
स्यात्, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । ओपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-
श्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्यात्यां पचति मोक्षे इच्छाऽस्ति ।
सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तके वा ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

पट्टी) शम्भोः=शङ्कर भगवान्के चरणोंमें भजे-सेवा करता है । चरण रूप
कर्मकी अविवक्षासे चरणयोः में पट्टी । इति पट्टी । डि ओस् सुप् सप्तमी का अर्थः
(२) कर्ताकर्मके माध्यमसे तन्निष्ठ = उनमें (कर्ता कर्ममें) रहनेवाली
क्रियाओंके आधार (कर्ता आदिका आधारभूतकारक अधिकरणसंज्ञक हो ।
अधिक्रियते अस्मिन्निति अधिकरणम् । यद्यपि कर्ताकर्म क्रियाके साक्षात् आधार
हैं । तथापि उनके माध्यमसे (परम्परया) क्रियाका अन्य आधार भी है ।
(३) अधिकरणसंज्ञकसे सप्तमी हो । च=पढ़नेका फल दूर और अन्तिक
अर्थमें भी सप्तमी हो । यह आधार तीन है । (१) ओपश्लेषिक=उप (समीपे)
श्लेषः सम्बन्धः उपश्लेषः । तत्कृतम् अधिकरणम् ओपश्लेषिकं, यथा - कटे आस्ते
बैठना (आसन) क्रियाका आधारकर्ताका कट-चटाईके साथ संयोग (समीप)
सम्बन्ध है । अतः आसन् क्रियाका परम्परया आधार कटकी अधिकरणसंज्ञा ।
अधिकरणे सप्तमी । स्यात्यां पचति । स्याती भी तण्डुलके माध्यमसे पाक
क्रियाका आधार (अधिकरणसंज्ञक) है । (२) वैषयिक = विषये-अर्थः वैषयिकः ।
यह आधार किसी विषय अर्थता वाचक है । यथा—मोक्षे इच्छास्ति । मोक्षके
विषयमें इच्छा है । अस्तिक्रियाका कर्ता इच्छा है । उसके माध्यमसे इच्छाका
विषय मोक्ष भी क्रियाका आधार अधिकरणसंज्ञक) द्वारा । सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।
आत्मा सर्वमें है । वन सर्वव्यवस्थास्ति तदभिव्यापकम् । जो सभी अङ्गमें
व्याप्त हो वह अभिव्यापक है । सर्वशब्दो अधिकरणसंज्ञकः अधिकरणे सप्तमी,
वनस्य दूरं या समीपं (अन्तिक) अर्थमें सप्तमी हुई । दूरेऽतिकेवा ।

कृष्णो रक्षतु नो जगन्नयगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहम् ।

कृष्णेनामरशत्रवो विनिहताः कृष्णाय तस्मै नमः ।

कृष्णादेवसमुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्मिहम् ।

कृष्णे निष्ठति मर्दगेनदखिलं हे कृष्ण रक्षस्वमाम् ॥

इति प्रभाकर्या कारकप्रकरणम् ।

अथ समासाः

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः । प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः ! तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः । प्रायेणोभय-

अथसमासाः—तत्रादौ—सबसे पहले केवल समास प्रारम्भ करते हैं । समसनं—बहुनां पदानां मिलित्वा एकपदी भवनं समासः । एकार्थीभाव अनेक पद मिलकर एक अर्थ होना समास शब्द का अर्थ है । वे पांच हैं । पांचों समासों का लक्षण—सच—वह समास जो विशेष संज्ञा—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, द्वन्द्व आदि नाम (संज्ञा) और उनके लक्षण (तात्पर्य) से मुक्त हो वह केवल समास प्रथमः कहलाता है । जैसे—भूतपूर्वः इसमें किसी समास का लक्षण न घटने से यह स्वतन्त्र विशेष नाम रूप रहित समास प्रथम है ।

२—प्रायः (बहुधा) पूर्वपदार्थप्रधान—जिस समास में पहले पद का अर्थ मुख्य (प्रधान) हो वह अव्ययीभाव समास है (पूर्वपदार्थाः प्रधानं यत्र) यथा—अधिहरि, उपकृष्ण समासशब्दों में अधि, उप अर्थ की प्रधानता है । (अधि) का अधिकरण (हरि में) अर्थः । (उप) का समीप (कृष्ण के समीप अर्थः) प्रायः पद से सूचित है कि कहीं पूर्वपद का अर्थ प्रधान नहीं भी है । यथा—उन्मत्ता गंगा यस्मिन् देशे (उमड़ी हुई गङ्गा जिसके देश में हों) वह उन्मत्तगङ्गा है । यहाँ अन्य पदार्थ (देश) प्रधान होने पर भी अव्ययसमास माना गया । इसलिए अव्ययाधिकारपठितत्वम् अव्ययत्वम् ।

३—प्रायः करके उत्तरपद का अर्थ प्रधान हो जिस समास में वह तत्पुरुष समास है यथा—संकुलाखण्डम् आनयः । (सरोतासे किया गया टुकड़ा लाओ) यहाँ उत्तरपद (खण्ड) का अर्थ टुकड़ा ही लाया जायेगा । प्रायः कहने का फल पञ्चानां तन्त्राणां समाहारः पञ्चतन्त्रं (पांच प्रकार के विचारों का समुदाय) जो अन्य पदार्थ है, वहाँ भी तत्पुरुष लक्षण माना जाय । तत्पुरुषाधिकारपठित्वं तत्पुरुषत्वम् । तत्पुरुष का ही एक भेद कर्मधारय है, कर्म (विशेषण) धारयात् (शुद्ध विशेषण धारण करे, जहाँ समान विभक्तिवाले विशेषण विशेष्य सम्बन्ध हो) वह कर्मधारय (उत्तरपदार्थप्रधान अर्थ वाला) है । यथा—नीलोघटः समान विभक्ति विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध, उत्तरपदार्थप्रधानलक्षण घट गया । कर्मधारय का ही एक भेद द्विगु है । जो सख्यापूर्वक है । यथा—पञ्चानाम् अजानां

पदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः । ४ समर्थः पदविधिः २ । १ । १ । पद-
सम्बन्धी यो विधिः सः समर्थोऽश्रितो बोध्यः ।

समाहारः पञ्चाजम् । पञ्चसंख्या पूर्व में हो जो अजाका विशेषण हो । द्विगु है ।

४—प्रायः बहुधा अर्थपदार्थ (उच्चारित शब्दों से) भिन्न किसी का अर्थ प्राधान्य हो, वह बहुव्रीहि समास है । बहु-अनेक, व्रीहि=विशेषण । अनेक विशेषणों का तात्पर्य एक अन्य अर्थ में पड़े । यथा-दृष्टः सागरो येन तं दृष्टसागरम् आनय (जिसने सागर को देखा हो उसे लायो) यहां उच्चारितशब्द दृष्ट और सागर है । उससे भिन्न किसी व्यक्तिरूप अर्थ का प्राधान्य हुआ प्रायः शब्द का फल द्वौच त्रयश्च द्वित्रा जैसे द्वन्द्व=दोनों पदार्थों में भी बहुव्रीहि पड़े । अतः बहुव्रीहिः अधिकारे पठितो बहुव्रीहिः ।

५—प्रायः दोनों पद का अर्थ प्रधान हो उसे द्वन्द्वसमास कहते हैं । यथा-रामश्यामी गुरुकुलात् आगच्छतः आगमन क्रिया में दोनों प्रधान हैं । यह समास अनेक पदवाला भी है । समाहार में सक्षणघटे अतः प्रायः पद दिया । द्वन्द्वाधिकारपठितत्वं द्वन्द्वत्वम् । भावात्मकतात्पर्य—द्वन्द्वोस्मि द्विगुरहं गृहे 'च' मे सततमव्ययीभावः । तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्याम बहुव्रीहिः ॥ कोई व्यक्ति अपने सेवक से कहता है कि मैं द्वन्द्व=पति पत्नी दो हूँ, द्विगु=दो गाय मेरे पास हैं । और मेरे घर में निरन्तर अव्ययीभाव=कम खर्च (कम परिश्रम) स्वभाविक है । अतः हे पुरुष यह कर्मधारय=नोकरी ऐसी स्वीकार करो । जिससे मैं बहुव्रीहि बहुत घनी हो जाऊँ । ४-पदविधिः पद के (उद्देश्य से) या उसकी सिद्धि के लिए जो विधि (विधान=समाससंज्ञा, तद्धित, कृत, सनाद्यन्त, एकशेष, आदिसंज्ञायें पद के सम्बन्ध में पद के उद्देश्य से विधान किये जाने से) पदविधि कहलायीं । वह विधि=परस्पर सामर्थ्य, सम्बन्ध, अव्ययशक्ति; एकार्यभाव पर आश्रित=आधारित हो । अनेक पदोंका समास एक पद के लिये होने से समास भी पदविधि कहलाया । परस्पर आकांक्षारूप सामर्थ्य=व्यपेक्षा एकार्यभाव भेद से दो हैं । उच्चारितपदों का अस्तित्व भी बनाये रहे परस्पर आकांक्षा भी हो उसे व्यपेक्षा, यथा-राजः पुरुषः राजपुरुषः । राजस्वामिकः पुरुषः सेवकस्वामिभावसम्बन्ध होने से राजा और पुरुष का पृथक् अस्तित्व सुरक्षित है । जहाँ पृथ्गर्थानां पदानाम् एकोपस्थितिः अलग-अलग अर्थवालों का मिलकर एकार्य, एक उपस्थिति हो, वह एकार्यभाव सामर्थ्य है । यथा-राजपुरुषः दोनों पद मिलकर एक अर्थ हो गये, अलग अस्तित्व नहीं ।

६०५ प्राक्कडारात् समासः २।१।३। 'कडाराः कर्मधारये' इत्यतः प्राक्समास इत्यधिक्रियते । ६ सह सुपा २।१।४। सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः कृतद्वित-समासैकशेष-सनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थविवोधकं वाक्यं

६०५ कडारात् = कडाराः कर्मधारय इस सूत्र से पहले समास का अधिकार माना जाय, तभी समास का विधान हो । ६-सुप् = सुबन्तका सुपा = सुबन्तके सह = साथ विकल्प से समास हो । समासत्वात् = समाससंज्ञा होने पर कृतद्वित-समासाश्च सूत्र से प्रातिपदिकसंज्ञा । सुपोधातु प्रातिपदिकयोः सूत्र से सुप् का लुक् हो । परार्थस्य = एकार्थस्य परः = भिन्न-भिन्न उच्चरित पद मिलकर एक अतिरिक्त अर्थ बोले, वही अर्थ परार्थ है । उसका अभिधानं = बोध कराने वाली को वृत्ति कहते हैं । वार्तनं = शब्दार्थयोः व्यवहारकारणं वृत्तिः (शक्तिः लक्षणा; व्यञ्जना) समस्यमानपदार्थपेक्षया भिन्नार्थाभिधायिका एकार्थीभावरूपा वृत्तिः, वृत्ति के ज्ञान से ही शब्द का समुचित प्रयोग सम्भव है । इसलिए वृत्ति का बहुत महत्त्व है । यह शब्द के धर्म और शक्ति को जागृत करती है । कुशल उपयोग में सहयोग देती है । यह वृत्ति पाँच भेद में दृष्ट है । कृत, तद्वित, समास, एकशेष सनाद्यन्त धातु । जहाँ अनेक अर्थ मिलकर परस्पर आकांक्षावशात् एक अर्थ हो उसे वृत्ति कहते हैं । कृत् = पाठकः पठ धातु का ज्ञान या उच्चारण के अनुकूल क्रिया अर्थ है अक प्रत्यय का कर्ता, दोनों का भ्रम-अलग अर्थ उपस्थित है क्रियाकारकभावसम्बन्ध भी, उनका मिलकर एक (उच्चारणकर्ता) स्पष्ट-वक्ता) अर्थ परार्थ है । भिन्नार्थ है । कृदन्त वृत्ति मानी गयी । तद्वित-दक्षस्य (इन्द्रप्रत्ययायं पृथक्-२ होते हुए आकांक्षा से एक वर-कन्या की तरह एक दम्पती हो गये (प्रकृति कन्या प्रत्यय वर) (जन्यजनक भाव) यही तद्विति वृत्ति है । एक शेष में भी अनेक अर्थवाले समान शब्द को एक शेष कहा गया । एक में अनेक का अर्थः । भ्रतः वृत्ति है । सनाद्यन्त-पठितुमिच्छति पिपठिषति, पठन क्रिया और सन् प्रत्यय का अर्थ, मिलकर एक अर्थ की उपस्थिति पठनकर्मक इच्छानुकूल व्यापार अर्थ की उपस्थिति ही एकार्थवृत्ति है । वृत्तयों अर्थः- ज्ञान कराने वाला वाक्य ही विग्रह है । जैसे:-पठतीति, पाठकः । मकरन्दस्य अपत्यमिति विग्रहे माकरन्दः । राज्ञः पुत्रः राजपुत्रः । रामश्च रामश्च रामी । मातमनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । कर्तुमिच्छति चिकोर्पति इत्यादि वृत्ति-एकार्थी भाव का ज्ञान कराने वाले वाक्य का विग्रह (शरीर) है । स च = वह विग्रहोद

विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूतः—इति लौकिकः । पूर्वं अम् भूतं सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात् पूर्वनिपातः (इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च) वागर्थौ इव वागर्थविव ।

इति केवलसमासः प्रथमः

अथ अव्ययीभावः

७ अव्ययीभावः २ । १ । ५ । अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् । ८ अव्ययं

प्रकार का है । १—लौकिकः —लोकेभवः प्रयोगयोग्यः लौकिकः । लोक में उपयोग के योग्य हो । जैसे पठति, दक्षस्यापत्यं, राजः पुरुषः, कर्तुं मिच्छति, ये विग्रह लौकिक हैं । अलौकिकवाक्य का शरीर (विग्रह) लोक में प्रयोग के अयोग्य है । जैसे—राजन् इस पुरुष सु । यह अलौकिक है । लोक में प्रयोग के अयोग्य है । शास्त्र की सफलता के लिए कल्पनामात्र है । भूतपूर्वः (समाप्तमवन क्रिया पूर्वभूतः जो पहले (प्राचार्यं) था यह लौकिक विग्रह (वाक्य शरीर) है । लोक में प्रयोग के योग्य है । पूर्वअम् भूतसु, यह अलौकिक शरीर है । पूर्वशब्द का भूतशब्द के साथ (काल, क्रिया, सम्बन्धः) यही सामर्थ्य, शक्ति, एकार्थीभाव मानकर सहसुपा सूत्रेण विभाषा समासे । कृतद्वित सूत्रेण प्रा० संज्ञा तस्य अवयवगुणो लुक् । भूतपूर्वचरट् इति सूत्रस्य निर्देशात् उच्चारणप्रमाणात् ज्ञायते यत् भूतशब्दस्य पूर्वप्रयोगो भवति । एकदेश विकृतन्यायेन प्रा० संज्ञा विभक्तिकार्यं भूतपूर्वः । पूर्वकालिकमवनक्रियाभ्यः (वा०) इवेन—इव इस अव्यय के साथ समयं सुवन्त का समास हो, विभक्ति का लोप न हो । यथा (वाक् च अर्थश्च) वागर्थौ इव (शब्द, अर्थ की तरह (सदृश) पावंतीपरमेश्वर सम्पृक्त है) इति लौकिक विग्रहे वागर्थौ औ इव इति अलौकिक विग्रहे वाणी अर्थ का इव = सादृश्य (समानता) समर्थ्य हुआ (वा०) से समास । विभक्तिलोप का निषेध । आव् आदेश । वागर्थविव । वाणी और अर्थ के सदृश यह समासार्थ हुआ । समास में एकपद, एकअर्थ, एकस्वर होना अनिवार्य है पर तीनों का मिलकर ज्ञान समासार्थ होगा जिसमें ज्ञान से पुण्य होता है । अन्यथा उक्तफल नहीं होगा । समासस्वर अर्थ को प्रभावित करते हैं । सरन्तु स्वरों का अर्थ से सम्बन्ध न जोड़ना बीज की खेत में न बोने के समान दुर्भाग्य की बात है । विकल्प न होने पर भी यह समास अनित्य है । उदाहरित्व 'वामन' इस कालिदास के प्रयोग से व्यत्यय भी मान्य है । इति प्रामाकर्षा केवल समासः ।

अथ अव्ययीभावः—न व्येति=विकारं न प्राप्नोति; तीनों लिंग, तीनों वचन, सात कारकों, इक्कीस विभक्तियों के विकार (कार्य) का पूर्ण प्रभाव न

विभक्ति - समीप-समृद्धिवृद्धयर्थाभावात्तयासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव - पश्चाद्यथा-
नुपूर्व - योगपद्य - सादृश्य - सम्पत्तिसाकल्यान्त - वचनेषु २। १। ६।
विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते। प्रायेणाविग्रहो
नित्यसमासः, प्रायेणास्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ 'हरि डि अधि' इति

पड़े सदा एक रूप रहे। लिङ्ग संख्या कारक से विकृत न हो, उन्हें अव्यय कहते हैं। न अव्ययं, अनव्ययं=विकाररहितम्। अनव्ययस्य अव्ययमवनम् अव्ययी-भावः। जो अव्यय नहीं है विकारो से भरे हैं अनव्यय (लिङ्गसंख्या कारक सहित) का अव्यय (विकाररहित) होना ऐसा समास अव्ययीभाव है। त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु, सह्यं समानमेकरूपं यत्तिष्ठति तदव्ययम्। तस्य प्रकरणं, प्रकृया, साधनिकादशा प्रारभ्यते। इसमेपूर्वपद का अर्थ प्रायः प्रधान है। ६-अव्ययी=तत्पुरुषः सूत्र तक अव्ययीभाव समास का अधिकार चलता है। तत्पुरुषः सूत्र के पहले, जितने सूत्र से कार्यं होंगे वे कार्यं अव्ययीभाव माने जायेंगे। ८-कोई भी अव्ययशब्द विभक्त्यर्थादिषु=विभक्ति अर्थ में समीप अर्थ में, समृद्धि (सम्पन्नता) व्युद्धि (वि + ऋद्धि)=सम्पत्ति का विनाश। अर्थ का अभाव, अत्यय=(अधिक, नाश) असम्प्रति=अनुचित, शब्द का प्रादुर्भाव प्राकट्य। पश्चात् यथा—आनुपूर्व्यं (क्रमशाः) योगपद्य (एक साथ) सादृश्य (समानता) सम्पत्ति। शाकल्य (सम्पूर्ण) इन सोलह ग्रंथों में वर्तमानं=विद्यमान अव्यय शब्द का सुबन्त के साथ नित्य ही समास हो। वह अव्ययीभाव कहलाये। नित्य समास का लक्षण है कि प्रायेण बहुधा अधिकतर अविग्रहः=नास्ति लौकिकालौकिकशरीरम्। जिस समास का विग्रहवाक्य न बने वह नित्य समास है। यद्यपि यह लक्षण अस्पष्ट है और विग्रह कहने से ही समास के अर्थ का बोध सम्भव था। तब अविग्रह क्यों कहा ? अतः स्पष्ट करते हैं कि प्रायेण अस्वपद=प्रायः वाहुल्येन करके न स्वेन पदेन विग्रहो यत्र सोऽस्वपद विग्रहः जहाँ उच्चारित या आत्मीय पद के साथ विग्रह न हो (विग्रहमिन्न से) (समास मिन्न से हो) वह अस्वपद विग्रह नित्यसमास माना जाय। विभक्ति के अर्थ में वर्तमान अव्यय (नित्यसमास) का उदाहरण—अधिहरि हरी इति लौकिक विग्रहः (हरि आधार में) इस सनासायं में) हरि, डि, अधि अलौकिक विग्रहे 'इति' के साथ लौकिकविग्रह, 'अधि' के साथ समास ही अस्वपद विग्रह का फल है। यहाँ सप्तमी अर्थ का छोटक आधार अर्थ का प्रकाशक, अधि शब्द है। जो अव्यय जिस विभक्ति के अर्थ का प्रकाशक हो, उसी विभक्त्यन्त शब्द का उसी अव्यय के साथ समास समझें। हरिशब्द के साथ विभक्ति अर्थ में वर्तमान अव्यय 'अधि' का सूत्र से समास प्रा० सं० विभक्तिलोप। किस शब्द का पूर्व

स्थिते । ६ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १ । २ । ४३ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

६१० उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३० । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रादिपदिक-संज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । (३७१) अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात् सुपो लुक् । अधिहरि । १ अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ । अयं नपुंसकं स्यात् । २ नाव्य-

में प्रयोग हो निर्णायक सूत्र बोले—९ समासशास्त्रे=समासविधायकशास्त्र (सूत्र) में प्रथमा विभक्ति से निर्दिष्ट (उच्चरित,) बोध्य शब्द की उपसर्जनसंज्ञा हो । प्रथमान्तपदजन्यबोधविषयो अर्थः । यथा—समाससंज्ञाविधायक शास्त्र अव्ययं विभक्ति आदि है । उसमें प्रथमा विभक्ति से निर्दिष्ट पद अव्ययपद है उस अव्यय से बोध का विषय अधि (अपिकरण) शब्द है । इसी की उप० संज्ञा हुई, इति उप० संज्ञायां ।

६२० समास में जिसको उपसर्जनसंज्ञा हुई हो, उसका पूर्व प्रयोग हो । अधिपद को उपसर्जनसंज्ञा, उसी का प्राक्=पहले प्रयोग=उच्चारण । कृतद्वित-समासाश्च इति प्रा० संज्ञा सुपोलुक् एकदेश एक अङ्ग के विकृत खण्डित हो जाने पर भी, अनन्यवत् अन्य नहीं माना जाता है । छिन्ने पुच्छे श्वा गर्दभो न भवति । जैसे पूँछ के खण्डित होने पर कुत्ता गर्दभ नहीं होता । एवं 'ङि' का लुक् होने पर भी हरिअधि में प्राति० संज्ञा बनी है । ततः स्वादि की उत्पत्ति । विकृत होने पर भी प्रा० घमें सही रहा । सु और जस् इत्यादि आये । अव्ययीभाव हो गया । अव्ययीभावसंज्ञा होने पर अव्ययादाप्सुपः से सुपोलुक् । अधिहरि (ग्रह्याण्ड) भगवान में संसार है । अधिविद्य' (विद्याओं में) प्रकाशते व्याकरणम् । १ । जो अनव्यय अव्ययीभाव (समास में) हो गये हो वे नपुंसक हों । अस्वपदविग्रह और विभक्ति अर्थ में विद्यमान अव्यय का दूसरा उदाहरण—अधिगोपं गाः पातोति=गाय की रक्षा करता है वह (गोपाः, तस्मिन्नधि इति लौकिकवाक्य-शरीरं सप्तमी का अर्थ कहने के लिए 'अधि' अव्यय उपस्थित है । गोपाङ्गि अधि इति अलौकिक विग्रहे, सप्तमी अर्थ में विद्यमान अधि का सुबन्त गोप के साथ 'अव्ययविभक्ति' सूत्रेण समासे । समासशास्त्र में प्रथमा से निर्दिष्ट अव्यय (अधि) को उपसर्जनसंज्ञा । उपसर्जनस्य पूर्वप्रयोगे सुपोलुक् (अधिगोपा) अव्ययी-भावश्च इति नपुंसकसंज्ञा, नपुंसके प्रातिपदिकस्य अचः ह्रस्वे, प्रथमायाः एकवचने सु । स्वमोनपुंसकात् इति लुक्प्राप्ते ततः । २ । अतः=अवन्त अव्ययी-भाव से परे सुप् का लुक् न हो । और पंचमीविभक्ति को, छोड़कर सभी

यीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २।४।८३। अदन्तादव्ययीभवात् सुपो न लुक्
तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः स्यात् गाः पातीति गोपास्तस्मिन्नित्यधिगोपम्
३ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २।४।८४। अदन्तादव्ययीभवात्तृतीयासप्तम्योः-
वहुलमम्भावः स्यात्। कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् उपकृष्णेन। मद्राणां
समृद्धिः सुमद्रम्। यवनानां व्यृद्धिदुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्।
हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्। निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य

विभक्तियों के स्थान में अम् आदेश हो। इति लुङ्ग ज्ञेयः। ३। ह्रस्व अकारान्त
अव्ययीभाव समास से परे तृतीया और सप्तमी विभक्ति को बहुल (इच्छानुसार)
अम् आदेश हो, इसलिए अधिगोपेन अधिगोपे भी संस्कृत है। उपकृष्णं
(कृष्णस्य समीपं) सत्या तिष्ठति। समीप अर्थ में वर्तमान अव्यय उपका कृष्ण
के साथ 'अव्ययं विभक्ति' आदिसूत्रेण (उप) का (कृष्णङ्) सुवन्त के साथ
समास हुआ। उपशब्द समासविधायक शास्त्र (सूत्र) में प्रथमासे निदिष्ट होने
पर उपसर्जनं, तस्य पूर्वप्रयोगे। उपकृष्ण नपुंसक संज्ञायां विभक्ति स्थाने (अम्)
आदेशे उपकृष्णं भक्ताः भजन्ति। तृतीया सप्तमी में विकल्प (अम्) उपकृष्णे
गौरागच्छति। मद्रदेशवासियों की समृद्धि सम्पन्नता, विकास ही सुमद्र है।
मद्र 'आम्' सु। समृद्धि अर्थ में वर्तमान अव्यय 'सु' का सुवन्त (मद्र आम्) के
साथ समास उप० संज्ञा, पूर्वप्रयोग, सुपोलुक्, एकदेश वि० सु, अव्ययीभाव,
नपुंसकसुको अम् और नपुंसकलुक् दोनों को बाधकर (नाव्ययीभा०) अम्भाव
सुमद्रं पश्यामि। मद्रासियों को समृद्ध देखता हूँ। सुमद्रात् आगच्छामि। यवनों की
विनष्ट ऋद्धि (सम्पत्ति) ही दुर्यवन है। यवन आम् दुर विनष्ट ऋद्धि अर्थ
में वर्तमान दुर शब्द का सुवन्तेन सह समासे पूर्व प्रयोगे दुर्यवनम्। यवनों की
नष्ट सम्पत्ति समासार्थ। मक्षियों का अभाव (सन्नाटा) समासाध्ववाचक
मक्षिका आम् निर। अभाव अर्थ में वर्तमान निर अव्यय का सुवन्त मक्षिका आम्
के साथ समास आदि कार्ये। निर का अभाव अर्थ प्रधान है। निर्मक्षिकं स्थानं
पश्यामि। बर्फ का अस्थय विनाश अधिक पिघलना ही अतिहिमं है। बर्फ का
अधिक ह्रास या अधिक ठण्ड। पूर्वपद के अर्थप्राधान्य का ध्यान रहे। निद्रा-
सम्प्रति=इस समय नींद का आना न युज्यते ठीक नहीं है। निद्रासु अति।
असम्प्रति (अनुचित) अर्थ में वर्तमान अति शब्द का सुवन्तेन सह समासादि-
कार्ये, नपुंसज्ञा, ह्रस्वे अतिनिद्रम्। हरि शब्द का प्रादुर्भाव प्रकाश अर्थवाचक
इति। हरि ङ् के साथ समासादिः इति हरि (हरि का प्रकाश) समासार्थ।
विष्णु के साथ मैं आता हूँ अनुविष्णुरहमागच्छामि। विष्णु ङ् अनु पश्चात्
अर्थ में विद्यमान (अनु) का विष्णु ङ् के साथ समासादिः। यथार्थाः :-

प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सा-पदार्थानतिवृत्ति-
सादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् ।
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । ४ अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । १८ । सहस्य
सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहृदि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणे-
त्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां
सम्पत्तिः—सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमस्ति । अग्निग्रन्थपर्यन्त-
मधीते—साग्नि ।

यथा शब्द के चार अर्थ हैं । १-योग्यता=जन्मान्तरीय प्रतिमा, स्वभाविकशक्ति ।
२-वीप्सा क्रिया का कई बार होना ३-पदार्थ की अनतिवृत्ति=उलंघन न
होना । ४-सादृश्य उदाहरणों में यथा शब्द के चारो अर्थ क्रमशः शृणु । रूपस्य
योग्यं (पदार्थ के अनुकूल अर्थवाचक) रूपस्य अनु । यथा-शब्द के योग्यता अर्थ में
वर्तमान अनुशब्द के साथ समास हो । वरस्य अनुरूपं (रूपस्य योग्यं) कन्या ।
अर्थम् अर्थं प्रति । एक-एक अर्थ पर बारम्बार विचार । अनेकवार अर्थ का वाचक
अव्यय (प्रति) का सुबन्त अर्थ अम् के साथ समासादिकार्यं प्रत्यक्षं
यथाशक्ति=शक्तिमनतिक्रम्य दानं कर्तव्यं शक्ति का अनुल्लंघन करके पदार्थ-
नतिवृत्ति (पदार्थ का अनुलंघन अर्थवाचक) यथा का सुबन्तके साथ
समासादिः । ४। अव्ययीभाव समास में वर्तमान सह के स्थान में 'स' आदेश हो ।
परन्तु सहशब्द काल अर्थ में न हो तो । हरि के सादृश्य=समानता को सहृदि
कहते हैं । हरिटा सह, यथा के सादृश्य अर्थ में वर्तमान सह अव्यय का सुबन्तेन सह
समासादिः । अव्ययीभावेचाकाले सह स्थाने 'स' आदेशो, 'सहृदि' पठिष्यामि ।
हरि के साथ पढ़ेगा । (जेष्ठ बड़े) के आनुपूर्वी क्रम से) इस समासार्थ में
अनुजेष्ठं ज्येष्ठता क्रमेण नियुक्तिर्भविष्यति । ज्येष्ठ अम् ऋनु । योगपद्य (एककाल में)
चक्र के साथ तत्क्षण । चक्र टा सह । युगपत् अर्थ में वर्तमान सह शब्द का समास,
सह स्थाने स आदेशादिः सचक्रं दुर्वासा पलायते । सखि (मित्रके) सदृश समान,
ससखि, मित्रं वर्तते । सखि 'टा' सह । क्षत्रियों की सम्पत्ति ही सक्षत्र है । सम्पत्ति
अर्थ में वर्तमान 'सह' अव्यय का समासादिः सक्षत्रं पश्यामि । शाकल्य शकलस्य
सम्पूर्णस्य भावः सम्पूर्णता । तृणका भी त्याग नहीं करता है । पत्तल सहित खा
जाता है । सतृणमस्ति । तृण अम् सह शाकल्यस्य अर्थ वर्तमानम् अव्यय सह इति ।
समासादिकार्यं । अग्निग्रन्थमधीते साग्निः पर्यन्त अर्थ में वर्तमान सह शब्द का 'अग्नि
टा के साथ समासादिकार्यं, अग्निग्रन्थ तक जो पढ़ता है, वह साग्नि है । अग्नि
अर्थ में वर्तमान अव्यय सहका समास, प्रा० संज्ञा, पूर्वश्रयोग, सुलोप, आदिकार्यं
मुख्य हैं । भाव्यग्रन्थ पर्यन्तधीते सभाष्यम् ।

६१५ नदीभिश्च २।१।२०। नदीभिः सह संख्यां समस्यते ।
(समाहारे चायमिष्यते) पञ्च गङ्गम् । द्वियमुनम् । ६ तद्धिताः ४।१।
७६। आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः
५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीप-
मुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । (जराया जरस्) उपजरसमित्यादि ।

। ६१५। नदीवाचकशब्द के साथ संख्या वाचीशब्द का समास हो । (वा०)
यह समास समाहार अर्थ में इष्यते=अभीष्ट है । पञ्चानां गङ्गानां समाहारः
(पाँच गंगा नदियों का समुदाय) लौकिक विग्रहे । पञ्चन् आम्, गङ्गा आम् ।
नदीवाचक गङ्गा के साथ संख्यावाचक पञ्चन् का समास । प्रा० संज्ञा, सुलोपे,
प्रातिपदिकान्तस्य नस्य लोपे, नपुंसकसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात्सु, समोर्नपुंसकात्
इतिलोपे प्राप्ते नाव्ययीभावात् इति सुस्थाने अम् आदेशे । पाँच गंगा का संगम
समासार्थ । द्वयोः यमुनयोः समाहारः दो यमुना का सङ्गम । नदीवाची यमुना का
संख्यावाची द्वि के साथ समास, द्वि ओस् अमुना ओस् आपञ्चम अध्याय
समाप्तिपर्यन्त अधिकार तद्धित का है । तद्धिताः ४।१।७६ से लेकर पञ्चम
अध्याय समाप्ति तक के सूत्रों सहित सभी प्रत्यय को तद्धितसंज्ञा हो । जिसका
फल कृतद्धित से प्रातिपदिकसंज्ञा । ६। अव्ययीभाव समास में शरद आदि
शब्दों से समासान्त टच्प्रत्यय हो । टच् इत् (अ) शेष । तद्धितसंज्ञा, प्रा० संज्ञा,
स्वाविकार्ये । शरदः (ऋतु के) समीपम् (भासपासको) उपशरदं, शरदङ्स्
उप इति अलौकिक विग्रहे । समीपे अर्थे वर्तमानम्-अव्ययं 'उप' इतितस्य शरद्
इति सुवन्तेन सह 'अव्ययविभक्ति' सूत्रेण समासे, उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यं, नपुंसक
संज्ञा, टच्प्रत्यये 'सु' स्थाने अम् आदेशे । प्रतिविपाशं विपाशायाः अभिमुखं (विपाशा
नदी के समक्ष) इति लौकिक विग्रहे अथवा विपाशं विपाशं प्रति । विपाश अम्
प्रति । इति अलौकिक विग्रहे अव्ययीभाव समासे उपसर्जनसंज्ञा, पूर्वप्रयोगे, समा-
सान्तटच्, भसंज्ञायां अकारलोपे नपुंसकह्रस्वादिकार्ये । जरायाः समीपमुपजरसं
तिष्ठति । वृद्धावस्थाके भास-पास । ७। जराके स्थान में जरस् आदेश हो,
चकारसे समासान्त टच्मी हो । जराङ्स् उप । समीपार्थे वर्तमानमव्ययं उप इति,
समासादिकार्ये, समासान्तटच् अकारान्त अव्ययीभाव से विभक्ति के स्थान में अम्
आदेशे । ८। अन्नन्त अन् अन्त में हो ऐसे अव्ययीभाव से टच् हो । ९। 'न'
अन्त में हो ऐसे भसंज्ञक टिका लोप हो, तद्धितपरे । राज्ञः समीपमुपराजं (राजा
के भास-पास) राजन् ङ्स् उप । समीपार्थे वर्तमानस्य (उप्) इति अव्ययस्य
राजन् ङ्स् इत्यनेन सह समासे उपसर्जनसंज्ञा आदि कार्ये, उपराजन् इति दशायाम्
'अनश्च' सूत्रेण टच् (अ) 'नस्तद्धिते' सूत्रेण टि (अन्) लोपे सुबम् आदेशे रूपम् ।

८ अनश्च ५।४। १०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् । ९ नस्तद्धिते
६।४। १४४। नान्तस्त भस्य टेलोपस्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

६२० नपुंसकादन्यतरस्याम् ५।४। १०९। अन्नन्त यत् क्लीबं तदन्ता-
दव्ययीभावाट्टज्जा स्यात् उपचर्मम्, उपचर्म । १ क्षयः ५।४। १११।
क्षयन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपसमिधम्, उपसमित् ।

इत्यव्ययीभावः ।

अथ तत्पुरुषः

२ तत्पुरुषः २।१।२२। अधिकारोऽयम् । प्राग्वहुव्रीहेः । ३ द्विगुश्च

उपराजम् । अध्यात्मम् आत्मनि चैतन्ये स्वरम् (आत्मा के विषय में) आत्मनि
अधि इति लौकिक विग्रहे आत्मन् डि अधि इति अलौकिक विग्रहे शप्प्रत्यये
यत्तमानेन अधिशब्देन सह सुवन्तस्य समासे उप० संज्ञा, पूर्वप्रयोगे, सुपोलुक् ।
अनश्चेति टच् नस्तद्धिते इति टिलोपे प्रा० संज्ञा, सुविभक्ति आदि-कार्ये । शरीर में
चेतन है । अथवा अव्यात्मं वक्तव्यम् आत्मा के विषय में बोलना चाहिए ।

। ६२०। नपुंसकशब्द अन्नन्त हो तो, उस अव्ययीभाव से टच् (अ) विकल्प
से हो । चर्मणः समीपं (चमड़े के आस-पास) इति लौकिक विग्रहे, चर्मन ऊस्
इति अलौकिक विग्रहे अव्ययं विभक्ति इति समासे, पूर्वनिपाते, सुलोपे, उपचर्मन्
नपुंसकलिङ्गात् उपचर्मनशब्दात् टच् विकल्पे, टिलोपे, सुप् स्थाने अम् आदिकार्ये,
उपचर्मम् । पक्षे नकारलोपे उपचर्म । १ । क्षयः=भय प्रत्याहारके अक्षर अन्त
में हों ऐसे अव्ययीभाव से टच् विकल्प से हो । समिधायाः समीपं लकड़ी के आस-
पास । समिधाङ्स् उप् समासादिकार्ये, क्षयः सूत्रेण विकल्पेन टच् । सुस्थाने
अमादेशे उपसमिधम् । टच्अभावपक्षे उपसमित् । नपुंसकवद्भूपम् । इत्यव्ययी-
भावाधिकारे समासः प्राभाकर्णम् ।

अथतत्पुरुषाधिकारे समासः— (२) उत्तरपद का अर्थ प्रधान हो ऐसा
समास तत्पुरुष है । जिसमें तत् पद सर्वनाम (सर्वार्थवाचक) विशेषण है ।
पुष्परूपद विशेष्य उत्तर भाग में प्रधान अर्थ का बोधक है । इससे उत्तर पदार्थ
प्रधान इष्टः । अतः तत्पद में सातों विभक्तियों की सम्भावना से, सातों विभक्तियों
में समास होगा । तदाद के विशेषण होने से विशेषणविशेष्य सम्बन्ध भी तत्पुरुष
का अर्थ है । इसनिम्न सवासी पुरुषः, तं पुरुष, तस्मै, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्
पुरुषः तत्पुरुषः स च पुरुषश्च तत्पुरुषः सौत्रं पुंस्त्वं । बहुव्रीहि समास के पहले

२।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् । ४ द्वितीया श्रितातीत-पतित गतात्यस्त-प्राप्तापन्नः २।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह समस्यते वा, स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः—कृष्णश्रितः, इत्यादि ।

६२५ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २।१।३०। तृतीयान्तं तृतीया-न्तार्थकृत-गुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ् कुलया खण्डः शङ् कुला-

जो समास हो वे तत्पुरुष संज्ञक हो तत्पुरुषाधिकार पठितत्वं तत्पुरुषत्वम् । ३। द्विगुसमास भी तत्पुरुषसंज्ञक हो । यह दो या अनेकपद वाला (प्रथमान्त उत्तरपद वाला समास) है । प्रथमान्त का समास विशेषणविशेष्यभाव के व्याज से) आगे कहेंगे । द्वितीयान्ततत्पुरुष से प्रकरण का प्रारम्भ । ४। द्वितीया—द्वितीयाविभक्ति हो अन्त में ऐसे पद का श्रितः (शरण प्राप्तः) अतीतः (बीताकाल) पतित, गत, अत्यस्त (फिसला हुआ, अस्त व्यस्त) प्राप्त, आपन्न, ये शब्द प्रकृतिक (प्रातिपदिक हो ऐसे सुवन्त के साथ समास हो, विकल्प से । वह समास तत्पुरुष समझा जाय । यथा कृष्णं श्रितः (कृष्णस्य शरणं प्राप्तः (भगवान् का भक्त) समासार्थवाचक कृष्णं श्रितः इति लौकिक विग्रहे, कृष्ण भम् श्रित सु । इत्थं लौकिकविग्रहे द्वितीयान्तं पदं 'कृष्णं' तस्य श्रित सु शब्देन सह उक्त सूत्रेण समासे, एकपद, एकअर्थ, एकशक्ति, होना समास है । उप-सर्जनसंज्ञा, पूर्वप्रयोगे, जल में वर्षा की तरह प्रा० संज्ञा सुपोलुक्, एक देश विकृतन्यायेन, प्रा० संज्ञा, विभक्ति कार्ये । कृष्ण की शरण में प्राप्तः । एवमादि-पदेन दुःखम् अतितः (दुःख को पार कर गया) आशातीतः कूपं पतितः (बहुरः) नरकं पतितः ग्रामगतः (गाँव में गया) स्वर्गगतः, अत्यस्तः तुहिनं । बर्फं फिसला । प्रह्लादः समुद्रात्यस्तः समुद्र में फँका गया । त्रिशङ्कुः स्वर्गात्यस्तः, स्वर्ग से ढकेला हुआ । सुखं प्राप्तः, (नरः) दुःखापन्नः शंकटापन्नः एवमनन्ताः शब्दाः बोधव्याः ।

।६२५। तृतीयान्तपद का उसी तृतीयान्त शब्द का अर्थ (वस्तु) सरोता आदि से कृत=किया हुआ गुणवचन=गुणवाचक (खण्ड) आदि शब्द के साथ गौरवार्थशब्द के साथ समास (एकार्थीभाव) हो अनेकपद का एकपद एक शक्ति होना फल है । यथा शंकुलाखण्डः (सरोते से किया हुआ टुकड़ा) यहाँ पर तृतीयान्तपद (शंकुलया खण्ड इति ली० में) शंकुलया है । उसका अर्थ (सरोता) शंकुलारूपं करणं तत्कृतो गुणः (उससे किया हुआ खण्डन) क्रियारूपः (टुकड़े करना) उसका वाचक खण्डपद है । तृतीयान्तप्रकृतिकसुवन्त शंकुलाटा का खण्डसु के साथ समासे मेधवर्पणन्यायेन उपसर्जनसंज्ञा प्रा० संज्ञा प्रयोगे, विभक्तिसम्बन्धिकायं

खण्डः । धान्येनार्थी धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् अक्षणा काणः । ६ कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ । कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्राता नखैर्भन्नो नखभिन्नः । (कृद्ग्रहणे गतिकारक-पूर्वस्याऽपि ग्रहणम्) । नखनिभिन्नः । ७ चतुर्थी तदार्थी-वलि-हित-सुख-रक्षितैः

शङ्कुलाकरणकखण्डनक्रियाश्रयः धान्येन अर्थः धान्यार्थः [धान से मतलब] अर्थ्यते इष्टं साध्यते, अनेन अर्थः [प्रयोजन] जिससे इष्ट सिद्धि हो वह अर्थ (अभीष्ट साधक) प्रयोजन है । धान्य टा अर्थसु । इति विग्रहे तृतीयान्तस्य धान्यटा इत्यस्य अर्थशब्देन सह समासे । समासनिमित्तकस्वादिकार्ये तत्कृत तृतीयान्तपद का अर्थ [सरोता] उससे कृत (खण्ड) ऐसा क्यों कहा ? अर्थात् (कर्तृकरण कृता बहुलं) सूत्र से समास सिद्ध था, पुनः सूत्रमेव किमर्थम् ! दोनों उदाहरण में करणे तृतीया है, सूत्र व्यर्थ होकर नियम बनता है कि यदि गुणवचन के साथ तृतीयान्त का समास हो, तब तत्कृतेनैव = तृतीयान्त वस्तु से किया हुआ गुण होने पर ही हो । इसलिए अक्षणा काणः । (आँख का काना) यहाँ काणस्व गुण आँख की क्रिया से नहीं, किन्तु रोगादि अन्यकारणों से है तत्कृत न कहते तब यहाँ भी समास हो जाता है । ६ । कर्ता और करण अर्थ में तृतीयान्त पद का कृदन्त शब्द के साथ बहुलं = इच्छानुसार समास हो, यथा हरिणा त्राता—हरिकर्तृक रक्षणाश्रयः रक्षा का पात्र । हरि टा त्राता सु अलौकिक विग्रहे कर्तृकरणे कृता बहुलं सूत्रेण, कर्तरि तृतीयान्तपदं [हरिणा] तस्य (कृदन्तपदं) त्राता, तेन सह समासे स्वादिकार्ये । हरित्रातः भगवान् से रक्षा किया गया इति समासार्थः । नखैर्भिन्नः लौकिकं वाक्यं, करणे तृतीयान्तपदं नखैः नखभिस् अस्य भिन्नसु इत्यनेन सह समासे प्रा० सं०, सुपोलुक्, स्वादिकार्ये नखभिन्नः नखकरणकभेदाश्रयः चणकः । नख से निकोला गया आलू । जहाँ पर निर् उपसर्ग होगा । नखैः निभिन्नः परन्तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य, तस्य च ग्रहणं इस परिभाषा से केवल कृदन्त ददादिभिन्न ही ग्राह्य होगा, निभिन्न नहीं, तब निभिन्न शब्द के साथ नख का समास सम्भव नहीं । अतः ग्राह-कृद्ग्रहणे—जहाँ कृदन्त का ग्रहण हो वहाँ गतिसंज्ञक (निर्) और कारक पूर्व में हो उसका भी ग्रहण हो गतिसंज्ञक निर्के पूर्व में रहते समासे, स्वादिसम्बन्धि कार्ये । नख-निभिन्नः नख से विदारण किया हुआ । (हिरण्यकश्यपु वसत्पलम्) । ६ । चतुर्थी = चतुर्थी अन्त में हो तदर्थार्थ उस शब्द का वाच्य अर्थ (यूप आदि) इसी के लिए जो वस्तु [दाह = लकड़ी आदि] उसके वाचक पद के साथ और अर्थ [वस्तु] बलि, पूजा, (उपहार) हित (भलाई) सुख, रक्षित, शब्द के साथ, चतुर्थान्त पद का समास [एकार्थी-

२।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना, अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । (तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः) तेनेह न रन्धनाय स्थाली । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्) द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् ।

भाव) हो विकल्प से । यूपाय-दारुः यूपः = यज्ञस्तम्भः, के लिए दारु [लकड़ी] यूपड़े दारुसु इति अलौकिक वाक्ये 'चतुर्थीतदर्थार्थः आदि सूत्रेण समासे, प्रा० संज्ञा; सुपोलुक् आदि कार्ये । यूपपद की यहाँ तदर्थपद से [पूर्वपद उदत्तर पद में] प्रकृतिविकृतिभाव ही इष्ट है । प्रकृति [समवायिकारण] विकृति [कार्य] इस प्रकार का कार्यकारणभाव होने पर समास हो । दारु समवायिकारण है यूपकार्य है । दारु प्रकृति है, उसी को काट छाँट गड़कर यूप = खम्भा बना [विकार] है । अतः समास हुआ, एवं घटाय मृत्तिका घटमृत्तिका । पटाय तन्तवः पटतन्तवः । वस्त्र के लिए सूत । शङ्खवे दारुः शङ्कुदारुः [खूँटी के लिए लकड़ी] इस कार्यकारणसम्बन्ध का फल तेनेह न = रन्धनाय स्थाली [चावल रींघने = पकाने के लिए बटलोही] यहाँ स्थाली का रींघने के साथ प्रकृतिविकृतिभाव [समवायिकारणसम्बन्ध] न होने से समास नहीं हुआ । द्रव्य और क्रिया में प्रकृतिविकृतिभाव नहीं होता [वा०] अर्थेन-अर्थे शब्द के साथ चतुर्थ्यन्त का नित्य समास हो । विशेष्य = प्रधान मुख्य शब्द का लिङ्ग समस्त पद में होना चाहिए परवर्त्तिङ्गद्वन्द्वतत्पुरुषयोः । इस सूत्र से उत्तरपदका लिङ्ग ही प्राप्त था उसका बाधक यह सूत्र ही विशेष्य (प्रधान) जैसा लिङ्ग हो वैसा ही लिङ्ग समास होने पर हो । यथा—द्विजाय अर्थः द्विजार्थः सूपः ब्राह्मण के लिए दाल । द्विजङ्गे अर्थे सु । अलौकिक-विग्रहे वातिकेन नित्यसमासादिकार्ये । यहाँ सूपपुलिङ्ग और प्रधान है उसी के अनुकूल समस्तपदका लिङ्ग हुआ । द्विजाय अयम् इति अस्वपद विग्रहे द्विज उद्देश्यक अर्थ (वस्तु) समासार्थः । द्विजाय इयं द्विजार्था यवागू (ब्राह्मण के लिए हलुआ) खीर द्विजाय इदं द्विजार्थं पयः, जलं, दुग्धं वा इत्यादौ अस्वपदविग्रहे अर्थेन नित्यसमासः । सूप, यवागू पयः के प्रधान होने से इन्हीं का लिङ्ग समासपद में हुआ । प्रधान के अनुसार लिङ्ग । भूतेभ्यो बलिः । भूतभ्यस् बलि सु चतुर्थी-बलिहितमुखरक्षितैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते एकार्थी-भावो भूयते । प्रा० संज्ञा सुपोलुक् विभक्तिकार्ये भूतबलिः । भूतों प्रेतों या जीवों के लिए पूजा या उपहार यजमानेन भूतबलिः दीयते । एवं गोभ्योहितं गोहितं गव्यं घासः गोवों के लिए हितकर (गोघाला) तीनों ऋतु मे मला है । गोभ्यः सुखं गोसुखं वनं गोवों के लिए सुखकर वन है । गोभ्यो रक्षितं गोवो के लिए

गोरक्षितम् । ८ पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ । चोराद्भयं चोरभयम् ।
६ स्तोकास्तिक-दुरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३६ ।

६३० पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ । अलुगुत्तरपदे । स्तोका-
न्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छादागतः ।
१ षष्ठी २ । २ । ३७ । सुवन्तेन प्राग्वत् । राजपुरुषः । २ पूर्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १ । अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते

रक्ता हुआ खरी, कराई, भूसा आदि । ८ । पञ्चम्यन्त शब्द का भयवाचक
शब्द के साथ समास हो । चोराद्भयं, लौकिकं वाक्यं, चोरहसि भयं सु इति
अलौकिकं वाक्यं । पञ्चमीभयेन पञ्चम्यन्तं चोरात् इति तस्य भयेन सह समासे
इत्यादि । चोरभयम् । चोर (अवधिक) से भयं । समासार्थः । एवं सिंहाद्भयं
सिंहभयं । राजपुरुषात् भयं राजपुरुषभयं, दुष्टभयं कुशिकाभयम् । ६ ।
स्तोक, अल्प, अन्तिक (समीप) दूर (विप्रकृष्ट) और कृच्छ्र (कष्ट)
वाचक सुवन्त शब्दों का क्त-प्रत्ययान्त सुवन्त के साथ समास हो । ६३० । पञ्चमी
विभक्ति का स्तोक आदि शब्दों से परे लुक् न हो, उत्तरपद-परे, होतो । अत्र
उत्तरपदसमस्तपदम् अन्तिमें अवयवे रुद्धम् । समासमें, अन्तिमशब्द उत्तरपद
है । इसका फल विभक्तिलुङ्ग होने पर भी एकार्थीभाव बना रहे । स्तोकांन्मुक्तः
स्तोक छोड़े मुक्त सु स्तोकास्तिक-आदि सूत्रेण समासे, सुपो अलुक् । तथापि थोड़े
ही प्रयास से मुक्त हो गया । अन्तिकात् (समीपात्) आगतः (पास से आया
हुआ) समासार्थः । समासे पञ्चम्याः अलुक् पूर्ववत् । अभ्यासात् (निकरात्)
आगतः = प्राप्तः । (समीपसे आया हुआ) बालकः दूते । दूरात् आगतः
सम्बन्धी स्वागतेन भवितव्यम् । कृच्छात् दुःखात् पापात् आगतः कष्ट से आया
हुआ वृद्ध । अत्र सर्वत्र समासे पञ्चम्याः अलुक् । एकपद एकअर्थ एकशक्ति होनाफल
है । दूरादागतस्य अपत्यं दौरादागतिः । अभ्यासादागतिः, आदिबुद्धिः, अन्तो-
दात् से एकपद होना अनुभूत है । १ । षष्ठ्यन्तपद का सुवन्तपद के साथ
समास हो राज्ञः पुरुषः लौकिकं वाक्यं, राजन् ऊ स् पुरुष सु, इति अलौकिकं
वाक्यं, तत्र षष्ठी सूत्रेण (राजन्ऊस्) पदस्य [पुरुषसु] पदेन सह समासे
(एकार्थीभावे) दोनों पद मिलकर एकार्थं हो गये । राज सम्बन्धीपुरुषः राज-
पुरुषः । राजा का सेवकस्वामि सम्बन्ध समासत्वात् प्रा० संज्ञायां सुपोलुक्, एक-
देशविकृतन्यायेन प्रा० संज्ञा, स्वादिकार्ये । पत्युः पत्निः पतिपत्निः । द्वारपूजा । २ ।
पूर्व—आगे, अपर (पीछे) अधर—नीचे, उत्तर—ऊपरी भाग ये अवयव हैं ।
एकदेशिना—अवयविना (एक देश शब्द अवयववाची है । पूर्वाद्वि अवयव हैं ।

एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । पष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः ।
अपरकायः । एकाधिकरणे किम् पूर्वशब्दात्राणाम् । ३ अर्थं नपुंसकम् २।२।२ ।
समांशवाच्यद्वन्द्वो नित्यं बलीवे स प्राग्वत् । अर्थं पिप्पल्याः अर्थं पिप्पली ।
४ सप्तमी शीण्डः २ । १ । ४० । सप्तम्यन्तं शीण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेपु
शीण्डः अक्षशीण्डः । इत्यादि । द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि

पूर्वादयः—उनका एकदेशी अवयवीवाचक शब्दों के साथ समास हो, यदि अवयवी
(अङ्ग अवयव) समुदाय में (शरीर में) एक संख्या युक्त (एकत्वसंख्याविशिष्ट)
एकवचन अन्त में हो पष्ठी समासको बाधकर । यदि पष्ठी समास होता विभक्ति
लुक् होकर प्रथमान्तपदका पष्ठी में निर्देश से कायशब्द का पूर्वनिपात होने लगता ।
पष्ठीसमास का बाध होने से पूर्व, अपर, अधर, उत्तर शब्द का ही पूर्व निपात
होगा । वे ही प्रथमान्तपदबोध्य है । यह एकदेशी समास है । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः
[शरीर का अग्रभाग] पूर्व अम् काय इस् अलौकिक विग्रहे पूर्वापराधरोत्तर
सूत्रेण समासे पूर्वशब्दो अवयव, वाचकः, काम शब्दो अवयवी । समासशास्त्र में
प्रथमान्तपदपूर्वशब्द का प्रथमप्रयोग हुआ । एवम् अपरं कायस्य अपरकायः ।
शरीर का पृष्ठभाग [पीठ] अधरकायः [पैर] उत्तरकायः [शिरः] सूत्र में
एकाधिकरण ग्रहण क्यों ? एकत्वसंख्याविशिष्ट अवयवी अर्थं क्यों ? इसलिए कि
पूर्वपूछात्राणाम् । यहां समास न हो । क्योंकि छात्राणां शब्दे बहुसंख्या विशिष्ट
बहुवचनं वर्तते । यद्यपि उत्तर पदार्थ प्रधानतत्पुरुषलक्षण, यहां नहीं घटता,
तथापि तत्पुरुष के अधिकार में पड़ा गया लक्षण घट जायेगा । ३। समासवाची—
समभाग, बराबर अंश, वाचक, आधा अर्थ बोधक, अर्थ शब्द जो नित्यनपुंसकलिंग
है, उसका सुबन्त के साथ समास हो । इदमपि पष्ठीसमासबाधकं पूर्ववत् ।
पिप्पल्याः अर्थं लौकिकं वाक्यम्, अर्थं सु, पिप्पली इस् । इति अलौकिकं वाक्यम् ।
अर्थं नपुंसकं-सूत्रेण समास आदिः । प्रथमान्तरय (अर्थ) पदस्य पूर्वं निपाते ।
पूर्वपदप्रधानं अर्थः के अनुपसर्जन होने से (एक विभक्ती अषष्ठ्यन्त वचनम् ।
गोस्त्रियोः इति ह्रस्व नहीं हुआ । अर्थं पिप्पली (पीपरि का आधा) । ४ । सप्त-
म्यन्त पद का शीण्डादि (घृतं, कितव, ग्याड, प्रवीण, अन्तर, पण्डित, कुशल,
चपल, [निपुण] आदि के साथ समास हो । यथा—अक्षेपु शीण्डः अक्ष सुप, शीण्ड
सु, सप्तम्यन्तम् अक्षसु इति सुबन्तं शीण्ड सु इत्यनेन सह समासे । सप्तम्यन्त का
पूर्वं निपात आदिः अक्षशीण्डः पाशः, छूतक्रीडा में प्रवीण । द्वितीया से लेकर
सप्तमीपर्यन्त का समास प्रदक्षित हुआ । परन्तु निदिष्ट पदों से अन्यत्र भी समास
देखा गया । अतः बोले द्वितीया तृतीया सप्तमी इत्यादि का योग = सूत्र
विभाग—अलगाव किये जाने से । अन्यत्रापि—अन्य स्थलों में भी द्वितीयात्

तृतीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात् समासो ज्ञेयः ।

६३५ दिवसंख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५० । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वपुकामशमी । सप्तर्षयः । तेनेह न-उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । ६ तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् पूर्वस्यां शालायां भवः

तृतीयान्त आदि पदों का प्रयोगवशात्--आवश्यकतावशात् समास सम्भवा चाहिए । अर्थात् जो सूत्र का अर्थ है । उसके अतिरिक्त भी द्वितीयान्त सप्तम्यन्त आदि का समर्थ सुबन्त के साथ समास हो । पतित आदि के बिना भी समास सम्भव है । इति व्यधिकरणतत्पुरुषः समाप्तः ।

अथ समानाधिकरणतत्पुरुषः प्रारभ्यते । ६३५ । दिक्च संख्याच दिक् संख्ये, दिशावाचक, संख्या-सुबन्त शब्दों के साथ समर्थ सुबन्त का समास हो, यदि किसी की संज्ञा [नाम] हो तो पूर्वश्च इषुकामशमीच (ग्राम विशेषस्य संज्ञा) पूर्वसु इषुकामशमी स इत्यत्र (दिक्संख्ये) सूत्रेण समासे इत्यादिः पूर्वपु-कामशमी । पूर्वग्रामः सप्तर्षयः सप्त च ते ऋषयः सप्तर्षयः, वशिष्ठ आदि । सात ऋषियों की संज्ञा । सप्तनृजस ऋषिजसा समादिकार्ये । यह समानाधिकरण—समान विभक्ति वाला तत्पुरुष है । न च विशेषणं विशेषेण बहुलमिति सूत्रेण समान-विभक्तिस्थले समासः, सिध्यति । दिक्संख्ये सूत्रं किमर्थं नियम करता है कि दिशा-वाचक संख्यावाचक, विशेषण के साथ समास हो तो संज्ञा में ही हो । इसी नियम के लिए सूत्र है । इसका फल (तेनेहन) उत्तरा वृक्षाः पञ्चब्राह्मणः, यहाँ दिक्संख्या पूर्वपद है, परन्तु संज्ञा अर्थ न होने से समास नहीं हुआ । ६ । तद्वितार्थे—तद्वित प्रत्यय के अर्थ के विषय में उत्तरपद परे हो और समाहार (समुदाय] मिलावट अर्थवाच्य (बोध्य) हो तो तब दिशा, संख्यावाचक सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ समास (एकार्थीभाव) हो तद्वितार्थश्च उत्तरपदश्च समाहारश्च एतेषां समाहारः तस्मिन् तद्वितार्थोत्तरपदसमाहार (एक सप्तमी तीनों के साथ विषय-भेद से अन्वित है) यथा एकापि षष्ठी विषयभेदात् मिद्यते । विषयसप्तमी (तद्वितार्थविषये) परसप्तमी (उत्तरपदे) परे । वाच्यसप्तमी (समाहार के साथ) दिशावाची संख्यावाची का समर्थसुबन्त के साथ समास हो । क्रमशः उदाहरण—पौर्वशालः पूर्वस्यां शालायां भवः (पूर्वदिशा के घर में होने वाला) दिशावाची से तत्रभवः (होने वाला) अर्थ में अण्—अ । पूर्वा डि शाला डि अ इति अलौकिक विग्रहे तद्वितार्थोत्तर सूत्रेण समासे, प्रा० संज्ञायां सुपोलुक् तद्वितका विषय होने पर ही समास हुआ । पूर्वा शाला इति स्थिते (वा०) सर्वनामको

पूर्वशाल इति, समासे जाते (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः) ।
७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां त्रः ४ । २ । १० । अस्माद्भूतार्थे त्रः स्यादसंज्ञायाम् ।
८ तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ ११७ । त्रिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः
स्यात् । (२३६) यस्येति च । पूर्वशालः । पञ्च गावो घनं यस्येति त्रिपदे
बहुव्रीही (द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) । ९ गोरतद्धितलुकि
५ । ४ । ६२ । गोन्तात्तत्पुरुषाट्ठच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितलुकि ।
पञ्चगवधनः ।

६४० तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः २ । १ । ४२ । १ संख्या-
पूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् । २ द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १ । द्विग्वर्थः समाहार

वृत्तिमात्र = एकार्थीभावरूपवृत्ति (कृतद्धितसमाससनाद्यन्त, एकशेष) में पुंवद्भाव
हो । प्रसङ्ग में समासवृत्ति है । सर्वनाम 'पूर्व' को पुंवद्भाव होने से
स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्यय टाप् हट गया । पुलिङ्गे यादृशं कार्यं तादृशं सम्भूयते
पूर्वशाला इति स्थिते । ७ । दिशावाचकशब्द जिसके पूर्व हो अस्मात् = उससे
भवार्थे = होने वाला अर्थ में 'अ' प्रत्यय हो । असंज्ञायां = संज्ञा अर्थ न हो तो ।
अ इत् (अ) शेष । ८ । त्रित् णित् तद्धितप्रत्यय परे अचों में आदि अच्को
वृद्धि हो । इति आदिवृद्धौ । यस्येति च. आकारलोपे स्वादिकार्ये, पूर्वशालः
(पूर्वदिशाके घर में पैदा हुआ) बालकः । पञ्चगवधनः पञ्च गावो घनं यस्य
पांच गाय ही घनसम्पत्ति है जिसके, पञ्चन् जस् गोजस् घन स इति अलौकिक
शरीरे प्रथमम् (अनेकमन्यपदार्थे) इति त्रिपदबहुव्रीहिसमासे । उसके अन्तर्गत
(अन्तर्बति) पञ्चन् गो इस अक्षको उत्तरपदपरे (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च)
सूत्रेण समासे; परन्तु अयं समासो नित्य (वा०) द्वन्द्व और तत्पुरुषसमास नित्य
हो उत्तरपद परे रहते । समासत्वात् प्रा० सज्ञा, सुबोधायु इति सुबोधलुक् अन्तर्बति
समासके पूर्वविभक्तिनिमित्तक पद मानकर नकारलोप पञ्चगोधन इत्यवस्थायां ।
। ९ । गोशब्दान्त तत्पुरुष से टच् (अ) हो वह समासान्त हो, अतद्धितलुकि =
तद्धितप्रत्ययका लुङ् न हुआ हो । प्रसङ्ग में गोशब्दान्ततत्पुरुष पञ्चगो है ।
अतः समासान्त टच् (अ) अवादेशे । पञ्चगवधनः । पुरे तीनों पदों में एकार्थीभाव
है । स्वादिकार्ये, ।

। ६४० । समानाधिकरण = समान विभक्तिवाले पदका तत्पुरुष (सचाक्षी-
पुरुषश्च) (विशेषणविशेष्यभाववाले समास) को कर्मधारय कहते हैं । कर्म
(समानविभक्तिकं विशेषण) धारयति । १ । तद्धितार्थे, उत्तरपदे, समाहारे
ये तीनों प्रकार के समास सङ्ख्यापूर्वक हो तो उनकी द्विगुसंज्ञा हो । २ ।

एकवत् स्यात् । ३ स नपुंसकम् २ । १ । ५७ । समाहारे द्विगुद्वन्द्वश्च नपुंसक स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः—पञ्चगवम् । ४ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ । भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नील-मुत्पलं नीलोत्पलम् बहुलग्रहणात् ववचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । ववचिन्न रामो जामदग्न्यः ।

६४५ उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ । घन इव श्यामो घन-

द्विगुसमासका अर्थ, यदि समाहार हो वह एकवत् (एकवचन की तरह) हो जाय । ३ । समाहार अर्थ में द्विगु और द्वन्द्वसमासपद नपुंसक हो । पञ्चानां गवां समाहार इति लौकिकवाक्ये पञ्चनृधाम् गोधाम् इति अलौकिके विग्रहे, समाहार अर्थ मानकर 'तद्विधायं' से समास । प्रा० संज्ञा, सुपोलुक्, पदत्वात् नकारलोपे । 'गोरतद्वितलुकि' इति ङच् (अ) समासान्तप्रत्यये भ्रवादेशे, पञ्चगव इति दशायां द्विगुसमाससंज्ञा, समाहारे द्विगुः, एकवचनं, नपुंसकसंज्ञा सौरमादेशे, पञ्चगवं द्रष्टव्यम् पाँच गायोंका समुदाय समासार्थ है । ४ । विशेषणं = भेदकं भिन्नकं व्यावर्तयति । जो दूसरों से भेद करें, विशेषता बतलाये, वह विशेषण है । उसका विशेष्येण = भेद्येन भेद्युं व्यावर्तयितुं योग्यम् (जिसकी विशेषता बतलाई जाय) प्रधान (मुख्य) के साथ समानाधिकरण समानविभक्ति वाले हों, तब बहुलं दृष्टानुसार समास हो, विशेषणपद के प्रथमान्त होने से प्रथम प्रयोग । भेद्यं विशेष्यमित्याहुः, भेदकन्तुविशेषणम् । पदार्थे स्वार्थनिक्षेपाद-प्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्यैव समर्पणात् । चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति इत्युक्तम् । यथा—नीलम् उत्पलं, नीलसु उत्पलसु इति अलौकिक विग्रहे । यहाँ नीलपद विशेषण (भेदक) है । उसका विशेष्य (भेद्य) उत्पल के साथ समास, प्रा० संज्ञा, सुपोलुक्, स्वादिकार्ये, नीलोत्पलम् । नीलरङ्गविशिष्ट कमलं समासार्थः । एकपद । बहुलग्रहण से नित्यसमास भी होता है । कृष्णसर्पः [कालासाप] समासार्थ के लिए केवल कृष्ण सर्पं सर्पं इति अलौकिक विग्रहे नित्यसमासे । कृष्णश्चासौ सर्पश्च यह विग्रह नहीं होगा । क्योंकि भेद्य भेदकभाव सम्बन्ध नहीं है । किन्तु कृष्ण सर्पं जातिविशेषका नाम है । बहुलग्रहण से कहीं समास होता ही नहीं रामोजामदग्निः [जमदग्नेः अपत्यं] जमदग्नि ऋषि के सन्तान राम (परशुराम) है । यहाँ विशेषण विशेष्यभाव होने पर भी समास नहीं हुआ ।

। ६४५ । उपमान (उपमीयते समानताधर्मः प्रकटीक्रियते अनेन) वाचकसुबन्त का उपमेय या सामान्यधर्म वाचकसुबन्त के साथ समास हो ।

श्यामः । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् । शाक्रप्रियः पार्थिवः=शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः । ६ नञ् २ । २ । ६ नञ्ः सुपा सह समस्यते । ७ नलोपो नञ्ः ६ । ३ । ७३ । नञो नस्य लोप उत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः । ८ तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ । लुप्तनका-

समानस्य भावः धर्मो वा सामान्यम् । उपमानउपमेय दोनों में रहने वाला धर्म समानरूप से जहाँ हो । अतः धर्मवाचक शब्द के साथ समास हो । यथा—घन इव श्यामः (बादल की तरह सांवला) घन उपमान है, श्याम [कालिमा] उसका सामान्य धर्म है । उससे उपमितः श्रीकृष्णः घनश्यामः घन का श्याम के साथ (घनस् श्यामसु इस विग्रह में उक्तसूत्र से समास हुआ । अन्य कार्यम् । (घनपदस्य इवार्थलक्षणा) घनसदृशो अर्थः (वा०) शाकपार्थिवगण में पठित सभी पदों की सिद्धये—सिद्धि के लिए (उसके) उत्तरपद के लोप का उपसंख्यान—परिगणन करना चाहिए । अर्थात् पूर्वपद में जो उत्तरपद उसका लोप हो शाक का प्रेमी राजा । शक्रप्रियः पार्थिवः । यहाँ शाक प्रिय का पार्थिव [राजा] के साथ समास हुआ । पूर्वपद शाकप्रिय में उत्तरपद (प्रिय) शब्द का लोप हुआ अन्यकार्ये, शाकपार्थिवः ।

देवस्यपूजकः देवपूजकः देवता का पूजा करने वाला सचासीब्राह्मणः (वही जो ब्राह्मण) देवपूजक शब्दस्य ब्राह्मणशब्देन सह समासे, पूर्वपदे देवपूजके उत्तरपदं [पूजक] इति । तस्यलोपे स्वादिकार्ये । ६ । नञ्का सुबन्त के साथ समास हो । नञ् शब्द का निषेध [तद्धिम्भन तत्सदृश] अर्थ है, इसे पर्युदास, [क्रिया के निषेध को प्रसज्यप्रतिषेध] नञ् कहते हैं । ७ । नञ् के नकार का लोप हो उत्तर पद परे । यथा न ब्राह्मणः (जो ब्राह्मण न हो) अब्राह्मणः । ब्राह्मणभिन्नः ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियः शुद्रो वा) तम् आनय । न ब्राह्मण सु इति अलौकिकविग्रहे नञः सूत्रेण सुबन्तेन ब्राह्मणपदेन सह समासे सुपो लुनादिः । न लोपो नञः इति नकारलोपे । ब्राह्मणभिन्नो ब्राह्मणसदृशः कश्चिपुरुषः इति समासार्थः । ८ । तस्मात्—लुप्त हो नकार जिस नञ्का उससे परे अजादिपद हो तो उसे नुट् आगम हो । यथा—अनश्वः, न अश्वः [घोड़ा नहीं है] किन्तु घोड़े के सदृश सञ्चर आदि हैं । अश्व से भिन्न अश्व के सदृश समासार्थ [न अश्व सु [नञः] इति समासे, नलोपो नञः इति नलोपे [अनश्वः इति दशायां, तस्मान्नुडचि सूत्रेण नुट् [न] आगमे अजादि प्रत्यय परे । अन्यकार्ये । शंका नैकधा इत्यादि पद में 'न' पद का 'एकधा' पद के साथ सहसुपासे समास है । वहाँ (नञः) समास नहीं है अतः न लोप, नुट् नहीं होंगे । अनेकधा नहीं बनेगा

रान्नत्र उत्तरपदस्याजादेर्नुडागगः स्यात् अनश्वः । नैकधेयादौ तु 'न'-शब्देन (१०६) सह सुप्सुपेति समासः । १ कुगतिप्रादयः २ । १ । १८ । एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः = कुपुरुषः ।

१५० ऊर्यादि-चित्र-डाचश्च १ । ४ । ६१ । ऊर्यादयश्च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । सुपुरुषः ।

किन्तु सुप्सुपा का समास नञ् समास नहीं माना गया, अतः नलोपादि नहीं हुए नैकधा । १ । एते—कुशब्द, गतिसंज्ञक और प्रपरा इत्यादि शब्दों का समर्थ परस्परसम्बन्धित सुवन्त के साथनित्य समास हो । यद्यपि गतिसंज्ञा से प्रादि का भी ग्रहण हो सकता था । पृथक्पृथक् पढ़ा तथापि क्रिया के योग में ही प्रादिकों को गति संज्ञा का विधान है । जहाँ क्रिया से सम्बन्ध नहीं है । वहाँ प्रादिकों गतिसंज्ञा नहीं होगी । इसलिए अलग पढ़ा । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव प्रत्युपसर्गं संज्ञकाः भवन्ति । यथा—उपगतः आचार्यः उपाचार्यः । यहाँ उपशब्द गतः—गमन क्रिया के प्रति' गतिसंज्ञक है । आचार्य के प्रतिगतिसंज्ञक नहीं । अतः प्रादि गतिसंज्ञक नहीं । अतः प्रादिको भी पढ़ा । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः निन्दित, धृणित व्यक्ति । कुत्सित अर्थवाचक (कु) अव्ययशब्द का समर्थसुवन्त पुरुष के साथ नित्य समास हुआ ।

१५०। ऊरी आदि च्यन्ता—चित्र प्रत्ययान्त डाजन्ताः—डाचप्रत्ययान्त शब्द क्रिया के योग में गतिसंज्ञक हो । ऊरीकृत्य—स्वीकृत्य, मनसिकृत्वा, हृदयंगम करके, कृत्य—क्रिया पद के योग में ऊरी शब्द को ऊर्यादिसूत्रेण गतिसंज्ञा । कुगतिप्रादयः इतिसमासे समासेऽनञ्पूर्वे इति क्त्वास्थाने ल्यप् ह्रस्वस्य पिति कृति सुक् [त] आगमे स्वानिवञ्जावेन क्त्वा इति मत्वा क्त्वातोसुकसुन् इति अव्यय-संज्ञा, समासे लब्धविभक्तिका अव्ययादात्सुप इति लुकि । उरीकृत्वा इत्यर्थः । अशुक्लं शुक्लं कृत्वा इति शुक्लीकृत्य । जो सफेद नहीं था उसे श्वेतकर दिया । [अभूततद्भावे चिः] जो नहीं था वह हो गया । शुक्ल शब्दात् कु मू उसके योग में चि [अस्यचो' इति अकारस्य ईकारे । यहाँ चिचप्रत्ययान्त मानकर 'ऊर्यादि' से गतिसंज्ञा, कृत्वा इत्यनेनसह समासे क्त्वास्थाने ल्यप्, लुकि रूपं पूर्ववत् । पटत् पटत् इति कृत्वा इति लौकिक विग्रहे (पट-पट करके) अव्यक्तध्वनि का अनु-करण होने से डाच् [आ पटत् शब्द] को द्वित्वे पररूपे पटपटाकृत्वा अप्रापि गति-संज्ञा, समासादिकार्ये । शोभनेः पुरुषः सुपुरुषः सुन्दर अर्थवाचक सुशब्द प्रादि है । क्रिया योग 'न' होने से गतिसंज्ञा नहीं हुई । उसका समर्थ सुवन्त पुरुष के साथ कुगतिप्रादयः इति समासे रूपम् (वा०) प्रपराअपसम आदि का प्रथमान्ते समर्थ के

(प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया) प्रगत आचार्यः—प्राचार्यः (अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया) अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे—१ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते
१ । २ । ४४ । विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य
पूर्वनिपातः । २ गोस्त्रियोरुपसर्जस्य १ । २ । ४८ । उपसर्जनं यो गोशब्दः
स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अतिमालः ।
(आवदयः कृष्णाद्यर्थे तृतीयया) अवकृष्टः कोकिलया—अवकोकिलः । (पर्या-

साय 'गत' अर्थ में समास हो, प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः प्रगतिशील, अनुशासन-
कुशल, शिरमौर आचार्य 'गत' अर्थ में प्रकाशमयसुवन्त आचार्य के साथ
समासादिः । प्राचार्यः (प्रधानाचार्य) अत्यादयः—'अति' आदिशब्दों का द्विती-
यया—द्वितीयान्त समर्थ के साथ समास हो, क्रान्त—अतिक्रमण आदि अर्थ हो
तो 'अतिक्रान्तो माला' जो माला (लक्षणया माली) पुष्पविक्रेता उसका भी अति-
क्रमण कर (बढ़ बढ़) गया हो । इति लौकिकविग्रहे अतिक्रान्त अर्थबोधक अतिका
द्वितीयान्तसमर्थ माला अम् इत्यनेन सह अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति
समासे, प्रथमा निर्दिष्ट (अत्यादयः) शब्द से बोध्यविग्रह में वर्तमान अतिशब्दको
उपसर्जनसंज्ञा, उपसर्जनं पूर्वं तिष्ठति । समासत्वात् प्रा० संज्ञा सुपोलुक् अति-
माला इति स्थिते ततः । १। एक—नियत (निश्चित) एक विभक्ति (विग्रह वाक्य में
जो स्थाई विभक्ति हो) उसकी उपसर्जनसंज्ञा हो । अपूर्वनिपाते—तस्य पूर्वनिपातः
प्राक् प्रयोगो न भवति । विग्रहवाक्ये यत् अनियत विभक्तिकं तस्य अपेक्षया
तस्मिन्वाक्ये स्थिरविभक्तिकं पदम् उपसर्जनसंज्ञं भवति । यहाँ अतिपद अनिश्चित
विभक्तिक है । अतिक्रान्तं अतिक्रान्तेन अतिक्रान्ताय । प्रसंग से परिवर्तन स्पष्ट है ।
मालाशब्दाद्द्वितीयान्त स्थिर है । उसीको उपसर्जनसंज्ञा । यद्यपि उसका फल पूर्वं
प्रयोग है, तथापि उपसर्जन का निषेध होने पर किं फलम् ? अत आह । २ ।
गोश्च स्त्रियश्च गोस्त्रियो तयोः गोस्त्रियोः उपसर्जनसंज्ञक जो गोशब्द और
उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययान्त तदन्तस्य—वह हो अन्त में जिसके ऐसे प्रातिपदिक को
ह्रस्व हो । प्राति० ह्रस्वे स्वादिकार्ये । अतिमालः अतिक्रमण—अतिव्यस्य सामर्थ्यं ।
फूल की खेती या व्यापार में माली को मात कर दिया । अन्य पदार्थ में विशेषण
होना उपसर्जन है । (वा०) अव आदि उपसर्ग शब्द का तृतीयान्तसमर्थसुवन्त के
साथ समास हो । कृष्ट आदि—कृजित अर्थ में अव के होने पर अवकृष्टः
कोकिलया, कृष्ट—कृजित अर्थ में विद्यमानस्य अवशब्दस्य तृतीयान्त कोनिसया के
साथ क्रियाकारककृजनक्रिया कृजककर्ता भाव सामर्थ्य में समासे, सुपोलुक्,
नियतविभक्तिककोकिलाशब्दस्य उपसर्जनसंज्ञा, उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य ह्रस्वे,

दयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या) परिग्लानोऽध्ययनाय—पर्यध्ययनः (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः—निष्कौशाम्बिः । ३ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३ । १ । ६२ । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणोत्पादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । ४ उपपदमतिङ् २ । २ । १६ । उपपदं सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम्—मा भवान् भूत, माङि लुङिति सप्तमी-

विभक्तिकार्ये, अवकोकिलः । कोयल से कूजित गृह वा० परिआदि का ग्लानि आदि अर्थ में चतुर्थ्यन्त—समर्थं सुवन्त के साथ समास हो । परिग्लानः = बहुत खिन्न, मलिन, हारा, छुआ । अध्ययन = पढ़ने के लिए, ग्लानि अर्थे परि-शब्दस्य चतुर्थ्यन्त [अध्ययन डे] इत्यनेन सह ग्लानिसम्बन्धसमर्थे समासे । अध्ययनपरे ग्लानि अर्थबोधक यण् । अन्य कार्ये पर्यध्ययनः छात्रः । अध्ययन से पूर्णं ग्लानि समासार्थः । निर आदि का क्रान्त आदि अर्थमें पञ्चम्यन्तसमर्थसुवन्तके साथ समास हो । निष्क्रान्तः = निकल गया कौशाम्ब्याः = कौशाम्बी नगरी से । अत्र निष्क्रान्ते अर्थे वर्तमानस्य निर शब्दस्य निष्क्रमन्निष्क्रमणभावसामर्थ्येन पञ्चम्यन्तस्य कौशाम्ब्याः शब्देन सह समासे । सुपोलुक् उपसर्जनसंज्ञा, ह्रस्वे, निष्कौशाम्बिः, पुरुषः । कौशाम्बी से निकला हुआ । क्रिया योग में गतिसमासः, अन्यत्र प्रादिसमासः । ३ । सप्तम्यां = सप्तमी अर्थे तिष्ठति [विद्यते] इति सप्तमीस्थम् = यहाँ सप्तम्य पद में [कर्मणि अण्] सूत्र से । कर्मणि सप्तम्यन्तपद है । तत्र = द्वितीयान्तपद को उपपद संज्ञा हो । ४ । उपपदसंज्ञक, सुवन्त का समर्थ के साथ नित्यसमास हो, अतिङ् = तिङन्त के साथ समास न हो । यथा-कुम्भं [घड़ा को] करोति [बनाता है] इति लौकिकविग्रहे कुम्भ अम् कृ-कर्मणि अण् [अ] ऋकारस्य [अचोऽङिति] आर् वृद्धिः । कुम्भ अम् कार इत्यलौकिक विग्रहे [तत्रोपपदं सप्तमीस्थं] सूत्रेण कुम्भम् इत्यस्य उपपदसंज्ञा । [उपपदमतिङ्] उपपदं सुवन्तं कुम्भ + अम् तस्य क्रियाकारकनाव सम्बन्ध-सामर्थ्येन कारशब्देन सह नित्य समासे । प्रा० संज्ञा । सुलोप, स्वादिकायं सर्वत्र हो, कुम्भकारः । कुम्भकर्मककरणाश्रयः । घट निर्माता । विशेषः :- कार शब्दके सुवन्त होने से पहले समास । क्योंकि गतिकारकोपदानां कृद्धिः सह समास वचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः । गतिकारकसंज्ञा उपपदका कृदन्तके साथ समास [सुप् उत्पत्ति के पहले] होता है । अतः वृत्ति में सुवन्त न कहकर 'सामर्थ्येन' कहा । नित्य समास में अस्वपद विग्रह ही होता है । इसे उपपदसमास कहते हैं । सूत्र में अतिङ् ग्रहणं किमर्थम् ? अतिङन्त को समास क्यों ? इसलिये कि मा भवान् भूत में

निर्देशान्माङ्गुपपदम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः । व्याघ्रो । अश्वक्रीती । कच्छपीत्यादि ।

६५५ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् ।

तिङन्त है, समाम न हो । यदि प्रतिङ् न कहते तब माङि लुङ् सूत्र में माङि के सप्तम्यन्त पद में वाच्यत्वेन विवक्षित मा को उपपदसंज्ञा होकर समास होता । तिङन्तके समास निषेध से नहीं हुआ । [वा०] गतिसंज्ञक [उपसर्गयोगे] कारक, (क्रियान्वयी) और उपपदसंज्ञक, का कृद्भिः = कृदन्त पदों के साथ समास, सुप्र आने के पूर्व हो । त्रयाणां क्रमशः उदाहरण दीयते । गतिसंज्ञक— समास व्याघ्रो = बाघिन । व्याजिघ्रति विं [विशेषरूप से] आ घूमती हुई] । चारो ओर का जिघ्रति = गन्ध ग्रहण करती है । वि आङ् पूर्वक घ्रा घातोः [आतश्चोपसर्गे] इति कः (अ) प्रत्यये, कित्, आलोपे, घ्र—[गन्ध ग्रहण] क्रिया के योग में गतिसंज्ञा वि—इकारस्य यण् । गतिसंज्ञकव्याशब्दस्य कृदन्त घ्र इत्यनेन सह सुबुत्पत्तिपूर्व समासे व्याघ्र इति जातिवाचकशब्दः तेन [जातेरस्त्रीविपद्यादिति डीप् । आलोपे व्याघ्रो । बाघ जाति की स्त्री । अश्वक्रीती अश्वेन = घोड़ा से क्रीता खरीदी गई स्त्री कर्तृकरणे कृता बहुलं सूत्र से गतिकारक परिभाषा की सहायता से सुप् उत्पत्ति के पहले करण अश्व टा का कृदन्त क्रीत के साथ क्रियाकारक भाव सामर्थ्य मानकर समास हुआ । इसका फल करणपूर्वक क्रीतशब्द से डीप् है । यदि सुबन्त होने पर समास होता तब अदन्तत्वात् टाप् होने पर अदन्त ह्रस्व 'अ' न मिलने से डीप् न होता । अश्वक्रीती अश्वकरणकप्रयणाश्रया स्त्री । कच्छपी कच्छं जलं पिबति । अथवा कच्छेन साधनेन पिबति (कछवी) इति विग्रहे, कच्छ उपपदक 'पा' घातोः सुप् स्थःसूत्रेण क (अ) प्रत्यये कित् (आतो लोप) इति आलोपे, उपपदसंज्ञा उपपदसमासे, शेषकार्ये, जातिवाचक कच्छप शब्दात् स्त्रीलिंगबोधक डीप् [ई] प्रत्यये (जल से रक्षित) यदि परिभाषा न होती तो प्रथम टाप् होता । डीप् न होता । यदि सुबन्त हो जाता तब स्वायं द्व्यल्लिगसंख्याकारक ये पांच प्रातिपदिकायं हैं । स्वार्थे परिपूर्ण पदम् अर्चान्तरमाकाङ्क्षते ।

६५५ । तत्पुरुषस्य = संख्या और अव्यय शब्द जिसके आदि में हो अंगुल्यन्तस्य = अंगुलिशब्द अन्त में हो, ऐसे तत्पुरुषसमास के अन्त में अच् प्रत्यय हो । यथा—द्वे अंगुली (दो अंगुल) प्रमाणं = मात्रा (लम्बाई, चौड़ाई

निर्गतमङ्गुलिभ्यो-निरङ्गुलम् । ६ अहः—सर्वकदेश-संख्यात-पुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ । एभ्यो रात्ररच् स्याच्चात् संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । ७ रात्राह्लाहाः पुंसि २ । ४ । २६ । एतदन्ती द्वन्द्वतत्पुरुषोपस्येव । अहश्च-रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । संस्थापूर्वरात्रं वलीवम्

हे) अस्य = इसका द्वि ओ अंगुलि ओ, इति अलौकिक विग्रहे (तद्वितार्थोत्तर पद समाहारे च) इति सूत्रेण तद्वितार्थः प्रमाणे मात्रच् (द्विगोर्लुगनपत्ये) इति मात्रस्य लोपे) समासे सुपोलुक् । द्वि अंगुलि यण् । संस्थापूर्वकतत्पुरुषः द्व्यंगुलिः (तत्पुरुषस्यांगुलेः) सूत्रेण समासान्त अच् प्रत्यये अनुबन्धलोपे । यस्येति च इकारलोपे नपुंसक लिंगे प्रथमायाः एकवचने द्व्यंगुलम् । राम का हाथ कागमुगुण्डि के बीच दो अंगुल का अन्तर है । शकुन्तलायाः अंगुलेः निर्गतं निरङ्गुलम् अंगुली-यकम् । अंगुली से निकली हुई अँगूठी । अत्र (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः) वातिकेन निर्गतं यथे निर् इति अव्ययस्य पञ्चम्यन्त—अंगुलिशब्देन सह समासे (तत्पुरुषस्यांगुलेः) इति समासान्त अच् प्रत्यये इलोपे, नपुंसकविभक्तिकार्ये निरङ्गुलम् । अंगुलिअवधिकनिष्क्रमणाश्रयः समासार्थः । ६ । अहः सर्वं, एकदेश संख्यात, पुण्य, इनसे परे रात्रिशब्द से समासान्त अच् प्रत्यय हो च = संख्या, अव्यय से परे रात्रि शब्द से भी । अहर्ग्रहणम् = अहन्शब्द से परे, रात्रि शब्द से अच्प्रत्यय केवल द्वन्द्वसमास में हो क्योंकि अहन् और रात्रि का तत्पुरुषसमास सम्भव ही नहीं । ७ । रात्र अहन् अह ये शब्द जिनके अन्त में हो, ऐसे द्वन्द्व और तत्पुरुषपुल्लिङ्ग ही हो । इससे पुल्लिङ्ग का विधान हुआ । अहश्च रात्रिश्च अनयोः समाहारः (दिन और रात का समुदाय) इति द्वन्द्वः जातिर-प्राणिनां] सूत्र से एकवचनभाव के पश्चात् [सनपुंसकम्] से प्राप्त नपुंसकको याचकर [रात्राह्लाहाः पुंसि । सूत्र से पुल्लिङ्गविधान । अहः [सर्वकदेश] सूत्र से अच्, इलोपे, अहन् नकारस्य रुः । ह्रिच उरवे, गुणे, स्वादिः अहोरात्रः = दिनरात (कार्यकर्ता) सर्वाचासो रात्रिश्च । सर्वासु रात्रिसु । सर्वशब्द का रात्रि शब्द के साथ विशेषणसामर्थ्यसे [पूर्वकालैकसर्वजरत] इति कर्मधारयसमासे, पुंश्च कर्मधारय इति सूत्रेण पुल्लिङ्गभाव से सर्वरात्रि [अहः सर्वकदेश] सूत्रेण अच्प्रत्यये, यस्येति इलोपे रात्रिशब्दान्ततत्पुरुष पुल्लिङ्ग हुआ । सर्वरात्रः (सभी रात) स्वप्नकाल । संख्याता चौसो रात्रिश्च, संख्यातरात्रः गिनी हुई रात्रि । यहाँ भी विशेष-णसमास; पुंश्चभावः, अच् पुल्लिङ्गः । पूर्वरात्रः (त्रा०) संख्यापूर्वक रात्रिशब्द नपुंसकलिङ्ग हो । द्वयोः रात्र्योः समाहारः दो रात का समुदाय द्वि + ओस् । अत्र तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति समाहार (समुदाय) समासे, सुपोलुक् संस्था आदिका तत्पुरुषसमास होने पर रात्रि शब्द से अच् । न संज्ञायाम् इलोपे,

द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । ८ राजाहः—सखिम्यष्टच् ५ । ४ । ६१ । एतदन्तात्तत्पु-
रुषाट्ठच् स्यात् । परमराजः । ९ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६ । ३ ।
४६ । महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च
परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् । महाप्रकारो=महाजातीयः ।

६६० द्वघट्टनः संख्यायामवहुन्नोह्यशीत्योः ६ । ३ । ४७ । आत् स्यात् ।

द्विरात्रशब्दस्य पुलिगं वाधित्वा वार्तिकेन नपुंसकलिङ्गे द्विरात्रम् । तिसृणां
रात्रीणां समाहारः । अत्राऽपि त्रिरात्रं तद्वितार्थः समासे, सुपोलुक् अच्, इनांप्,
नपुंसकलिङ्गे (तीन रात्रि का समुदाय) जागरणम् । पण्मासरात्रम् कुम्भकर्णस्य
शयनम् । ८। राजन् अहन् सखि शब्दान्त तत्पुरुष से टच् अ हो । परमश्चासी
राजा च परमराजः, सर्वश्रेष्ठ राजा; समानाधिकरणतत्पुरुषसमासे, परमराजन्
से समासान्त टच् (अ) नस्तद्धिते इति टि (अन्) लोपे प्रथमायाः एकवचने रूपं
परमराजः । परमराजो । परमराजाः । देवानां राजाः देवराजाः । धर्मस्य राजा
धर्मराजः । उत्तमश्चासी अहश्च उत्तमाहः (उत्तम दिन, सप्ताह, सात दिन)
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः मित्रम् । विद्वत्सखः । सखिशब्दान्त टच्
इकारलोप आदिः । १। आन्महतः = महत् शब्द के अन्त्य अल् को आत् = आकार
आदेश हो । समानाधिकरणे = समान विभक्तिवाला उत्तरपद हो, ओर
जातीयर प्रत्यय परे हो तो । महंश्च राजा च, सर्वश्रेष्ठराजा । महत्
सु राजन् सु । दोनों के समानविभक्ति होनेसे समानाधिकरणतत्पुरुषः समासे
(आन्महतः) सूत्रेण आकार अन्तादेशे “राजाहः इति टच्, मसंज्ञा; टिलोपे, विभक्ति-
सम्बन्धिकार्ये महाराजः । महाराजो महाराजाः दिलीपादयः । एवं महंश्चासी
पुरुषश्च महापुरुषः महादेवः महावीरः । प्रकारवचने जहाँ भेद सद्दृश कहना हो,
वहाँ जातीयर प्रत्यय हो । ‘आन्महत’—सूत्र से जातीयरप्रत्यय परे आकार
अन्तादेशे । महान इव महाजातीयः । महत् शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त होनेपर भी
आत्व होता है । महती गीता महागीता । महतीचासी नदी च महानदी । जहाँ
समानाधिकरण नहीं होगा वहाँ वहाँ आत्व नहीं होगा । महतां सेवकः
महत्सेवकः । समानाधिकरण में महद्घनं यस्य स महाघनः, महत् फलं यस्याः सा
महाफला लता ।

६६० । द्वि ओर अष्टन् शब्द की आत्व अन्तादेश हो, संख्या अर्थ में
किन्तु, बहुव्रीहिसमास ओर अक्षीति शब्द परे नहीं तो । यथा—द्वौ च दश
च द्वादश; (१२) अथवा द्वयधिका दश (दो अधिक दश) द्वादश । द्वि ओ
दशन् सु । द्वन्द्वसमासे । द्वयधिका दश, पक्ष में अधिकपद का लोप, समास भी ।

द्वौ च दश च द्वादश । अष्टविंशतिः । १ परवल्लिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः २ । ४ ।
 २६ । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटा-
 विमौ । अर्धपिप्पली (द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः)
 पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः = पुरोडाशः । २ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया
 २ । २ । ४ । समस्येते । आकारश्चानयोरन्तादेशः । प्राप्ता जीविकां प्राप्ता-

(द्व्यष्टनः) संख्या अर्थ में आत्य द्वादश अष्टाधिकाः विंशतिः अष्टौ च विंशति-
 श्च इति वा । (२८) अप्रापि समासे अष्टन् शब्दस्य धात्वे अष्टाविंशतिः
 द्वाविंशत् अष्टाविंशत् । द्वाचत्वारिंशत् द्व्यष्टाचत्वारिंशत् द्वापञ्चाशत्,
 अष्टापञ्चाशत् । बहुव्रीहिसमास में द्वित्राः इत्यादिस्थल में और आशीति परे
 द्वि शब्द को आत्य नहीं होता द्वचशीतिः (८२) । त्रैस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयः
 आदेशे संख्या अर्थ में । त्रयश्च दशच त्रयोदश । त्रयस् आदेशे । त्रयश्च विंशतिश्च
 त्रयोविंशतिः त्रयश्च त्रिंशत् च त्रयस्त्रिंशत् (३३) द्वित्राः बहुव्रीहि में त्रयस् नहीं
 हुआ । अशीति परे त्र्यशीतिः । यहाँ भी त्रयस् नहीं हुआ । १ । एतयोः-
 द्वन्द्वः और तत्पुरुषसमास में परवत् = दूसरे पद के लिंग के समानलिङ्ग हो ।
 दो लिङ्गकपद के समास में सन्देह होता है कि कौन लिङ्ग हो (सूत्र) परपद
 के लिंग का समर्थन करता है । कुक्कुटश्च मयूरी च; कुक्कुट सु मयूरी सु द्वन्द्व-
 समासादिः । परन्तु कौन लिंग हो परवल्लिङ्गं पर पद स्त्रीलिंग है । द्वन्द्वसमास
 में भी वही स्वीकृत हुआ । कुक्कुट मयूर्या नृत्यतः (मुर्गा, मोरिनी नाचते हैं)
 (इमे) शब्द स्त्रीलिंग का सांकेतिक है । मयूरीकुक्कुटी परपद का लिङ्ग ।
 पुलिङ्ग का सांकेतिक इमौ । अर्धं पिप्पल्याः अर्धं पिप्पली (पीपरिका आधा)
 अर्धं नपुंसकमिति 'समासः । परपद स्त्रीलिंग है, अतः तत्पुरुषसमास में
 परवल्लिङ्ग हुआ । वा० द्विगुसमास प्राप्त, आपन्न, अलं पूर्वक समास
 तथा गतिसंज्ञक प्रादिके साथ समास में परपद के समानलिङ्ग का निषेध
 हो । अर्थात् परका लिंग न लगे किन्तु अन्यपदार्थ का लिंग सम्मानित हो ।
 यथा—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः (पाँच कसोरे में पकाया गया हवनीय
 खीर) अर्थ में 'तद्विधायः—इति द्विगुसमासे । यहाँ परपद कपाल नपुंसक
 है । उसका वार्तिक से निषेध हुआ । किन्तु तद्विध प्रत्ययार्थ पुरोडाश के अनुरोध
 से पुलिङ्ग हुआ । पाञ्चकपालः (पाँचपात्र में संस्कार किया गया हविष) । २।
 प्राप्त और आपन्न सुबन्तशब्द द्वितीयान्त समर्थ के साथ समस्त हों, और अन्त में
 इन दोनों को अकार अन्तादेश हो । यद्यपि द्वितीयाभितातीत सूत्र में प्राप्त आपन्न
 शब्द पढ़े गये हैं । पुनः उक्तसूत्र से समास विधान, द्वितीयान्त का पूर्वनिपात
 सिद्ध करता है । प्राप्तजीविकः । जिसे जीविका मिल गयी है । प्राप्तो जीविकां,

जीविकः । आपन्नजीविकः अलं कुमार्यै अलङ्कुमारिः । अत एव ज्ञापकात् समासः । निष्क्रीशाम्निः । ३ अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चाः, अर्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थ-शरीर-मण्डप-यूप-देहाङ् कुश-पान्न-सूत्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ।

इति तत्पुरुषः ।

प्राप्तसु जीविका अम् (प्राप्तापन्न) सूत्रेण समासे, सुपोलुक्, अकार अन्तादेशे । अथवा उपसर्जनसंज्ञा, ह्रस्वे । अत्र तत्पुरुषसमासे । परपदं जीविकापदं तेन परवर्तित्वं स्त्रीलिंगं प्राप्तं वातिकेन तं निषेध (पुरुषका लिंग हुआ) पक्षे जीविका-प्राप्तः । आपन्नजीविकाः आपन्ना लब्धा, प्राप्ता, जीविका । अथवा अपन्ना = संकटग्रस्ता जीविका (वेतनं) यस्य सः । अलङ्कुमार्यै कुमारी के लिए सुयोग्यो वरः । अलं = पर्याप्त, पूर्णं कुमारः यहाँ भी परपद कुमारी स्त्रीलिंग का प्रतिषेधः कुमार के अनुसार पुलिग । यद्यपि अलं के साथ समास विधायक सूत्र नहीं है । तथापि वातिक में पठित अलंशब्द को परलिंगका प्रतिषेध ही समास सिद्ध करता है । यदि समास नहीं होगा । तब निषेध व्यर्थ होगा । अतएव ज्ञापकात् समासः कहा । वस्तुतः (पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्याः) से समास, उपसर्जनसंज्ञा, ह्रस्व, एवं निष्क्रीशाम्निः = अन्ननिरादयः इति समासे परलिंग निषेधे अन्यपदार्थ, लिंग, सत्ता । इति प्रादिसमासः । ३ । अर्धर्चा आदि शब्द पुलिग नपुंसक दोनों हों । ऋचाम् अर्धम् अर्धर्चः । मन्त्र का आधा । ऋच् आम् अर्धं सृ अर्धं नपुंसकमिति समासे ऋक्पूरव्धः इति समासान्त [अ] प्रत्यये अर्धर्च इति । यहाँ ऋच् स्त्रीलिंग परलिंग मानकर प्राप्त है । [अर्धर्चाः पुंसि च] पुलिगे, विभक्ति कार्ये, अर्धर्चः पक्षे नपुंसक अर्धर्चम् । इसी प्रकार अर्धं शब्द का, ध्वज, तीर्थ, मण्डप, शरीर, यूप, देह, अंकुश, पान्न, सूत्र इत्यादि के साथ समास आदि को सनभूना चाहिए । यहाँ सामान्य में नपुंसक है । जहाँ लिंगविशेष का स्पष्ट ज्ञान न हो वह सामान्य नपुंसक है । अथवा लिंगविशेष की अविवक्षा में नपुंसक हो । यथा — मृदुपचति । हलकी आँच से पकाता है । प्रातः कमनीयम् सवेरा रमणीय है । यहाँ सामान्य में नपुंसक ॥ इति प्रभाकरीटीकायां तत्पुरुषः ।

अथ अन्यपदार्थप्रधानों बहुव्रीहिः — अथ = तत्पुरुष समास [उत्तरपदार्थ प्रधान] समाप्ति के पश्चात् बहुव्रीहिः अधिकघान्य] शुद्ध, अनेक विशेषण [व्रीहिः] [सम्पत्तिः] यस्य स । विशेषण ही विशेष्य [प्रधान] की सम्पत्ति है । बहवः (अनेकानि) व्रीहयः (विशेषणानि) यस्य स बहुव्रीहिः ।

अथ बहुव्रीहिः

६४ शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३। अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ।

६६५ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । ६ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीही २।२।३५ । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीही पूर्वं स्यात् । अतएव ज्ञापक।द् व्यधिकरणपदो

अन्य पदार्थप्रधान को बहुव्रीहिसंज्ञा हो किस विभक्ति के साथ हो, तब बोले । ४। शेषः=प्रथमान्तः उत्तादन्यः :—द्वितीयाश्रितातीत से लेकर सप्तमी पर्यन्त समासविधायक सूत्र बोले गये । किन्तु प्रथमान्त का प्रथमान्त के साथ समास विधायकसूत्र सत्पुरुष में न हो अतः प्रथमान्तों का समास ही शेष है उसी को बहुव्रीहिसंज्ञा हो अधिकारः—इस सूत्र का अधिकार द्वान्द्वात्=चार्ये द्वन्द्वः के प्राक्=पहले तक है ।

। ६६५। अनेकम् (अनेक शब्द में लिंग स्पष्ट न होने से नपुंसक दिया) सामान्ये नपुंसकम् । अनेक प्रथमान्त शब्द अन्यस्य पदस्य=अन्य किसी पद के अर्थ में वर्तमान हो वहाँ विकल्प से बहुव्रीहि समास हो । अन्य पदार्थ प्रधान होने से प्रथमान्तार्थका महत्त्व नहीं रहता । यथा पीतम् अम्बर यस्य (पीला है वस्त्र जिसका) स पीताम्बरो विष्णुः अनेक प्रथमान्त पीतं और अम्बरं है । अन्य अर्थे विष्णु है । पीताम्बर से विष्णु का बोध (६) सप्तम्यन्त विशेषण हो उसका बहुव्रीहिसमास में प्रथम प्रयोग हो । प्रथमानिदिष्टं समास उपसर्जनं, बहुव्रीहि समास में अनेकप्रथमान्त उच्चारित हैं । जिसकी उपसर्जनसंज्ञा, पूर्वप्रयोग हो । सूत्र निर्णय देता है कि जो सप्तम्यन्त हो, विशेषण हो, वही पूर्व में रहे । विशेषण का पूर्वप्रयोग सत्य है । किन्तु सप्तम्यन्त का विशेषण बहुव्रीहि में आश्चर्य है । क्योंकि अनेक प्रथमान्त अन्य पदार्थ में विशेषण हो यह सत्य है । सप्तम्यन्त को बहुव्रीहि में चर्चा भी नहीं । समास कैसे ? अतएव सप्तम्यन्त ग्रहण के ज्ञापन से सिद्ध है कि व्यधिकरण=भिन्नविभक्तिवाले पदों का भी बहुव्रीहिसमास सत्य है । प्रथमान्तों का ही बहुव्रीहि होगा तब सप्तम्यन्त व्यर्थ हो जायेगा । पूर्वविधान भी व्यर्थ होकर नियम बनाता है : व्यधिकरणबहुव्रीहि हो । और अनेकप्रथमान्तों का द्वितीयासे सप्तम्यन्तपर्यंत विभक्ति के साथ बहुव्रीहि हो । कर्ताकर्मकरणादि का सुवर्त्तेन सह समास हो । कण्ठेकालो यस्य स । गले में काला लक्षण, मृत्युकारकतीक्ष्ण बिष हो जिसके नीलकण्ठो महादेवः । कण्ठे कालसु इति अलौकिक विग्रहे (सप्तमीविशेषणे बहुव्रीही) सूत्र प्रमाणेन

वहुव्रीहिः । ७ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ६।३।१६ । हलन्ताददन्तात् सप्तम्या
अलुक् । कण्ठकालः । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनङ्वान् ।
उपहृतपशू रुद्रः । उदधृतीदना = स्थाली । पीताम्बरो = हरिः । वीरपुरुषको =
ग्रामः । (प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) अविद्यमानपुत्रो-

व्यधिकरण = भिन्न-भिन्न विभक्तिकपदयोः समासे सप्तम्यन्तस्य कण्ठे इत्यस्य
पूर्वप्रयोगे प्रा० संज्ञा सुलोपे प्राप्ते । ७ । हलदन्तात्--अदन्त से परे सप्तमीका
लुक्न हो । इससे अलुक् । अदन्त प्रातिपादिकं है । प्रथमायाः एकवचने कण्ठे-
कालः । नीलकण्ठनामकः पक्षी । एवं पद्मनाभः पद्मं कमलं नाम्नी यस्य स
विष्णुः (नाभि में कमल हो जिसके) शरेभ्यो जन्म यस्य स = शरजन्मा ।
कार्तिकेयः । ये व्यधिकरण के उदाहरण हैं । हलन्तका दृष्टान्त--शरसिजातं
शरसिजम् । सप्तमीका अलुक् । प्राप्तोदकोग्रामः प्राप्तं (पहुँच गया है)
उदकं = जल यं = जिस गाँव तक वह अनेक प्रथमान्त, प्राप्त सु, उदकसु । अन्य
पदार्थं द्वितीयाविभक्ति का अर्थ 'ग्राम' । कर्तृवाचकसुबन्त के साथ बहुव्रीहि-
समासादिः । कर्मार्थे द्वितीया प्राप्ता किन्तु उक्ते समासे प्रथमा । विशेष्य (प्रधान)
अर्थ के अनुकूल लिङ्ग वचन होते हैं । ऊढः = खींचा गया रथः = बैलगाड़ी येन
(जिससे वह) ऊढरथः अनङ्वान् (बैल) करणार्थे बहुव्रीहिः अनेकप्रथमान्तं
उढसु, रथसु का (अन्यपदार्थं) तृतीयाविभक्ति का अर्थ (बैल में विद्यमान)
समास, अन्य पदार्थं तृतीयार्थ है । करणे अर्थे बहुव्रीहिः कर्मणि अर्थे बहुव्रीहिः
आदि हो किन्तु कर्मे आदि का समासे अग्निधान् = उक्त होने से उक्ते प्रथमैव
न द्वितीयादिः । यहाँ समास के उक्त होने से समासपद में प्रथमा होगी । प्रत्येक
समासमें प्रथमा विभक्ति हुई है । उपहृतः (समीप में लाया गया) पशुः यस्मै
(जिसके लिए) । उपहृतपशुः रुद्रः । उन्हीं के लिए पशु लाया गया अनेक
प्रथमान्त (उपहृतसु पशुसु) का अन्यपदार्थं (चतुर्थीका अर्थ रुद्र) में विद्यमान
का समासादिः । चतुर्थी के उक्त होने से प्रथमा । उदधृतं = निष्कामितं (निकाला
गया) ओदनं, (भात) यस्याः (जिस वतन से स्थाली, पात्र) उढतसु, ओदनसु ।
अन्यपदार्थं पञ्चमी का अर्थ अवधिमूत, ध्रुव पात्र । उदधृतीदना स्थाली ।
अनेकमन्यपदार्थे समासादिः । पीतम् अम्बरं यस्य (पोले वस्त्र हैं) जिसके,
पीताम्बरो विष्णुः (पीत सु, अम्बर सु) अन्यपदार्थं पृष्ठी का अर्थ है विष्णु ।
उक्तप्रथमा । वीराः पुरुषा यस्मिन् ग्रामे (पहलवान् पुरुष जिस गाँव में हों)
वीरसु पुरुषसु अन्यपदार्थे समासादिकार्ये अधिकरणकारक (ग्रामे) अत्र मत्नमी-
प्राप्ता किन्तु उक्ते अधिकरणे प्रथमा । शेषाद्विभाषा स्वार्थे कप् वीरपुरुषको देशः
(वा०) प्रादिभ्यः = प्रपरा इत्यादि से परे घातुज = वाक्यमे (घातु से) पंदा

पुत्रः । ८ स्त्रियाः पुं वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-
प्रियादिषु ६ । ३ । ३४ । उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहि-
निपातनात् पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते
यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवा-
चकस्यैव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां

हुआ शब्द (पतित) आदि । तदन्त = वह (घातुजशब्द) हो अन्तमे उसका
दूसरे पद के साथ समास हो, और पूर्व पद के उत्तर पदका लोप हो । प्रकर्षेण
अल्पकालेन (बेगेन) पतितानि भूमौ, सम्पृक्तानि प्रपतितानि तादृशानि पर्णानि
यस्य [यस्मात्] स । उपर से गिरे हुए, पत्तों के समान पत्ते हैं जिसके प्रपतित
सु पर्ण सु । अत्र वार्तिकेन समासादिकार्ये पूर्वपदके अन्तर्गत पतघातुज पतित-
शब्द का विकल्प लोपे, स्वादिः । प्रपर्णः । लोपस्य अभावे प्रपतितपर्णः पतझड़
के [वसंत] वृक्षः । (वा०) नञ् से परे जो अस्त्यर्थविद्यमान, उपस्थित, अर्थ-
वाचक पद [विद्यमान आदि] वह हो, अन्त में जिसके, अविद्यमान आदि । उसका
अन्यपद के साथ समास हो । और पूर्वपदके अन्तर्गत, अस्ति अर्थवाचकशब्दका
लोपविकल्प हो । न विद्यमानो अविद्यमानः [जो वर्तमान न हो] तादृशः पुत्रो
यस्य स ऐसा पुत्र हो जिसके नञ् से परे अस्ति अर्थका वाचक विद्यमान तदन्तपद
अविद्यमान का पुत्र के साथ अन्यपदार्थबोधकसमास हुआ । विद्यमानपद का लोप
स्वादिः अपुत्रः । पक्षे अविद्यमानपुत्रः । रूपद्वयं सिद्धम् । यद्यपि अनेकमन्य-
पदार्थ से भी समास सिद्ध है । तथापि उत्तरपदलोपविकल्प के लिए वार्तिकम्
॥८॥ स्त्रियाः = स्त्रीलिङ्ग के स्थान में पुं वद् = पुल्लिङ्ग, हो । परन्तु भाषित-
पुंस्कात् = भाषित = ज्ञानविषयीभूतः पुंस्कः पुमान् पुंस्त्वं यस्मिन् उस स्त्री-
लिकपदमें पुल्लिङ्गभी भाषित = प्रतीत दोनों लिंगों में हो अथवा भाषितः पुमान्
यस्मिन्नर्थे स भाषितपुंस्कः सो अस्ति अस्य भाषितपुंस्कः तस्मात् अनूङ्
घट् प्रत्ययान्तं न हो । ऊङोऽभावो यस्याः इति बहुव्रीहिः । भाषितपुंस्कमें
पञ्चमी का ध्वन, (षष्ठी का ध्वन न होना) इसका कारण निपातनात् = निपा-
तनात् से पञ्चमी का लुक् नहीं हुआ, और षष्ठी का लुक् हो गया । भाषितपुंस्क
का अर्थ देते हैं कि तुल्ये समाने प्रवृत्ति में निमित्त कारण, विशेषण, पुल्लिङ्ग,
स्त्रीलिङ्ग दोनों दशा में एकजाति को तुल्य प्रवृत्तिनिमित्त कहते हैं । जो भाषित-
पुंस्क हो । ऊङ् प्रत्यय का अभाव हो ऐसे स्त्रीवाचक शब्द का पुल्लिङ्ग की तरह
रूप हो । समानाधिकरण = समानविभक्तिस्त्रीलिङ्ग उत्तरपद हो पूरणी संख्या
और प्रिया आदिशब्दपरे न हो तो । पूरणी संख्याबोधक प्रत्यय तद्धित में है ।

प्रियादौ च परतः । (६५२) गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः रूपवद्भार्यः । अनूङ्किम्-वामोरुभार्यः । ६ अप्पुरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ । पूरणार्थ-प्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । अप्रियादिषु किम्-कल्याणीप्रियः, इत्यादि ।

चित्रगुः चित्रा = विचित्रा, विविधरङ्गयती गोः यस्य । चित्रासु गोसु इति । अनेक प्रथमान्तानां यस्य इति (पठ्ठीविभक्त्यर्थे) 'अनेकमन्यपदार्थे' इति समासे, सुलोपे सम्बन्धिकार्ये, 'चित्रागो' इति स्त्रियाः पुं वद्भाषित-सूत्रेणचित्रा शब्दस्य (भाषित-पुंस्कसत्वात्) पुं वद्भावे = पुलिगे, समानविभक्तिक उत्तरपदे (गो) इति गोस्त्रियो-रूपमर्जनस्य इति ह्रस्वे, तत्र [एक विभक्ति] इति उपसर्जनसंज्ञा स्वादिः । चित्रगुः [विचित्र गाय वाला पुरुष] रूपवती सुन्दरी भार्या (पत्नी) यस्य । रूपवती सु भार्या सु । अनेकमन्यपदार्थे इति पठ्ठी विभक्त्यर्थे समासे सुलोपादिः नापितपुंक्म् उद्ग्रहितं, पूर्वपदं रूपवती इति समानविभक्तिकम् उत्तरपदं भार्या इति । पुं वद्भावेन स्त्रीलिङ्गबोधकस्य डीपो निवृत्तिः । नियतविभक्तिकभार्या इति तस्य उपसर्जनह्रस्वे, स्वादिः । रूपवद्भार्यः (सुन्दरी पत्नीवाला) सूत्रे अनूङ्ग्रहणं किमर्थं तस्य फल वामोरुभार्या यस्य वामोरुभार्यः (यहां पुलिगभाव न होना) उँङ् प्रत्ययान्त को पुं वद न हो । इसलिये निषेध वचन (अनूङ्) शब्द दिया । पूरण्यान्तु = पूरणी अर्थ में पुलिग निषेध का उदाहरण ॥ ६ ॥ पूरण अर्थबोधक प्रत्यय अन्त में हो ऐसा जो स्त्रीलिङ्ग, तदन्त = वह हो अन्तमें उसको श्रीर प्रमाणी शब्द अन्त में हो ऐसे बहुव्रीहि से समासान्त (अप्) प्रत्यय हो । यथा-कल्याणी = मंगलमयी पञ्चमी = पञ्चानां पूरणी (पांचवीं) यासां रात्रीणां (जिन रात्रियों की) ताः इति लौकिकविग्रहे । कल्याणी सु पञ्चमी सु । इत्यलौकिकविग्रहे । समासे पुं वद्भावे प्राप्ते अपूरणी इति निषेधांशेन निषेधे समुदाय से अपूरणी प्रमाण्योः इति अप् = (अ) प्रत्यये (यस्येति च) ईलोपे प्रा० संज्ञा, टाप्, प्रथमायाः बहुवचने कल्याणीपञ्चमाः अन्य पदार्थ रात्रि है । स्त्री = मरणोया, गोपणीया, प्रमाणी सत्यवचनोपस्थापिका' यस्य (स्त्री ही प्रमाण है जिसका) स्त्रीप्रमाणः भार्याभक्तः । स्त्री सु प्रमाणी सु । अन्यपदार्थ पठ्ठर्थ्य में, समासे, पुं वद्भावे प्राप्ते, तस्य निषेधे । समासान्त अप्प्रत्यये ईलोपे, विभक्तिकार्ये । सूत्र में अप्रियादि-ग्रहणं किमर्थं ? तस्य फलं प्रिय [या] उसके सदृश शब्द परे पुं वद्भाव न हो । कल्याणी मंगला प्रिया = प्रेयसी यस्य कल्याणीप्रियः । यहां पर प्रिया परे रहने पुं वद्भाव नहीं हुआ । उपसर्जनसंज्ञा, ह्रस्वादिः ।

६७० बहुव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् ५।४।११३। स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद् बहुव्रीहेः पच् स्यात्। दीर्घसक्थः जलजाक्षी। स्वाङ्गात् किम्-दीर्घसक्थि = शकटम्, स्थूलाक्षा = वेणुयष्टिः। (६६१) अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच्। १ द्वित्रिभ्यां प मूर्धनः। ५।४।११५। आभ्यां मूर्धनः पः स्याद् बहुव्रीही द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। २ अन्तर्वह्निभ्यां च लोमनः ५।४।११७। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद् बहुव्रीही। व्याघ्र-

॥ ६७० ॥ स्वाङ्गात् = अपने ही अंग का वाचक सक्थि (हड्डी) अक्षि (आंख) शब्द जिसके अन्त में हो ऐसे बहुव्रीहि से पच् (अ) हो। पित् का फल (पित्तद्वारादिभ्यश्चेति ङीप्)। दीर्घसक्थः। दीर्घे लम्बायमाने सक्थिनी = जघने यस्य (जिस पुरुष के जङ्घे लम्बे हों) दीर्घ औ (स्वाङ्गवाचिनी) सक्थिनी औ षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः। समासमें स्वाङ्गवाची सक्थि शब्दान्न बहुव्रीहि से पच्, अनुवन्धलोपे, इकारलोपे, स्वादिकार्ये जलजाक्षी (कमल के समान आंखवाली) जलजे कमसे 'इव अक्षिणी (नेत्रे) यस्याः। जलज शब्द का स्वाङ्गवाचक अक्षिशब्द के साथ समास, पञ्चप्रत्यय ईलोप, पित्वात् ङीप् ई। प्राणी के अंगको ही स्वांग कहेंगे। मृत्तिके अंगको नहीं। स्वाङ्गात् किम्? अक्षि, ये स्वाङ्गवाची क्यों कहे गये? इसलिए कि दीर्घसक्थिः शकटं (लम्बी पहियावाली गाड़ी) (शकट) चेतनप्राणी नहीं है। उसका अंग न लिये जाने से पच् नहीं हुआ। एवं स्थूलाक्षा—स्थूले अक्षिणी यस्याः मोटी आंख वाली (बांस की छड़ी) चेतन न होने से स्वाङ्गवाची नहीं हैं। पच् नहीं हुआ। अक्ष्णो अदर्शनात् से अच् प्रत्यय, टाप्। अच् पच् में टाप् ङीप् का अन्तर है। १। द्वि और त्रिशब्द शब्द से परे मूर्ध = मूर्धन शब्दको समसान्त प (अ) हो बहुव्रीहिमें। प और पच् में चित्स्वर का अन्तर। द्वौ मूर्धानो यस्य (दो सिर हो जिसके) अनेकप्रथमान्तों का षष्ठीविभक्ति-के अर्थ में समासे, अ प्रत्यये, नस्तद्धिते इतिटि (अद्) लोपे विभक्तिकार्ये। द्विमूर्धः। त्रयो मूर्धानो यस्य (तीन सिर हों जिसके) समासे, पः, टिलोपे त्रिमूर्धः (त्रिगिरा)। २। आभ्याम् = अन्तर और वहिप् शब्दसे परे लोमन् शब्द से 'अप्' प्रत्यय हो, बहुव्रीहिसमास में। अन्तः (गुप्तोन्धियपर) लोमानि (रोयें) यस्य सो अन्तर्लोमः अन्तर + लोमन + जम् के बीच समासे, 'अन्तर्वह्निभ्याम्' अप्, (नस्तद्धिते) टिलोपे, विभक्तिकार्ये, अन्तर्लोमः अन्तरंगरोमवाला। वहिः लोमानि (बाहर रोग, मूँछवाला) वहिलोमः। समासे अप् टिलोप आदि। ३। हस्ती = हाँथी आदि [ऊँट वगैरह]। वर्जितात् = त्यागकर उपमानात् = उपमानवाची शब्द से परेपादशब्द का लोप हो, बहुव्रीहि समास में अलोन्त्यपरिमापा

स्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम्-हस्तिपादः, कुसूलपादः ।
३ संख्या सु-पूर्वस्य ५ । ४ । १४० । पादस्यलोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
द्विपात् । सुपात् । ४ । उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ । लोपः स्यात् ।
उत्काकुत् । विकाकुत् ।

६७५ पूर्णाद् विभापा ५ । ४ । १४९ । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः । ७ सुहृद-

से अन्त्य भल् पाद के (अ) का लोप हो । इस लोप को [अनावरूप होते हुए भी समासान्त मानना चाहिए, ताकि कप् प्रत्यय न हो । व्याघ्रः पादो यस्य (यद्यपि बाघ किसी का पैर नहीं होता, इसलिए व्याघ्र शब्द का व्याघ्रपाद में लक्षणा) अतः व्याघ्रपादो इव पादो यस्य स व्याघ्रपात् । तथापि बाघ के पैरके समान अर्थ लक्षणा से है । तथापि जैसे—बाघ चलते हैं, पैर चुट-चुट बोलते हैं । जिसका पाद चलते समय वैसा बोले वह व्याघ्रपाद । यहाँ उपमानवाची व्याघ्रका पाद के साथ समास होने पर पादशब्दान्त अकार का लोप उक्त सूत्रसे हुआ । जश्त्वे, चत्वे अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हाँथी ऊँट घोड़ा आदि से वजित उपमान, ऐसा अर्थ क्यों ? इसलिए कि हस्तिनः पादो इव पादो यस्य स हस्तिपादः (हाँथी के पाँव के समान पाँव है जिसका, पीलपाँव वाला) यहाँ पाद के अ का लोप न हो । कुसूलपादो इव पादो यस्य, कुठिला की तरह पैर है जिसका यहाँ अकार लोप न हो अतः अहस्त्यादिग्रहण किया । हाँथी आदि का वर्जन हुआ । ३ संख्या और सु पूर्वमें हो, ऐसे पादका लोपहो, बहुव्रीहिमें वह समासान्त समझा जाय । द्वौ पादो यस्य (दो पैरवाला) द्विपाद् मनुष्यः । द्वि औ पाद औ । अनेक प्रथमान्तों का पण्ठीके अर्थमें बहुव्रीहिसमास, संख्यापूर्वकपादशब्द का अन्त्य भल् अकारका लोप हुआ । चत्वे । शोभनी सुन्दरो पादो चरणो यस्य । सुपाद औ पण्ठीविभक्त्यर्थे बहुव्रीहि समासे संख्या सु-पूर्वस्य । इति पाद शब्दान्त अकारलोपे । चत्वारः पादाः यस्य चतुष्पात् । ४ उत् और वि से परे काकुदशब्दका समासान्त लोप हो । उत्=उद्गतं काकुदं (तालु या डील) यस्य स उत्काकुत् । उन्नत डील वाला वंस । बहुव्रीहि समासे, काकुदस्य अन्त्यअकारस्य लोपे, वि=विशिष्टं विनष्टं वा काकुदं यस्य । तालु, डील बढ़ा हो या नष्ट हो, वह विकाकुत है । यहाँभी समास, भलोपादिः ।

। ६०५ । पूर्ण शब्द से परे काकुदका लोप हो; विभापा—विकल्प से । पूर्ण काकुदं यस्य (पूर्ण है तालु जिसका) पूर्णं नु तालु सु । प्रत्ययलौकिक विग्रहे अनेकमन्य पदार्थे इति पञ्चार्थबहुव्रीहिसमासे । पूर्णद्विभापा इति काकुदस्य अकारलोपे चत्वे, पूर्णकाकुत् यदा न लोपः, तदा पूर्णकाकुदः । ७ । सुहृच्च

दुहृदौ मित्रामित्रयोः ५।४।१५०। सुहृद्व्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते।
 सुहृन्मित्रम्। दुहृदमित्रः। ८ उरः प्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१। ६
 वस्कादिपु च ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु सः।
 इति सः। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः।

६८० निष्ठा २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। युक्तयोगः।
 १ शेषाद् विभाषा ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्तात् बहुव्रीहेः कप् वा।
 महायशस्कः। महायशा। इति बहुव्रीहिः।

सुहृददुहृदौ मित्रञ्च अमित्रञ्च मित्रामित्रे तयोः। सु और दुर् से परे हृदय
 शब्द को हृद् आदेश, निपातनसे हो। क्रमशः (मित्र और शत्रु अर्थ में) सुष्ठु =
 शोभनं हृदयं यस्य सुहृत्। मित्रम्। बहुव्रीहिसमासे, हृदयस्य हृद् आदेशे (कृतज्ञः
 परोपकारी मित्र) दुष्ठु = दूषितं क्रोधलोभादिना पूरितं हृदयं यस्य। समासे
 हृद आदेशे, दुहृद (अमित्रः, शत्रुः)। ८। उरस् प्रभृति = इत्यादि से समासान्त
 कप् हो बहुव्रीहि में 'क' क्षिप्यते (सोऽपवादो) पास, कल्प, काग्य, परे रहते
 विसर्ग को स हो। ६। कस्क आदि गणमें पठित शब्दोंमें इण् से परे विसर्ग को
 'प' हो। अन्य से परे 'सः'। यथा व्यूढोरस्कः। व्यूढं विशालम् उरौ वक्षस्थलं
 यस्य। अनेकप्रथमान्तव्यूढ सु उरस् सु का पठ्ठी अर्थमें बहु० समासे। उरः
 प्रभृतिभ्यः इति कप्-कप्रत्यये उरस् के सकार को कः रेफको विसर्गः। कस्कादिपुच
 इण् से परे विसर्ग को प हो यथा-प्रियसर्पिष्कः प्रियः सर्पिः यस्य (प्रिय हो
 पी जिसे) वह प्रियसर्पिष्कः प्रियसु सर्पिसु समासे, कप् प्रत्यये, सकारस्य
 सत्वे विसर्ग, इण् = इकार से परे विसर्गको मूर्धन्य प हुआ।

६८०। निष्ठान्तं = निष्ठा-प्रत्यय अन्तमें हो, उसका पूर्वप्रयोग बहुव्रीहिमें हो।
 युक्तः = सफलभूतः योगः = एकाग्रता, ध्यानं यस्य स युक्तयोगः। सिद्धयोगी।
 युक्तसु योगसु। पठ्ठी अर्थमें समासे निष्ठाप्रत्ययान्तयुक्तशब्दका पूर्वप्रयोग।
 यद्यपि (योगयुक्तो विष्णुदात्मा) यहाँ युक्तका पूर्वप्रयोग नहीं है। योगेन युक्तः
 तत्पुरुषः होने से। १। शेषात् = अनुक्त समासान्तात् = जिस बहुव्रीहिमें समासान्त
 प्रत्यय अनुक्तः = न कहा गया हो उससे कप् हो। उक्तादन्यः शेषः।
 शेषे भवः शेषिकः कप्। महद् यशो यस्य स महायशस्कः महायशाः,
 व्यापक यश वाला। पठ्ठर्थे ब बहुव्रीहिसमासे यहाँ कोई समासान्त प्रत्यय न
 होने से शेष अर्थ में शेषाद्वि भाषा सूत्र से कप् विकल्प हुआ। इति प्रभाकरी
 टीकायां बहुव्रीहिः।

अथद्वन्द्वः

२ चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २६ । अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते; स द्वन्द्वः समुच्चायान्वाचयेतरयोग-समाहाराश्चार्थाः । तत्र 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व' इति परस्पर निरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः = समुच्चयः । 'भिक्षामटं गां चानय' इति अन्यतरस्यानुपज्ञिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोः सामर्थ्यात् समासो न । धवखदिरौ छिन्धि इति मिलितानामन्वयः = इत-

अथद्वन्द्वः—दो दो मिलित्वा सहविवक्षावशात् एकक्रियान्वयीभवनं द्वन्द्व-समासः । दो या अनेक पद एकसाथ अन्वित होकर अपनी प्रधानता बनाये रहे । १९२ । चार्थे = अनेकसुवन्त (च) के अर्थमें वर्तमान हों, उनका समास विकल्प से हो, वह द्वन्द्व कहलाये । च के कौन अर्थ हैं । जिनमें वर्तमान सुवन्तोंका समास हो जाय । चार्थाः = च के चार अर्थ हैं समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग, समाहार इन चारों के अर्थ और उदाहरण दिये जा रहें हैं । समुच्चय का उदाहरणः हे भक्त ! ईश्वरं और गुरुं च भजस्व = भजन करो । (भज, सेवायां, सेवासे) ईश्वर और गुरु को प्रसन्न करो । दोनों के साथ भक्तका सेव्यसेवकसम्बन्ध सापेक्ष है । परन्तु ईश्वर का गुरु के साथ परस्पर कोई सम्बन्ध या क्रिया में सह विवक्षा ध्वनित नहीं है । अतः परस्पर निरपेक्षस्य आपस में एक दूसरे की कोई अपेक्षा न करके अनेकका एक में (ईश्वर गुरुका एक भजस्व क्रिया में) अन्वय समुच्चय है । बिना गुरुका भजनक्रिया में उसी क्रिया की आवृत्ति करके ईश्वर का अन्वय होना निरपेक्ष है । अर्थात् ईश्वरं भजस्व, गुरुञ्च भजस्व । दोनों भजन क्रिया में स्वतन्त्र हैं । अन्योन्याश्रित नहीं (च) का समुच्चय अर्थ है । एकस्यां क्रियायां परस्परनिरोपक्ष्यसम्बन्धः समुच्चयः । १—अन्वाचय—दो क्रियाओं के मध्य में जहां एक की प्रधानता हो दूसरे की प्रासङ्गिकता गौणत्व, अप्रधानरूप, अन्वय हो उसे अन्वाचय कहते हैं । जैसे—भिक्षामटं (जाकर भिक्षा मांगो) हां आते समय गाम् आनय (गायको भी लाओ) । यहां भिक्षाटन मुख्यकर्म है । किन्तु गाय का लाना अन्यतरस्य = दूसरी क्रिया का धानुपज्ञिकत्वेन प्रसंगवशात् = अन्वय होना अन्वाचय है । अनयोः = समुच्चय और अन्वाचय इन दोनों अर्थोंमें असामर्थ्यात् परस्परमें एकार्थीभावस्यसामर्थ्यं, परस्परशक्ति न होने से समास नहीं होता । क्योंकि समसनं पृथक्-पृथक् अर्थानां पदानां मिलित्वा एकार्थीभवनं समासः है । उन दोनों में वृत्तिका अभाव है । (यत्र-यत्र परिनिष्ठितपदेषु वृत्तिः)

रेतरयोगः । संज्ञापरिभाषम् (इति) समूहः=समाहारः । ३ राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ । एपूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा=राज-

तत्र समासः समुच्चयः परस्पर निरपेक्ष है । अन्वाचयमें प्रधान गोणभाव है ।

१-इतरेतरयोगः=एक पदार्थका इमस्मिन्=दूसरे पदार्थ के साथ योगः (सम्बन्धः) मिलकर सहविवक्षा । मिलितानां परस्य सापेक्षतामन्वयः । पदार्थ आपसमें मिलकर एक क्रिया का आधार हों, किन्तु उनमें भेद भी उद्भूत हो मिलकर एक घर्मावच्छिन्न=एक ही क्रिया में अन्वय में इतरेतरयोग है । यथा घवश्च खदिरश्च घनखदिरो छिन्धिः । घव और खैर को एकसाथ काटो । यहाँ घव और खदिर एक दूसरेके साथ मिलकर (किन्तु यह घव है, यह खदिर है) ऐसा भेद होते हुए छेदन क्रिया में साथ अन्वित है । यहाँ वृत्ति एकार्थीभाव है ।

४-समाहारः-समाहरणं तिरोहितावयवगतसंख्याः समूहः) समाहारः । जहाँ सभी पदार्थों की अवयवगतसंख्या छिप जाय या समाप्त हो किन्तु समुदाय की संख्या रहे उस समूहको समाहार कहते हैं । यथा संज्ञा च परिभाषा च अनयोः समाहारः संज्ञापरिभाषम् यहाँ पर अवयव की संख्या छिप गयी । समुदाय संख्या उद्बुद्ध हो गयी इतरेतर योग में समासकिये गये पदार्थों की संख्या समुदाय में आरोपित होकर द्विवचन बहुवचनका प्रयोग संभव है । परन्तु समस्यमान समाहार-द्वन्द्व में समस्यमानपदार्थों की संख्या समुदाय के संख्या में अन्तर्भूत हुई । समाहार और द्विगु का द्वन्द्व में क्या अन्तर-यत्र विग्रहे पठ्यन्तं पदं (पदानां गदां समाहार इति) तत्र समाहारः, द्विगुः । यत्र विग्रहे प्रथमान्तानां पदानां संज्ञा च परिभाषा च इति प्रयोगः तत्र समाहारो द्वन्द्वः चकार के चारो अर्थ सोदाहरण सम्पन्न हुए । यह (संख्या) लौकिक विग्रहमें श्रुत, समासमें अश्रुत है । अनेक पदोंका भी द्वन्द्व होता है । इसमें पूर्वप्रयोग का नियम अनियत है । पूर्वप्रयोग का नियत नियम आगे प्रस्तुत कर रहे हैं ॥ ३ ॥ राजदन्त आदि शब्दों में पूर्वप्रयोगार्हं है=पहले प्रयोगके योग्य शब्दका परं=बादमें प्रवेश हो । यथा=दन्तानां राजा (दाँतो का राजा) राजदन्तास्तु चत्वारो, दन्तानाम् उपरि स्थिता । चौड़े चारदाँत दाँतो के राजा हैं । दन्त आम् राजन् सु । पठ्ठी सूत्रेण समासे, सुलोपादिः, समासविधायकपठ्ठीसूत्र में पठ्ठीपद प्रथमान्त है अतः पठ्थन्त दन्तशब्दको उपसर्जनसंज्ञा । तस्यपूर्वं प्रयोगः प्राप्तः, राजदन्तादिषु=सूत्रेणपूर्वप्रयोग के योग्य दन्त शब्द का परं=आगे प्रयोग हुआ । इसी तरह गुरुणां राजा राजगुरुः । वैद्यानां राजा, मन्त्रीणां राजा राजमन्त्रिः अध्यापकानां श्रेष्ठः श्रेष्ठाध्यापकः । यहाँ राजा के दाँत या राजाके गुरु, ऐसे अर्थों का भ्रम न हो । विशेष नियम स्मरण से द्वन्द्वसमास में ऐसा ही नियम है ।

दन्तः । (धर्मादिष्वनियमः) अर्थधर्मी, धर्मार्थावित्यादि । ४ द्वन्द्वे धि २ । २ । ३२ । द्वन्द्वे धिसंज्ञपूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च-हरिहरी

६८५ अजाद्यदन्तन्तम् २ । २ । ३३ । इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ईशकृष्णौ । ६ अल्पाच्तरम् २ । २ । ३४ । शिवकेशवी । ७ पिता मात्रा १ । २ । ७० । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा । ८ द्वन्द्वश्च प्राणि-तुर्य-सेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ । एषां द्वन्द्व एकवत् ।

(वा०) धर्मादिषु = धर्मं अर्थं काम मोक्ष और उसके सदृश शब्दोंमें जिसका प्रथम प्रयोग हो, इस विषय में अनियमः = नियम नहीं है । कोई गो पूर्व में रहे । अर्थश्च धर्मश्च अर्थं सु धर्मं सु । चार्थे द्वन्द्वः । इतरेतरयोगे अर्थे वर्तमानस्य धर्मस्य अर्थेन सह समासे प्रा० संज्ञा, सुलोप आदि कार्ये । पूर्वं प्रयोगस्य यस्य कस्य इति नियमो नास्ति अर्थधर्मी धर्मार्थी एतौ द्वावपि भवतः ॥४॥ द्वन्द्व समास में धिसंज्ञं जिसको धी संज्ञा हुई हो उसका प्रथम प्रयोग हो । यथा-हरिश्च हरश्च हरि सु हर सु । द्वन्द्व समासे (शिष्यो ध्यसत्वि) धि संज्ञकहरिश्चद्वयस्य पूर्वप्रयोगे हरिहरी उप-कुस्तः । विष्णुशिव उपकार करते हैं । क्रियाकारक सम्बन्ध इतरेतरयोगसम्बन्ध ।

॥ ६८५ ॥ अजादिश्च अदन्तश्च अनयोः समाहारः (अजाद्यदन्तम्) अच् आदि में हो, अकार अन्तमें हो, ऐसे शब्द का द्वन्द्व में पहले प्रयोग हो । ईशश्च कृष्णश्च ईश सु कृष्ण सु । इत्यलौकिक विग्रहे द्वन्द्वसमासे (ईश शब्द अजादि है अदन्त भी) उसी का पूर्वप्रयोग द्विवचने ईशकृष्णौ, युद्धयतः । शिव कृष्ण वाणासुर प्रसंग में युद्ध करते हैं ॥ ६ ॥ समासपदों में अल्प अच् पूर्वमें रहे । शिवश्च केशवश्च (शिव सु केशव सु) द्वन्द्वसमासे अल्प अच् वाले शिवपद का पूर्वप्रयोग अल्पाच्तरं से हुआ । प्राति० सं०, (ओ) शिवकेशवौ परस्परं नमतः । शिवकेशव एक दूसरे को नमस्कार करते हैं । ७ । मात्रा = माता के साथ उक्तौ = कथन होने पर पितापदका एकशेष विकल्पसे हो । माता च पिता च द्वन्द्वसमासे, माता के साथ पिता का उच्चारण है । पितृपद का एकशेष । माताशब्द लुप्त यः शिष्यते (जो शेष रहता है) सलुप्यमानार्थाभिधायी भवति । वह लुप्त हुए के अर्थ को बोलता है । पितृपद माताको भी कहेगा । अतः द्विवचने पितरौ धर्मं पालयतः । यदा नैकशेषः तदा मातापितरौ । पितुर्दशगुणा माता, गौरवेणातिरिच्यते, माता पिता से दशगुणा अस्म्यहित (पूज्य) है । मातृ-पितृवो आनङ्-ऋतो द्वन्द्वे इतिमातृ ऋकारस्त आनङ्- (आ) मातापितरौ इति एकशेषद्वन्द्वः । ८ । प्राणी = चेतन् तुर्य = वाद्य, सेना = देजरक्षक, इनके अङ्ग-वाचकका द्वन्द्व समास में एकवचनान्त समुदायवाचक है । पाणि (हाथ) अङ्ग-

पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । ६ द्वन्द्वाच्चुदप-
हान्तात् समाहारे ५ । ४ । १०६ । चवर्गान्तादपहान्ताच्च द्वन्द्वाट् च स्यात्
समाहारे । वाक् च त्वक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्लजम् । शमीदृपदम् ।
वाक्त्वचम् । छात्रोपाहनम् । समाहारे किम्-प्रावृट्शरदौ । इति द्वन्द्वः ।

अथ समासान्ताः

६६० ऋक्सुपुरव्यूः पथामानक्षे ५ । ४ । ७४ । अ अनक्षे इति च्छेदः ।

वाचक पाणीच पादोच पाणिओ पादओ, अनयोः समाहारः द्वन्द्व समासे, पाणि-
अङ्गवाचक (हाथ पैर का) द्वन्द्वश्च प्राणितुर्य-प्रादिना एकवद्भावे सप्तसकं
समाहारे नपुंसक हो । पाणिपादं वक्ष्णाति । मृदङ्गवादनं शिल्पं एषां (मृदङ्ग
वजाना स्वानाविक कला हो जिनके) वेणुवादनं शिल्पमेपान्ते (वंशी वजाना
कला हो जिनकी) मार्दङ्गिकाश्च वैणविकाश्च एषां समाहारे अर्थे द्वन्द्वसमासे
तूर्य—वाच का अंग मृदंगः, वंशी है मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्च अश्वारो-
हाश्च (रथवाले और घोड़सवार ये सेना के अंग हैं) अतो द्वन्द्वसमासे एकवद्भावे
रथिकाश्वारोहं पश्यामि । एक क्रिया में अन्वय का नियम पूरे द्वन्द्व में माननीय है ।
। ६ । चुदपहान्तात् = चवर्ग (च, छ, ज, झ, ञ) और दपह ये अन्त में हो,
ऐसे द्वन्द्व से टच् (अ) हो समाहार अर्थ में वाक्चत्वक्च वाणी और त्वचा
(स्पर्शग्राहक इन्द्रिय चर्म) वाक्सु त्वक्सु समाहारे अर्थे द्वन्द्वसमासे चवर्गान्त द्वन्द्व से
टच् लकारान्त शब्द । चोः कु इति कुर्ये, नपुंसकैकवचने वाक्त्वक्च जीर्यते (वाणी
स्पर्शेन्द्रिय निधिल हो रहे हैं) त्वक् च लक्च तयोः समाहारः चर्म इन्द्रिय और
माला पदों का समाहार द्वन्द्वे, कुर्ये, टच्, त्वक्लजं सहैव पश्यामि । शमी-
दृपदम् । शमीच् दृपद् च समाहारः शमी लकड़ी और पत्थर इनके मिलजाने अर्थमें
द्वन्द्वः । दकारान्त से टच् 'अ' समाहारे नपुं० इत्यादिः । वाक् च त्विच् च वाक्त्वचम्
और चमक दोनोंका (वाक् स त्विप् सु) समाहारे—मेल अर्थ में द्वन्द्वसमासः,
पान्त होने से टच् आदिः । क्षत्रञ्च उपाहनौ च एषां समाहारः, द्वन्द्वसमासे टच्
नपुं० एक० छात्रोपाहनम् आपणे क्रीणामि । सूत्र में एक समाहार क्यों पड़ा ?
इसलिए कि प्रावृट्शरदौ । प्रावृट् च शरच्च—वर्षा और शरद ऋतु, इस इतरे-
तरयोगद्वन्द्व में टच् न हो । अतो नपुंसकैकवचन नहीं हुआ । इति प्राभाकरी-
टीकायां द्वन्द्वसमासः ।

अथसमासान्ताः समासस्य अन्तः समासान्तः प्रत्ययः प्रारम्भ्यते ।

। ६६० । आनक्षे (अ अनक्षे अ—अप्रत्यय हो, अनक्षे—अक्ष (चक्र,
धुरा) को छोड़कर । इतिक्षेदः ऐसा विभाग है । ऋगाद्यन्तस्य—ऋच् (मन्त्र)

ऋगाद्यन्तस्य समासस्य 'अ' प्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात् अक्षे या वृत्तस्तस्य तु न । अर्धचर्चः । विष्णुपुरम् । विमलापं = सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । १ अक्षणाऽदर्शनात् ५ । ४ । ७६ । अचक्षुःपर्यायादक्षणेऽच् स्यात् समासान्तः । गवामक्षीव — गवाक्षः । २ उपसर्ग-दध्यनः ५ । ४ । ८५ । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो = रथः । ३ न पूजनात् ५ । ४ ।

पुरः ग्राम । अप् — जल । धुर — चक्का प्रौर पथिन् ये शब्द जिससमास के अन्तमें हों उससे (अ) हो । वह समास का अन्त अवयव माना जाय । परन्तु यत्र (रथ का चक्र) उसका मध्य धुर शब्द अन्तमें न हो । क्रमशः उदाहरण ऋचाम् अर्धः, अर्धचर्चः मंत्र का आधा । पठ्ठी समासे, अप्रत्यये, अथवा अर्धं नपुंसकप्रति समासे सुलोपे, गुणेः ऋक्पूर्व-सूत्रेण अप्रत्यये अर्धर्चादयः पुंसि इति नियमेन पुलिङ्गे, अर्धचर्चः । विष्णोः पूः (विष्णु भगवान्की नगरी) अत्र पठ्ठी तत्पुरुषः समासादिकार्ये ऋक्पूर्व इति 'अ' प्रत्यये । परवर्त्तिगमिति नपुंसकासंभवात् । कर्णपुरम् — कानपुर । लक्ष्मणपुरम् — लखनऊ । नागपुरम् । विमलाः आपो जलानि यत्र तत् विमलापं सरः तडागः । निर्मलजल वाला तालाब । विमलयश, अयश, समासे समासान्त अप्रत्यये । सरः विशेषणानुसारी । लिगवचन । राज्ञोष् राजधुरा (राजाओं का (भार) कर्तव्य पृथ्वीपालन) पठ्ठीसमासे; अप्रत्यये टापु; राजधुरा । धूः स्त्री क्लीवे यानमुखम् इत्यमरः । सूत्र में अ अनक्षे इस निषेध, अंशसे अक्षधूः में समासान्त अप्रत्यय नहीं हुआ । अक्षचक्रं तस्य धूः अग्रभागः । (रथ पहिए का अगलाभाग) अक्षधूः दृढधूः दृढ़ा धूः यस्य (मजबूत धुरा है जिसका रथ नाभिच्छिद्रम् । बहुव्रीहिसमासे अप्रत्यये प्राप्ते अनक्षे इति निषेधे । सक्युः पन्था इति सखिपथः मित्रका मार्गं । सामान्यसम्बन्ध । मित्रसंबन्धी रास्ता । सखि इति पथिन् सु । पठ्ठीसमासे, समासान्तो अप्रत्ययः । मस्य टेलोपि विभक्तिकार्ये सखिपथः प्रशंसनीयोऽस्ति । रम्याः पन्थानो यस्य (रमणीय रास्ते वाला देश) रम्यपथः बहुव्रीहिसमासे अप्रत्यये रूपम् । १ । अदर्शनात् — दर्शन अर्थ में प्रसिद्ध न हो अचक्षुपर्यायात् [आंख] प्रयंसे भिन्न अक्षिशब्दसे अक्षप्रत्यय हो । वह समासांत माना जाय । गवाम् अक्षि, इय [गाय की आंख की तरह] लिङ्की; क्षरोक्षा, गौक्षा, गवाक्षः । पठ्ठीतत्पुरुषसमासे, यहाँ अक्षशब्द के नेत्र भिन्न अक्ष-सदृश अर्थसे समासान्त अच् हुआ सुपोलुक्, आदिः । गवाक्षः । वानायनं हवादार लिङ्की । २ । उपसर्गसे परे अध्यन, अद्यको समासांत अच हो, क्रिया के योगमें । प्रादि उपसर्ग हैं । प्रगतो अध्वानं (मार्ग पर चला हुआ । अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया । प्रगतः — बोड़ा हुआ या तेज चला हुआ । अर्थवाचक प्रशब्दका अध्यनके साथ समासे, टिलोपादिः प्राध्वोः रथ आनीयते । ३ । पूजनार्थात् — प्रशंसनीय

६६ । पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्युः । (स्वतिभ्यामेव । सुराजा । अतिराजा । इति समासान्ताः ।

अर्थसे परे समासांत प्रत्यय न हो [बा०] सु और अति के प्रशंसनीयअर्थसे परे ही समासान्त प्रत्यय का निषेध है । अर्थात् सु अति से भिन्न प्रशंसायुक्त शब्दों से प्रत्यय हो । सोमना राजा सुराजा प्रशंसनीयः राजा (स) सुराजन् से कुणति प्रादयः समासे 'राजाहः सखिभ्यश्च' इति टच् प्राप्ते नपूजनात् इति निषेधे । पूजनीय अर्थमें सु स्वादिकार्ये । राजानमतिक्रान्तोऽतिराजा । राजतेशोभते राजा अतिशायितः राजा अतिराजा अत्रापि कृते समासे टज्ज भवति । इति प्रभाकर मिश्रकृतायां प्रामाक्या समासान्ताः ।

अथतद्धिताः— समास समाप्ति के अनन्तर तद्धितप्रत्ययों का प्रकरण प्रारम्भ करते हैं । ये प्रातिपदिकके अधिकार में पड़े गये हैं । अतः प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तिः अथवा सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः । प्रातिपदिक से या सुबन्त से तद्धितप्रत्यय होते हैं । शब्दार्थः—तस्मै प्रातिपदिकाय हिताः अथवा प्रयोगाय हिताः तद्धिताः । प्रयोगों के लिए उपयोगी हितपी, दिव्य, सुन्दर अर्थवर्धक, व्यवहार-सुगम, कुशल, अल्प, अक्षर से असन्दिग्ध अधिक अर्थदायक, सुन्दरीकरण आदि गुणसंस्कारक, प्रत्यय हों । यदि प्रातिपदिक के लिए हितकारी हैं तब सभी प्रत्ययों का अर्थ प्रातिपदिकार्थसे सम्बद्ध होगा । जो जाति व्यक्ति लिङ्ग संख्या कारक रूप हैं । प्रायः अपत्य (पुत्र) गोत्रापत्य (गोत्र) युवापत्य (प्रपौत्रादि) ये सभी अर्थ जाति अर्थके बोधकप्रातिपदिकार्थ हैं । जो जननात् जायते या. सा जातिः जन्म से जाति का (अपत्यादि अर्थ का) बोध होता है । जाति का आधार व्यक्ति प्रधानरूप से बोध्य है । यथा—दिति का पुत्र दैत्य, जाति भी, व्यक्ति भी । आदिति का पुत्र आदित्य देवता जाति और व्यक्ति भी बोध्य है । लिङ्गबोधक भी प्रत्यय हैं । माव में त्व और तल् आदि अनेक प्रत्यय हैं । उनका अर्थ व्यक्ति शब्द में जितने विवेचन हैं गुण क्रिया जाति धर्म योग्यता विरोधता सभी (त्व) प्रत्यय के अर्थ । त्वान्तं क्लवं तलन्तं स्त्रियाम् । यथा—अस्य ब्राह्मणत्वं जानामि । इसके ब्राह्मणत्वं = तपस्या, वेदका ज्ञान, जाति, सन्ध्यावन्दन, पवित्रता सदाचार त्याग, तप क्षमा क्षम दम आदि को जानता हूँ । सभी प्रत्ययों का अर्थ किसी न किसी रूप में प्रातिपदिकार्थ से सम्बद्ध है । प्रत्येक प्रयोगों में पूर्ण या आंशिक रूपसे सुलभ हैं । तद्धितवृत्ति है । परार्थ—एकार्थीभाव का अभिधान का बोधक है । प्रकृति सुबन्तका अर्थ और प्रत्ययका अर्थ मिलकर एकार्थीभाव होते हैं । पृथगर्थानाम् एकार्थीपस्थितिः एकार्थीभावः । प्रत्येक वृत्ति में लौकिक विग्रह और

अथतद्धिताः

६६४ समर्थानां प्रथमाद्वा ४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ।

६६५ अश्ववत्यादिभ्यश्च ४।१।८४। एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यती-

अलौकिक शरीर अवश्य है। यथा—अश्वपतेरपत्यं यह लौकिक (लोक, समाज में उपयोग के योग्य) शरीर है अश्वपतिङस् अलौकिक विग्रह, जिससे अणादि होते हैं। तत्रादौ साधारणप्रत्ययाः—प्रथम प्रकरण में साधारण=व्यापक, अधिकदेशमें कार्यरत, प्रत्ययाः—प्रत्याययन्ति=अपत्य, अधीत, भव, जात, हित, आगत, निवास, विकार, आदीन् अर्थात् बोधयन्ति, इतिप्रत्ययाः । ४। समर्थानां=प्रतिपादिक या पद का अर्थ प्रथमात्—प्रथम उच्चारित उद्देश्यभूत शब्द (तस्य, तेन, आदि उसका उद्देश्य पठ्यन्त, तृतीयान्त पद से वा=विकल्प । पदत्रयं=तीनों पद अधिक्रियन्ते । त्रयं में एकवचन से तीनों पदों का एकसाथ अधिकार चलना व्यङ्ग्य है। तत्र सूत्रमधिक्रियते = ऐसा क्यों नहीं कहा। पदत्रयमधिक्रियते ऐसा क्यों ? इसलिए कि स्वाधिकप्रकरणों में केवल 'वा' का सम्बन्ध आता है। अन्य दोनों का नहीं, प्राग्दिशः = प्राग्दिशोविभक्तिः इस सूत्र तक तीनों पदों का पूर्ण अधिकार है। तदनन्तरं स्वाधिक प्रत्ययाः प्रारम्भ्यन्ते। इनका केवल विधि सूत्रके वाक्यार्थ बोधमें उपयोग है। स्वतन्त्र नहीं। यथा समर्थः पदविधिः पदको उद्देश्य करके प्रत्यय आदि का विधान वृत्ति (सामर्थ्य) परस्पर सम्बन्ध, योग्यता के अधीन है। यह पदोद्देश्यविधि कृतद्वितसमाससनाद्यन्तएकशेष, पाँचों वृत्तियों में है। प्रसङ्ग में प्रकृत्यर्थ (सुवन्तार्थ) और प्रत्ययार्थका मिलकर एकार्थीभावरूप योग्यतावृत्ति है। अधिकारका फल प्रयोग के योग्यसमर्थणद्वयोंका तद्धितवृत्ति विधायक सूत्रमें प्रथम उच्चारित (पद) से जिसका बोध हो उससे प्रत्यय विकल्प से हो। यथा तस्यापत्यं तस्येदं, तस्य निवासः, तस्य विकारः, इत्यादि में प्रथमात्—प्रथम उच्चारित उद्देश्यभूत (तस्य) शब्द है। इस पठ्यन्त-पद से जिस शब्दका ग्रहण हो उसी से प्रत्यय हो। उपगोः अपत्यं—पठ्यन्तपद उपगोः से अण् प्रत्यय हुआ। यह तद्धित प्रत्यय विधिसूत्रों में प्रथम उच्चारित से उसके उद्देश्यभूत शब्दों से होता है। अपत्यम् इदं, निवासः विकारः, शब्द से नहीं, क्योंकि वे उद्देश्य नहीं विधेय हैं। प्रथम उच्चारित नहीं है। पक्षमें लौकिक विग्रह भी रहते हैं।

। ६६५। एभ्यः = अश्वपति आदि शब्दों से अण् प्रत्यय हो। ६। प्राग्दीव्य-

येष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । ६ दित्यदित्यादित्य
पत्युत्तरपदाण्यः ४ । १ । ८५ । दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यती-
येष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दितेरपत्यं दैत्यम् । अदितेरादित्यस्य

तीयेषु अर्थेषु । तेन दीव्यति खनति जयत जितम्' इस सूत्रमें पठित अर्थ से प्राक् =
पहले तक (यावन्तो अपत्यादयोऽर्थाः' जितने अपत्य इत्यादि प्रत्यय पढ़े गये हैं)
उनका अधिकार है । जैसे :—तस्यापत्यं तत्राजातः ततः प्रागतः, तदधीते,
तेन प्रोषतं । तस्मै हितं, सोरस्य निवासः, तेन निवृत्तं तस्य समूहः, इत्यादि
अर्थ प्राग्दीव्यतीय कहलाते हैं । यथा आश्वानां पतिः, अश्वपतिः (घोड़ों
का मालिक) उसके अपत्य—सन्तान कहने की इच्छा हुई, तब षष्ठ्यन्त
अश्वपतेः अपत्यम् (अश्वपतिका सन्तान) लौकिक वाक्यम् 'अनश्वपति इस्'
इति अलौकिकशब्दात् समर्थात् (अश्वपत्यादिभ्यश्च) इति सूत्रेण अपत्ये अर्थे
जन्यजनक भावयोग्यता सत्येव अण् । तद्धितवृत्तिः अण्प्रत्यय विधायक सूत्र में प्रथम
उच्चारित उद्देश्यभूत अश्वपति शब्द है । अण्पद सन्तान आदि अर्थका बोधक है ।
'कृतद्धितसमासाश्चेति' प्रा० संज्ञा, सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इति सुपोलुक् ।
अनुबन्धलोपे, अश्वपति अ । इतिदशायां तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण आदि
प्रकारस्य आवृद्धिः, यस्येति च' अन्त्येकारस्यलोपे स्वादिः आश्वपतः । पुत्रः
अश्वपतिनां समूहः आश्वपतम् । आदि पद से अन्य अनेक अर्थ भी लिए जायेंगे ।
अश्वपतेः निवासो देशः आश्वपतः । अश्वपतेः विकारः—शुक्रंशोणित मूत्रपुरीपादिः
अश्वपतेरिदगूहम् आश्वपतमित्यादि । गणनां प्रथमादीनां पतिः गणपतिः गणेशः ।
तस्य—गणपतेः प्रपत्यमिति लौकिके 'गणपति इस्' अस्मात् समर्थात् अश्वपत्यादि-
भ्यश्चेति सूत्रेण अपत्यादि (सन्तान) अर्थबोधकअण्प्रत्यये, अनुबन्धलोपादिः
पूर्ववत् जन्यजनक भावसामर्थ्यं (गणेश में पुत्र पैदा करने की योग्यता) प्रत्यक्ष
(पुत्र पैदा) होने पर ही यह वृत्ति बनेगी । गणेशपुत्रः जन्यजनकसम्बन्धात्मक
एकार्थीभावः ।

। ६ । दितिः (दैत्यों की माता) आदितिः (देवमाता) आदित्यः (सूर्य)
और पतिशब्द जिसके उत्तरपदमें हों ऐसे षष्ठ्यन्त समर्थ सुबन्तों से ण्य (य) प्रत्यय
हो । प्राग्दीव्यतीय अर्थ में जो समझाये गये हैं । अणोऽपवादः—अण् अश्वपत्यादि
अण् प्राग्दीव्यतोऽण् का बाधक है । दितेरपत्यं (दैत्यमाता दिति की सन्तान)
लौकिकविग्रहे, दिति इस् इत्यस्मात् षष्ठ्यन्त पदं (दिति इस्) (सन्तान अर्थ में)
जन्यजनकभाव सामर्थ्यं रहते सुबन्त (दिति इस्) पद से प्राग्दीव्यतीय के किसी
अर्थ (अपत्य अर्थ) में ण्य (ण इत्) य प्रत्यय हुआ, आदिवृद्धिः, ऐकारे । नसंज्ञा,

वा [अपत्यम्] । ७ हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४ । हलः परस्य यमां लोपः स्याद् वा यमि । इति यलोपः । आदित्यः । प्राजापत्यः देवाद्यत्रां दैव्यम् दैवम् । वहिषष्टिलोपो यञ् च बाह्यः । ईकक् च बाहीकः । ८ किति च ७ । २ । ११८ । किति तद्धिते चाचामादरेचो वृद्धिः स्यात् । बाहीकः । गोरजादिप्रसंगे यत् गोरपत्यादि-गव्यम् । ९ उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ ८६ ।

इकारलोपे, विभक्ति कार्ये दैत्यः । दितिसम्बन्धीसन्तान तद्धितार्थः । एवम् अद्विरेरपत्यम् अदितिः (देवमाता) की जननयोग्यता से प्रत्यक्षसन्तान आदित्यः । साधनिका पूर्ववत् । आदित्यस्य अपत्यम् सूर्य की जननयोग्यता से प्रत्यक्षसन्तान अर्थे पठ्यन्त जननयोग्यतासमर्थं सुबन्त (आदित्य इत्) उससे अपत्य आदि अर्थमें ण्य—य आदित्य य । यस्येति च भ० सं० यकारस्य अकार लोपे । ततः । ७ । हल् वर्ण से परे यम् प्रत्याहार के अक्षर का लोप हो, यम् परे । अत्र हल्—आदित्य का तकारः उससे परे यम् (यकारः) तस्य लोपे, यम् प्रत्यय परे ण्य का 'य' आदित्यः (स्वादिसम्बन्धि कार्ये) सूर्य की जनन योग्यतापरिचायकः पुत्रः । प्राजापत्यः—प्रजापतेः (दक्षस्य) अपत्यम् आदि (पति-उत्तरपदात्) प्रजापतिशब्दात् (ण्य) पूर्ववत् । प्रजापति दक्ष की सन्तान 'सती' अन्य अर्थे भी प्रसङ्ग के अनुसार ण्य आदि पूर्ववत् (वा०) देवात्—देव शब्द से अपत्य, जात; निवास, इत्यादि अर्थों में समर्थसुबन्त से यञ् और अञ् प्रत्यय हो । अकार इत् यञ् और 'ण्य' में स्वर का अन्तर । देवस्य अपत्यं निवासः आदि अर्थे यञ् अनुबन्धलोपे, आदि वृद्धिः, अकार अलोपे, स्वादिकार्ये दैव्यम् । अञ्पक्षे दैवम् (गृहम्) सन्तानादिर्वा [वा०] वहिष् शब्द से प्राग्दी-व्यतीय अपत्य आदि अर्थबोधक यञ् हो । टि का लोप भी । वहिर्भवः बाह्यः । बाह्य हो, या पैदा हुआ हो । वहिष् शब्दात्भव अर्थे यञ् टि [इप्] का लोप वार्तिकसे । आदिवृद्धिः, बाह्यः [सन्तानादिः, प्राकारः] [ईकक्च] वहिष् शब्द से भव आदि अर्थमें ईकक् प्रत्यय भी हो । टिलोप भी । बाहीकः [बाहरी कार्यं कर्ता] ईकक् प्रत्यये टिलोपे । ८ । कितिच—कित् (क इत्) तद्धित प्रत्ययेपरे अचाम् = अचोके आदि अच् को वृद्धि हो इति आदिवृद्धिः [वा०] अच् आदि प्रत्ययोंके प्रसंगमें गोशब्द से अपत्यमादि अर्थोंमें यत् हो । अञ्प्रत्याहारस्य अक्षराणि आदीयस्य स अजादिः, गोः अपत्यं गव्यम् अथवा गवि भवं, इदं, गोविकारः गव्यः गोः निवासो गव्यः गोइत् इति समर्थं सुबन्तात् अपत्य, भव, आदि अर्थे अण् प्राप्तः, वक्तिकेन यत् । तद्धितान्त प्रा० संज्ञा सुपोलुक् चान्तोयि प्रत्यये, अवादेशे स्वादिकार्ये गव्यम् । गोसम्बन्धिविकारः गृहसन्तानादिः । ९ । उत्स आदि शब्दों से अपत्य, निवास, आदि अर्थबोधक अञ् (अ) प्रत्यय हो ।

औत्सः । इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः साधारण-प्रत्ययाः ।

अथापत्याधिकारः

१००० स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नग्री भवनात् ४ । १ । ८७ । घान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेपु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्तञ्-स्नग्री स्तः । स्त्रैणः । पौंस्तः

उत्सोनिर्द्धारः तत्रभवः, औत्सः, शैवालादिः अथवा उत्सस्य उत्सनामकव्यक्ति की अपत्य आदि । उत्स इस् अपत्यादिअर्थे=पठ्यन्तसमर्थसे अपत्यादि अर्थे अन् आदि । उत्स्थाने और वृद्धिः अन्त्य अलोपे रूपम् । इति=यह अपत्यादि= तस्यापत्यम् से लेकर विकारान्त=तस्यविकारः सूत्रपर्यन्त अर्थबोधकसाधारण (व्यापक) प्रत्यय कहे गये । इति प्राभाकर्या साधारणप्रत्ययाः ।

अथ अपत्यधिकारः । अथ=तद्धित के साधारण (व्यापक) प्रत्ययों के संस्कार और परिचय के अनन्तर अपत्याधिकार आरम्भ करते हैं । यद्यपि प्रपत्य का पुत्र अर्थ है न पतन्ति पितरो अनेन अपत्यम् । पुंनाम नरकात् त्रायते इति पुत्रः (जिसके कर्म से पितरों का पतन न हो या नरकसे उद्धार, रक्षा हो) तथापि अपत्यशब्द गोत्रापत्य (पौत्र) युवापत्य (प्रपौत्र) आदिका भी उपलक्षण (बोधक) है । युवापत्य प्रपौत्र आदिका मूल गोत्रापत्य पौत्र है । उस पौत्र का मूल अपत्यपुत्र है । उस पुत्रका भी मूल पुरुष पिता से प्रकरणका प्रारम्भः । तद्धितान्त शब्द वास्तविक शब्दग्रह्य है । उससे अनेक सृष्टिकी वृष्टि दृष्ट है । प्रकृति (स्त्री) के साथ प्रत्यय (पुरुष) का सम्बन्ध वृत्ति है । जितने प्रत्यय (पुरुष) है प्रकृति (स्त्री) उतनी रूप धारण करती है । देखने में प्रकृति एक है । प्रत्यय अनेक है । पुरुष बहुत्वं सिद्धं, जितने प्रत्यय उतना ही विचित्र मर्थं जीवजड़ व्यक्त है ।

। १००० । स्त्रीशब्द पुंसशब्दसे क्रमशः नञ् सञ्प्रत्यय हो, घान्यानां भवनेक्षेत्रे इत्यतः=इस सूत्रसे प्रागर्थेपु=पहले आये हुए अर्थोंमें यथा स्त्रैणः, स्त्रियाः अपत्यं स्त्रीका लड़का (पुमान्) जननीजन्यसम्बन्धरूपसामर्थ्यं रहते, पठ्यन्तस्त्री इस्से (स्त्रीपुंसाभ्याम्) आदिसूत्रेण (नञ्) अनुबन्धलोपे आदि वृद्धिः, णत्वं, विभक्तिकार्ये, स्त्रैणः । एवं स्त्रीपु भवः, स्त्रीणां समूहः, स्त्रीणाम् अयं स्त्रियाः भावः स्त्रैणः । स्त्रीत्वं स्त्रियोंका समुदाय । स्त्रिया जितः स्त्रैणः (स्त्रीके वशीभूतपुरुष, आदि अनेक अर्थ अवसरके अनुसार समझें) पौंस्तः, पुंसो अपत्यं (पुरुषकी सन्तान), पुंसु भवः (पुरुषमें पुरुषार्थ) पुंसो समूहः पुंसिः

१ तस्यापत्यम् ६।१।६२। पठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । २ ओर्गुणः ६।४।१४६। उवर्णन्तस्य
भस्य गुणस्तद्धिते । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । ओतसः ।
स्त्रैणः । पौंसः । ३ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२। अपत्यत्वेन

जितः, इत्यादि किसी का एक अर्थ में पुं'सशब्दात्समर्थात् स्त्रीपुं'साम्बां सूत्रेण
स्नब् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इतिपदसंज्ञा, संयोगान्तस्य, पुंसः सकारस्यलोपे,
आदिवृद्धिः, शेषकार्ये पौंसः । पुरुष का पुत्र, पुरुषार्थ, समुदाय, वक्षीभूत, निवास
आदि अनेकसम्बन्धसे एकार्थीभाव हो गये । १। तस्य (पठ्यन्तानुकरणं लुप्त-
पठ्ठीकपदम् । इसका अर्थ पठ्यन्तात् कृतसन्धेः=पठ्यन्तहो, सन्धि हुई हो ।
ऐसे सुबन्त समर्थपदसे अपत्ये=सन्तान (अत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा) अर्थमें उक्ताः=
कहे गये और वक्ष्यमाणश्च=कहेजाने वाले प्रत्यय विकल्प से हो (तस्य)
शब्द सर्वनाम से सिद्ध है । सभी पठ्यन्तों का परामर्शक है । समर्थानोंके अधिकार
में है (सामर्थ्य) का (सन्धिक्रिया हुआ) प्रर्थ है इसी आशय से (कृतसन्धेः)
बोले । कृतसन्धिकी मुख्यफल सू स्थितिस्य अपत्यं सौत्थितिः है । कृतसन्धि बिना
सु में उ को आदिवृद्धि, होकर आव् । सावुत्थितिः अनिष्ट होगा । जैसे अपत्यं की
प्रथमा, सप्तमी अर्थको कहती है । एवं तत्रजातः, तेनप्रोक्तं तस्मैहितं, तत्
आगतः, तदधीते, सोऽस्य, निवासः इत्यादि सबमें प्रथमा, सप्तमी के अर्थोंसे
कहेगी । अर्थनिर्देशे सर्वत्र सप्तम्यर्थे सौत्रीप्रथमा । २। ओः=उकार अन्तर्ग
हो, ऐसे समर्थसुबन्त मसंज्ञकको गुण हो, तद्धितप्रत्यय परे । उप (समीपे)
गावो यस्य स उपगुः, (समीप गाय वाला) तस्य (उपगोः) अपत्यं पुमान् ।
अत्र पठ्यन्तम् (उपगु डस्) पदं, अन्यजनकसामर्थ्यं (सन्तानोत्पत्तिक्षमता)
प्रत्यक्षे, तस्यापत्यं सूत्रेण अपत्ये अर्थे अण् (अ) तद्धितान्तं, मत्वा, प्रा० संज्ञा
सुपोल्क् । नित्यरे आदि-अच्छानेवृद्धिः औपगु अ, ओर्गुणः, इतिगुणे अवादेशे
एकदेशवि० स्वादिः औपगवः । अश्वपतेः अपत्यं पुमान् आश्वपतः । पितापुत्र
भावजननयोग्यतासामर्थ्ययुक्तपठ्यन्तपदम् अश्वपति डस् । तस्मात् अपत्ये अर्थे
अणि पूर्ववत् । मसंज्ञा, इलोप, इति विशेषः । दितेः अपत्यं (पुमान् दैत्यः,
राक्षसः) स्त्री (दैत्या) मातापुत्रपालनयोग्यता सम्बन्धः । उत्सस्य आपत्यम्
ओतसः, पितापुत्रभावः । स्त्रियाः अपत्यं स्त्रैणः । पुंसः पुत्रः पौंसः । इति
शुद्धापत्याधिकारः । अथ परम्परापत्यधिकारः । ३। अपत्यशब्दसे पितासे
पुत्र, अनन्तरापत्य, मूलपुरुष, (पिता) उसका पुत्र समझे । यदि अपत्यत्वेन=
वंशपरम्परा (सन्तान की सीढ़ी) रूपसे विवक्षितं=वक्ताको अभीष्ट हो, जैसे-
पौत्रः (तीसरी पीढ़ी) प्रपौत्रः (चौथी पीढ़ी आदि) उससे आगे की पीढ़ीको

विवक्षितं पीत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । ४ एको गोत्रे ४ । १ । १३ । गोत्रे एक
एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः ।

। १००५ । गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ । गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं
गार्ग्यः वात्स्यः । ६ यत्रत्रोश्च २ । ४ । ६४ । गोत्रे यद्यत्रन्तमत्रन्तं च

भी अपत्य कहना इष्ट हो उसको गोत्रसंज्ञा होगी । तीसरी, चौथी, इत्यादि
आगामीको गोत्रसंज्ञा । पीत्रादि शब्दसे सिद्ध है । गोत्रशब्द वंश परम्पराका
बोधक है । कस्यप गोत्रवाले कस्यपकी वंशपरम्परा (गोत्र) शब्दसे प्रसिद्ध है ।
पूरे वंशको होनेवाली, पूरी परम्पराको काश्यपः यही कहेंगे । सांस्कृत्यगोत्रः ।
भारद्वाजः वशिष्ठः, मार्जनी आदि गोत्र, उनकी वंशावली है । गोत्रशब्दका सीधा
अर्थ, वंशपरम्परा है । मूलपुरुषसे उत्पन्न सन्तान अपत्य है । अण् होगा । परन्तु
चार छ या सैकड़ों सन्तानकी पीढ़ी कहने के लिए क्या सैकड़ों प्रत्यय होना चाहिए ?
प्रत्ययों की अनन्त परम्परा (लम्बीलाइन) पुस्तकमें नहीं ठहर सकती । इसका
नियन्त्रक सूत्र । ४ । गोत्र अर्थमें एकही अपत्य प्रत्यय सभी गोत्रापत्य (सन्तान
परम्परा) अर्थका कहेंगे । यथा—उपगोः अपत्यं (पुत्रः) उपगोर्गोत्रापत्यं (पीत्र)
अर्थमें भी औपगवः यही होगा । उपगु-ङस् तस्यापत्यं से अण् । चौथी पीढ़ी के
लिए भी उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः ही कहना होगा । तीसरी या चौथी पीढ़ी
बोलने के लिए औपगवस्य अपत्यम् औपगविः ऐसा प्रयोग स्वीकृत है । अण्प्रत्यय
ही सैकड़ोंके बोध में पर्याप्त है । अतः नियम सूत्र पढ़ा ।

। १००५ । गर्ग इत्यादि गणमें पठित पठ्यन्तसमर्थशब्दोंसे गोत्रापत्य
(जिसको गोत्रसंज्ञा हुई हो) उससे यञ् (य) प्रत्यय हो । गर्गस्य गोत्रापत्यं गर्गश्रुतिके
वंश (तीसरी पीढ़ी पीत्र से) गोत्र मान्य है । अतः विवाह आदि में तीन पीढ़ी के
वंश की शाखा का उच्चारण होता है) पठ्यन्त (पीत्रपरम्परा सम्बन्ध, बोधक-
ताक्षक्तिसामर्थ्य) युक्तपद गर्ग-ङस् उससे गोत्रापत्य पीत्र आदि की विवक्षा में
(पीत्रप्रभृतिगोत्र) गोत्रसंज्ञा, उसी अर्थमें अञ् प्रा० सं० सुलोप (य)
आदिवृद्धिः भ्रसज्ञा, अन्त्य अलोपे, विभक्ति गार्ग्यः । गर्गवंशकी सन्तान-
तद्धितार्थः । एवं वत्सस्य गोत्रापत्यं, (वत्स, श्रुतिके वंशकी सन्तान पीत्र
आदिः गोत्रसं० यञ्, आदिवृद्धिः पूर्ववत् वात्स्यः । ६ । यञ् = गोत्र (वंशपर-
म्परा) अर्थमें यत् (जो) यत्रन्तं = यञ् प्रत्ययान्तं, अत्रन्तम् = अञ् प्रत्ययान्तं
पदं तदवयवोः = उसका अङ्गभूतएतयोः = यञ् अञ् का लुकहो । यदि तत्कृते =
उन्हींका अर्थ गोत्रापत्य का बहुवचन बोलना हो, सभी लुक होगा । स्त्रीलिङ्ग
अर्थमें यञ् और अञ् का लुक नहीं होगा । यथा-गार्ग्यः गार्ग्योः गर्गाः गार्ग्यं जस्

तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे; न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ।
७ जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६३ । वंश्ये पित्रादौ जीवति पीत्रादेर्यद
पत्यं चतुर्थादि तद्यवसंज्ञमेव स्यात् । ८ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४ । १ । ६४ ।
यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां न तु युवसंज्ञा । ९ यजि-
त्रोश्च ४ । १ । १०१ । गोत्रे यौ यजित्री तदन्तात् फक् स्यात् ।

इति बहुवचने गोत्राप्रत्ययेऽर्थे यञ् 'यजत्रोश्च सूत्रेण यजो लुक्, पूर्वसवर्णदीर्घे,
वत्वेविसर्गे' । एकवचन द्विवचनमें यञ् ठहरेगा) बहुवचनमें लुप्त होगा । इसीप्रकार
वात्स्यः, वात्स्यी, वत्साः बहुवचनमें यञ् का लुक् । ७ । वंश्ये = वंशपरम्परामें
पित्रादौ पिता, पितामहप्रपितामहाः साखोच्चारयोग्याः) उनके जीवित रहते-
जो चौथी पीढ़ी पीत्रकी सन्तान प्रपीत्र आदि उसको युवसंज्ञा ही हो गोत्रसंज्ञा
नहीं । भाव यह है कि अपत्य शब्द यद्यपि आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रि-
यान्त्वमी । आहुदुहितरं सर्वे अपत्यं तोकं तयोः समे इति कोपात् पुत्रपर्यायः ।
तथापि अपत्यं पीत्रप्रभृति गोत्रं सूत्रमें अपत्यशब्द (न पतन्ति पितरो अनेन
(पितरनरकमें न जाय जिसके कर्म से) यह योगिक अर्थ ग्राह्य है, इसमें (अनेक)
दस पूर्वान् दशापरान् आत्मनश्च पवित्रीकृतुम् इत्यादिमे दशपीढ़ी पूर्वको दशपीढ़ी-
पर तारने वाले समी सन्तान अपत्य हैं । इसप्रकार अपत्यं त्रिविधं अदन्तरापत्य
(पुत्र) गोत्रापत्य (पीत्र) युवापत्य (प्रपीत्र) इत्यादि भी अपत्यके अर्थ हैं । मूल
पुरुष पिताकी तृतीय सन्तानपीत्रसे गोत्र (वंशावली) प्रारम्भ होती है । गोत्रापत्य
अपत्यायत्य, इत्यादिकी दिवक्षामें, मूलपुरुषपिताकी सन्तान से एक या अनेक
पीढ़ीकी गोत्र दिवक्षा में एक ही अपत्य प्रत्यय हों । यह नियम एकोबोत्रे सूत्र
बोलता है । अपत्य (सन्तान) अनन्त हैं, परन्तु प्रत्यय एक । (एकही पुरुषसे
अष्टधा प्रकृति सेव्य है) इसप्रकार गंगस्यापत्यं गार्ग्यः गर्गाः; गंगस्य गोत्रापत्य
गार्ग्यं गर्गाः युवापत्यं गार्ग्यः गर्गाः तदपत्य जिससन्तानके पिता पितामह आदिमें
कोई भी हो उसकी युवसंज्ञा है । गोत्रसंज्ञा नहीं । गोत्रप्रत्ययान्तसे प्रत्यय हो, गोत्र
प्रत्ययाद्यं से नहीं । मूलप्रकृतिसे अनन्तरापत्य प्रत्ययान्त हो, या युवावत्य प्रत्ययान्त,
उसीसे प्रत्यय होने का नियम है । गोत्राधिकारमें विधान किया गया प्रत्यय
अनन्तरापत्य अर्थमें नहीं होते । इसप्रकार गंगस्य अनन्तरापत्ये अर्थे गार्गिः गोत्रा-
पत्य अर्थमें गार्ग्यः युवापत्य अर्थमें गार्ग्यायणः होता है । ८ । यूनि—युवापत्य
अर्थमें गोत्रात्—गोत्र प्रत्ययान्त शब्दसे ही प्रत्यय हो अस्त्रियां स्त्रीलिङ्गमे युवा-
संज्ञा होती ही नहीं । गोत्रप्रत्ययान्त गार्ग्यशब्दः । ९ । गोत्रे—गोत्रापत्य (पीत्र)
अर्थमें यञ् और इञ् प्रत्यय हुए हो—तदन्तात्—यञन्त इञन्त शब्दसे फक् (फ)
जिसको आयन ।

। १०१० । आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-छ-घां प्रत्ययादीनाम् ७ । १२ ।
 प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य इय स्युः ।
 गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । १ अत इज् ४ । १ ६५ । अपत्येऽर्थे ।
 दाक्षिः । २ बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ६६ । बाह्विः । औडुलोभिः । (लोम्नोऽ

। १०१० । आयन—प्रत्ययादीनां—प्रत्ययके आदिमें फ, ढ, ख, छ, घ, को क्रमसे आयन ऐय ईन्, ईय, इय आदेश हो । फ को आयन, ढ को एय, ख-ईन् छ-ईय घ-इय । यथा गर्गस्य युवापत्यं (प्रपौत्रः) लौकिकविग्रहे (गर्गकी चतुर्थपीढ़ी की विवक्षामें) गोत्राद्यन्यस्त्रियां, गोत्रप्रत्ययान्तसे युवापत्य अर्थ में प्रत्यय हो, इस नियमके अनुरोध से प्रथम गर्गस्य गोत्रापत्यं गर्ग्यः शब्दसे युवापत्य अर्थमें यन्निजोश्च सूत्रेण यजन्तगार्ग्यं शब्दात् फक् (फ) स्थाने 'आयनेयी' आदिना आयन आदेशे । गार्ग्यं + आयन + अ । फ का 'अ' शेष रहा । मसंज्ञकस्य अवर्णस्य लोपे, आदिद्वौ, णस्ये विभक्तिकार्ये । गार्ग्याणः । गर्गकी चौथी पीढ़ीके बालकको ही युवा संज्ञा, यह तभी संभव है यदि मूलपुरुष प्रपितामह, पिता जीवित हों । यदि कोई खण्डित हों या पूरे न हों, तब युवापत्य संज्ञा नहीं होगी, किन्तु गोत्रसंज्ञा ही होगी । गार्ग्यः ही बनेगा, (गार्ग्यायणः) नहीं । दाक्षायणः दक्षस्य युवापत्यं दक्षके चौथी पीढ़ीका बालक प्रपौत्र कहनेकी दिवक्षा हो, तब गोत्राद्यन्य नियमसे दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । शब्दव्यवहार इज् प्रत्ययान्त दाक्षिः शब्द से यन्निजोश्चेति फक् तस्य स्थाने आयन आदेशे । इकारलोपे, णत्वादिकार्ये, दाक्षायणः । दक्षसम्बन्धी प्रपौत्र । १ । अत—अदन्त पठ्यन्त, समयसे अपत्य अर्थमें यो गोत्रापत्य अर्थमें इज् हो । दाक्षिः दक्षस्यापत्यं पुमान् (दक्षजन्यपुत्र) इति लौकिक दक्ष-ऊस् इति दक्षायाम् 'अत इज्' सूत्रेण अदन्त, पठ्यन्त, दक्ष ऊस् तत्र सामर्थ्येन—जनन-योग्यता सामर्थ्यं प्रत्यक्षे, अपत्य अर्थमें इज्, दक्ष 'इ' आदिवृद्धिः अकारलोपे एकदेशविकृत्येन प्रा० सं० स्वादिः । २ । बाहु आदिगण पठितशब्दोंसे पठ्यन्त और समर्थ होने पर अपत्य अर्थमें इज् हो । अकारान्त न होनेसे पूर्वसूत्रसे, इज् प्राप्त नहीं था । एकदेशविकृतन्यायेन प्रा० सं० स्वा० । बाह्विः, बाहोः अपत्यं पुमान् व्यक्तिवाचक बाहुशब्दसे जन्यजनक सामर्थ्यं रहते अपत्य अर्थमें इज्, वृष्टि-न्यायेन आदिवृद्धिः । ओगुणः उकारस्य गुणे अवादेशे प्रा० सं० स्वा० बाह्विः । बाह्वी बाह्वयः । बाहुराजाका पुत्र । गहोरपत्य राह्विः । औडुलोभिः उडूनि-नक्षत्राणि इव लोमानि यस्य स उडुलोमाः । तारों की तरह चमकनेवाले रोम हैं जिसके । उसे उडुलोमा (श्रुपि) कहते हैं । तस्यापत्यं पुमान् नरसन्तान अर्थ विवक्षामें बाह्वादिभ्यश्च इति उडुलोमन् ऊस् शब्दादिज् । आदि उकारस्य स्थाने

पत्येषु बहुवचकारो वक्तव्यः) उडुलोमाः । आकृतिगणोऽयम् । ३ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ । ये त्वन्नानृषयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे । विदस्य गोत्रं-वैदः । वैदो विदाः । पुत्रस्यापत्यं-पौत्रो । पौत्राः । एवं दौहि-
त्रादयः ४ शिवादिभ्यः ४ । १ । ११२ । अपत्ये । शैवः । गाङ्गः ।

श्रीवृद्धिः । नस्तद्धितेः टिलोपे स्वादिः । लोम्नो=लोमनशब्दसे अपत्यार्थके बहुवचन में अञ् को बाँधकर 'अ' कहना चाहिए । उडुलोमाः उडुलोम्नो इति विग्रहे उडुलो-
मन्शब्दात् अपत्यार्थस्य बहुवचने अ, टिलोपे, प्रथमावबहुवचने रूपम् । अत्र आदि-
वृद्धिर्न कारणस्य अभावात् । आकृति—बाहु आदि शब्दोंकी आकृति के अनुकूल
स्वरूप, अक्षरगणन, सत्य मिले तो उनकोगी गणमें मान ले । ३ । अनृषि—
विदादिगणपठित शब्द से पष्ठधन्त समर्थ रहते गोत्रापत्य (पौत्र) अर्थ में अञ्
प्रत्यय हो । परन्तु, विदादिगण जो अनृषयः ऋषिवाचक नहीं हैं उनसे आनन्तर्ये—
अनन्तर केवल पिताजन्य अपत्य, अर्थमें अञ् हो । यथा—विदस्य गोत्रापत्यं वैदः ।
यहाँ विद नामक ऋषि हैं उनकी तीसरी पीढ़ी, पौत्र अर्थमें उक्तसूत्र से अञ् प्रत्यये
आदिवृद्धिः अकारलोपे प्रा० सं० स्वा० वैदः वैदो विदाः—विदस्य गोत्रापत्यानि
विग्रहे विदादिभ्यः—गोत्रे अञ्, तस्य (यजिज्योश्च) बहुवचने लुक् जतादिः ।
विदऋषिके परम्पराकी अनेक सन्तान इति ऋषे-उदाहरणम् । अथ अनृषि जो
ऋषि नहीं हैं । पुत्रस्य अपत्यं (पुत्रसे उत्पन्न पुत्र, अर्थमें) अञ् आदिवृद्धिः,
प्रा० सं० स्वा० पौत्रः । पुत्रशब्दऋषिवाचक न होने से गोत्र अर्थमें अञ् प्राप्त था ।
अनृषि कहनेसे अनन्तरापत्य (विनाव्यवधान) जनकसम्बन्धसे अञ् । तस्य न
लुक् पौत्रः । यत्र गोत्रे अञ्, तत्र बहुवचने लुक्, यत्र अपत्ये अञ् तत्र न लुक् ।
पुत्रस्यापत्ये, पौत्रो । पुत्रस्य अपत्यानि पुत्राः, अत्र अञ् प्रत्ययस्य बहुवचने नलुक् गोत्रे
प्रत्यय अभावात् अनन्तरापत्य अर्थमें प्रत्ययका लुक् नहीं होता । इसीप्रकार दुहितुर-
पत्यं लङ्कीकी सन्तान (नरः) दौहित्रः । दौहित्रो दुहित्राः । ४ । शिवआदि
गणपठित समर्थसुवन्तशब्दसे अपत्य अर्थमें अण् (अ) हो । यद्यपि गोत्रसंज्ञा
सूत्रतक गोत्रका अधिकार है । यूनिलुक् सूत्रके नाप्यसे सिद्ध है, तथापि नृत्तिमें
गोत्राधिकारकी निवृत्ति मान्य होनेसे सामान्य अपत्य अर्थमें प्रत्यय हो । शिवस्यापत्यं
शैवः । यहाँ सामान्य अपत्यका पुत्र शिष्य, भक्त, सेवक, आदि व्यापक अर्थग्राह्य है ।
शिवस्यापत्यं शैवः जन्मसे, विद्यासे, भक्तिसे शिवका हो गया । अज्ञातात्मन्य् पुत्र-
शिवशब्दात् अण् आदिवृद्धिः अन्त्य अकारलोपि । गङ्गायाः अपत्यं गङ्गाकुलशब्दात्
अपत्ये अर्थे अण् आदि वृद्धिः अकारलोपे । गङ्गाका सन्तान, भक्त गाङ्गः ।

१०१५ ऋष्यन्धक-वृष्णि-कुरुम्यश्च ४ । १ । ११४ । ऋषिभ्यः-वासिष्ठः,
 वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः वासुदेवः । कुरुम्यः-नाकुलः,
 साहदेवः । ६ मातुरुत् संख्या-सं-भद्र-पूर्वायाः ४ । १ । ११५ । संख्यादिपूर्वस्य
 मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमा-
 तुरः । भाद्रमातुरः । ७ स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् ।

। १०१५ । ऋषि (मंत्रद्रष्टा) अन्धक (सोमवंशी क्षत्रिय) वृष्णि (यदु-
 वंशी और कुरुवंशी) इनसे सामान्य अपत्य अर्थमें अण् हो, ऋषि, वैद, मंत्र,)
 दर्शक । सर्गादिसमये वेदान् ऐतिहासान् महर्षयः । लेभिरेतपसापूर्वम्, अनुज्ञाताः
 स्वयंभुवा । सृष्टि के आदिकालमें महर्षिगण ब्रह्मासे आज्ञापाकर इतिहाससहित
 वेदोंका साक्षात्कार (लाभ) किया । यथा-वशिष्ठस्य अपत्यं वाशिष्ठो मन्त्रः,
 पुत्रः आदि वशिष्ठस्य ऋष्यन्धकः सूत्रेण अण् आदिवृद्धिः स्वादिकार्ये । वशिष्ठ
 सम्बन्धी सन्तान या मन्त्रः, एवं विश्वामित्रस्य अपत्यं सम्बन्धी सन्तान, भक्तं,
 क्षिप्य । वैश्वामित्रः । भरद्वाजस्य अपत्यं भारद्वाजः । कस्यपस्य आपत्यं
 कास्यपः । अग्रे तीन कुल के नाम हैं । श्वफल्कस्य अपत्यम् (अन्धक वंशमें
 श्वफल्क की सन्तान श्वाफल्कः (अक्रूरः) अण् आदिः । वसुदेवस्यापत्यं (यदु-
 वंशी) वसुदेवकी सन्तान श्री वृष्णः । अण् आदिः वासुदेवः । नाकुलस्यापत्यं,
 साहदेवस्यापत्यं (कुरुवंशी) कुलके नाकुल या साहदेव की सन्तानको नाकुलः,
 साहदेवः । अण् आदिः । दोनों माद्री के पुत्र हैं । ६ । मातुः, उत् । सङ्ख्या,
 सं, मद्रश्च पूर्व में हो, मातृशब्दके ऋस्थाने उत् आदेश, अण् प्रत्यय हो, आपत्य
 अर्थमें । २ परे—द्वयोर्मात्रोः अपत्यं नरः (दो माता का पुत्र) गणेशः । द्विमातुरङ्
 इत्यरमात् मातुरसंख्या इति सूत्रेण संख्यापूर्वमातृशब्दस्य ऋस्थाने उत् । २ परे
 = उत्, आण्, आदिवृद्धिः, प्रा० सं० स्वादिकार्ये द्वैमातुरः । अत्र तद्वितार्थ
 इति समासान्तरं तद्वितर्कयः । यणां मातृणाम् अपत्यं पुमान् । छ माताओं
 की एक सन्तान कार्तिकेय यन्मातृ + आम् इत्यरमात् अण् आदि वृद्धिः ऋस्थाने
 उत् आदेशे, सम्मातुरपत्यं (द्वां माताका पुत्र) ऋणादिः साम्मातुरः । भद्र
 माताकी सन्तान भाद्रमातुरः । द्वैमातुः कृपासिन्धोः षण्डमातुराग्रजप्रभो,
 वरदस्त्वं वरं देहि, वाञ्छितं वाञ्छितार्थद । ७ । स्त्रीभ्यः=स्त्रीप्रत्ययान्ते
 समर्थशब्दसे अपत्य अर्थ में ढक्—ढ हा । दिनतायाः अपत्यं पुमान् (दिनता-
 पुत्रो गरुणः) अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तं मातापुत्रादिसंज्ञात्वं दिनता इत्तरमात् ढक्)
 ढस्थाने (आग्नेयी इति एय आदेशे कितिच्-आदि वृद्धिः, मसज्ञा अन्त्येक्षेपे
 स्वादिः वैनतेयः । कृणायाः पुत्रः कार्ण्यः । दिमलायाः पुत्रः वंरुलेयः

वैनतेयः । ८ कन्यायाः कनीन च ४ । १ ११६ । चादण् कानीनो=व्यासः,
कर्णश्च । ९ राज-श्वशुराद् यत् ४ । १ । १३७ । (राज्ञो जातावेवेति
वाच्यम्) ।

१०२० ये चाऽभावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ । यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या
स्यान्त तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातावेवेति किम्- १ अन् ६ ।
४ । १६७ । अन् प्रकृत्या स्यादणि परे राजनः । २ क्षत्राद् घः ४ । १ । १३८ ।
क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्प्रिरन्यत्र । ३ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४ । १ । १४६

। ८। कन्याशब्दको अपत्य अर्थमें कनीन आदेश हो, च=अण् भी हो । कानीनः ।
कन्यायाः पुत्रः, अविवाहितास्त्री की सन्तान । सत्यवती से व्यास, कुन्ती से कर्ण
कानीन है । कन्या डम् इत्यस्मात् अण् प्रत्यये कन्या स्थाने कनीन आदेशादिः
कानीनः । ९ । राजन् और श्वसुर शब्द से यत्प्रत्यय, अपत्य अर्थमें हो । (या०)
राजन्शब्दसे जाति अर्थमें ही यत्प्रत्यय हो अपत्ये नहि । इससे यत्प्रत्यय जाति
अर्थका परिचायक है ।

। १०२० । ये=यकारात्तद्धित प्रत्ययपरे अन्को प्रकृतिभाव (जैसा है
वैसा रहे) हो नतुभाव कर्मणोः भाव और कर्म अर्थ में अन्को प्रकृतिभाव न हो ।
राजः [जातिः] राजन्यः [क्षत्रियजातिः] वातिकनियमसे जाति अर्थमें राजश्व-
सुराद्यत् सूत्रसे यत् नस्तद्धिते इतिमसंज्ञक टि [अन्] लोपे प्राप्ते, येचाभाव-
कर्मणोः इति प्रकृतिभावे राजन्यः । क्षत्रियात्—स्व विवाहिता क्षत्रियजातिकी
स्त्रीमें उत्पन्न सन्तान से यत्प्रत्ययः । मूर्ध्नाभिपिक्नोराजन्य बाहुजः क्षत्रियोविराट्
इत्यमरः जातो-राजन् शब्दसे जाति अर्थमें यत् क्यों कहा ? इसलिये कि अपत्यादि
अर्थमें यत्प्रत्यय न हो यथा-राज्ञो अपत्यं पुमान् [राजाओं से उत्पन्न सन्तान)
जाति भिन्न अपत्य अर्थमें अण् टिलोपे प्राप्ते । १ । अणपरे अन्को प्रकृतिभाव हो ।
इति प्रकृति भावे राजनः । वैयङ्मूत्र जाति की कन्या में क्षत्रियसे उत्पन्न सन्तान
राजन है । श्वसुरस्यापत्यं पुमान् ससुरता लङ्का अर्थमें श्वसुरशब्दसे राजश्व-
सुरात् यत्प्रत्यये आकारलोपे, श्वसुर्यः [ब्यालकः] । २ । क्षत्रशब्दसे यत्प्रत्यय
हो । जाताविति—यह यत्प्रत्यय जाति अर्थ में ही हो । क्षत्रस्यजातिः क्षत्रियः ।
क्षत्रण्यत् 'जाति' अर्थ घः, पस्वाने 'आयनेयो' आदि सूत्रेण इयादेशे, अन्त्य
अकारलोपे, अन्यत्र जातिभिन्न अर्थमें क्षत्रस्यापत्यम् (जत इज्) आदिबृद्धिः
अस्य लोपे क्षात्रिः । क्षत्रनामक पुरुषकी सन्तान । ३ । रेवती आदि समर्थशब्दोंसे,

४ ठस्येकः ७ । ३ । ५० । अङ्गात् परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ।

१०२५ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६६ । जनपदक्षत्रियवाचकाच्चन्द्रदादञ् स्यादपत्ये । पाञ्चालः (क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) पञ्चालानां राजा-पाञ्चालः । (पुरोरण् ववतव्यः) पौरवः । (पाण्डोड्यर्ण्) पाण्ड्यः । ६ कुरू-नादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ।

अपत्य अर्थमें ठक् [क इत्] ठ हो । ४ । ठस्य—अङ्गसंज्ञक शब्द से परे ठस्थाने इक् आदेश हो । रेवत्याः अपत्यं रेवती इत् रेवत्यादि भ्यष्ठक्, ठस्य स्थाने ठस्येकः, 'इक्' आगमे रेवतीं इक्आदिवृद्धिः, यस्येतिच ईकारलोपे, तद्धितान्तत्वात्, प्रा० संज्ञा प्रयगायाः एकवचने रैवतिकः—रेवती से उत्पन्न पुत्र ।

१०२५ । जनपद शब्दात् जनपदनाम यस्य स वाचकोशब्दः जनपद शब्दः एवं च जनपदवाचक शब्द होकर क्षत्रियवाचक शब्द हो तब पञ्चान्त समर्थसे अपत्यअर्थमें अञ् पञ्जाद्वयान्त या पञ्जावी क्षत्रिय दोनों पाञ्चालः हैं । पञ्चालस्य अपत्यं विग्रहे पञ्चाल इत् अस्मात् जनपदशब्दात् इति सूत्रेण अपत्ये अर्थे अञ्प्रत्यये. आदिवृद्धिः, अलोपे पाञ्चालः । (वा०) क्षत्रिय=जातिवाचक शब्दके समान यदि जनपदात्=जनपद वाचक शब्द भी हो उसे राजन्यपत्यवत्=राजा अर्थ में अपत्य के समान अर्थ हो पाञ्चालः । अङ्गवङ्गमगधकलिङ्ग आदि शब्द देशवाची, राजावाची भी है । देशवाचीअर्थमें बहुवचनान्त हैं । राजवाचीमें एकवचनान्त । यहाँ पञ्चालस्य राज्ञो अपत्यम् इस विग्रहमें अपत्य प्रत्यय । जहाँ देशवाची वहाँ पञ्चालानां राजा पण्डोड्यवचनान्तसे राजाअर्थमें पञ्चालानां—देशविदेशके राजाका (राजा अर्थमें) अपत्यार्थ के समानरूप अण् । आदिवृद्धिः इत्यादि । शब्दसमान होते हुए अर्थमें अन्तरः—पञ्चालस्य राज्ञो अपत्यं पाञ्चालः । पंजावी राजा का पुत्र । दूसरेमें पंजावियोंका राजाअर्थ । रूपसमान । (वा०) पुरोरण्—पुरुशब्द से राजा अर्थ और अपत्य अर्थमें अण्प्रत्यय हो । पुरोः राज्ञो अपत्यं पुरुवंशीराजा की सन्तान पौरवः । अण् आदिवृद्धिः, ओर्गुणः, पुरुणां राजा पौरवः पुरुवंशियो का राजा अर्थ । ग० । पाण्डुशब्दसे राजाअर्थमें ड्यण् (य) हो । डिक्लृटि लोपः यद्यपि पाण्डुशब्द श्वेत और पाण्डुवजनकका बोधक है तथापि देश और क्षत्रिय अर्थ ही ग्राह्य है । पाण्डोः अपत्यं पाण्डु देश का राजा या सन्तान अर्थ में ड्यण् (य) टि (उ) का लोप पाण्ड्यः । ६ । कुरू और नकारादि शब्द जनपद और वहाँके निवासी क्षत्रिय के वाचक हों, तब राजा और अपत्य अर्थ में ण्यप्रत्यय हो । कुरोः राज्ञो अपत्यं कुरुवंशी राजाका पुत्र अथवा कुरुणां कुरुनामक देशस्य राजा कौरव्यः । कुरुशब्दात् अपत्ये राजनि

कीरव्यः । नैपध्यः । ७ ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ । अत्रादयस्तद्राजसंज्ञाः
स्युः । ८ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ । बहुत्वर्थेषु तद्राजस्य
लुक् ; तदर्थकृते बहुत्वे; न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चालाः इत्यादि । ९
कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७४ । अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजी
(कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) चोलः शकः । केरलः । इत्यपत्याधिकारः ।

चार्ये 'ण्य' (य) आदिवृद्धिः उकारस्य गुणे अवादेशे प्रथमैकवचने निपद्यस्य
अपत्यं निपद्यके राजा का पुत्र या निपद्यानां देशविशेषाणां राजा (नलः) निपद्य
शब्द नकारादि हे । ण्य, आदिवृद्धिः, अन्त्यलोपादिः नैपध्यः । ७ । ते—
अत्रादयः अपत्यं और राजा अर्थ में विधान किये गये इज्, अत्रादिको तद्राज
संज्ञा हो । ८ । बहुषु-बहुवचन अर्थ की विवक्षा में । जिसको तद्राजसंज्ञा हुई हो ।
ऐसे प्रत्यय का लोप हो, तदर्थकृते—वह बहुवचन तद्राज प्रत्यय के अर्थ में हो,
(स्त्रीलिङ्ग में लुक् न हो) इक्ष्वाकुवंशी राजाका लड़का या राजा परन्तु बहुवचन
में इक्ष्वाकूणां राजा (अर्थमें) इक्ष्वाकुशब्दात् 'जनपदशब्दात्' सूत्रसे अज्-बहु-
वचनमें अज् प्रत्ययको 'तेतद्राजा' इति तद्राजसंज्ञा, उससे परे तद्राजसंज्ञक अज् का
लुक् बहुवचने जस् इक्ष्वाकवः । जनपद का राजा एवं पाञ्चालः पाञ्चाली
पञ्चालाः । पञ्चालानां राजा इत्यर्थे तद्राजसंज्ञक अज् प्रत्ययस्य लुक् (जस्)
विभक्तौ रूपम् । ९ । कम्बोजशब्दसे तद्राजसंज्ञक का लोप हो, कम्बोज शब्द भी
जनपद और क्षत्रिय वाचक है । कम्बोजानां राजा कम्बोज देश का राजा ।
क्षत्रियः । कम्बोज आम् राजा अर्थे अज् प्रत्यये, तद्राजसंज्ञा तस्यलुक् (वा०)
कम्बोज आदिगणपठित शब्दों से लुक् हो । चोलस्य राज्ञो आपत्यं या चोलानां
राजा अज्, तद्राजसंज्ञा लुक् चोलः । एवं शकस्य जनपदस्य राज्ञो अपत्यं शकानां
राजा शकः द्वयच् मगध इति अण् । केरलस्य राज्ञः पुत्रः केरलानां राजा । केरलः ।
यवनशब्द भी देश या क्षत्रिय विशेषका वाचक है । यवनानां राजा जनपदशब्दात्
अज् लुक् अपत्यमर्थे विनिग्न प्रत्ययों का प्रसङ्गः पूर्ण ।

इति प्राभाकर्यामपत्याधिकारः ।

अथरक्ताद्यर्थकाः—अपत्यार्थके अनन्तर रक्तः—लालरङ्गवाचक शब्द हो
आदिमें जितके ते रक्तादयः । रक्त, युक्त, दृष्ट, परिशुत, संस्कृत, सारस्यश्वता,
समुद्र, तदधीते इत्यादयः अर्वाः येषान्ते (ये अर्थ हैं जिनके) ये प्रत्यय रक्ता-
द्यर्थकाः हैं । उनका प्रकरण । इसमें तृतीयान्त (क्रियाकारकभाव) समर्थ
(साधन अर्थ) से कार्यका महत्वविशेष है ।

अथ रक्ताद्यर्थकाः

१०३० तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ । अण् स्यात् रज्यतेऽनेनेति रागः । कपायेण रक्तं वस्त्र-काषायम् । १ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ । अण् स्यात् (तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्) पुष्येण युक्तं-पोषमहः । २ लुवविशेषे ४ । २ । ४ । पूर्वोण विहितस्य लुप् स्यात् षष्टिदण्डा-

। १०३० । तेन—(साधन से) । तृतीया विभक्तिका साधन अर्थ है । क्रिया की सिद्धि में साधकतमं करणं रक्तं, लालवर्णादि (रङ्ग कार्य) रागात् रज्यते अनेन रागः तस्मात् रंगने का साधन (कारण) नील, पीत, हरित, कपिश, आदिकारणसे रंगरूप कार्यअर्थ में अण्प्रत्यय हो । अर्थात् रङ्गक द्रव्यवाचक रङ्ग आदि साधन (कपाय) शब्दसे रंगे हुए वस्त्रादि अर्थ में अण् हो । यथा—कपायेन (गेरुआ रङ्ग से) रक्तं—रंगा हुआ वस्त्र काषायं यहां तृतीयान्त साधन गुणगुणिनावसमर्थ रंगवाचक कपायशब्दात् रक्तं (रंगा हुआ अर्थ में) कपाय टासे तेन रक्तं रागात् सूत्रेण अण् । प्रा० संज्ञा सुपोल्क् आदिवृद्धिः । यस्येति अकारलोपे स्वादिः । कपायगुणसे गुणवान् वस्त्र तद्वितार्थः । १ । नक्षत्रेण—नक्षत्र, अश्वनी भरणी इत्यादि से युक्त—सम्बद्ध, आधारित, काल अर्थ में प्रथम उच्चारित नक्षत्रवाचक शब्दसे अण् हो । नक्षत्रका सम्बन्ध चन्द्रमासे विशेष हो । जैसे :—पुष्यनक्षत्रसे युक्त पूर्णमासी का चन्द्रमा जिसमासमें हो उसे पोषं कहते हैं । (वा०) तिष्य और पुष्य शब्दों से नक्षत्रयुक्त काल अर्थ में अण् हुआ हो, तब 'य' का लोप कहना चाहिए । नक्षत्र युक्त काल ही प्रत्यय का अर्थ है । पुष्य नक्षत्र से युक्त चन्द्रमा से युक्त (सम्बद्ध) दिन, पूर्णिमा अवश्य होनी चाहिए । आधाराद्येय सामर्थ्यवान् तृतीयान्त, कारणमूत, नक्षत्रवाचक पुष्येण (शब्द से) पुष्यनक्षत्रयुक्त, चन्द्रमायुक्त, काल अर्थमें नक्षत्रेण युक्तः कालः सूत्रेण अण् (ण इत्) प्रा० संज्ञा सुप्लोपे, पुष्य+अ आदिवृद्धिः अलोपे, यानिकेन यलोपे, स्वादिकार्ये नपुसकलिङ्गे, प्रथमायाः एकवचने रूपं पोषम् (अहः) पूतमहीनेका दिन या पूर्णमासी । २ । अत्र नक्षत्रेणयुक्तः काल इति सूत्रात् अण् अनुवर्तते, षष्ठ्या विपरिणमते, अत आह पूर्वोण—पूर्वसूत्रसे विधान किये गये अण्का लोप हो । अविशेषे—कोई विशेषता अन्तर न प्रतीत हो कि, षष्ठीदण्डात्मकस्य—षष्टिदण्डः (साठघड़ी) आत्मा (है) यस्य (जिसका) (२४ घंटे) के कालका अवाप्तरविशेष (अन्य दिन, रातका विशेष—भेद) न गम्यते—प्रतीत न होता हो, तब अण् का लुक् हो । दिन है कि रात यह ज्ञात नहीं । यथा अथपुष्यः पुष्यनक्षत्रयुक्त चन्द्रमा युक्तकाल अथ है पुष्यसे अण्प्रत्यये ।

त्मकस्य कालस्यावांतरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुण्यः । ३ दृष्टं साम
४ । २ । ७ । तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं-वासिष्ठं साम । ४ वामदेवाद्दृष्टं
इत्थी ४ । २ । ६ । वामदेवेन दृष्टं साम-वामदेवम् ।

१०३५ परिवृतो रयः ४ । २ । १० । अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
वस्त्रेण परिवृतो-वास्त्रो रयः । ६ तत्रोद्घृतमनत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ।

परन्तु उससे दिन या रात रूप काज्ञ का निश्चय न होने से लुप्तविशेष—यविशेषे
(दिन रात के भेद की विशेषता (अन्तर्भेद) न होने से) अण् का लुप्—
अद्यपुण्यः । आज पुण्य नक्षत्र से युक्त काल है । यहां कालमात्र की प्रतीति हो
रही है । अद्य २४ घंटे (पूरी तारीख) १२ बजे दिनसे १२ बजे रात तक काल
मात्र की प्रतीति । ३ । दृष्टं—देखा गया, सामवेद, 'तेन' इति अनुवर्तते ।
तृतीयान्तात्—साधन और दर्शक दृश्यसम्बन्धसमर्थं तृतीयान्तशब्दसे दृष्ट साक्षात्कार
ज्ञानराप्त, प्रत्यक्ष विषयीभूत यदि सामवेद हो तभी अण् हो । वसिष्ठ ऋषि से
दृष्टं—प्रत्यक्ष विषयीभूत (देखा गया) सामवेद उसको वासिष्ठम् कहेंगे वसिष्ठेन
दृष्टं, लौकिकं वाक्यं, तृतीयान्त दर्शकदृश्यसम्बन्ध समर्थं वसिष्ठशब्दात् अण् आदि
वृद्धिः, अलोपे स्वादिः । मन्त्रद्रष्टा (ऋषि) वसिष्ठ से देखा गया साममन्त्र
। ४ । तृतीयान्त दर्शक दृश्यमावसमर्थं वामदेव शब्द से दृष्टं सामवेदका मन्त्र
देखा) अर्थ में इत्थत् (य) प्रत्यय हो । वामदेव से साक्षात् (देखा गया)
साममन्त्र वामदेव्यं है । तृतीयान्तसमर्थं वामदेव शब्दात् (दृष्टं साम) इत्यर्थे
दृयत् या इय (इ इत्) होनेसे टि (अ) का लोप स्वादिः । रूप एक समान ।
परन्तु त इत् होनेसे परिस्वरित और उदात्त का अन्तर ।

। १०३५ । परिवृतः—चारों तरफ से घिरा हुआ । अस्मिन्नर्थे—इस अर्थमें
तृतीयान्तसाधन परिवृतपरिवर्तकभावसमर्थं शब्द से परिवृत घिरा हुआ अर्थ में
अण् । अथवा उपलक्षण द्विचक्रिका, त्रिचक्रिका तैलयानी (कार) आदिका ।
वस्त्रसे घिरा हुआ रय आच्छादित या लिपटा हुआ अर्थ में, तृतीयान्त आच्छादन
समर्थं साधनभूत, वस्त्र टा से अण् (अ) आदिवृद्धिः अलोप इत्यादिकार्यं ।
यहां तक रक्त लुप्त, दृष्ट, परिवृत, चार अर्थमें प्रत्ययका विधान हुआ । रयो-
वास्त्रः । वास्त्रो द्विचक्रिका, तैलयानीच । ६ । तत्र—सप्तम्यन्तपदसे उद्घृतं
[निकालकर रक्खा हुआ] अर्थमें अमत्र—पात्रवाचक शब्द से अण् हो ।
अमत्रेभ्यः में बहुवचनसे छोटा बड़ा अनेक पात्र । शरायो मृन्मयपात्रं । मिट्टी का
पात्र कड़ाहा कड़ाही, भगोना, चादर, आदि । शराये उद्घृत (पात्रमें निकाला
हुआ) इति विग्रहे सप्तम्यन्त उत्सृज्यं उत्सर्जकसमर्थं सप्तम्यन्त [शराय छि]

शारावे उद्धतः शाराव ओदनः । ७ संकृतं भक्षाः ४ । २ । १६ । सप्तम्यन्ता-
दण् स्यात् संस्कृतेऽर्थे यत् संस्कृतं भक्षायचेत् स्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृताः—
भ्राष्ट्राः= यवाः । ८ साऽस्य देवता ४ । २ । २४ । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं=
हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । ९ शुक्राद् घन ४ । २ । २६ । शुक्रियम् ।
१०४० सोमाट्टघण् ४ । २ । ३० । सोम्यम् । १ वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ४ ।

अस्मात् तत्रोद्धतमग्रेभ्यः सूत्रेणाण् आदिबृद्धौ अलोप आदिकार्ये, कटाहे सद्धृतः
काटाहः सूपः । पात्रे उद्धृता पात्रा, यवान् । ७ । अत्र 'अण्' तत्र इति
अनुवर्तते । सप्तम्यन्त संस्कार्यसंस्कारक भाव समर्थशब्दसे संस्कृतं [संस्कार किया
गया] अर्थमें अण् हो । परन्तु संस्कार किया पदार्थ, भक्ष्यन्ते इति भक्षाः कर्मणि
घञ्—खाने की वस्तु हो । यवा-भ्राष्ट्रेषु भाङ्गमें संस्कृताः= भूँजा गया जो
चना भ्राष्ट्राः । भाङ्गका जो के साथ भर्ग्य भर्जक [भूँजना भूँजाने वाला सम्बन्ध]
सप्तम्यन्तभर्जनसमर्थ भ्राष्ट्र+सुप् शब्दात् पाकसंस्कारे [भुने हुए जो] अर्थे
अण् आदिबृद्धिः अलोप इत्यादि कार्ये । एवं दध्नां संस्कृतं दाधिकं=दहीवाड़ा
अग्निषु संस्कृतम् आग्नं मृत्पात्रम्] रसेषु संस्कृता रासाः [रसगोलिका] गुलाब
जामुन । ८ । सा—प्रथमान्त समर्थ अस्य-सम्बन्धित, प्रथमोच्चारित देवतावाचक
विशेषी भी समर्थ [अधिकारसम्बन्ध, युक्त] शब्दसे अस्य—सम्बन्धित अर्थमें अणादि
हैं । इन्द्र ई देवता इस हवि के (देवताभोग्य वस्तु) ऐन्द्रम् । प्रथमान्त अधिकृत-
अधिकारीभाव समर्थ देवतावाचक इन्द्रशब्दात् इन्द्रसम्बन्धी हविष (वस्तु) अर्थमें
अण् (देवता विशिष्टदेव) इतना प्रत्यायं है । आदिबृद्धिः, अलोप आदिः ।
पाशुपतं, पशुपतिः (भगवान् शंकरः) देवता । अधिकृत अधिकारी हैं) अस्य ।
इस वस्तु के यह हवि पाशुपतम् । पशुपति शब्दात्समर्थात् देवताविशिष्टदेवे अर्थे
अण् आदिबृद्धिरित्यादि । बृहस्पतिशब्दात् ण्यप्रत्यये, आदिबृद्धिः, अलोपे आदि ।
बार्हस्पत्यम् । सूर्यो देवता अस्य इति सूर्य भोजनम् । मङ्गलः देवता अस्य मङ्गलं
दधि । गुरुः देवता अस्य गौरवो ग्रन्थः । भगवान् देवता अस्य भागवतम् । ९ ।
शुक्रात्=शुक्रशब्दसे देवताभस्य अर्थमें घञ् प्रत्यय हो । प्रथमान्त समर्थ शुक्र शब्दात्
देवताविष्ट समर्थात् घन=घ तस्य (घस्य) घ्रायनेयी' आदि सूत्रेण इय घ्रादेशे
अलोपे स्वा० शुक्रियं—शुक्राचार्यनिमित्तकदेवम् ।

। १०४० । प्रथमान्त सोमशब्दसे सोमः देवता अस्य अर्थमें टघण्—य प्रत्यय
हो । सोम्यं घृतं, सोमः, चन्द्रमा सदेवता अस्य सोमाट्टघणसे टघण्, आदिबृद्धिः,
अलोपे रूपम् । सोम्यं हवि । चान्द्रं यस्त्रं दधि । सोम्या (वनस्पतिः) सोमो
वनस्पतीनां राजा । १ । वायु, ऋतु, पितृ, उपसु, इनका प्रथमान्त समर्थशब्दसे

२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् । २ रीङ्ऋतः ७।४। २७। अकृचकारे
असार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः । (२३६) यस्येति
च । पितृव्य-मातुल-मातामह-पितामहः ४।२। ३६। एते निपात्यन्ते ।
पितुर्भाता=पितृव्यः । मातुर्भाता=मातुलः । मातुः-पिता=मातामहः ।
पितुः पिता=पितामहः । ४ तस्य समूहः ४।२। ३७। काकानां समूहः—
कामम् ।

साऽस्य देवताअर्थमें यत् (य) हो । वायुः देवता अस्य (वायु है देवता इस वस्तु
के) अत्र प्रथमान्त सम्बन्ध समर्थवायुशब्दात् देवता अस्य (देवतासम्बन्धी देने की
वस्तु अर्थ में) यत् वायु+य ओगुणः उकारस्यगुणे । वान्त अवादेशे स्वा०
वायव्यम् । वायु देवता सम्बन्धी देय वस्तु । ऋतुः देवता अस्ति । ऋतुः
(वसन्तः) देवता है इसके (कामदेव) यत् गुण आदिः पूर्ववत् । ऋतव्यम् । २ ।
रीङ्ः, अकृत्—कृदन्तमिन्न यकार, सार्वधातुक मिन्न यकार, ओर च्विप्रत्ययपर
ऋदन्त अङ्गको रीङ् आदेश हो । ऋस्थाने रीङ् । पित्र्यं-पितरोदेवता अस्य
(पितर है देवता इस हृदि, पिण्ड आदि) विग्रहे सास्य देवता सूत्रेण प्रथमान्त
सम्बन्ध सामर्थ्यवान् पितृशब्दात् देवता अर्थे यत् (वायुऋतुसूत्रेण) पितृ+य
यह कृद्विन्न सार्वधातुक है, ऋदन्त अङ्गके ऋको ऋतुः से रीङ् हुआ । यस्येति च
इलोपे स्वादिकार्ये पित्र्यम् । पितरों के लिए देने की वस्तु । उपा देवता [प्रातः
काल के अभिमानी देवता] सम्बन्धी देय अर्थ में यत् उपस्यम् अर्धः प्रातः काल
अभिमानी देवता सूर्य उनको देय अर्थ—पूजा । ३ । ये निपातन [सूत्रमें ग्रहण]
होने से निम्न स्वीकृति है अर्थविशेष—उपयोगिताकी दृष्टिसे प्रत्यय और अर्थ की
कल्पना । पितुः भ्राता पितृव्यः । पिता का माई चाचा ताऊ । पितृ शब्दसे भ्राता
अर्थमें [व्य] प्रत्यय । मातुर्भाता [माँ का माई मामा] मातृशब्दसे पुत्रप्रत्ययो
निपातनात् भवति । उक् शेष, टि । (ऋकारलोपे) । मातुः पिता [माताका पिता]
मातामहः [नाना] एवं पितुः पिता [पिताका पिता] पितामहः । बाबा
दादा । मातुः, पितृशब्दसे पिता अर्थमें डामहच्—ग्रामह टि (ऋ) लोपे, माता-
महः । पितामहः । ये सभी अर्थ रक्तादिमें मान्य हैं । इति देवतार्थे प्रत्ययः । अब
समूह अर्थ में प्रत्यय प्रस्तुत करते हैं । ४ । तस्य—पठ्यन्त समर्थसे समूह [समु-
दाय] अर्थमें ग्रण हो । काकानां [कीओंके] समूहः—शृङ्गको काकं विशेष्य
विशेषणभावसमर्थ पठ्यन्त काकआम् । अस्मात्समूहे अर्थे अण् आविवृद्धिः, अन्त्य
अकारलोपे ।

१०४५ भिक्षादिभ्योऽण् ४। २। ३८। भिक्षणां समूहो-भैक्षम् । गर्मिणीनां समूहो-गर्मिणम् । इह (भस्यादे तद्धिते) इति पुंवद्भावे कृते—६ इनण्यनपत्ये ६। ४। १६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन (६१६) 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न युवतीनां समूहो—यीवनम् । ७ ग्राम-जन-बन्धुभ्यस्तल् ४। २। ४३। तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता । जनता । बन्धुता । (गजसहाय्यायां चंति वक्तव्यम्) गजता । सहायता । (अह्नः खः क्रती) अहीनः । ८ अचित्त-हस्ति-धेनोष्ठक् ४। २। ४७। ९ इमुमुक्तान्तात् कः ७। ३। ५१।

। १०४५। भिक्षा आदि पठ्यन्तसमर्थं से समुदाय अर्थमें अण् । अनेक भिक्षा का एक समुदाय कई भिक्षाका मिला हुआ होना भिक्षाणां समूहः भिक्षा शब्दात्सुबन्तात्समूहे अर्थे अण् आदिवृद्धिः लोपादिः भैक्षम् । अत्र अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् इति ठक् प्राप्ते । अण् । अचित्त-अन्नसमुदाय है । गर्मिणीनां [गर्मिणीके] समूहः—झुण्डकी गर्मिणम् । गर्मिणी आम् इति दक्षायाम अनुदात्तादेः अन् प्राप्तेः, तं वापित्वा भिक्षादिभ्यो अण् आदि । गर्मिणी अण् इति दक्षायाम् भस्यादे ढ से भिन्न, तद्धितपरक भसंज्ञाकको पुंवत् हो । इति पुंवद्भावे गर्मिन् अ नस्तद्धिते भूतसे टिलोप प्राप्त है । ६। अनपत्ये—अपत्य अर्थसे भिन्न अर्थमें अण्प्रत्यय होने पर इन् को प्रकृतिभाव हो जैसा या वैसा रहे । अपत्य अर्थसे भिन्न समूह अर्थमें इन्को प्रकृतिनाये युवतीनां समूह युवतियोंका समुदाय यूनस्तिः इति प्रत्ययान्त युवतिशब्दात् समुदाये अर्थे अण् पुंवद्भावे ति निवृत्तः युवन् अ । अन् इति प्रकृति भावेन न टिलोपः आदिवृद्धिः यीवनम् । अत्र टिलोपो न भवति । इन् अणि अनपत्ये इति प्रकृतिभावात् । सप्रन्त युवती झुण्डकी यीवृतं । अण् इलोपे । ७। ग्राम जन बन्धु ये पठ्यन्त समर्थं सुबन्त हो समुदाय अर्थमें तल् । तत्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गः है । ग्रामाणां समूहः [गांवोंका समुदाय] ग्राम + आम् समुदाये अर्थे तल् टाप् । ग्रामता । जनानां समूहः जनता । लोगोंका समुदाय, तल् टाप् । बन्धूनां समूहः बन्धुता । नाइयोंकी एकता, तल् टाप् । [वा०] गज [हाथी] सहाय [मददगार] शब्दोंसे समूह अर्थे तल् । गजानां समूहो गजता । सहायानां-सहयोगियोंका समूह समूहः सहायता (वा०) अहन् शब्दसे समुदाय अर्थमें त हो, यज्ञ अर्थ हो तव । अहीनः (यज्ञः) अह्नां दिनानां समूहेन साध्यः (रात दिन होने वाला यज्ञ) ग्रहन् ख, तस्य ईन आदेशो टिलोपे रूपम् । ८। अचित्त चेतन सूय वस्तु, हस्ति, धेनु—गायके । पठ्यन्त समर्थसे ठक् हो, । समूहअर्थमें । कश्त् । ९। इस् उस् उक्, [उ ऋ लृ] और त अन्तमें ही उन समर्थ शब्दोंसे परे उ को क आदेश हो । एकको वाचकर शक्तूनां समूहः शक्तूयों

इस्-उस्-उक्-तान्तात् परस्य ठस्य कः । सावतुकम् । हास्तिकम् । घेनुकम् ।

१०५० तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५६ । १ न ध्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं तु ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ । पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वं क्रमादौचावागमौ स्तः । व्याकरणमधीते वेद वा-वैयाकरणः । २ क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ । क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः । इति रक्ताद्यर्थकाः ।

का ढेर सात्तुकम् हाटकम् । बाजार । चेतन रहित सात्तुशब्द से समूहप्रत्यय उक् । ईसु-सुक्तात्तात्कः इति ठ स्थाने क आदेशे आदिबुद्धिः, सात्तुकं गृहं पात्रं । हस्तिनां समूहः हाथियोंका झुण्ड हास्तिकम् आयाति । विशिष्टसम्बन्ध समर्थहस्तिन् आम् शब्दात् अचित्तहस्तिधेनोः ठक् प्रा० संज्ञा सुपोलुक्; ठस्थाने इक् (ठस्थेकः) टि (इन्) का लोप हास्तिकं हस्तिगृहम् । घेनूनां समूहः गायोका झुण्ड घेनुशब्दात् ठक् उगन्त मानकर ठस्थाने क, आदिबुद्धिः, एकवचने । समूहार्यप्रत्ययपूर्णः ।

। १०५० । तं=द्वितीयान्तं, समर्थसुबन्तसे अधीत या वेद (पढ़ा या ज्ञान करता है) अर्थमें कहेगये और कहे जानेवाले प्रत्यय हों । अणादि । १ । पदान्त यकार और वकारसे परे अच्को वृद्धिनहो, किन्तु उनके ताभ्याम्—यकार वकारसे पूर्वा पहले क्रमसे ऐच्=(ऐ ओ) आगम हो, यसे पूर्व ऐ, वसे पूर्व ओ । यथा—व्याकरणम् अधीते, वेद, वा (व्याकरणको पढ़ता है या जानता है) द्वितीयान्त ज्ञाता ज्ञेयवर्तमानकालाध्ययन समर्थ सुबन्तव्याकरण भ्रम् शब्दात् (तदधीते तद्वेद) इति अध्ययनार्थे अण् यस्येति अलोपे, प्रा० सं०, सुलोपे णित्वात् प्राप्ता आदिबुद्धि वाधित्वा नन्वाभ्याम् आदि सूत्रेण वृद्धिनिषधे, किन्तु वृद्धिस्थाने ऐच्+(यकारसे पूर्वमें 'ऐ' हुआ) स्यादिः वैयाकरणः । व्याकरण पढ़नेवाला । ग्रन्थमधीते ग्रन्थः । (२) क्रमादि=क्रम, पद, घन, जटा, शिक्षा, आदि द्वितीयान्त समर्थ हों, अधीते, वेद अर्थमें वुन्=वुस्थाने अक् । क्रमम् अधीते वेदवा क्रमकः । वेदका पाठक्रम जाननेवाला । वृ को अक् अन्त्य अकारलोपे । पदम् अधीते वेत्तिवा पदकः । पदपाठग्रन्थः पदम् । शिक्षापाठग्रन्थः शिक्षाम् अधीते वेत्तिवा । शिक्षकः मीमांसाम् अधीते (मीमांसाशास्त्र पढ़नेवाला) मीमांसकः यह रक्तम् अर्थ बोधक प्रत्ययसे लेकर अधीते वेदपर्यन्त अर्थ रक्ताद्यर्थकः समाप्तः ।

इति प्राभाकर्य रक्ताद्यर्थकाः ।

अथचातुरार्थकाः—चतुर्णाम् अर्थानां समूहः चातुरर्थः (चारअर्थोंका समुदाय) तत्रभवोः=उन अर्थोंमें होनेवाले प्रत्ययाः चातुरर्थिकाः हे । अथवा

अथ चातुरार्थिकाः

३ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नस्मि ४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसे औदुम्बरो देशः। ४ तेन निवृत्तम् ४।२।६८। कुशाम्बेन निवृत्ता नगरीकौशाम्बी।

१०५५ तस्य निवासः ४।२।६९। शिवीनां निवासो देशः शैवः। ६ अदूरभवश्च ४।२।७०। विदिशाया अदूरमवं नगरं-विदिशम्।

चतुर्णां सूत्राणामर्थः तत्र भवाः प्रत्ययाः इसप्रकरणमें चारप्रत्यय प्रमुख हैं। चारों देश अर्थके बोधक हैं १-वस्तु के कारण प्रसिद्ध देशः। २। क्रिया, निर्माण, सिद्धि द्वारा, व्यक्तिके नामसे प्रसिद्धदेश। ३-स्थान वास्तव्य निवासकेकारण प्रसिद्ध देश। ४-समीपसम्बन्धसे देशनगरकी प्रसिद्धि, ये चार अर्थ चातुरार्थिकनामसे प्रसिद्ध हैं। क्रमशः सूत्र उदाहरण। ३। तदस्मिन्=प्रथमान्त समर्थसे अस्मिन् (सप्तम्यन्त आधारा-अर्थमें) अस्ति विग्रहमें प्रत्यय हो, वह प्रत्ययान्त शब्द तन्नास्मि=उसी शब्दसे सम्बन्ध देश प्रसिद्ध हो। ऐसे प्रत्यय कुछ कहे गये हैं कुछ कहे जायेंगे। यथा-उदुम्बराः सन्ति अस्मिन्देसे उदुम्बरका देश के साथ आधार आधेयभाव रहते प्रथमान्तवस्तु उदुम्बर जस्। 'तदस्मिन्' सूत्रेण अण् आदि वृद्धिः अलोपे औदुम्बरः (जिसदेशमें गूलरका) पेड़ हो। एताः सन्ति अस्मिन्देसे ऐलः। गोघूमः सन्ति अस्मिन्देसे गोघूमः। पाश्चात् ४। तेन=तृतीयान्त साधनमूत समर्थकार्यकारणात्मनशब्दसे निवृत्तं (सिद्धं) निर्माण किया गया इस अर्थमें कहे गये और वक्षमाण प्रत्यय हों। सुबन्त शब्द ही देशका नाम ग्रहण करे। यथा-कुशाम्बेन निवृत्ता (कुशाम्बराजासे निर्माण या सिद्ध की गयी) नगरी तन्नास्मि=उसी कुशाम्बराजाके नामसे देश कौशाम्बी प्रसिद्ध है, राजाका देशके साथ कार्यकारण सम्बन्ध) तृतीयान्त समर्थ कुशाम्बशब्दात् निवृत्ते-निर्माण अर्थे अण् आदिवृद्धिः। शिखर बोधके छीपिरूपम्। कुशाम्बराजासे बसाई हुई नगरी। इन्दिरया निवृत्तं दलम् ऐन्दिरम्। त्रिपुरेण निवृत्ता नगरी त्रिपुरी।

१०५५। तस्य-पठ्यन्तसमर्थसे निवास अर्थमें उक्त, वक्षमाण प्रत्यय हों। (आधारसम्बन्ध) शिवीनां शिवि नामक प्रसिद्ध राजाओं का निवासदेश, रहनेका स्थान, वास्तव्य, अर्थमें पठ्यन्तसमर्थ शिवि+आम् शब्दात् निवासे अर्थे तस्य निवासः अण् आदिवृद्धिः अलोपे शैवः। शक्तीनां निवासो देश शाक्तः। सूर्यवंशीनां सौर्यवंशः। यवनानां यावना। आध्यापकः मन्थ्रीणां मान्यः अङ्गानाम् आङ्गः, बाङ्गः, कालिङ्गः। ६। पठ्यन्तसमर्थशब्दसे अदूरभव-समीप होने अर्थमें अण् आदि हों। यथा-विदिशानगरीसे अदूरभव। समीपमें विद्यमान नगरं

७ जनपदे लुप् ४।२८१। जनपदे वाच्ये चातुरधिकस्य लुप् । ८ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १।२५१। लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः—पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गानां । वङ्गानां । कलिङ्गाः । ९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२। अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं-वरणाः ।

१०६० कुमुद-नड-वेतसेभ्यो ड्मनुप् ४।२।८७। १ झय ८।२।१०।

वैदिशम् । विदिशा के पास की नगरी । धाराणस्याः अदूरभवं धाराणसेयं याम-दग्निपुरं, वैन्ध्याचलं, विदिशा शब्दात् अदूरभवार्थे अण्आदिः । ७। जनपद—नगरके नामसे उसीअर्थमें होनेवाले चातुरधिक—तदस्मिन, निवृत्तं, निवासः, अदूरभवः इन अर्थोंमें हुए प्रत्ययका लुप् (लोप) हो । ८। लुपि—चातुरधिक प्रत्ययका लोपहोनेपर युक्तवत्—प्रकृतिवत् जिससे प्रत्यय हुआ हो उसीके समान युक्त—प्रकृतिके तुल्य लिङ्गवचन हो । व्यक्तिवचने—जिससेपरे प्रत्ययका लुप् हुआ हो उस व्यक्तिका लिङ्गवचन हो । व्यक्ति शब्दः लिङ्गवाची है । पञ्चालाः पञ्चावियोंके रहने का स्थान जनपद, महत्ता, ग्रामनगर, पाञ्चालः पञ्चवत् समर्थपाञ्चाल शब्दात् निवासेअर्थे अण् । अत्र निवासः पाञ्चालोके ठहरनेका स्थान जनपदपदवाची अस्ति । जनपदे लुप्-चातुरर्थीमें प्रसिद्ध अण्का लोप लुपि-युक्तवद् सूत्रेण लिङ्गवचने अभिधाने यः सिध्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी । इस न्यायसे लुप्तप्रत्यय की प्रकृति अकेली ही निवासरूप अर्थको भी कहेगी । एकवचने पुलिगे । जिसमें एक जिलाधीश हों उसे जनपद कहते हैं । बहुतनगर ग्राम व्याप्त मण्डनाधिकरणं स्थानम् । एवं कुरुणां निवासो जनपदः कुरुः अण् आदिकालोप होनेसे ? आदिबृद्धि, अन्त्य लोप नहीं होते । अङ्गानां निवासो जनपदः । अङ्गः उड़ीसा प्रांतः । वङ्गानां निवासो देशः जनपदः वङ्गाः—बंगाल । कलिगानां निवासः कलिगः । केरलः । ९। वर्ण आदि शब्दोंसे परे चातुरधिक प्रत्ययका लोप हो । जनपदेलुप्से लुप् अनुवर्तते । जनपद अर्थमें पूर्वसूत्रके लोपसे भिन्नअर्थमें लोप हो । इसलिये जनपदार्थीः कहा । वरणा शहरसे अदूरभव अर्थे अण् तस्य वर्णादिभ्यश्चे-तिलोपे, लुपियुक्तवत् वचने प्रकृतिके समान लिगवचन वर्णाः ।

। १०६० । कुमुद, नड वेतस शब्दसे (अस्मिन्नस्ति देशे) इस अर्थ में डमनुप् (मत्) देशवाची अर्थ में हो । टित् से टिलोप) । १। झय् प्रत्याहारके अक्षर अन्तमें हों उससे मनुप्के म को य हो । कुमुदाः सन्ति अस्मिन्देशे । (जिसदेशमें) कुमुद=रात्रिकमल, अधिक हो, वह कुमुद्वत् है । कुमुदशब्दात् उक्तसूत्रेण डमनुप् अनुबन्धलोपे, टित्से टि (अ) का लोप, 'म' स्थाने ऋयः सूत्रेण (व) कृते

अयन्तान्मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् । २ मादुपधायाश्च मतोर्थोऽ-
यवादिभ्यः ८ । २ । ९ । मवर्णविणन्तिन्मवर्णविर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्
परस्य मतोर्मस्य वः । वेतस्वान् । ३ नड-शादाङ्-डलच् ४ । २ । ८८ ।
नडवलः । शाद्वलः । ४ शिखाया वलच् ४ । २ । ८९ । शिखावलः ।
इति चातुरार्थिकाः ।

कुमुद्वन् प्रथमायाः एकवचने रूपम् । नडा। सन्ति अस्मिन्देसे नरकट, नकुल, अधिक
हो । देश अर्थमें नडशब्दात् इमतुप् प्रक्रिया पूर्ववत् । २ । 'म' व, 'अ' च अनयोः
समाहारः । 'म' तस्मात्=मकारान्त, अकारान्त या मकार और अकार उपधामें
हो उससे परे मको 'व' हो । यवादि परे न हो तो । वेतसाः सन्ति अस्मिन्देसे
वेत अधिक हो जिस देश में । वेतसशब्दात् सूत्रेण इमतुप् टि (अ) लोपे,
अवर्णोपरि होनेसे मादुपधायाश्च से म को व वेतस्वन् प्रथमायाः एकवचने
वेतस्वान् । कि परिमाणम् अस्य किम्बान् । ज्ञानमस्ति अस्य ज्ञानवान् । भाग्यवान्
लक्ष्मीवान् । ३ । नड और शाद्वलसे (आधार अर्थ में) ड्वलच्=वल प्रत्यय
हो । डिफर्लं टिलोपः । नडाः पमन् नकट हों जिस देशमें वलच् नड्वलः ।
हरीषास बहुलदेशाद्वादाः हरितषासाः सन्ति यस्मिन्देसे । शाब्दलानि वनानि
पश्यन्=हरेषासवाले वनको देखते हुए शाद्वलः । ४ । शिखाशब्दसे निवृत्तं या
अस्मिन् अस्ति इत्यादि अर्थमें वलच्=वल शिखाशब्दात् वलच् शिखाया
निवृत्तः शिखावलः । इति प्रामाक्यां चातुरार्थिकाः प्रत्ययाः समाप्ताः ।

अथार्थिकाः—शेषेभवाः=शेष (अवशिष्ट) अर्थमें प्रत्यय हों ।
उक्तादन्यः शेषः । कहे हुए चारों अर्थों से भिन्न अर्थः ।

। १०६५ । तत्र समर्थ (सम्बन्ध सहित) सुबन्तात् शेषेअर्थे प्रत्ययाः स्युः
अपत्यादि=तस्यापत्यं से लेकर रक्त, युक्त, दृष्टवत्साम, परिवृत्त, संस्कृत, भक्षाः,
सास्य देवता, समूह, अधीते, वेद, अस्मिन्देसे, निवृत्त, निवासः, अदूरभवः, इति
चतुरर्थपर्यन्त अर्थ, उक्तात्=कहे गये, उनसे अन्यो यः (बचा हुआ) अर्थः
(पश्यति गृह्यते, पिपट, जात, भव आदि शेष है उसी अर्थ में अण आदि प्रत्यय
हों । वक्षमाणा=कहे जाने वाले प्रत्यय भी हों । भाव यह है कि जिन अर्थोंका
प्रतिपादन सूत्र कर चुके हैं उससे भिन्न अर्थोंका सूत्रमें कथन, उपदेश, उच्चारण
नहीं है वही अर्थ 'शेषे' सूत्र के अधिकारमें प्रत्यय मान्य हैं । यह अवशिष्ट अर्थमें
प्रत्ययविधानसे विधिसूत्र है । इसका अधिकार पूरे प्रकरणतक पहुँचता है । अतः
अधिकार सूत्र भी है । अर्थके अनुकूल शक्ति, सामर्थ्य, परस्परसम्बन्ध और प्रत्ययकी
कल्पना कर्तव्य है । यथा—ग्रहण अर्थमें किसी सूत्र ने प्रत्ययविधान नहीं किया, अतः

अथ शैषिकाः

१०६५ शेषे ४।२।१२। अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः
स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः।
दृषदि पिप्ता दार्षदाः सक्तवः। चतुर्भिर्गृह्यते चातुरं शकटम्। चातुर्दश्यां
दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः। ६ राष्ट्राः-

उसमें शेष वी कल्पना। चक्षुषा गृह्यते (नेत्रसे जो ग्रहण किया जाय, नेत्रेन्द्रिय
का ग्राह्यविषय (रूप) है अतः तृतीयान्त ग्राह्य (रूप) ग्राहक (इन्द्रिय) शक्ति
समर्थ चक्षुष + टा, शेषे सूत्रेण ग्रहणेऽर्थे 'अण्' (अ) आदिवृद्धिः प्रा० संज्ञा,
'सुलोपे' नपुंसकवचने चाक्षुषं रूपम्। ग्राह्य से ग्रहण करने योग्य रूप चक्षुर्मात्र-
ग्राह्योगुणोत्पन्नं, घ्राणेन (नाकसे) गृह्यते घ्राणो गन्धः। त्वचा (चर्मसे) गृह्यते
त्वाकः स्पर्शः। रसनया गृह्यते रासनः स्वादः। जीमसे ग्रहण के योग्य। श्रवणेन
श्रूयते (कानसे सुनाजाय) श्रावणः श्रोत्रमात्रग्राह्यः शब्दः। तृतीयान्त (ग्राह्यग्रा-
हकसामर्थ्यशक्तियुक्त) श्रवण + टा, अण् आदिवृद्धिः प्रा० सं० सुलोपे स्वादिः।
मनसा अनुम्रयते मानसः छेदः। औपनिषदः पुरुषः उपसमीपे निषीदन्ति-उप
विशन्ति उपनिषदः ग्रह्यतत्त्ववेत्तरः, साक्षात्सम्बन्ध कृत्ग्रन्थः, या, मन्त्र, वेदका
ग्रन्थिमात्र भाग (दर्शन) उपनिषद्भिः ब्रह्मज्ञानकुशलैः, मन्त्रैः, वृषैः ग्रन्थैर्वा प्रतिपादितः
ज्ञान विषयः, पुरुषः, परब्रह्म आत्मा, उपनिषद्का ब्रह्म के साथ प्रतिपाद्यप्रतिपादक
सम्बन्ध। तृतीयान्त समर्थ उपनिषद् भिस् प्रतिपादनसमर्थं अर्थं अण इत्यादिः
(दृषदि) चक्षुषीं पिप्ताः=पीसे गये जो भी सत्तू आंटा, सीमेन्ट, चूण,
मसाला, सभी दार्षदाः हैं सप्तम्यन्तपेक्ष्यपेपणशक्तिसमर्थं दृषद्वि ते पीसने
अर्थमे अण् आदिः। शिलापुत्रे (शिलोटीपर) पेप्ताः शिलापुत्राः। मीन, चटनी,
उपटन आदि। (चार व्यक्ति घोड़ा, बैल, मनुष्य, से) चतुर्भिः उह्यते, दोया
खीचा जाय बगधी, पालवी, रथ आदि चातुरं शकटम्। वयवा चतुर्भिः चतुर्दशैः
उह्यते=चार पहियों से जो चले, कार, ट्रक, बस आदि। त्रिभिः उह्यते + त्रम्
द्वाम्यामउह्यते 'द्वम्' इन अर्थमे अण् आदिवृद्धिः। स्वादिसमर्थे। अतुर्दशोने दोसने-
वालेको चतुर्दश्यां दृश्यते, चातुर्दशरक्षः=राक्षस। सप्तम्यन्त कार्यकारणभाव-
सामर्थ्यं अण् आदिवृद्धि आदिः। द्वितीयायां दृश्यते, द्वितीयश्चन्द्रः पुर्वस्यां दृश्यते
पौर्वशुक्रः। उत्तरस्यां दृश्यते अतः=प्रवतारा। तस्य विकारः सूत्रसे
प्राक्=पहले शेषाधिकारः=विनासूत्रके नहे गये अर्थोंमें प्रत्ययका अधिकारः।
। ६। राष्ट्र और मवारपार (इसपार, उसपार) इन सप्तम्यन्त समर्थं शब्दोक्तं

वार-पाराद्ध-खी ४।२।६३। आभ्यां क्रमाद् घ-खी स्तः शेषे । राष्ट्रे
जातादिः राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरी-
ताच्चेति वक्तव्यम्) । अवारीणः । पारीणः । पारावारोणः । इह प्रकृति-
विशेषाद् घादयष्टट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः
समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ७ ग्रामाद् य-खञी ४।२।६४। ग्राम्यः, ग्रामीणः ।
= नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।६७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

शेष अनुकूल अर्थ क्रमसे घ और ख प्रत्यय हो । शेष शब्दसे जो अर्थ सिद्ध हो
राष्ट्रे जातः, भवः (राष्ट्र में, जन्म लिया, पैदा हो) अनुकूल अर्थ भव या जातः ।
सप्तम्यन्त समर्थ (प्रस्तित्व) राष्ट्र डि शब्दात् “राष्ट्रावार-” सूत्रेण घप्रत्यये
‘आयनेयी’ सूत्रेण घस्थाने इय् आदेशे, भसंज्ञायां, यस्येति च अन्त्य अलोपे ।
अवारपारीणः—अवारपार आदिभ्यन्त ग्रन्थ, या अवारपार नदी, या इहलोक परलोक ।
घादयष्टज्ञानमें पूर्णनिष्णात प्राप्तः, पारंगतः तत्त्ववेत्ता । द्वितीयान्तसमर्थ
अवारपारशब्दात् उक्तसूत्रेण ख तस्य स्थाने “आयनेयी” सूत्रेण इन आदेशे
अलोपणत्वे स्वादिः वा० अवारपारशब्दात् विग्रहीतादपि = अलग-२ रहने पर भी
ख प्रत्यय हो । विपरीतात् = अवारपारको उलटकर पारावार से भी ख हो ।
अवारे जातः इसपार, इहलोक, आरम्भमें जिसकी सत्ता उपस्थित हो
यह अवारीणः है । अवारशब्दात् ख-ईन, अलोप, णत्वादिः पारीणः । पारे जातः
उसपार पहुँचना सास्त्रमें पारंगत, पूर्ण, ख इन आदिः । ये विगृहीतके उदाहरण
हैं । अब विपरीतका उदाहरण :- पारावारे जातः उसपारसे इसपार पहुँचा (पर-
ग्रहा परमात्मा व्यापक) यातिकसे विपरीत दशाओं भी ख-ईन आदिः । इह =
रोनिकप्रकरणमें राष्ट्रवारपारात् घखो सूत्रमें किसी अर्थका निर्देश न होनेसे
अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति अनिर्दिष्ट असंकेतित अर्थ वाले प्रत्यय
स्वार्थ में हों । इस नियम से घर आदि प्रत्यय स्वार्थे = प्रकृति के अर्थ में हों,
ऐसी शंका होने पर समाधान करते हैं कि इस शिष्यक प्रकरणमें प्रकृति-
विशेषात् = राष्ट्र अवारपारआदि प्रकृति है उनसे घादय = घ ख इत्यादिते लेकर
ट्यु ट्युल् पर्यन्त कहें है तेषां उनप्रत्ययोंके जातादयो अर्थविशेषा = जातः, भवः
आदि अर्थ का विशेष उच्चारण या अर्थ निर्देश, प्रत्यय के अर्थका सम्बन्ध,
एक वाच्यता और समर्थ विभक्तियाँ, वक्ष्यन्ते कही जायेगी । ७ । सप्तम्यन्तसमर्थ
वक्तिसम्पन्न ग्राम शब्दसे य’ और खञ् प्रत्यय हो जातः या भवः अर्थमें । ख-शेष,
ख इत्कर्म उदात्तः । ग्राम्यः—ग्रामे जातः गाँव में पैदा हुआ । ग्राम शब्दात् जातादि
य । अलोपे ग्राम्यः, खञ् संधाने ईन प्रलोप आदि वृद्धि, एत्वे ग्रामीणः । नदी
आदि गणपठित शब्दों से ढक हो । क इत् । नदी, मही, वाराणसी आदिः ।

६ दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यक् ४।२।६८। दक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः।

१०७० ध्रु-प्रागपागुदक्-प्रतीचो यत् ४।२।१०१। दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्। १ अव्ययात्त्यप् ४।२।१०४। (अमेह-क्वतसि-त्रेभ्य एव) अमात्यः। इहृत्यः। क्वत्य। ततस्त्यः। तत्रत्यः।

कोशाम्बी, काशपरी, काशफरी, खादिरी पूर्वनगरी, पाठा, मायां, सात्वा बाबां केतकी, इति नद्यादि। नद्यां जातं, भवं नादेयं (नदीमें जो हुआ हो। शैवाल, घोपी, जल मूर्ति) स० नदी शब्दात् जातादियर्थे नद्यादिभ्यः सूत्रेण ढक्, क इत्। ढस्याने एय इलोपे आदिवृद्धिः। नादेयम् मझ्यां जातं भवं वा पृथिवीपर पैदा हुआ, या होनेवाला, मही-डि से ढक् आदि। पर्वत नदी बनस्पति जीवजन्तु मायेहुं है। वाराणस्यां भवः, जातः वाराणसीशब्दात् ढक् एय, इलोप बनारसमें होनेवाला दर्शनीय स्थान विश्वविद्यालय, गंगा, विश्वनाथ आदि। वाराणसेयम्। मायायां जातं मायेयम्। ६। दक्षिणा पश्चात् पुरस इन अव्ययशब्दोसे जात, भव आदि शैपिक अर्थोंमें व्यक्त हो दक्षिणस्यां जातः दक्षिणदिशामें पैदा हुआ या होगा। वह दक्षिणात्यः—दक्षिणास्याम् (अबूरे) दक्षिणा, तत्र जातः। सप्तम्यन्तसमर्थदक्षिणा शब्दात् भवादि अर्थे शैपिक त्यक्प्रत्यये, क इत्। पाश्चात्यः—पश्चात्भवः विकसित। पोछे या पश्चिममें हुआ या होगा। त्यक् आदि वृद्धिः। पौरस्त्यः पुरोभवः अग्ने (पहले हुआ) (पूर्वः पौरस्त्यः प्रथमः आद्य इत्यमरः) व्यक्। पुरस् शब्दात्।

१०७०। दिव (द्यौः स्वर्ग) प्राच (पूर्वदिशा) अपाच (दक्षिण) उदक (उत्तर) प्रतीच (पश्चिम) इन सप्तम्यन्त समर्थ शब्दसे भव आदि अर्थमें यत् हो। दिविभवं (स्वर्गमें हो) दिव्यम्। सप्तम्यन्त समर्थदिव शब्दात् भव आदि अर्थे यतादिः प्राच्यां भवं जातं प्राच्यम्। प्राची दिशामें पैदा हुआ, पूर्वी, सूर्य, ऊषा,। अपाच्यां भवम् दक्षिणमें हुआ, होनेवाला, अपाच्यम्। दक्षिणी मनुष्य, समुद्रादिः। उदीच्यां दिशिभवम् उत्तरीदिशामें हुआ हिमालय आदि। प्रतीच्यां दिशि भवं प्रतीच्यं (पश्चिमी पंजाबी, राजस्थानी आदि) प्राच अपाच उदीच, प्रदीचशब्दात् भवार्ये यत्। १। अव्ययसे जात आदि अर्थमें त्यप् हो। प इत्। सूत्रकारस्य न्यूनतां सक्षेपोक्ति दृष्ट्वा वार्तिककारः प्रपूरयेत्। अव्यय अनेक है। किनसे त्यप् हो उसका नियन्त्रकवार्तिक अमा (साथ सहयोग सलाह मन्त्रणा) इह = यहाँ क्व = कहाँ, तसि = तस प्रत्ययान्त ततः अतः और अ प्रत्ययान्त

(त्यज्नेघ्रुव इति वक्तव्यम्) नित्यः । २ वृद्धिर्नस्याचामादिस्तद् वृद्धम् १ ।
 १ । ७३ । यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । ३
 त्यदादीनि च १ । १ । ७४ । वृद्धसंज्ञानी स्युः । ४ वृद्धाच्छः ४ । २ । १४४ ।
 शीलीयः । मालीयः । तदीयः । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या)
 देवदत्तीयः देवदत्तः ।

अत्र, तत्र, उत्र आदिसे भी त्यप् अमात्यः अमया सह भवः सहयोग, या साथ मे
 मन्त्रणा, समर्थं मंत्र देने में सहयोगी अमा व्यवयसे त्यप् स्वादिकार्ये । इह भवः
 इहृत्यः यहाँ है । भव भवः बवृत्यः, कहाँ है । ततोभव ततस्त्यः । वहाँ से सम्बन्धित
 अतोभवः अतरस्त्यः (इसलिए होगा) तत्र भवः जातः तत्रस्त्य (वहाँ का है)
 सर्वत्र इह भव ततः कश्चसे त्यप् । बवृत्यो भवान् ? वाराणसीयोऽहम् । अत्रत्याः
 अमात्याः विवेकिनः सन्ति । तत्रत्यं वृत्तान्तम् ।

(वा०) व्यञ्जे = नि उपसर्गसे त्यप्रत्यय (घ्रुव = स्थिर प्रथं) में हो ।
 नितरांभवः, नित्यः, निरूपसर्गात् घ्रुव इत्यर्थे वातिवेन त्यप् । नित्यः । सदा स्थिर,
 अविनाशी । २ । यस्य समुदायस्य त्रिस समुदायके अचोके मध्यमें आदि अच् वृद्धि
 (आ ए ओ) हो तद् वृद्धम् । तस समुदायको वृद्ध संज्ञा हो । ३ । त्यद् यद् इदम्
 अदस् आदि को भी वृद्धसंज्ञा हो । ४ । वृद्धात् = वृद्धसंज्ञक शब्द से शेष अर्थमें
 छप्रत्यय हो-शालीयः- शालायां भवः जातः । (घरमें पैदा हुआ) शालाशब्दके
 अर्धमें आदि अच् 'आ' समुदाय वृद्धसंज्ञक है । अतः (वृद्धिर्नस्याचामादिः)
 सूत्रेण शालासमुदायस्य वृद्धसंज्ञा वृद्धाच्छः, छस्थाने आयनेयी सूत्रेण ईय् आदेशे,
 भसज्ञा, प्रत्यय आलोपादिः । एवं मालीयः मालायां जातः मालाशब्दमें आदि अच्
 समुदायको वृद्धसंज्ञा, भवार्थेछः, ईय, (मालामें पैलया सुमेरु मालीयः) । तदीयः-
 तस्मिन्भवः (उसमें (हो) हुआ) या तस्य प्रथमम् (उसका सम्बन्धी) तद् कश्चस्य
 वृद्धसंज्ञा, (त्यदादीनिच से) वृद्धाच्छः । ईय आदेशे, तदीयो उपानही ।
 अरमायभ्यं मदीयः । तव अयं त्वदीयः भवताम् अयं भवदीयः । अस्माकं
 अरमदीयः युरमाकं युरमदीयः एतस्यायमिति एतदीयः । यस्यायं यदीयः ।
 वाराणस्यां भवः वाराणसीयः मूर्तो (भवः) मीतः । गुरो जातः गुर्वीयः ।
 छात्राणामयं छात्रीयः । (वा०) वा नामधेयस्य किसी के नाम (व्यक्तिवाचक
 शब्द) को वृद्धसंज्ञा विरूपसे हो । देवदत्तस्य पुत्रः, ग्रन्थः, देवदत्तीयः
 देवदत्तकश्चस्य वातिवेन विवरूपेन वृद्धसंज्ञा छप्रत्ययः ईय आदेशे । पक्षे घ्रुवृद्धिः
 देवदत्तः ।

१०७५ गहादिभ्यश्छः ४ । २ । १३८ । गहीयः । ६ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ४ । ३ । १ । चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वाऽयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । ७ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ । युष्मदस्मदोरेता-
चादेशो स्तः खत्रि, अणि च । योष्माकीणः । आस्माकीनः । योष्माकः ।
आस्माकः । ८ तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ । एकार्थवाचिनोर्युष्मस्म-
दोस्तवकममकौ स्तः खत्रि, अणि च । तावकीनः, तावकः । मामकीनः, ।
मामकः । छे तु—६ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ६८ । मपर्यन्तयोरेकार्थ-

। १०७५ । गहादिभ्यश्छः—गह आदि गणपठित शब्दों से भी छप्रत्यय जात
आदि ग्रन्थमें गहीयः । गहे = देशनाम्नि भवः गहनामक देशमें हुआ । गहशब्दात्
छप्रत्ययादिः । ६ । युष्मदस्मदोः = युष्मद् और अस्मद् शब्दसे खञ् चात = छ
हो । अन्यतरस्याम् = विकल्पसे, अण् भी हो । खको ईन, छको ईय, आदेश ।
आयनेयीनी-कखखछधाम् सूत्रसे होते हैं । युष्मदीयः युवयो युष्माकं वा तुमदोनों
या तुमलोगों की वस्तु यह है । युष्मदङ्ङस् आम् । उक्त सूत्रेण छ प्रत्यये तस्य ईय
आदेशे युष्मदीयः । कुत्र आवयोः अस्माकं वा गृहम् । हमदोनों, हमलोगोंका
घर अस्मदीयः । अस्मद् छ, ईय । यदा युष्मदशब्दात् युष्मदस्मदोः सूत्रेण खञ्,
तस्य ईन ततः । ७ । तस्मिन्नणिच उस खप्रत्यय ओर अण् परे युष्मद् और अस्मद्
दोनोंके स्थानमें एतौ = युष्माक और अस्माक ये दोनों आदेश हों । इति सूत्रेण
युष्मद् स्थाने युष्माक आदेशे, आदिवृद्धिः, अलोपे, एत्वं, योष्माकीणः, ग्रन्थः ।
तुम्हारी पुस्तक । आवयोः = हमदोनोंकी अस्माकं = हमलोगोंकी, वस्तु आस्मा-
कीनः अस्मद् शब्दात् खञ् अस्मद्-स्थाने स्माक आदेशे । खस्ये ईन आदिवृद्धिः ।
यदा अण् भवति तदा युष्माक अस्माक च आदेशे । आदिवृद्धिः, अलोपे । योष्माकः
आस्माकः तद्विस्तारः पूर्ववत् । द्विवचनं बहुवचनं प्रकृतिकरूपसमान हो । एक-
वचनमें, ८ । एकार्थवाचिनोः एकवचनार्थकप्रकृति युष्मद् या अस्मद् शब्दके स्थानमें
क्रमसे तवक, ममक । आदेशहों खञ् अण् परे । तावकीनः भव अयम् (तुमसे
सम्बन्धित वस्तु । एक अर्थ, व्यक्तिवाचक या एकवचन प्रकृतिक युष्मद् शब्दात्
खञ्, तवकममकावेकवचने इति युष्मद्-स्थाने तवकआदेशे आदिवृद्धिः । खको ईन
तावकीनः । अण् कृते तावकः (तुमसे सम्बन्धित व्यक्ति या वस्तु ग्रन्थः) मम
अयं मामकीनः पुत्रः । अस्मद् शब्दात् खञ् ममक, ईन, आदेशे । अण् पक्षमें भी
वैता आदिवृद्धिः । छेतु युष्मदङ्ङ ततः । ६ । मपर्यन्तयोः—म नाग तक एकार्थवा-
चिनोः—एकवचनसे सम्बन्धित युष्मद् अस्मदके स्थानमें क्रमसे त्व म आदेश हों
प्रत्ययपरे, उत्तरपदपरे रहते । तव अयं त्वदीयः शिष्यः । मम अयं मदीयः,

वाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये-उत्तरपदेच परतः । त्वदीयः । मदीया ।
त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ।

१०८० मध्यान्मः ४ । ३ । ८ मध्यमः । १ कालाट्ठञ् ४ । ३ । ११ ।
कालवाचिम्यष्ठञ् स्यात् । कालिकम् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । (अव्य-
यानां भमात्रे टिलोपः) सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । २ प्रावृष एण्यः ४ ।

(मेरेसे सम्बन्धित व्यक्ति (वस्तु) युष्मद् शब्दस्य अस्मद् शब्दस्यच । त्यदादीनि
सूत्रेण वृद्धसंज्ञा, वृद्धाच्छः । यहाँ एक अर्थवचन । व्यक्तिवाची, युष्मद् युष्मस्थाने
त्य, अस्मद्के मपर्यन्त भाग अस्मको 'म' युष्मको 'त्व' हो । छस्थाने ईय त्वदीयः ।
त्वसम्बन्धी वस्तु । यत् किञ्चित्पुलिङ्गीयः । मदीयः मत्सम्बन्धिद्रव्यगुणक्रिया ।
इतिप्रत्ययपरकोदाहरणम् । अथोत्तरपदपरकमुदाहरणः—समासमें तवपुत्रः
त्वत्पुत्रः (तुमसे सम्बन्धित पुत्र) मम पुत्रः मत्पुत्रः (मेरी सन्तान) तत्पुरुष
समासेकृते उत्तरपदपुत्रशब्दपरे युष्म, अस्म भागको 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च सूत्रसे
(त्व । म) आदेशे ।

१०८०। मध्यशब्दसे जात, भव आदि अर्थबोधक शेषिक (म) प्रत्यय हो ।
मध्यभवः जातः मध्यमें हो या जन्मले वह मध्यमः । मध्यशब्दात् भव अर्थे म । १।
कालवाची सप्तम्यन्त (परिच्छेद्य परिच्छेदक भावसमर्थ) समयबोधकशब्दसे
उञ् भव आदि अर्थमें हो । विपल, पल, दण्ड होरा, प्रहर दिन रात सप्ताह पक्षमास
श्रुतु वर्ष युग परार्ध आदि कालवाची हैं । सामान्यकाल और भेदककाल दोनोंका
प्रयोग व्यापककाल । काले-भवं जातं (समयमें होनेवाले या हुए) कालिकं =
ग्रीष्म वर्षावसन्तादि । घ्न, फल, सूर्य, चन्द्र आदि सामयिकम् । सप्तम्यन्त
(जन्यजनकसम्बन्धसमर्थ) कालशब्दात् भवार्थे ठञ् ठस्य इक् आदेशे, अलोप,
आदिवृद्धिः नपुंसकैकवचने । विशेषभेदककाल । मासे भवं मासिकम् (वेतन रजो
घर्मः) सप्तम्यन्त जन्यजनकसमर्थमासशब्दात् ठञ्, इक्, अलोप, आदिवृद्धिः ।
सरयस्सरे वर्षे भवम् (एकवर्षमें होनेवाला) साम्बत्सरिकम् भेलापकं, वार्षि-
कोत्सव आदि कालवाचक सम्बत्सरशब्दात् भवार्थे ठञ् आदिः । (वा०) अव्यया-
नाम् = अव्ययोंको असंज्ञामात्रमें टिलोप निश्चित । सायं प्रातर्भवः (सुबह शाम
होनेवाला) सन्ध्याकालीनस्नानादिः । कालवाचक सायं प्रतार शब्दात् कालाट्ठञ्,
ठस्य इक्, भवसंज्ञा, वार्तिकेन टि (अर्) लोपे, सायंप्रातिकः नियमः । पुनः
पुनर्भवः (बार-बार होनेवाला । कालवाचक पुनः पुनर् अव्ययात् ठञ् पूर्ववत्कार्यम्
पौनःपुनिकः नक्षः, केदाः, बुभुक्षा आदि बार-बार होते हैं । २ । काल विशेष
अर्थबोधक वर्षाश्रुतुवाचक प्रावृषि शब्दसे भव अर्थमें 'एण्य' प्रत्यय हो ठञ्को

३। १७। प्रावृषेण्यः । ३ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-अव्ययेभ्यस्तुट्-ट्युलो तुट् च
 ४। ३। २३। सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्-ट्युलो
 स्तस्तयोस्तुट् च । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते ।
 प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । ४ तत्र जातः ४। ३। २५। सप्तमीसमर्थाज्जात
 इत्यर्थेऽणदयो घादृयश्च स्युः । स्रुघ्न जातः स्रौघ्नः । उत्सेजातः-ओत्सः ।
 राष्ट्रं जातः-राष्ट्रियः । अवारपारे जातः-अवारपारीणः इत्यादि ।

वाचकर । प्रावृषि (वार्पाकाले) भवः जातः अर्थे एण्य प्रत्यये, कालाठञ्को
 वाचकर प्रावृषेण्यः । वार्पाकालिकजीवजन्तुः । ३। सायं शाम, चिरं (देर)
 प्राह्णे (पूर्वदिन) प्रगे अपराह्ण और कालवाचक अव्यय शब्दोंसे भव, उत्पन्न,
 जात, (जन्म लिए) अर्थमें ट्यु ट्युल् हों उनको तुट् (त) हो । अनुबन्धलोप
 होनेपर 'यु' मात्र शेष युबोरनाकी यु स्थाने 'अन' आदेशे (स्वरमें भेद) लितिपरे
 पूर्व उदात्त आद्युदात्तश्च । तुट्के टित् होनेसे अन्के आदिमें (त) हो । सायं चिरं
 शब्दद्वितीयान्त हैं । निपातनसे मान्तमानकर अव्यय भी हैं । सायंकाले भवं
 सायन्तनम् । पक्षिघोषलागमनम् । सन्ध्या । सायं शब्दात् कालवाचकात् कार्य-
 कारणसमर्थात् भव अर्थे ट्यु (यु) तस्य अन आदेशे तस्य तुट् (त) आगमें
 विभक्तिलुकि सति 'मान्तरत्वं' निपात्ये । अनुस्वारपरसवर्णे नपुंसकैकवचने रूपम्
 सायंभवं, चिरंभवम् इत्यपि विग्रहः । चिरेभवः चिरंभवं चिरंतनं=देरतकमावी ।
 ट्यु तुट् आदि पूर्ववत् । प्राह्णे प्रगे अनयोः इनदोनों शब्दोंको, एदन्तम्=एकारान्त-
 निपातन करते हैं । सूत्रमें उच्चारणसे निपातन मान्य है । प्राह्णेभवं (पूर्वाह्णमें
 जो हो) प्राह्णेतनम् । दिनके पूर्वभागमें उत्पन्न वेदाध्ययनम् । ट्यु ट्युल्
 एदन्त निपातनं तुट् पूर्ववत् । प्रगेतनम् प्रातः काले उत्पन्न, प्रगेभवः अर्थमें सप्त-
 म्यन्त समर्थं ट्यु, तुट्, एदन्त निपातन आदि । दोषा=राश्रीभवम् रातमें उत्पन्न
 ट्यु तुट् इत्यादि दोषातनम् । चक्रवाकयुगलवियोगः, उलूकदमनम् । ४। तत्र जातः
 सप्तम्यन्तसमर्थं कृतसन्धि शब्दसे जातः (पैदा हुआ अर्थमें) अण इत्यादि
 प्रत्ययः घादयश्च—घ इत्यादि प्रत्ययभी हों । जात अर्थमें सूत्र निर्देश, इसके पहले
 नहीं किया गया, किन्तु राष्ट्रवार पारादृषलो, सूत्र प्रसङ्गमें, इहप्रकृतिविशेषात्
 के निर्देशससे भव जात अर्थभी हैं । सुघ्ने जातः स्रौघ्नः पाटलिपुत्र—पटना प्रसिद्ध
 नगर सुघ्न है । इति पञ्चवन्त्रकोपः । स्रुघ्नशब्दात् जातः इत्यर्थे अण्, आदिबुद्धिः,
 अलोपे, प्रथमैकवचने स्रौघ्नः शिष्यः । उत्से—भरनामे जातः (पैदा हुआ) ओत्सः
 सैवाल घास घोंघा आदि सप्तम्यन्त समर्थं (कार्यकारण) उत्सादिभ्यो अञ्
 इति अञ् पूर्ववत् । राष्ट्रं जातः राष्ट्रियः राष्ट्रमें जन्मवान् । अवारपारीण—
 पूर्णपारङ्गत । आदि अन्त, तत्त्ववेत्ता आरपारगन्ता पूर्ववत् । अर्थ निर्देशमुख्य है ।

१०८५ प्रावृषष्ठप् ४।३।२६। एण्यवाचकः। प्रावृषिकः। ६ प्रायभवः। ४।३।३६। तत्रेत्येव। स्रुघ्ने प्रायेण=बाहुल्येन भवति स्रुघ्नः। ७ सम्भूते ४।३।४१। स्रुघ्ने सम्भवति स्रुघ्नः। ८ कोशाङ्ढञ् ४।३।४२। कौशेयं (वत्तम्)। ९ तत्र भवः ४।३।५३। स्रुघ्ने भवः-स्रुघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः।

१०९० दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४। दिश्यम्। वर्ग्यम्। १ शरीरावयवाच्च ४।३।५५। दन्त्यम्। कण्ठ्यम्। (अध्यात्मादेष्ठजिप्यते)

।१०८५। सप्तम्यन्त समर्थप्रावृषिशब्दसे जातार्थे ठप् ठस्य इक्। एण्य प्रत्ययका वाचक। प्रावृषि (वर्षाश्रुतुमें पैदा हो) ठ इक् प्रावृषिकः। ६। सप्तम्यन्तसमर्थसे प्रायभवः बहुलतया होना अर्थमें अण् आदि ध आदि यथायोग्य हों। अतः बोले तत्र इत्येव स्रुघ्नदेशमें अधिकतर होनेवाला प्रावृषि प्रायभवः प्रावृषिकः पुनः पुनः प्रायभवः पौनःपुनिकः रोगः। ७। सप्तम्यन्त समर्थ से सम्भूत उत्पन्न सम्भावना अर्थमें अनुकूल अणादि प्रत्यय हों। स्रुघ्ने संभवति। (स्रुघ्नदेशमें जिसकी संभावना हो) उसे स्रुघ्नः भारते संभवति भारतकः। विदेशे संभवति वैदेशिकः। यहाँ अर्थसंकेत अन्य प्रत्ययविधायकसे और भी हों)। ८। कोशात् समर्थकोश शब्दसे संभावना अर्थमें ङञ्, ङस्य एय। कोशे संभवति कौशेयं—रेलमीवस्त्रं, कृमिकोशोत्थम्। क्रीडारूपकोशसे उत्पन्न। सप्तम्यन्त कार्यकरणभाव समर्थ कोशशब्दात् संभावना अर्थे ङञ् एय आदेश आदिवृद्धिः। ९। तत्र—सप्तम्यन्त आधारार्थभाव समर्थ शब्दसे भव अर्थमें अण्, य आदिहों, स्रुघ्नेभ्यः—उत्पन्न अण् आदिवृद्धिः। भव और जातशब्द एकार्थक होने से दूसरा अर्थ व्यर्थ है (शंका न करें) यातका उत्पन्न, भवका विद्यमान, अर्थ होने से दोनों में भेद है उत्सेभवः औत्सः।

।१०९०। दिग्आदिगणपठित समर्थशब्दसे भव अर्थे यत् हो, दिशिभवं दिश्यं दिश्यं शुकः नक्षत्रं सप्तम्यन्त समर्थदिशु शब्दात् दिगादिभ्यो यत् भव अर्थे। वर्गेभवम् (पार्टीवाला) वर्गशब्दात् यत्, बलोपे, वर्ग्यम्। किसीगुटका। १। शरीरका अवयव—अङ्गवाचक समर्थशब्दसे भी यत् हो मवावें। दन्तेषु भवं दन्त्यं क्रिमिः रोगः। सप्तम्यन्त समर्थ शरीराङ्गवाचक दन्तशब्दात्पत्, यस्येति च पलोपे। कण्ठे भवं कण्ठ्यम् (कण्ठमाला) शरीरावयव होने से यत् (वा०) अध्यात्मादि सप्तम्यन्तसमर्थसे भवार्थे ठञ् अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकं ज्ञानम्। ज्ञान आत्मानं होता है। अध्यात्मन् शब्दात् वातिकेन ठञ्, इक् आदिवृद्धिः,

अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । २ अनुशक्तिकादीनां च ७ । ३ । २० । एषामु-
भयपदवृद्धिर्निति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐह-
लौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् । ३ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
४ । ३ । ६२ । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । ४ वर्गान्ताच्च ४ । ३ । ६२ ।
कवर्गीयम् ।

१०६५ तत आगतः ४ । ३ । ७४ । स्मृच्छनादागतः, स्मोघ्नः । ६ ठगाय-

अलोपे रूपम् । आत्मनि अधि इति अध्यात्मम्—आत्मानं जो हो । २ ।
अनुशक्तिक आदिगणपठितशब्दोंके उभयपद वृद्धिः—दोनोपदके आदिअचूको
वृद्धि ही । मिणित्कत् परे । देवमधि इति आधिदैवम् तत्रमवम् आधि-
दैविकम् । [देवताओं में होनेवाला शान्ति या उपद्रव] सप्तम्यन्त समर्थअधिदैव
शब्दात् अध्यात्मदेश्छञ् इति भवाथे ठञ् आदिवृद्धिः प्राप्ता । तं बाधित्वा
अनुशक्तिकादीनाञ्च इति उभयपदवृद्धिः । अधिदैव ठस्य इक मलोपे । भूतानि
[पञ्चमहाभूतानि पृथिवी जल अग्नि. वायु. आकाश] अधि. अधिभूते भवं
सृष्टिः आधिभौतिकम् । जीव आदिः । ठञ् उभयपद वृद्धिः । इहलोकेभवं वस्तु
ऐहलौकिकम् । इससंसारमें उत्पन्न सुखमोग आदि । परलोके स्वर्गादिः । इहलोक
परलोक अवशे ठञ् दोनोपदकी आदिवृद्धिः आकृतिगण—अनुशक्तिका
दिगणकी । आकृति दोनोपदमें आदिअचूको वृद्धि जहां भी मिले उसे इसगणमें
मान ले । ३ । जिह्वामूल और अंगुल शब्द सप्तम्यन्तसमर्थ—शक्तिसम्पन्न हों.
तत्रनवअर्थमे छ हो । जिह्वामूले भवं जिह्वामूलं रोगः जीमकी जड़में होनेवाला]
सप्तम्यन्त आधार आधेय—सम्बन्धसमर्थ जिह्वामूलशब्दात् भवाथे प्राप्तं शरीरा-
वयवात् यत् बाधित्वा उक्तसमेण छ—ईय. अलोपे. जिह्वामूलीयम् । अंगुलयां
नवम् अंगुलीयम् [मुद्रिका] अंगुलशब्दात् छ [ईय] आदिः । ४ । वर्गशब्द
अन्तमें हो ऐसे समर्थसे छ हो । कवर्गेभवं कवर्गमें जो रहे वह वर्गान्तसप्तम्यन्त
(आचाराधेयसमर्थ) कवर्ग शब्दात् भवाथे वर्गान्ताच्च इतिछः (ईय) आदेशे
अलोपे स्वादिकार्ये कवर्गीयं खवर्गे भवं खवर्गीयम् । हिन्दुवर्गीयम्. शूद्रवर्गीयम् ।

। १०६५ । तत=पञ्चम्यन्तसमर्थसे आगत (आया हुआ) अर्थमें यथायोग्य
प्रणआदि, य आदिप्रत्यय हों । स्मृच्छनादागतः स्मोघ्नः नगरादागतः=नागरः ।
वैदेशः, ग्राम्यः गृन्नादागतः गाह्णः ६ ठक् आय स्थानेभ्यः । स्वामिग्राह्यो नागः आयाः
राजा या अधिकारीके ग्रहणयोग्य घन (भायकर) जहाँसे लब्ध हो उसपञ्चम्यन्त-
समर्थशब्दसे आगतप्रथमें ठक् हो । शूलकशाला करगृहं (चुङ्कीखानासे आया घन)

स्थानेभ्यः ४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः—शौल्कशालिकः। ७ विद्या-
योनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् ४।३।७७। औपाध्यायकः। पैंतामहकः। ८ हेतु-
मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रुप्यः ४।३।८१। समादागतं समरूप्यम्। पक्षे-
गहादित्वाच्छः—समीयम्। विपमीयम्। देवदत्तरूप्यम्। देवदत्तम्। ९
मयट् च ४।३।८२। सममयम्। देवदत्तम्।

११०० प्रभवति ४।३।८३। हिमवतः प्रभवति—हैमवती=गङ्गा।

शौल्कशालिकः। विभाजकसम्बन्ध समर्थं शुल्कशालाशब्दात् ठक् (इक्) आदि-
वृद्धिः (आय स्थानवाचक)। ७। विद्या (गुरुशिष्यभाव) योनि=रक्तसे जन्म
का सम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्तपदसे वुञ्। उपाध्यायात् आगतः (गुरु के पाससे
प्रायी) विद्यासम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्त उपाध्याय-इस् अस्मात् विद्यायोनिस्सम्बन्धे-
भ्यो वुञ्। वृत्स्थाने ययोरनाकी इति अक्, आदिवृद्धिः। पितामहादागतः पितामहके
पाससे आया, योनि (जन्म) कृत-सम्बन्धवाचक पितामहशब्दात् आगत अर्थे
वुञ्। पैंतामहकः आदिवृद्धिः। पितुः आगतः पैंतृकः। मातुः आगतः मातृको
गुणः। गुरोः आगतः गुरुकः। ८। हेतु=कारण वाचक और मनुष्यवाचक शब्दसे
आगत अर्थे रूप्यप्रत्यय विकल्पसे हो। समात् (समतासे) आगतम् आया हुआ।
हेतुवाचक पञ्चम्यन्तसमशब्दात् रूप्य-प्रत्यये। समरूप्यम्। विपमात् संग्राम या
घोर जङ्गलसे आया हुआ विषमरूप्यम्। विपमहेतु भूत है उससे रूप्यप्रत्ययः।
पक्षमें छ ईय, विपमीयम्। विपम रास्तेसे आया हुआ। वक्र्रीयम्। मनुष्यवाचक
देवदत्त शब्द से आया हुआ अर्थमें रूप्य प्रत्यय देवदत्तादागतं देवदत्तरूप्यम्। पक्षे
वा' नाम घेयस्य इति वृद्धिसंज्ञावाच्या, वृद्धाच्छः ईय, देवदत्तीयम्। पक्षे शेषे
सूत्रेण अण्। आदिवृद्धिः देवदत्तम् (देवदत्त के पास आया हुआ) मकरान्दादा-
गतं मकरन्दरूप्यम् मकरन्दम्। ९। मयट् प्रत्ययः हेतुवाचक, मनुष्यवाचक समर्थं
पञ्चम्यन्तपदात् आगते अर्थे भवतु। टइत्। हेतुवाचक-समादागत सममयं मयट्
प्रत्यये मनुष्यवाचक देवदत्तादागतं देवदत्तमयम्। ग्रामादागतं ग्राममयम्।

। ११००। प्रभवति प्रथमं प्रकाशते (प्रगटहोना) हिमवतः=हिमालयसे
प्रभवति अर्थे अणादिः हैमवती गङ्गा। पञ्चम्यन्त निःसार्यं निःसरण या प्रकाश्य
प्रकाशकसम्बन्धसमर्थं हिमवत् शब्दात् प्रभवति अर्थे अण्=अ आदिवृद्धिः।
स्त्रीलिङ्गविषयामे दिङ्बाणञ् प्रादि सूत्रेण डीप् (ई) हैमवती=हिमालयसे
प्रकट हुई। वाराणस्याः प्रभवति=वाराणसी (विद्या) मुखात् प्रभवति मौखा
(गीता) शरीरात्प्रभवति शारीरी (एकाक्षी) यन्त्रस्थानात् प्रभवति यन्त्र-

१ तद्गच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५ । सुघ्नं गच्छति सौघ्नः—पन्था दूतो वा । २ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४ । ३ । ८६ । सुघ्नमभिनिष्क्रामतिसौघ्नं—कान्यकुब्जद्वारम् । ३ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ८७ । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः—शारीरकीयः । ४ सोऽस्य निवासः ४ । ३ । ८८ । सुघ्नो निवासोऽस्य—सौघ्नः ।

११०५ तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१ । पाणिनिना प्रोक्तं—पाणिनीयम् ।

स्थानकंवस्तु । १ । तद्=द्वितीयान्तसमर्थशब्दसे गच्छति (उस स्थानको जाता है) अर्थे गण, यदि गन्ता; पन्था (रास्ता) दूत (समाचार वाहक) यथा असिश्छिनत्तिमें असिः कर्ता है । इसीप्रकार पथमें कर्ताको विवक्षा सुघ्नं गच्छति । सुघ्न देशमें जाता है । चाहे रास्ता हो या दूत । गच्छति अर्थमें गण आदिः सौघ्नः दूतः, मार्गम् । कालीकटम् (कलकत्ता) गच्छति कालीकटः (ग्रँड टैंक रोड) दिल्ली दरवाजा आदि प्रसिद्ध हैं । २ । अभिनिष्क्रामति सीधे निकलना अर्थमें द्वितीयान्तसमर्थसे गण आदि हो । निष्क्रमणकर्ताके द्वारसे सुघ्नदेशतक सीधे रोड निकलती है । वह द्वार सौघ्नः । कान्यकुब्जः [कन्नौज] शहरका दरवाजा । गण आदिः । ३ । उक्तविषय (वाचक द्वितीयान्तसमर्थ वाच्यवाचकसम्बन्ध) शब्दसे अधिकृत्य कृते ग्रन्थे=विषयपर अधिकारपूर्वक बनाया ग्रन्थ अर्थमें गण आदि हो । शरीरकं शरीरे जातम् आत्मानम् [शरीरमें स्थितजीवविषयपर] अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः (अधिकारपूर्वक बनाया गया ग्रन्थ विषय) वाचक द्वितीयान्त वाच्यवाचकशक्तिसमर्थ शारीरिकशब्दात् वृद्धसंज्ञकात् वृद्धाच्छ सूत्रेण अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे छ प्रत्यये । तस्य [ईय] आदेशे, अलोपे शारीरकीयः किरातार्जुनी अधिकृत्यकृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयं, व्याकरणम् अधिकृत्य व्याकरणीयः । इतिहासम्, इतिहासीयः । ४ । निवासोवासदेशः (ठहने का स्थान) सो अस्य-हो जिसका । प्रथमान्तसमर्थसे (अस्य निवास) अर्थमें प्रत्यय हो । सुघ्नदेश है निवास जिसका सौघ्नः । स्थानवाचकप्रथमान्त समर्थ सुघ्नशब्दात् निवासे अर्थे गणादि इन्द्रप्रस्थाः निवासोअस्य ऐन्द्रप्रस्थाः । जङ्गलं निवासो अस्य जांगलः । प्रसादा निवासो अस्य प्रासादः ।

११०५ तृतीयान्त समर्थसे प्रोक्त [प्रवचन क्रिया] अर्थमें यथायोग्य गण आदि हों । पाणिनिसे प्रवचन किया गया सूत्र पाणिनीयम् । तृतीयान्तवाच्यवाचकसमर्थ पाणिनि 'टा' शब्दात् प्रोक्ते अर्थे वृद्धाच्छः इति प्रत्यये तस्य ईयादेशे इकारलोपे । महाशयेन प्रोक्तं महाशयीयं, नारदेन प्रोक्तं नारदीयं व्याख्यानम् । शुकेन प्रोक्तं शौकं प्रवचनं । व्यासेन व्यासीयं महाभारतं

६ तस्येदम् ४।३।१२०। उपगोरिदम्—ओपरवम्। इति शौपिकाः।

अथ प्राग्दीव्यतीयाः

७ तस्य विकारः ४।३।१३४। (अस्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः)

।६। तस्य=पठ्यन्त समय'शब्द से इदं [सम्बन्धित वस्तु अर्थ'में] अण् आदि हों। यथा-उप=समीपे नावः सन्ति यस्य उपगुः तस्य इदम् (उपगुसे सम्बन्धित वस्तु ओपगवं वस्त्रं, ज्ञानं, यंत्रं, पठ्यन्तसम्बन्ध समय' उपगुशब्दात् तस्येदम् अर्थे अण् आदि वृद्धि। ओगुंणः। शेष अर्थ में प्रत्ययका प्रकरणपूर्ण हुआ। तद्धित-प्रकरण बहुत विषय है, उसमें भी शेषिकं महाविषय। कहीं सूत्रमें अर्थनिर्देश है तो प्रत्यय निर्देश नहीं। जैसे वृद्धाच्छः, परंतु दोनों प्रकारके सूत्रों की एकवाक्यता तद्धितार्थ' बोधमें कारण है। एक ही प्रत्यय अनेक अर्थमें अनेक प्रत्यय एक अर्थमें यह विषयता [अनुगम होनेमें] कठिनाई उत्पन्न करती है। परंतु प्रसंग के अनुसार निगम उपयोगी है। इति शौपिकाः प्राभाकर्याम्।

अथप्राग्दीव्यतीयेषु विकारार्थकाः—शेष अर्थों में प्रत्यय कहा गया। अब विकारादि अर्थबोधकप्रत्यय बोलेंगे। इसका अधिकार तेनदीव्यतिखनति' सूत्र तक है। ७। तस्य=पठ्यन्त सम्बन्धसमय' शब्दसे विकारः=कार्यम् अर्थमें अण् आदि प्रत्यय यथायोग्य हो। किसी वस्तुसे सिद्ध उपयोगीकार्य विकार है। जैसे लकड़ी का विकार शङ्ख (खूंटी) चौकी, पीठासन, मूर्ति आदि। किसी प्रकृति की अवस्था भेद भी विकार है। अथवा तस्य=किसी वस्तु से सम्बन्धित विशेषता, कार्यं, इस सूत्रमें भी अर्थ प्रधान निर्देश है। प्रत्यय जिस सूत्र से प्राप्त होंगे उसीसे होंगे। पूर्वसूत्र स्मरणीय हैं। (वा०) अस्मन् (शब्द) विकारे=विकारार्थक प्रत्ययपरे टि (अनका) लोपो वक्तव्य=बोलना चाहिए। यद्यपि 'अन्' इति प्रकृतिभावसे टिलोपो दुर्लभः। अतः टिलोपका प्रति-प्रसवक वातिक बोले अस्मनोविकारः पत्थर (पाषाण) का विकार शिलापुत्र (शील, लोहा) सीमेन्ट, लोलाजीत, मूर्ति आदि। आत्मः। पठ्यन्त समवायि-कारण कार्यभाव समयं अस्मन् छस्शब्दात् विकारे अर्थे अण् (अ) आदिवृद्धिः। वातिकेन अस्मन् शब्दस्य टेः (अन्) मागस्य लोपे स्वादिः आत्मः। पत्थरसे बनी हुई कोई भी वस्तु। अस्मनो विकारः (राखका विकार) अस्मन् शब्दात् समवायिकार्यकारणसमर्थात् अण् आदिवृद्धिः नस्तद्धिते इति टिलोपस्य (अन्) सूत्रेण निषेधे (प्रकृतिभावे) आस्मन्। अस्मसम्बन्धी कार्यं। भट्टे की राखसे ईंट जुड़ते हैं। मृत्तिकायाः विकारः मातिकः। मिट्टी का कार्यं मकान, पात्र

अश्मनो विकारः—आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः । ८ अवयवे च प्राण्यो-
पधि वृक्षेभ्यः ४ । ३ । १३५ । चाद्विकारे । मयूरस्याऽवयवो विकारो वा
मायूरः । मौर्व-काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । ९ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या-
च्छादनयोः ४ । ३ । १४३ । प्रकृतिमात्रान् मयड् वा स्यात् विकारावयवयः ।

मूर्ति आदि । पात्र, घातु लोहा, सोना चाँदी आदि । कार्यकारणसमर्थात् मूर्तिका
शब्दात् पठ्यन्तात् तस्य विकारः इति अण् आदिवृद्धिः अलोपे मार्तिकः । मिट्टी
की बनी वस्तु । दुग्धस्य विकारः दौर्घं सर्पिः दधि । पिष्टान्नस्य विकारः
पैष्टान्नम् हलुआ, रोटी । ८ । अवयवे=अवयव अर्थे विकार अर्थे में प्राणिवाचक
ओपधिवाचक और वृक्षवाचक शब्दसे अण् आदि प्रत्यय हो । यथा—मयूर (मोर)
का अवयव [पंख] [विकार, कार्य] मायूरः । प्राणिवाचक समवायिकारण
समर्थं पठ्यन्त शब्दात् अवयव या विकारे अर्थे अण् आदिवृद्धिः अलोपे मायूरः ।
मूर्वाशब्द ओपधि विशेष अर्थका वाचक है । मूर्वायाः अवयव [काण्ड] मूंगाका
टुकड़ा या भस्म या मूर्वा ओपधिका भस्म मौर्वम् । पठ्यन्त ओपधिवाचक अवयव
[विकार] अर्थमें अण् आदिवृद्धिः अन्त्य अलोप । पिप्पलस्य अवयवः [डाली,
पल्लव] विकारः कार्यं पैप्पलम् । वृक्षवाचकसमर्थं पठ्यन्तं पिप्पल शब्दात् तदर्थे
अण् आदिवृद्धिः, अलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रा० संज्ञा स्वादिकार्ये । ९ । मयट् वा=
विकल्पसे एतयोः [विकार अवयव] अर्थोंमें मयट् हो । विकल्पसे भाषामें ।
परन्तु भक्ष—भोजन के योग्य आच्छादन—ओढ़ने योग्य वस्तु का अवयव
(विकार अर्थ) न हो । तस्य विकारः और अवयवेच प्राण्योपधि वृक्षेभ्यः इन
दोनोंसे विकार और अवयव अनुवृत्त हैं । भाषा शब्दसे बोलचालकी संस्कृतभाषा
नतु वेद भाषा, राजा-प्रजा संस्कृत बोलते थे । प्रकृतिमात्र [बिना विभक्तिका
शब्द प्रातिपदिकको प्रकृति कहते हैं] से मयट् हों, विकल्पसे वा एतयोः विकाराय
यदार्थयोः । अश्मनो अवयवो विकारो वा पत्थरका अंग टुकड़ा, पत्थर से बनी
वस्तु मूर्ति आदि अश्ममयम् । अश्मन् शब्दात् समवायसामर्थात् विकारे अर्थे
मयट् (मय) प्रत्यये नलोपे अश्ममयम् । पत्थरकी मूर्ति, गोलक, चक्र
आदि । पक्षे अण् आदिवृद्धि, आश्मनम् स्वर्णस्य विकारः स्वर्णमयम्
आभूषणम् बुद्धेः विकारः बौद्धं विज्ञानम् । अभक्ष्येत्यादि किमिति अवयव और
विकार अर्थको भोजन आच्छादन से भिन्न क्यों ? इसलिएकि मुद्गायाः विकारः
मौद्गः सूपः मूँगकी दाल । यहाँ मयट् न हो क्योंकि यह भक्ष्य [भोजन योग्य]
है । विल्वदिभ्यो अण्, आदिवृद्धिः अलोपे । कार्पासस्य विकारः (रुईकी बनी

अश्ममयम्, आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम्-भौदगः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।

१११० नित्यं वृद्ध-शरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ । आम्नमयम् । १ गोश्च पुरीषे ४ । ३ । १४५ । गोः पुरीषं—गोमयम् । २ गोपसोर्यत् ४ । ३ । १६० । गव्यम् । पयस्यम् । इति प्राग्दीव्यतीयाः ।

अथ ठगधिकारः

३ प्राग्वहतेष्टक् ४ । ४ । १ । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । ४ तेन

वस्तु, लोपक, तर्किया कार्पासम सामान्य ऋण् आदिः । चणकस्य विकारः चाणकम् चनेकी पकोड़ी ।

१११० वृद्धसंज्ञक ओर शरादिगणपठित शब्दोंसे विकार, अवयव अर्थमें मयट नित्य हो । विकल्पस्य बाधकमिदम् । शर, (वभं) मृद, कुटीर कुटी, तृण, सोम, विस्वज इति शरादयः । आम्नस्य विकरो अवयवो 'वा' [आमका विकार अमावट, अवयव, खटार्द, आदि] आम्नमयम् । मयड्वैतयोः सूत्रसे प्राप्तविकल्प [मयट] का बाधकसूत्र नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । शराणामवयवो विकारोवा सरकष्टा सरपतका दुषडा या कार्यं शरशब्दात् विकल्पमयटको बाधकर शरादिगणपठित होनेसे नित्यमयट शरमयं कुटीरः आच्छादनं वा लोपको । पठ्यन्त समर्थं गो शब्द से पुरीष (गोबर) अर्थ मयट । गोः पुरीषं गोमयम् (गायका गोबर) गोश्च पुरीषे इति मयट । मध्यपतितन्यायेन पुरीष भी विकारार्थं स्वीकृत हुआ अथवा पुरीषं न विकारो नाप्यवयव गोबर । गायका अङ्ग, टुकड़ा नहीं है । विकार गायसे (बने कार्यभी नहीं है । २ । पठ्यन्त समर्थं (गोश्च पयश्च गोपयसी तयोः गोपयसोः) गोशब्द, पयः शब्दसे अवयव विकार; मङ्गल टुकड़ा कार्य, अर्थमें यत् हो । गव्यं गोः अवयवः विकारोवा गायका अङ्ग, या कार्यं गव्यम् । गोशब्दात् विकारे अर्थं यत् । वान्तोयिप्रत्यये अवादेशे । पयस्यम् पायसम् । दुग्धस्य विकारः कार्यं दौर्घ्यं । दूध का कार्यं खीर, दधि, मक्खन, दूधसे पैदा हुआ । पयस् शब्दात् विकासे यत् । मयट् बाधने के लिए सूत्र है प्राभाकर्याम् इति विकारार्थाः ।

अथठागधिकारः—यहाँ से ठक्का अधिकार प्रस्तुत करते हैं । ३ । तद्वदिति रथयुग प्राप्तङ्गम्' इससूत्रतक (वहतेः प्राक्=पहले) ठक्प्रत्ययो अधिक्रियते= अधिकार चलता है । जितने सूत्र है सबके ठक्प्रत्ययका भिन्न-भिन्न अर्थ है । उसी भिन्न अर्थोंका अधिकार (प्रमुखता) कही जा रही है । ४ । तृतीयान्त कार्य-

दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२। अक्षदीव्यति खनति जयति
जितं वा—आक्षिकः। ५ संस्कृतम् ४।४।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम्।
मारीचिकम्। ६ तरति ४।४।५। तेनेत्येव। उडुपेन तरति—औडुपिकः।
७ चरति ४।४।८। तृतीयान्ताद् गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्टक् स्यात्।

करणभाव समर्थशब्दसे दीव्यति=क्रीडति, खेलना। जयति=जीतना, खनति=
खोदना, जितं जीतलिया। इन अर्थोंमें ठक्प्रत्यय हो। अक्षः दीव्यति=पाशासे
खेलता है, जितं, जीत लिया है—वह आक्षिकः। तृतीयान्त क्रीडन कीडनरूपाव-
समर्थ अक्षशब्दात् खनति आदि अर्थ 'तेनदीव्यति' सूत्रेण ठक्, ठप् इक् आदिवृद्धिः,
अलोपे, आक्षिकः। परशुना खनति पारशुकः। कुदालेन खनति कौदालिकः।
असिना जयति आसिकः। तलवारसे विजयते। लेखन्या जितः लेखनिकः।

। १११५। तृतीयान्त संस्कार्यं संस्कारक समर्थ शब्दसे संस्कृतं उत्कर्षाधानरूप
संस्कार किया हुआ स्वादगुणवृद्धि अर्थमें ठक्। दहीसे संस्कार (बढ़ा) हुआ
स्वादगुण) दध्ना संस्कृतं दाधिकं (दहीबाड़ा) दहीसे स्वादिष्ट की हुई कोईभी
वस्तु) तृतीयान्त समर्थदधि टा शब्दात् उत्कर्षाधाने (स्वादगुण) वृद्धि अर्थ ठक्,
ठप् इक्, आदिवृद्धिः, अलोपे। मारीचिकं मरीचिकामिः मिर्चनामक तिक्तगुणसे
संस्कृतं संस्कारित स्वादगुण वृद्धिसे बढ़ा हुआ। मिर्चसे जो भी वस्तु संस्कृत
मिलाकर बनी हो प्रशंसित हो, सबको मारीचिकम्। संस्कार्यं (पकीयालू)
संस्कारक (मिर्च) संस्करण क्रियासे समर्थ मरीचिका शब्दात् ठक् इक्
आदिवृद्धिः लोपे। लवणेन संस्कृतं लवणिकम्। मिष्ठेन संस्कृतं मैष्ठिकं (रस-
गुल्ला) घृतेन संस्कृता घातिका=रोटिका, सूपः। तृतीयान्तसमर्थ तरति (तरण-
कर्ता तरनेवाला) अर्थ ठक्। तेन इत्येव तृतीयान्तसमर्थसे ही ठक् हो। उडुपेन
तरति (छोटी नौकासे पार जाता है) तरणं=पारतटगमनं। तृधातुका प्लवन
(पौड़ना) तरणं=पारगमन् अर्थ है। हस्ताभ्यां तरति, प्लवते। हास्तिकः।
पादाभ्यां तरति पादिकः। जलयानेन तरति जालयानिकः। उडुन शब्दात् ठक्
इक्, वृद्धिः, अलोपे। औडुपिकः। ७। करण तृतीयान्तशब्दसे चरति।
चरगति भक्षणयोः। गच्छति=गमन करनेके अनुकूल क्रिया। भक्षयति=खाने
अर्थमें ठक् हो। हस्तिना=हाथीपर चढ़कर चरति चलनेवाला हास्तिकः। करण
तृतीया अन्तमें। गन्तुगमनसमर्थ हस्तिन टा 'चरति' सूत्रेण गच्छति अर्थ ठक्,
इक्, नस्तद्धिते टि (इन्) का लोपः, वृद्धिः। दध्ना=दहीसे चरति भक्षयति=
खाता है दाधिकः। भक्षणक्रियाके प्रतिदधिकरण साधनतृतीयान्तभोजनविषयक
साध्यसाधनसमर्थ दधिशब्दात् भक्षणकर्ता अर्थ चरति' ठक्, ठप् इक्, वृद्धिः

हस्तिना चरति हास्तिकः । दध्ना चरति दाधिकः । ८ संसृष्टे ४।४।२२ ।
दध्ना संसृष्ट-दाधिकम् । ९ उञ्छति ४।४।३२ । वदराण्युञ्छति-
वादरिकः ।

११२० रक्षति ४।४।३३ । समार्जं रक्षति—सामाजिकः । १ शब्द-
दुर्दुरं करोति ४।४।३४ । शब्दं करोति—शाब्दिकः । दुर्दुरं करोति

अन्त्य अलोपे । अन्वेन चरति आश्विकः रेलशंकटेन चरति रैलशकटिकः त्रिच-
क्रिया द्विदलेन खादति द्वंदलिकः । मूलकेन खादति मौलिकिकः । ८। करण-
तृतीयान्त शब्दसे संसृष्टं संसर्गाश्रया । संसर्गोभेलनं (मिलाया हुआ । अर्थे ठक्
दध्ना दहीसे संसृष्टं संस्कार, सिञ्चन भेलन किया हुआ । दाधिकं दधिसिञ्चित
यस्तु दाधिकानि (घटकानि) = दही बाड़े । ९ । द्वितीयान्त समर्थसे उञ्छति
(सेतो कटनेपर भूमिमें गिरे अन्नका कण-२ चुनना उञ्छः) उसके अनुकूल क्रिया
कर्ता अर्थे ठक् (यथा-वदराणि (वेरोको) उञ्छति चुन-चुनकर इकट्ठा करता
है । उञ्छय उञ्छक सम्बन्धसमर्थ वदरशब्दात् ठक्, इक्, आदिवृद्धिः, लोपे,
अलोपे । मधूकम् (महुआ) उञ्छति माधूकिकः । विज्ञानम् उञ्छति वैज्ञानिकः ।
यनम् उञ्छति, घानिकः । वदयाः फलानि वदराणि तानि उञ्छति भवयशो
ग्रहणाति । एकैकं चिनोति । वादरिकः अखाद्यम् उञ्छति आखादिकः ।

। ११२० । द्वितीयान्तसमर्थशब्दसे रक्षति रक्षणानुकूलक्रियावाला अर्थे ठक् ।
समार्जं रक्षति सामाजिकः । रक्षा अर्थमें किसीभी शब्दसे ठक् सम्भव है । रक्ष्य-
रक्षक सम्बन्ध समर्थ समाजशब्दात् रक्षतिअर्थे ठक् । इक् आदिवृद्धिः अन्त्य अलोपे
सामाजिकः । समाजरक्षक, नेता । पशून् रक्षति पाशुकः । पुत्रं रक्षति पौत्रिकः
शास्त्राणि रक्षति शास्त्रिकः क्षेत्रं रक्षति क्षेत्रिकः । १ । द्वितीयान्तसमर्थशब्द
और दुर्दुरशब्द से करोति, उत्पत्त्यनुकूल व्यापारायें ठक्प्रत्यय हो । शब्दं करोति ।
शब्दको बनाता है (यहाँ बनाना प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वक अर्थज्ञान पुरस्सर-
व्युत्पत्ति बोध करना है । प्रकृति प्रत्ययके पृषक् अर्थे एकार्थीभाव (मिलित)
अर्थे या अन्वित अर्थे कहलाता है । शब्दान्वाख्यानं व्याकरणम् । शब्दसे करोति
अर्थे ठक् इक् वृद्धि अनोपे शाब्दिकः । जहाँ प्रकृत्यर्थं प्रत्ययायें पुरःसर ज्ञान हो
यहाँ ठक् हो, केवल आवाज करना अर्थे हो तब नहीं होता । दुर्दुरं करोति टरंटे
करता है । मेढक की आवाज । बादुर घुनि चहुँदिशा सुहाई । दुर्दुरशब्दात् ठक्
आदि बादुरिकः कायें अथवा दुर्दुरनाककं पात्रम् । दुर्दुरके अनेक अर्थ हैं ।
दुर्दुरस्तोयदे (जलद बादल) भेके—मेढक, बाँध, माण्डादिभेदयोः, दुर्दुरा;

दादुरिकः । २ धर्मं चरति ४ । ४ । ४१ । धर्मं चरति—धार्मिकः । (अधर्मा-
च्चेति वक्तव्यम्) आधर्मिकः । ३ शिल्पम् ४ । ४ । ५५ । मृदङ्गवादनं शिल्प-
मस्य—मार्दङ्गिकः । ४ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ । तदस्येत्येव । असिः प्रहरण-
मस्य—आसिकः । घानुष्कः ।

११२५ शीलम् ४ । ४ । ६१ । अपूपभक्षणं शीलमस्य—आपूपिकः ।
६ निकटे वसति ४ । ४ । ७३ । नैकटिकौ—भिक्षुः । इति ठगाधिकारः ।

चण्डिकायां स्यात्, पामजालेतु ददुरम् । २ । धर्मं द्वितीयान्त धर्मशब्दसे चरति
(आचरण, व्यवहार, करने) अर्थ में ठक् हो । धर्मं चरति । (धर्मका आचरण
करता है । द्वितीयान्तआचरणक्रियाकारक भावसमर्थ धर्मशब्दात् चरति अर्थे ठक्
इक् आदिवृद्धिः अकारलोपे । धर्मका नित्य आचरण कर्ता धार्मिकः (वा०)
अधर्म शब्दसे भी आचरण करने अर्थमें ठक् हो । अधर्मम् आचरति अधार्मिकः ।
अधर्म शब्दात् ठक् आदिः । चरति शब्द धनुकूल उपसर्गको स्वीकार करता है ।
सवाचारी आदरपूर्वकभी स्वीकार्य है । धर्मविरोधी । ३ । तदस्य इति अनुवर्तते ।
प्रथमान्त समर्थ शब्द से शिल्पकला—विशेष गुणवाचा अर्थमें ठक् हो । यथा—
मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मृदङ्ग वजाना है शिल्पं (कला गुण) अस्य—इसका ।
पष्ठ्यर्थे ठक् प्रथमान्त मृदङ्ग, शब्दात् ठस्य इक् आदिवृद्धिः अलोपे । वेणुवादनं
शिल्पं विशेषज्ञता मास्ति अस्य है जिसकी वैष्णुकः । दुन्दुभिवादनं शिल्पमस्य
दौन्दुभिकः । ४ । शिल्पं (कलासु कोशलम्) । किसी भी कलामें कुशलता ही
शिल्प है । प्रहरणं प्रहियते (प्रहारः ताडनं क्रियते) अनेन साधनेन (जिस साधन
से दूसरे पर वार किया जाय) वह प्रहरणम् । आयुधम्, अस्त्र, प्रथमान्तपदसे
शस्त्रवाचक प्रहरणविषयकसाध्यसाधन समर्थ शब्दसे ठक् हो । यथा—असि,
(तलवार) प्रहरणमस्य । असिशब्दात् ठक्, इक्, आदिवृद्धिः आदि । धनुः
प्रहरणम् अस्य (धनुष् है प्रहार का शस्त्र जिसका) धनुषशब्दात् प्रहरणम् अर्थे
ठक्, ठस्थाने इसुसुक्तान्तात्कः इति क आदेशे इणः पः । भूधन्य आदेशे धनुष्कः ।
लघुङः प्रहरणमस्य लागुङिकः । भुणुङिका प्रहरणमस्य भौणुङिकः ।

। ११२५ । शीलं=प्रथमान्त समर्थसे अस्य शीलम् (इसका यह स्वभाव
है) इत्यर्थे ठक् अपूप (मालपूआ) भक्षणं खाना शील=स्वभाव है जिसका ।
अपूपशब्द भक्षणार्थमें लाक्षणिक है । अपूपशब्दात् शीलमित्यर्थे ठक्, इक्, आदि-
वृद्धिः, अन्त्य, अलोपे । आपूपिकः=पूआ भक्षणकर्ता । ६ । सप्तम्यन्त निकट-
शब्दसे वसतिअर्थे ठक् । निमटमें जो रहे वह नैकटिको भिक्षुः । सप्तम्यन्तनिकट-

अथ यदधिकारः

७ प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५ । तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ।
 ८ तद्वहति रथ युग-प्रासङ्गम् १ । १ । ७६ ।

शब्दात्प्रसङ्गसति अर्थे ठक्, ठस्थाने-इक्, आदिवृद्धिः अलोपे (सन्यासी उसीके निकट आसपास रहते हैं। जहाँ भिक्षा सुलभ हो) नैकटिको भृत्यः मित्रमादिः । भिक्षुकः सन्यासी वा भिक्षार्थं निकटे वसति । इति प्रमाकरमिश्र विरचितायां प्रामाक्यां ठयधिकारः ।

यताधिकारः—इदानीं यत्प्रत्ययस्य अधिकारः अर्थेद्वय आरभ्यते, अथ यदधिकार इति । ७ । प्राक्=पहले हितात्=तस्मै हितं सूत्रतक यत्का अधिकारः चलति । अर्थनिर्देश प्रकरणके सूत्रोक्तं, निर्दिष्ट है । यत्का प्राधान्य है । अन्य-प्रत्ययभी होंगे । ८ । तत्=द्वितीयान्तसमर्थं (क्रियाकारक भाव) शब्दसे वहति=ढोना, खींचना, लेजाना अर्थमें यत् हो । रथयुग (बैलके कन्धेका काष्ठ) प्रासङ्गः—ये वहनक्रियाके कर्म हों । रथं वहति रथ्यः । रथस्य वोड़ा अथवा आदिः । रथ खींचनेवाला रथं वहति इति विग्रहे वहन क्रियायाः कर्म द्वितीयान्त-रथशब्दात् वहन, कर्पण, क्रियाअर्थे यत् । रथ + य मसंज्ञा यप्रत्यय परे, येस्तेतिच-सूत्रेण मसंज्ञकस्य, अकारस्यलोपे रथ्यः । रथकर्मक वहनकर्ता । अनङ्गान् घोट-कोवा (बैलः) रथ्यः । युगं वहति युग्यः युगशब्दस्य रथाङ्गवाचत्वात् । युग-शब्द रथका अङ्ग है । रथ या हल या गाड़ी खींचते समय जो अङ्ग थोड़े आदिके कन्धोंपर रखकर पशुओंको जोड़े युग (जूआ) कहते हैं । युगशब्दात् द्वितीयान्त समर्थत् वहति (कर्पण खींचने) अर्थे यत्, मसंज्ञकस्य अङ्गस्य अलोपे युग्यः, युग-कर्मक वहनकर्ता अथवा । प्रासङ्गं वहति एक जूएके साथ दूसरा जूआ या रस्सी या लगाम जोड़े वह प्रासङ्ग है । सुशिक्षित थोड़ोंकी सन्तदताके लिए दोहरा लगाम या जूआठी । अथवा कर्पणकाले जोतने या खींचते समय वृषभकन्धे=बैलके कन्धेपर यत् काष्ठमासज्जते (जो लकड़ी संयुक्त की जाय वह) प्रासङ्गः अथवा जोती हुई भूमिको समतल समीकरण काष्ठ=पाटा (हँडा) प्रासङ्गः तं यो वहति स प्रासङ्गिकः वृषभः । प्रासङ्गकर्मक वहनकर्ता बैलः । रेलशकटं वहति=रेल शकट्यः तैलयान्यः तैलयानकर्मक वहनकर्ता यन्त्रम् । इष्टिकां वहति इष्टिक्यः [ट्रक] द्वितीयान्तवाच्यवाहक भावसमर्थत् प्रासङ्गशब्दात् यत् आदिः । ९ । वहन क्रियाका कर्म हो ढोनेवाला ढोनेकी वस्तुके साथ समर्थद्वितीयान्तधुर शब्दात् कर्पण या वहनक्रिया अर्थे यत्, ठक् प्रत्ययभी हो [धूः स्त्रीकन्धे यान—

रथं वहहि-रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । ९ धुरो यड्ढकी ४ । ४ । ७७ । हलि
चेति दीर्घे प्राप्ते । ११३० न-भकुर्छुराम् ८ । २ । ७९ । भस्य कुर्छुरोश्चो-
पधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः धोरेयः । १ नो-वयो-धर्म-विष-मूल-मूल-
सीता-तुलाम्यस्तायं-तुल्यप्राप्य वड्याऽऽनाम्य सम-समित-सम्मितेषु ४ । ४ ।
९१ । नावा तार्यं-नाव्यम् । वयसा तुल्यो-वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं-धर्म्यम् ।

मुखमित्यमरः) धुर = भार, बोझा चक्र नाभिः । धुरं वहति इत्यर्थे वहति, क्रियायाः
कर्म बाह्यवहकभाव-समर्थद्वितीयान्त धुरशब्दात् वहनकर्ता अर्थे धुरो यड्ढकी
सूत्रेण यत् धुर्यः । अत्र (हलिच) सूत्रेण रेफस्य उपाधायः उकारस्य स्थाने दीर्घः
प्राप्तः तस्य निषेधं वक्ति ।

(११३०) न इति भस्य = भसंज्ञक कुर् और छुर् की उपधाके स्थान में दीर्घ
नहो । इति दीर्घनिषेधे धुर्यः = भारवाहकः धुरकर्मकवहनकर्ता (संस्थायाः धुर्यः,
राष्ट्रस्य धुर्यः । यही अर्थ धोरेयः का भी है । यदा यत् न भवति तदा वहति अर्थे
वहप्रत्ययो भवति । वड्याने आयनेयी आदिसूत्रेण एय् आदेशे । धुर + एय् आदि
वृद्धिः धोरेयः । (साङ्) स्थूलवृषभ रथके आगे धर्मवाला । इस प्रकार कोई
भी कार्य कुशल अग्रणी धोरेय हो सकता है । अध्यापकधोरेयः छात्रधोरेयः
(नेतृधोरेयः । कर्पणि कुशलः छात्रश्रेष्ठः । दीर्घनिषेधः) । (१) सूत्रमें आठ
शब्द हैं और आठ अर्थ भी यथा—सङ्ख्याक्रमके अनुरोध से स्व-स्व अर्थों में होते
हैं । नो = नौका, वयस्य = अवस्था धर्म = मर्यादा, विष (जहर) मूल धन ।
मूल = सीता, जोता हुआ । तुला = तराजू । इन शब्दों से तृतीयान्तसमर्थ होने
पर क्रमसे तार्यं = (तरने योग्य) तुल्य (समान) प्राप्य = (प्राप्त करने योग्य),
वड्य = मारने योग्य, आनाम्य = सम सदृश । समित, समतल, सम्मित, सन्तुलित
अर्थों में यत्प्रत्यय हो । प्रथममूलशब्दका आनाम्य अर्थ के साथ सम्बन्ध है । द्वितीयका
समित के साथ । प्रथममूलशब्दतक द्वन्द्व, द्वितीयमूल, सीता, तुलाका अलग द्वन्द्व ।
अन्यथा मूलशब्दोंको एक शेषका भय होगा । नावां तार्यं तरितुं शक्यं तरने योग्य
तार्यं (जलम्) नौकासे पार करने योग्य जल है । कारण तृतीयान्त (तारका-
तार्यं भाव) समर्थ नौशब्दात् तार्यं = पार करने योग्य अर्थ में उक्त सूत्रमे यत्प्रत्यय,
नौका और जलका तार्यतारक सम्बन्ध समर्थ नौ + य तद्धितान्तत्वात् प्रा० संज्ञायां
स्वादिकार्ये । यकारादिप्रत्ययपरे वान्तोयि प्रत्यये इति औस्थाने आवादेशे । नाप्यं
नौकरणकतरणविषयः तद्धितार्यः । वयसा = अवस्थया तुल्यं सदृशं मित्रमेव
वयस्यः = समान उन्नवाला (स्निग्धो, वयस्यः, सबया इत्यमरः । तृतीयान्त-
सादृश्यसम्बन्ध समर्थवयसशब्दात् सदृशे अर्थे यत् । अवस्था सादृश्यवाला मित्र ।
धर्मेण सदाचारेण प्राप्यं सद्गुं शक्यं धर्म्यं धर्मफलम् । धर्मसे लाभ धर्मकरणके

विषेण वध्यो-विष्यः मूलेन आनाम्यं-मूल्यम् मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं-सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं-तुल्यम् ।

२ तत्र साधुः ४।४।१४। अग्रे साधुःअग्रयः सामसु साधुः सामन्यः । (१०२०) ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः कर्मण्यः शरण्यः । ३ सभाया यः ४।४।१०५। सभ्यः ।

इति यतोऽवधिः

फलम् । धर्मं साधनसे प्राप्य प्रापक सामर्थ्यं रहते यत्प्रत्यय । विषेण = गरलेन वध्यः (मारितुं योग्यः वध्यम् अर्हति) जहर देकर मारने योग्य । विषकरणक वधाश्रयः । विषशब्दात् वध्यवधकसमर्थात् 'यत्' विष्यः । मूलेन लाभसहितेन मूलधनेन (यावताद्रव्येण वंश्याः वस्त्रादिवस्तु क्रीणन्ति तद्धनं मूलधनम् । मूलधनेन आनाम्यम् आत्मानं प्रतिशेषीकर्तव्यम् (लाभसहितं धनम्, आनाम्यम् । लोके लाभसहिते मूलधने मूलशब्दों दङः । जितनी पूँजी लगी हो उससे अधिक भाग लाभ है । मिलकर मूल्य मूलशब्दात् मूलधन लाभसमर्थात् लाभसहिते अर्थे यत् अलोपे । मूलेन = मूलधनेन अमः सदृशः (मूल अंशके बराबर जो हो वह) मूल्यम् । सादृश्यसम्बन्ध । सीतया हल द्वारा कर्षणलेखा सीता उच्यते । हलसे सींची रेखा (सीता लाङ्गलपद्धतिः । तया समितं समीकरणकृतं निम्नोन्नतं कृतम् ऊँचा-नीचा भाग समतल हुआ । क्षेत्रं = येत अथवा समितं मिला हुआ तुलया = तराजू से समितं परिच्छिन्नं = तोला गया, तुल्यं, सदृशं, सर्वत्र यत् प्रत्ययः तोल्यतोलकभाव तराजू से तोली हुई कोई भी वस्तु योगसङ्गोऽयं तुल्यशब्दः सदृशे अर्थे प्रयुज्यते । यत्प्रत्यय प्रकृति के अनुकूल अर्थे प्रस्तुत करता है ।

(२) तत्र सप्तम्यन्त हो कुशलविषयक आधाराधेय समर्थशब्द से साधु कुशल प्रवीण योग्य, दक्षादिनोपकर्ता अर्थमें यत्प्रत्यय हो । जो कुशल हो, किन्तु उपकार न करे । अग्रे=आगे-आगे साधुः, कुशलः, निपुणः, दक्ष । सप्तम्यन्त कुशलता समर्थ अग्रशब्दात् यत् अग्रयः । अग्राधिकरणककौशलम् । भोजने साधुः भोज्यः । सामसु सामवेदपायकेषु साधुः दक्षः, प्रणस्तः सामन् शब्दात् प्रवीणतासमर्थे यत् अत्र टिलोपे प्राप्ते ये चाभावकर्मणोः इति अनः प्रकृतिभावे सति सामन्यः टिलोपो न भवति । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सफलकार्यकर्ता शरणे = शरणागतस्य रक्षणे साधुः शरण्यः निपुणः कुशलः, साधुतार्थे यत् भसंज्ञा अलोपे । पठने साधुः पठन्यः भोजने साधुः भोजन्यः । लेखन्यः संचालन्यः । (३) सप्तम्यन्तसभा, प्रवीण विषयक आधाराधेयभावसमर्थ सभा शब्दात् साधु अर्थे यत् । सभायां साधुः सभ्यः सभा में कुशल, प्रवीण, (आकर्षण करने में) सभाशब्दात् प्रवीणे अर्थे यत् भसंज्ञा अवर्णस्य जोपे । इति प्रभाकार्या यतोऽवधिः ।

अथ छयतोरधिकारः

४ प्राक् क्रीताच्छः ५।१।१ तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधि-
क्रियते। ११३२ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२। प्राक्क्रीतादित्येव।
उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत् स्यात्। छस्यापवादः। शङ्कुवे हितं शङ्कुभ्यं

अथ छयतोरधिकारः—यत्प्रत्ययके अनन्तर छ, और यत्प्रत्ययका अधिकार
हित, अवयव आदि अर्थमें करते हैं। सामान्य 'यत्' प्रत्ययकी अवधि पूरी हुई।
अब सामान्यरूपसे छप्रत्ययका विशेष विधान भी है। हितअर्थका प्राधान्य है। (४)
प्राक्=पूर्वक्रीतात्=तेन क्रीतं इस सूत्रसे पहले छप्रत्ययका अधिकार चलता है।
छस्याने इय् भवति। यह अधिकार सूत्र है। तेन क्रीतं सूत्रके पहले जिनसूत्रों से
जो अर्थ उक्त है उसी अर्थ बोधन छप्रत्ययका अधिकार है। (११३५) उगवादिभ्य=
उकारान्तशब्द, गो आदिशब्दों से हितं अर्थ में यत् हो। प्राक्क्रीतात्, तेन क्रीतं
सूत्रसे पहले यह नियम है छस्य = छका वाधक यत् है। अतः तेन क्रीतं के पहले के
अर्थों में यत्प्रत्यय उकारान्त और गो-आदि शब्दोंसे होगा। छ वाधित है।
उवर्णान्त का उदाहरण—शङ्कुवेहितं कीलोपकारक शङ्कुभ्यं शङ्कु कील=
खूटी के योग्य दाह (काष्ठ, लकड़ी) पशवे हितं पशुभ्यं शङ्कु (या) पशु
शब्दात् चतुर्थ्यन्तात् उपकार्योपकारक-समर्थात्। (अधिकार तस्मैहितम्) सूत्र से
हित अर्थमें यत् हुआ। भंसंज्ञा, ओगुणः, उकारस्वगुणे, वान्तोपि प्रत्यये, अवादेशे
शङ्कुभ्यम्। खूटी के लिए हितकारक काष्ठ। एवं पशवे हितं पशुभ्यं=पशुओंका
हितकारी खाद्यवस्तु। भानवे सूर्याय हितम् भानव्यं हविः, पुष्पं गुरवे हितं=गुरव्या
दक्षिणा। गवेहितं=(गायके लिए घास, खली, गोशाला, हितकर हों) चतुर्थ्यन्त
भोग्य भोजक समर्थगोशब्दात् तस्मैहितं सूत्रेण हितकारी अर्थे यत्प्रत्यये, (वान्त)
अवादेशे गव्यम्। महिष्ये हितम् महिष्यम् वृषादिः छोटकाय हितं छोटकयं चणकम्।
(ग०) नाभिशब्दके स्थानमें नभ आदेश और यत्प्रत्यय हो। हितकारी अर्थ में
(सन्धिद्वंद्वधाङ्ग—नाभिः) रथके चक्रके छिद्रको नाभि कहते हैं। जीवकी नाभि
अग्रतः है। तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषो अक्षः उस छिद्रमें प्रविष्ट काष्ठ अक्ष है।
वह नाभिके अनुगुण है। उसका हितकारी प्रत्ययार्थ है। जहाँ शरीरका अङ्ग
नाभिशब्द से शरीरावयवात् यत् है। अक्षदण्ड का प्रवेश भाग छिद्रवाचक नाभि ये
हितं चतुर्थ्यन्त नाभिशब्दात् हितकारके अर्थे (उगवादिभ्योयत्) इति यत्प्रत्यये
नाभिशब्दस्य नभ आदेशे। अलोपे तद्धितान्त प्रा० कार्ये। उसी नाभि के लिए
हितकारी अङ्गमञ्जनं रथनाभिमैं लगाने वाला तेल। वह सरलतया घुमानेमें

=दाह । गव्यम् । (नाभि नभं च) नभ्योऽन्नः, नभ्यमञ्जनम् । ६ तस्मै हितम् ५ । १ । ५ । वत्सेभ्यो हितो—वत्सीयो-गोधुक् ।

वत्सेभ्यो हितो—वत्सीयो-गोधुक् । ७ शरीरावयवाद् यत् ५ । १ । ६ । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् । ८ आत्मन्-विश्वजन-भोगोत्तरपदात् खः

हितकारी नी है । यन्त्रायहितं यन्त्रीयं तैलं (ग्लेसरीन् वारलीन्) आदि । शरीर का अवयव नाभि के यत् नहीं होता ।

(६) तस्मै=चतुर्थीकारकका अर्थ हो प्रत्ययार्थ के साथ प्रत्ययार्थ समर्थ हो, हो, ऐशेणवत्से हितं=हितकारी अर्थमें छ प्रत्यय हो । परन्तु उगवादिभ्यो यत्—उपगन्त और गवादि शब्दसे यत्प्रत्यय हो । वत्सेभ्यो हितः (बछड़ों के लिए हितकारी) विग्रहमें चतुर्थ्यन्तपदशब्दात् उपकार्यं उपकारकसम्बन्धे सति हितकारी दूध, अहीर, ओजन, संरक्षण, रक्षक अर्थमें, छप्रत्यये, ईय आदेशे, भसंज्ञा, अलोपे वत्सीयो गोधुक् । गाय दुहनेवाला, वत्स हितकारी सभी वस्तु ।

(७) चतुर्थीविभक्ति अन्तमें हो शरीरका अवयव किसी अङ्गका वाचक शब्द हो, उपकार्यं उपकारकसामर्थ्यं हो तभी हितकारी अर्थ में यत् । दन्तेभ्यो = दांतोंके लिए हितं = रक्षकं दन्त्यं दन्तमन्तजनं दन्तशत्रवं । चतुर्थ्यन्त रक्षप्ररक्षक भावसमर्थं दन्तशब्दात् हितं मञ्जनम् अर्थे यत् अलोपे दन्त्यम् । एवं कण्ठाय हितं (गलेके लिए सामदायक) कण्ठ्यं=हार कण्ठाः । तस्मै हितं कण्ठ्यम् (कण्ठ-माला की दवा) यत्, अलोपे । नस्यम्=नासिकायैहितं नाकके लिए हितकारी (सुंघनी) घ्रातव्यं तमालचूर्णं, इत्रं । शरीरावयवसमर्थं चतुर्थ्यन्तनासिकाशब्दात् हितकारी अर्थे यत् । पद्मेनेति सूत्रेण नासिकास्थाने नस् आदेशे (नासिकायाः नस्) इति वार्तिकेनवा (८) आत्मन् विश्वजन और भोगोत्तरपद मातृभोग आदि । चतुर्थ्यन्त समर्थसे सप्रत्यय हो हितकारी अर्थ में । छप्रत्ययको बाधकर (९) आत्मन् और अष्टवन्, एतो = येदोनों, ते = सप्रत्ययपरे, प्रकृतिभाव = जैसाका तैसा रहे । आत्मने=स्वस्मै हितं (अपने लिए उपयोगी वस्तु) इतिविग्रहे आत्मन् शब्दात् चतुर्थ्यन्तसमर्थात् हितम् उपयोगी-अर्थे आत्मन् विश्वजन् सूत्रेण ख, तस्य ईन् आदेशे । आत्मन्-ईन् । टिलोपे प्राप्ते आत्माध्वानी ते इति प्रकृतिभावे, आत्मनीनं जगत् । स्वार्थी । विशेषणं जनः (सब लोगोंका आदमी) तेभ्यो हितं (विग्रहका कल्याणकर्ता) सर्वोपकारकत्वसमर्थं विश्वजनशब्दात् ख तस्य ईन्, अन्त्य अलोपे, विश्वजनीनं, विद्युत्सूर्यः, सन्तः, महात्मा । मातृभोगीनः मातृभोगः शरीरं तस्मैहितं माताके शरीरका हितकर्ता, वस्त्रं पिता, पितृभोगः देहः । तस्मै-हितः पितृभोगीणः । सप्रत्यये ईन् आदेशे अन्त्य अलोपे, कुमतिच इतिणत्वे ।

५।१।९। ९ आत्माध्वानी खे ६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः ।
आत्मने हितम्-आत्मनीनम् । विश्वजनीनम् । मातृभोगीणः ।

इति छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

अथ ठञधिकारः

११४० प्राग्वतेष्टम् ५।१।१८। तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति, ततः
प्राक् ठञधिक्रियते । १ तेन क्रीतम् ५।१।३७। सप्तत्या क्रीतं-साप्तिकम् ।

पुत्रभोगीणः । स्त्रीभोगीणः, इति प्रभाकर्या छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

(६) छयत्प्रत्ययके समातिके पश्चात् ठञ्का अधिकार प्रारम्भ किया जाता है । विशेष सूत्रोंपर शीर्षक दिया है ।

(११४०) प्राक् = तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः सूत्रसे वति प्रत्ययका विधान बोला जायेगा । उसकेपहले ठञप्रत्ययका अधिकार है । उन सूत्रोंके बताये गये अर्थों में ठञप्रत्यय हो । (१) करणतृतीयान्त साध्यसाधनसमर्थ शब्दसे क्रीतं = (खरीदा हुआ) अर्थमें या क्रयणक्रियाके कर्म (साध्य) अर्थ में ठञ् हो । कोईभी तृतीयान्त-शब्द (वस्तु सामग्री खरीदनेमें) समर्थ होना चाहिए तभी ठञ् होगा । यथा — सप्तत्या = सप्तरूप्यकेण (सातरूप्यसे) क्रीतं = खरीदी हुई वस्तु साप्तिकम् । खिलौना, बन्दूक, मिष्ठान्न आदि । खरीदी वस्तुका साधनसातसङ्ख्या हो । क्रयण-क्रियाका साधन हो, वस्तु साध्य हो । प्रकृतिका अर्थ साधन प्रत्ययका अर्थ साध्य । तृतीयान्तसाधनसमर्थसप्ततिशब्दात् क्रीतं (साध्य) अर्थ में तेन क्रीतं सूत्रेण ठञप्रत्यये । ठस्य इक्, अित्कारणेन आदिवृद्धिः, क्रयणसाधन सप्ततिके अन्त्य इकारका यस्येति-चसे लोप, तद्धितान्तत्वात् प्रा० संज्ञा, विभक्तिकार्यं, साप्ततिकं वस्त्रम् । पुस्तकं घृतं फलं वा । प्रस्थेन पंचसेटकेन (पसेरीमें परिच्छिन्नेन, मापदण्डेन धान्येन यथादिनेन क्रीतं = क्रयणं कृतं (खरीदा गया) याक आलू बैंगन टमाटर आदि प्रास्थिकम् । करणतृतीयान्त (खरीदनेके मूल्य साधनमें) समर्थ प्रस्थशब्दात् क्रीतं प्रास्थिकं (खरीदनेकी प्रकृतिका साधन, प्रत्ययका साध्य अर्थ है । विशत्या क्रीतं

प्रास्थिकम् । २ तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ । सर्वभूमि-पृथिवीभ्यामणञो स्तः ।
 ३ अनुशक्तिकादीनां च ७ । ३ । २० । एषानुमयपदवृद्धिर्जिति णिति किति
 च तद्धिते । सर्वभूमेरीश्वरः-सार्वभौमः । पार्थिवः ४ पङ्क्ति-विंशति-

वैशतिकम् । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं फलम् । सहस्रेणक्रीतः साहस्रिको गोः पञ्चा-
 गत्सहस्रेण क्रीतं पाञ्चाशत्साहस्रिकम् यन्त्रम् । लक्षेण क्रीतं लाक्षिकम् जानता-
 नारवाहनं (द्रुक्) इति । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञो सर्वभूमि और पृथिवीशब्दसे
 यथासङ्ख्य क्रमसे अण् और अङ्प्रत्यय हो । इसकी अनुवृत्ति अगले सूत्रमें ।

(२) तस्य पठ्यन्त सम्बन्धसमर्थस्य ईश्वर इत्यर्थे प्रत्ययो भवति ।
 अनुवृत्तसर्वभूमि शब्दसे ईश्वर अर्थमें अण्, पृथ्वीशब्दसे अञ् हो । (३) अनुशक्ति-
 कादिः—एषाः = अनुशक्तिकादिगणमें पठितशब्दोंके उभयपद = दोनोंपदोंको
 आदिवृद्धिः हो, अित्, णित्, कित् परे । ये तद्धितके ही हों । सर्वभूमेः (समस्त-
 पृथिव्याः) ईश्वरः = स्वामी, राजा, सम्पूर्ण पृथ्वीका चक्रवर्तीसम्राट् सार्वभौमः
 पठ्यन्त स्वाभित्वसमर्थसर्वभूमिपदसे सर्वस्वामित्व अर्थमें तस्येश्वरः सूत्रेण अण्
 (अ) सर्वभूमि अ । अनुशक्तिकादीनाञ् इति उभयपदयोः आदिवृद्धिः, इलोपे,
 सार्वभौमः अखण्डभूलेश्वरः । पृथिव्याः ईश्वरः (पृथिवीकास्वामी राजा अर्थमें)
 स्वाभित्वसमर्थ-पृथिवीशब्दात् ईश्वरेत्यर्थे अञ्, आदिवृद्धिः, ईलोपे, पार्थिवः ।
 दोनों प्रत्ययमें एकरूपता होनेपर स्वरमें अन्तर । अञ् आदिः उदात्तः । अण्
 अकारः केवलमुदात्तः । (४) क्रमके अनुसार पङ्क्तिशब्द, दससंख्याअर्थमें भी है ।
 पङ्क्तिः १०, विंशतिः २०, त्रिंशत् ३०, चत्वारिंशत् ४०, पञ्चाशत् ५०, पठि ६०,
 सप्ततिः ७०, अशीति ८०, नवतिः ९०, शतम् १००, एते रुद्धिशब्दाः । तदस्य
 परिमाणं=संख्याके परिमाण अर्थमें निपातनसे सिद्ध हैं । यद्यपि पङ्क्तिशब्द
 नानाअर्थदायक है । क्रमसन्निवेश अर्थमें ग्राह्यपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिः । चीटीकी
 साइन । दश संख्या अर्थमें प्रसिद्ध है । पङ्क्तिर्यो दशरथः, छन्दसोधिणे च भूमी च
 पङ्क्तिः । पञ्चपादाः परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्दः । पांचचरणवालाछन्द । पञ्चशब्दात्
 परिमाणेअर्थे त्रिप्रत्यये, टिलोपे, कुत्वे, अनुस्वारे परसवर्णे रूपम् । (विंशत्याद्याः
 सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसंख्ययोः तामु चावन्ते स्त्रियः इत्यमरः । विंशति, त्रिंशत्
 इत्यादिशब्द संख्येय गणनीयवस्तु अर्थमें और संख्या अर्थमें, सदाएकवचनान्त
 प्रयोग किये जाते हैं । संख्येय वस्तुअर्थमें विंशतिर्गावः । विंशतिशब्द बीस
 संख्यावाली वस्तु (गाय) अर्थमें प्रयुक्त है । गवां त्रिंशतिः गायोंका बीस (संख्या
 प्रधान) है । वस्तुप्रधान संख्येय, संख्या प्रधान, सन् । त्रिंशति इत्यादिशब्द दशतासे
 सिद्ध हैं । 'पञ्चदशती वर्ग' सूत्रसे वर्ग अर्थमें दशतशब्द बना दशन् शब्दसे

त्रिंशच्चत्वारिंशत्-पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तत्य-शोति-नवतिशतम् ५ । १ । ५९ ।
एते रुद्धिशब्दा । निपात्यन्ते ।

११४५ तदहंति ५ । १ । ६३ । लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्-
ठ्ठादयः स्युः । इवेतच्छत्रमहंति इवेतच्छत्रिकः । ६ दण्डादिभ्यो यत्
५ । १ । ६६ । एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमहंति-दण्डयः । अर्घ्यः । वध्यः ।

प्रत्येकके साथ व्यवहारचातुर्यं देखिये । द्वादशती परिमाणमस्य समुदायस्य, दो
दस (२०) संख्या (परिमाण, मात्रा) है जिससंघका द्विदशशब्दात् परिमाणे
(अर्थे शतिच्) प्रकृतिः द्विशत्स्थाने 'विन्' आदेश निपातनसे हुआ । (सूत्रमें
पतितशब्दोंकी प्रयोगसिद्धिके अनुरोधसे प्रकृतिप्रत्ययकी कल्पना निपातन है)
विन्-शतिच्' अनुवन्प्रलोपे नकारस्य अनुस्वारे विंशतिः संघ और संघोके भेद
और अभेद सम्बन्धसे गवां विंशतिः भी सिद्ध है । एवं त्रयो दशतः परिमाणमस्य
संघस्य (तीनदस) तीससंघवावाला संघसे शत्रप्रत्यय त्रिदशत्को त्रिन् आदेशः
त्रिंशत् । चत्वारो दशतः (चारदस ४०) संघवावाला समुदाय प्रकृति चत्वार
दशत्को (यत्) चत्वारिन् बना, चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् पञ्चदशतः (५०)
को 'पञ्चा' आदेश शत्रप्रत्यय । षड्दशतः परिमाणं संख्या अस्य ६० संघाक
छात्रसंघ पष् आदेशतिप्रत्यय षष्टिं सप्ततिः सप्तदशतः परिमाणं सात दश (७०)
अष्टादशतः (८०) संघाकसंघ ति प्रत्यय अशी आदेश । नवदशतः परिमाणं
अस्य नव्हे सङ्ख्याक समूह (ति) प्रत्यय । नव आदेश । शतं दशदशतः संख्या ।
(सो) यहाँ सभी प्रकृतिप्रत्यय निपातनानुरोधी हैं ।

(११४५) तत् = द्वितीयान्त, समर्थात् कर्म अर्थवाचक क्रियाकारकसामर्थ्य
द्वितीयान्तशब्दसे अहंति लब्धुं योग्योभवति । प्राप्तकरने योग्य है अर्थमें अब् आदिः ।
यथा—श्वेतच्छत्रं सफेद छाता (अहंति) पाने योग्य है । इस अर्थ में प्राप्पप्रापक
समर्थ श्वेतच्छत्रशब्दात् प्राप्ति के योग्य अर्थ में ठक् ठस्य इक्, आदिबुद्धिः । अलोपे,
विभक्तिसम्बन्धि कार्ये । इवेतच्छत्रिकः भुवर्णरदकं लब्धुं योग्यो भवति सोवर्ण-
पदिकः चन्द्रपदकं लब्धुं योग्यः चान्द्रपदिकः । सहस्रं लब्धुं योग्यः साहस्रिकः ।
पुरस्कारं पौरस्कारिकश्छात्रः धनं = धानिकः । विद्यां लब्धुं योग्यो भवति वैदिकः ।

(६) दण्ड-आदि गणपठितः, कर्मणि कुशलः, प्रापकसमर्थद्वितीयान्तशब्दात्
दण्डम् अहंति योग्यो भवति दण्डयः दण्डनीय व्यक्ति । अपराध (प्रकृतिका) अर्थ,
फललाभके योग्य प्रत्ययका अर्थ । अर्घ्यं मूल्यं पूजाविधि वा अहंति = मूल्य के
योग्य या पूजाविधि के योग्य प्रत्यय का अर्थ । द्वितीयान्त अर्च्यञ्चक सम्बन्धसमर्थ
अर्घशब्दात् लब्धुं योग्यार्थ में दण्डादिभ्यो यत् अनोपे अर्घ्यः । वध्यम् अहंति वध्यः ।

७ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । इति ठञोऽवधिः ।

अथत्वतलोरधिकारः

११४८ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवद् अशीते । क्रिया चेदिति किम्-गुणतुल्ये मा भूत्, पुत्रेण तुल्यः

वधलायक नहि पुरुष अनूपा । अवध्यः । वध् शब्दात् यत् आदि । (७) तेन करणतृतीयान्त साधन अर्थ में तृतीया विभक्ति हो, तब कालवाचक शब्दसे निर्वृत्त= निष्पन्नं, सिद्धं (सफल हुआ) अर्थ में ठञ् हो अह्ना (दिन भर में) करणे तृतीया कालवाची अहन् शब्द से निर्वृत्तं सिद्धम् अर्थ में ठञ् । प्रकृतिकाका काल अर्थ, प्रत्यय का सिद्ध अर्थ । अहन् शब्दात् निर्वृत्तम् अर्थ ठञ् ठस्येक, अल्लोपोनः अकारलोपे, आदिबुद्धिः आदि । आह्निकं भाष्यम् । ट और ल प्रत्यय में नस्तद्धिते नियन्त्रित है, अल्लटलोरेव इति सूत्रात् । इति प्राभाकार्या ठञोऽवधिः ।

अथत्वतलोरधिकारे भावकर्मायाः—त्व और तल् प्रत्ययके अधिकार में भाव और कर्म अर्थ में प्रत्यय होंगे । किसी शब्द में व्यक्ति या वस्तु में जाति गुण क्रिया और विशेषतायें ही भाव और कर्म हैं । प्रकारी (विशेषणी) भूत धर्म ही भाव है । फलजनकक्रिया ही कर्म है । इनही प्रधानताका प्रकरण प्रारम्भ करते हैं । क्रिया अर्थ में (वत्) प्रत्यय का विधायक सूत्र (८) तेन उपमानवाची हो कर्तृतीयान्त हो, उपमेय के साथ क्रिया की तुल्यता (समानता) हो समर्थ पद से वत् प्रत्यय हो । तेन=तृतीयान्तेन तुल्यं क्रियाफलजनककर्म चेत् वति=इकार इत् 'वत्' प्रत्यय । वत् जिसके अन्त में हो, वह अव्यय और क्रियाविशेषण मान्य है । दो व्यक्ति में क्रिया का सादृश्य सम्भव हो, उपमानशब्दवत् प्रत्यय के अर्थ का लाभ होता हो । यथा—ब्राह्मणेन=वेदज्ञानतप-सदाचारपूतेन, ब्राह्मणत्वधर्मयता तुल्यं सद्गुणं अधीतं=अध्ययनक्रियां कुस्ते ब्राह्मणवत् अध्ययन क्रिया ब्राह्मण में है उसी तरह की क्रिया अन्य क्षत्रिय आदि में हो, वे ब्राह्मणवत् हैं । ब्राह्मणलक्षणं तपः श्रुतश्च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारणम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण

स्थूलः । ९ तत्र तस्येय ५ । १ । ११६ । मथुरायामिव-मथुरावत् स्तुध्ने
 प्राकारः । चैत्रस्येव-चैत्रवन्मैत्रस्य गावः । ११५० तस्य भावस्त्व-तलो
 ५ । १ । ११२ । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः गोर्भावो-गोत्वम्, गोता ।
 त्वान्तं क्लीबम् । १ आ च त्वात् ५ । १ । १२० । 'ब्रह्मणस्त्व' इत्यतः
 प्राक् त्वतलावधिक्रियते । अपवादः सह समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्-

एव सः । अत्र विप्रक्रमणः सादृश्यं, अतः कर्तृतृतीयान्त = अध्ययनक्रिया की तुल्यता
 से क्षत्रिय आदि में आरोपित ब्राह्मणशब्दात् तुल्ये अर्थे तेनतुल्यं क्रिया चैत्रतिः
 सूत्रेण इकार इत्संज्ञक वत्प्रत्यये ब्राह्मणवत् । क्रियाचेत् इति किम् ? उपमान
 उपमेय में क्रिया की (बराबरी) ऐसा अर्थ क्यों कहा ? इसलिए कि गुण की
 समानता में वत् न हो । यथा—पुत्रेण तुल्यः (सद्गुणः) स्थूलः=पीनः पुत्र के सगान
 मोठा तगड़ा । यहाँ मोटाइ एक गुण है क्रिया नहीं, अतः वत् नहीं हुआ । पुत्रवत्
 स्थूल इति वाक्यं न भवति । अरविन्दवत् अधीते मकरन्दः भीमवत् भृङ्गते भागिन्यः
 =भीम की तरह भोजन करता है भोजन क्रिया की तुल्यता । परशुरामवत्
 युध्यति जनः ।

तत्र = सप्तम्यन्त (अधिकरणवाचकपद) तस्य = पठ्यन्त (सम्बन्धी
 वाचक) पद से इव = सादृश्य (समानता) अर्थमें वत्प्रत्यय । यथा—मथुराया-
 मिव, मथुरावत्, मथुरा में जैसी चहरदिवाली प्रकार (चतुर्विध आवरणम्)
 वैसा ही श्रुघ्न देशमें चीतरफा घेरा है । सप्तम्यन्त (सादृश्यबोध में समक्ष) मथुरा
 शब्दात् इव (तुल्ये) अर्थे (इ इत्) 'वत्' प्रत्यये मथुरावत् । काश्यामिव
 काशीवत् अयोध्यायां वैदुष्यम् । त्रिपाठीवत् लुत्से वैदुष्यम् । शिवकुमारवत् देव-
 स्वरूपः । पठ्यन्तका उदाहरण—द्रव्यकी तुल्यता, चैत्रस्येव चैत्र सम्बन्धी गायकी
 तरह चैत्रवन्मैत्रस्य गावः । स्वच्छन्दगोविपयक सादृश्यसम्बन्ध समर्थ चैत्रशब्दात्
 इवअर्थे यतिप्रत्यये मकारपरं तकारस्य परसवर्णे अनुनासिके । क्रिया अर्थ में
 यतिप्रत्ययका बाधक द्रव्य की समानता में यतिप्रत्यय है । महाशयः एव महाश-
 यवत् त्रिपाठिनः शिष्याः । पतञ्जलेरिव भर्तृहरेः व्याकरणत्वम् । प्रधानमन्त्रिण इव
 मुख्यमन्त्रिणो अनुशासनम् ।

(११५०) तस्य पठ्यन्त सम्बन्धसमर्थशब्द से भाव अर्थ में त्व और
 तत्प्रत्यय हो । भाव क्या है ऐसी उदीयमान जिज्ञासा शान्तिके लिए लक्षणप्रस्तुत
 करते हैं । प्रकृतिजन्यबोधे = जिस सुबन्त (समर्थ शब्द से) 'त्व' या 'तत्'
 प्रत्यय हो वह प्रकृति है । जैसे—गो शब्द से त्व प्रत्यय हुआ गोत्व बना । यही गो
 प्रकृति है । तज्जन्यबोधे = उस प्रकृति से उत्पन्न बोध (गुण क्रिया जाति द्रव्य)
 जितने विशेषण हों सब गो प्रकृति के अर्थ बोधक है । गो शब्दसे गुण क्रिया

स्नग्म्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः—स्त्र्येणम्, स्त्रीत्वम् । स्त्रीता ।
 पौंस्त्वम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता । २ पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा ५ । १ । १२२ ।
 वा-वचनमणादिसमावेशार्थम् । ३ र ऋतोः हलादेर्लघोः ६ । ४ । १६१ ।

शास्त्रालाङ्गल ककुद्विपाण आदि अर्थका ज्ञान गो शब्दरूप प्रकृति से होता है ।
 गोशब्दमें जो-जो अर्थ विशेषण हैं उन सभी को भाव कहते हैं । जो विशेषण भाव
 से विशेष्य में रहता है । जैसे—जाति गुण क्रिया द्रव्य में रहती है । गोव्यक्ति में
 गोत्व जाति भी भाव पदार्थ है । गोत्व प्रकारक गोविशेषकः तत्र= प्रकारः विशेषणं
 गोत्वं स भावप्रत्ययः मुख्य विशेषणानिरूपित प्रकाशाश्रयः । यथा—गोर्भावः गाय में
 सभी विद्यमान विशेषण ही गोत्व है । पठघन्तविशेष्यता समर्थगोशब्दात् तस्यां
 प्रकृती विशेषणीभूते अर्थे त्व प्रत्यये । इस प्रसंग में प्रत्यय विशेष्य है । प्रकृत्यर्थ
 विशेषण है । गोशब्दात् त्वप्रत्यये तद्धितान्तत्वान् प्रा० संज्ञायां स्वदिकार्ये, ब्राह्मणस्य
 भावः ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मणवृत्ति तप, वेद शास्त्र का ज्ञान, सदाचार आदि
 त्वप्रत्ययका अर्थ है । वैश्यत्वम् (क्रय विक्रय कर्म कुशलता) क्षत्रियत्वम् (संरक्षण
 सौर्यवीर्य पराक्रम प्रवीणता । शूद्रत्वम् (सेवाकर्मकीशलम्) स्त्रीलिङ्ग कहना हो
 त्व तत्प्रत्यय (न इत्), टाप, गोता । गोवृत्तिधर्मः । त्वान्तं सदा नपुंसकम् ।
 तत्प्रत्यय अन्त में है । नित्यस्त्रीलिङ्ग । जिसका बोधक टाप प्रत्यय है । देवत्वं
 देवता मनुष्यत्वम् मनुष्यता । मनुष्य की सारी विशेषता । भगवत्त्वं भगवत्ता ।
 (१) आच ब्राह्मणत्वः ५।१।१३६ इस सूत्रपर्यन्ततक प्रथमाध्यायके प्रथमपाद
 की समाप्ति तक त्व और तल् का अधिकार चलता है । अधिकार सूत्र मानने का
 प्रयोजन अपवादेः— भाव अर्थ में वे, प्रत्ययके प्रकरणमें इमनिच् आदि के अपवाद
 प्रत्यय कहें जायेंगे । वे (त्व) और तल् के बाधक न बने एतदर्थम्—अधिकार
 सूत्रम् । आ च सूत्र में चकार पढ़नेका फल स्त्रीपुंसाभ्यां सूत्रसे विधान किये गये
 नञ् स्नञ् के साथ त्व, तल् प्रत्यय भी हों अर्थात् जहाँ इमनिच् होकर प्रथिमा
 होगा वहीं पृथुता और पृथुत्वम् भी हो । बाध्यबाधकभाव न बने । तथा स्त्रीर्णं,
 स्त्रीत्वं स्त्रीता आदि बने । यही समावेशका फल है ।

(२) पृथ्वादि=पृथु आदिशब्दोंसे भावअर्थमें इमनिच्प्रत्यय विकल्पसे हो ।
 सूत्रमें 'वा' शब्दसे अण्, त्व, तल् आदि प्रत्यय भी भाव अर्थमें हों । यही 'वा'
 वचनका फल है । ये पुलिङ्गान्त शब्द हैं । अण्प्रत्यय है, प्रत्याहार नहीं । (३)
 हलादि और लघुसंज्ञक ऋणारको रेफ आदेश हो । इष्टन् इमनिच् इयसुन् प्रत्यय-
 परे । (वा०) पृथु=स्थूल, मृदु=मुलायम, भृगु=प्रचुर अधिक । कुश=दुर्बल ।
 दृढ़=प्रोढ़, परिवृढ़=स्वामी, इन्हीं शब्दोंसे परे इष्टन् आदिके रहते ऋस्थाने

हलादेर्लघोऽर्द्धकारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु परतः । ४ टेः ६ । ४ । १५५ ।
भस्य टेलोप इष्टमेयस्सु । (पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामेव रत्वम्) ।
पृथोर्भावः प्रथिमा, पार्थवम् । अदिमा, मार्दवम् ।
११५ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च ५ । १ । १२३ । चादिमनिच् । शौक्यं,
शुक्लिमः । दाढ्यं, द्रढिमा । ६ गुणवचन-ब्राह्मादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ।

‘र’ आदेश हो, अन्यत्र न हो । यह वार्तिकका नियन्त्रण है । (४) टेः — भसंज्ञक-
टिका लोप हो, इष्टन्, इमनिच् और इयसु पंटे । पृथोर्भावः स्थूलव्यक्तिमें
विशेषणीभूत अर्थ धर्म गजगामित्व, भीमशुल्यता आदिभाव (विशेषण पृथु व्यक्तिमें
है) पठ्यन्त विशेष्यविशेषणभाव समर्थ ‘पृथु अस्’ शब्दात् पृथ्वादिभ्यः इति
इमनिच् विकल्पे अनुबन्धलोपे । तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्यलुक् ।
रश्चतोः हलादेर्लघोः, सूत्रेण ऋस्थाने ‘रः’ । भसंज्ञकः (टि) उकारः तस्य ‘टेः’
सूत्रेणलोपे प्रथमिन् नान्तशब्दात् स्वादिः प्रथिमा । यदा इमनिच् न भवति तदा
इगन्ताच्च लघुपूर्वात् सूत्रेण अण्प्रत्यये आदिबद्धो ओर्गुणः इति उकारस्य गुणे
अवादेशे स्वादिसम्बन्धकार्ये पार्थवम् । पृथुत्वं पृथुता । एवं मृदोर्भावः अदिमा,
मार्दवं, मृदुत्वं मृदुता ।

(११५५) वर्ण—सफेद, लाल, पीला, शुक्ल, रक्त, पीत, हरित, नील इत्यादि
रङ्ग ही वर्ण हैं । उनकावाचकशब्द विशेष्यत्वसमर्थ और दृढादिभ्यः—दृढ आदि
समर्थपठ्यन्तसे भाव । विशेषण बोलनेवाला, सौन्दर्य, माधुर्य, आकर्षण, हृदय)
अर्थवाचकसे प्यञ्प्रत्यय हो, चात्—सूत्रमें चकार पढ़नेसे इमनिच् भी हो ।
प्यञ् प्रत्ययान्त नित्यनपुंसक हैं । यथा—शुक्लस्य भावः शौक्यं (सफेदी, श्वेत,
चमक, मनमोहक, सौन्दर्य गुण, विशेष धवलिमा) समर्थवर्णवाचकशुक्लशब्दात्
पठ्यन्तसमर्थत्वात् शुक्ल इस् अस्माद्धावे, प्रकृतिविशेषता अर्थे प्यञ् प्रत्यये । ए ज्
इत् (य) शिष्यते । आदिबद्धिः भसंज्ञायाम् अलोपे । तद्धितान्तत्वात् प्रा० संज्ञा
इत्यादि कार्ये । शुक्लशब्दात् भावेअर्थे इमनिच्, शुक्ल + इमन् विभक्तिनिमित्तकं
सर्वकार्यम् । नान्तउभयायाः दीर्घः सुबोपनलोपी च । शुक्लिमा शुक्तिमानो
शुक्तिमानः । कार्पासः ऊर्णा, वस्त्राणि । रक्तस्यभावः राक्त्यं रक्तिमा । पीतस्य-
भावः पित्त्यं पीतिमा । हरित्यं हरितिमा । यह वर्णका उदाहरण । दृढादिका
उदाहरण दृढस्य भावः—मजबूती, तगड़ापन, लौहपुरुषत्व अटलता दाढ्यम् ।
दृढपुरुषमें दृढतापठ्यन्तसमर्थदृढ + इस्शब्दात् (वर्णदृढादि) सूत्रेण प्यञ् आदि-
कार्ये । यदा दृढशब्दात् इमनिच् प्रत्ययः, तदा दृढइमन् ‘रश्चतोः हलादेर्लघोः’
सूत्रेण ह्रस्वे, ऋस्थाने ‘र’ आदेशे, अलोपे, द्रढिमा द्रढिमानो द्रढिमानः (६)
गुणवचन = गुणवाचक शब्द और ब्राह्मण आदिगण पठित शब्दोंसे पठ्यन्त

चाह्ये । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् ।
ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोऽयम् । ७ सख्युयः ५ । १ । १२६ । सख्युर्भावः
कर्म वा सख्यम् । ८ कपि-ज्ञात्योर्दक् ५ । १ । १२७ । कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

अवस्थामे विशेष्यत्व समर्थं (जिसमें विशेषता बोलनेके लिए विशेषण भरे हों, उसे विशेष्य कहते हैं ।) उन शब्दों को भाव=गुणधर्म और कर्म अर्थमें व्यञ् प्रत्यय हो । यहाँ कर्म दो हैं । क्रियारूप, कार्यरूप । स्वार्थं (शरीर) से सम्बन्धित नित्य नैमित्तिक = शौचादिकर्म क्रियारूप है तन्मात्रसे विधानकिया गया । यज्ञ, व्रत, तप, ये कर्म कार्य है । यह अन्तर हुआ । शरीरस्य आयासमात्रसाध्यं शौचादिकर्म (क्रिया) शास्त्रेण विहितो यागादिकर्म कार्यमित्यनयोर्भेदः । यथा—जडस्यभावः कर्मवा जाड्यम् । मूर्खव्यक्तिका अविवेकपूर्णकार्यं मूर्खता जाड्य है कालीदासका जिस डालीपर बैठना उसीको काटना । गुणवाचक (मूर्खता धर्म) समर्थं जट ङस् शब्दात् भावे कर्मणि वा अर्थे गुणवचन सूत्रेण व्यञ् आदिबुद्धिः, अलोपादिः जाड्यम् । अविवेकी व्यक्तिकी शारीरिकक्रिया (निष्फलकार्य) नासमर्थी तद्विधायः । इस प्रकरणमें प्रकृति विशेष्य है प्रत्ययार्थं विशेषण । विशेष्यविशेष्यभावसम्बन्धः मूढस्य = मोहमग्नस्य, ममताग्रस्तस्य, कर्म = क्रिया, कार्य, भावः, गुण, धर्म, विशेषताको मौढ्यं कहते हैं । मूढता पुत्रान्प्रति धृतराष्ट्रस्य मौढ्यं । हस्तिनः स्नानम् । मोहममता आदिगुणवाचकविशेष्यधर्मसमर्थं मूढङ्स् शब्दात् कर्मणि भावे वा अर्थे व्यञ् आदिः सूत्रमें व्यञ् अनुवृत्त, इमनिच् निवृत्त । सुखस्य भावः सौख्यं, दुःखस्यभावः दोःख्यं दुःख (सुखकाविपरिणामी) धर्म । रसस्यभावः कर्मवा रास्यम् । स्वादिष्टवस्तु । दुर्गन्धस्य भावः दौर्गन्ध्यम् सुगन्धस्य भावः कर्मवा सौगन्ध्यम् । नेतुर्न वः कर्मवा नेतृत्वम् । ब्राह्मणादिक उदाहरण—ब्राह्मणस्यभावः (गुणविशेषता, धर्म) कर्म = तप, श्रुति, सदाचार, त्याग, आदिको ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणके गुण विशेषता त्याग, तपस्या, धर्म है । पठन्त विशेष्यत्वसमर्थं ब्राह्मणशब्दात् गुणवचनब्राह्मणादि सूत्रेण व्यञ् वृष्टिवत् अनावश्यक स्थलेऽपि आदिबुद्धिः । अलोपादिः । क्षत्रियस्य भावः कर्म-वा क्षत्रियं, गृहस्य भावः कर्म-वा गृह्यम् । ब्राह्मणादिः आकृतिगण है । जहाँ-जहाँ व्यञ् प्रत्यय मिले वहाँ ब्राह्मणादिगणके अन्तर्गत मानले ।

(७) पठन्तसल्लिशब्दसे भाव और कर्म अर्थमें य प्रत्यय हो । यथा—सख्युः = मित्रस्यभावः अमित्रायाः, उपकारकत्वं दुःखसमये सहयोगित्वं कर्म (साथ देना) सख्यं—रामसुग्रीवयोरिव । सल्लि ङस् भावे कर्मणि वा अर्थे 'य' प्रत्यये अलोपे (८) कपिश्च ज्ञातिश्च कपिज्ञाती तयोः । कपि शब्द और ज्ञाति शब्द विशेष्य अर्थमें समर्थ हों, तब पठन्तसे भाव और कर्म अर्थमें ङक् प्रत्यय हो । अत्र

९ पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ । सेनापत्यम् । पौरोहित्यम् ।

इति त्वत्तलधिकारः ।

पञ्चम्यर्थे पठ्ठी । कपि (बन्दर) के भाव विचार, चञ्चलता गुण धर्म, कर्म कापेय्य हैं कपेर्भावः कर्मवा कपिशब्दात् विशेषण (अस्तित्व) धारणसमर्थात् पठ्ठञ्जात् ढक् । दस्थाने एय् आदेशे, आदिबुद्धिः । इलोपे, कापेय्यं कर्म चाश्चल्यम् । ज्ञातेः = भाईबन्धु जाति, विरादरीका कर्म परस्पर मेज जोल सहयोग बन्धुत्व आदि ज्ञातेय्यं है । पठ्ठञ्जन्तबन्धुत्वधारणसमर्थज्ञातिशब्दात् भावे कर्मणिअर्थे ढक् आदिपूर्ववत् (६) पठ्ठञ्जन्तपत्यन्त (पतिशब्द अन्तमें हो) और पुरोहितादिगणपठित शब्दसे भाव कर्म अर्थे यक् । सेनापतेः = देशरक्षकस्य योद्धुः स्वामिनः भावः कर्मवा देश रक्षणक्रिया पठ्ठञ्जन्त सेनापतिशब्दात् पत्यन्तसूत्रेण यक् । कित्वात् कितिचेति आदिबुद्धिः अन्त्य इकारलोपे । सेनापत्यम् । पुरोहितस्य अग्ने-अग्ने धर्मोद्देशेन हितकारकस्य कर्म (द्विजमानंप्रदर्शनं सन्ध्यावन्दनयज्ञादि) क्रियामावः (धर्मोपदेशत्वं सदाचारस्य) इति विग्रहे पठ्ठञ्जन्तपुरोहितशब्दात् भावे, कर्मणि अर्थे उक्त-सूत्रेण यक् आदि बुद्धि अलोपे पौरोहित्यम् । पुरोहितजीता धर्म (क्रियाकलाप) इस प्रकरणमें विशेषण और क्रियाअर्थ प्रदान माना गया । प्रकृत्यर्थे यद्यपि विशेष्य (प्रधान) है । तथापि विशेषण प्रत्ययार्थ ही अग्रहणमें प्रधानरूपसे दीक्षता है । इति । प्रमाकर्षा भावकर्मायाः त्वत्तलोरधिकाराः ।

अयमावनाद्यर्थकाः—अय=इस प्रकरण में भवन=उत्पत्ति का स्थान अर्थः । आदिपद से विकारः, अस्य सञ्जातं प्रमाण, परिमाण, अवयव, अव्यक्ते, कृतं पूर्वम्, इष्टः, आदि अर्थ शब्दसाधुत्व में सहयोगी दिखायें जायेंगे ।

अथ भवनाथकाः

११६० घान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५।२।१। भवत्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । १ ग्रीहिशाल्योढंक् ५।२।२। ग्रैहेयम् । शालेयम् । २ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३। ह्योगोदोह-शब्दस्य ह्रियङ्गुरादेशः, विकारेऽयं खञ् च निपात्यते । दुह्यते इति दोहः= क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारः-हैयङ्गवीनम्=नवनीतम् । १ तदस्य

(११६०) घान्यानां=मूङ् मोती, मक्का, मटर गोधूम, गन्ना आदि उत्पत्ति को भवने=अन्न उत्पत्ति के लिए प्रसिद्ध खेतवाचक शब्द से क्षेत्र अर्थ में खञ् प्रत्यय हो । भवति अस्मिन्निति भूधातु से अधिकरण अर्थ में ल्युट् भवनम् उत्पत्ति स्थानं, यथा—मुद्गानां भवनं क्षेत्रम् (मूङ् उत्पादनप्रधान खेत) मौद्गीनं है । पठ्यन्त उत्पाद्यउत्पादनसमर्थं मुद्गशब्दात् क्षेत्रमित्यर्थे (भवन शब्द का क्षेत्र अर्थ है) घान्यानां भवने सूत्रेण खञ् अनुबन्धलोपे लस्थाने (ईन्) आदेशे आदिबुद्धिः लोपे रूपम् । चणकानां भवनं क्षेत्रं चाणकीनम् । यावीनम् । कालायकीनं, तिलानां भवनं क्षेत्रं तैलीनं, यवानां यावक्यं सर्पपाणां भवनं क्षेत्रं सर्पपीणम् । अववीनम्=तीसीका खेत । (१) पठ्यन्त हो, और समर्थ हो । उत्पादन-समर्थं ग्रीहि (घान्य) शाली (साठी) भवनं क्षेत्रं (धान उत्पत्ति प्रधान खेत अर्थ को) ग्रैहेयं पठ्यन्त उत्पादन समर्थं ग्रीहिशब्दात् क्षेत्रे अर्थे ढक् । लस्थाने (एम्) आदेशे आदिबुद्धिः । इकारलोपे । एवं शालीनां भवनं क्षेत्रं (साठी उत्पादन प्रधान खेत) इत्यर्थे ढक् आदि शालेयम् इति भवनाथे प्रत्ययाः । (२) अथ (सम्बन्धित) ह्योगोदोह शब्द के स्थान में ह्रियङ्गु आदेश हो । विकार अर्थ हो तो । खञ् प्रत्यय निपातन से हो, संज्ञायाम्=संज्ञा अर्थ होने पर । दुह्यते इति दोहः । (जो दुग्धा जाय वह दूध) क्षीरं ह्यः=कल, गोदोह (गाय दूध का विकार) विकृतकायं घी, दही, मक्खन दुह् (प्रकरणे) घातोः कर्मणि घञ् । एक दिन पहले के दूध का विकार मक्खन घी (अनेक दिन पहले का दूध का विकार ग्राह्य नहीं है) ह्रियङ्गु ङ्म् शब्दात् विकारे अर्थे 'ख' प्रत्यये लस्य 'ईन्' आदेशे अकारस्य गुणे (ओगुणः) अवादेशे आदिबुद्धिः तद्धितान्तत्वात् विभक्तिकार्यं । हैयङ्गवीनम् । अमरकोष में यत्वं हैयङ्गवीनं स्यात् ह्योगोदोहोद्भवं घृतं । हैयङ्गवीनमादाय पोष-वृद्धानुपस्थितान् । यह निपातन सूत्र है ।

सञ्जातं तारिकादिभ्य इतच् ५।२।३६। तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं—नभः। पण्डितः। आकृतिगणोऽयम्। ४ प्रमाणे द्वयसञ् दधनञ्-मात्रवः ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते। उरु प्रमाणस्य—ऊरुद्वयसम्। ऊरुदधनम्। ऊरुमात्रम्। ११६५ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५।२।३९।

(३) तदस्य तेभ्यः प्रयमान्तेभ्यः तारकादिभ्यः—प्रयमान्त प्रातिपदिक अर्थ में विद्यमान तारकादि गणपठिन शब्द से अस्य सञ्जातम् = इसका हो गया। जो पहले नहीं था अब हो गया। जैसे—बुद्धि नहीं थी अब हो गयी। इस अर्थ का बोधक इतच् हो। च ईत् तारकाः (तारागण) सञ्जाताः अस्य (हो गये हैं इसके) वह नभ = आकाश तारकितं है। रात में तारे निकल आये ऐसा आकाश। प्रयमान्त नभ, नभत्व, पुंस्त्व पुंस्त्वत्व नियतप्रातिपदिकार्थ में विद्यमान तारकाः अस्य सञ्जातं अर्थ में इतच्। भसंज्ञा यस्येति च अलोपे पण्डा = सदसद् विवेकनी बुद्धिः (सत्य असत्य, उचित-अनुचित, उपयोगी, अनु-पयोगी, अर्थ निर्णय करने वाली बुद्धिको पण्डा कहते हैं) सा 'सञ्जाता' अस्य वह निर्णयात्मिका बुद्धि हो गयी हो जिसकी वह पण्डितः। प्रयमान्त पण्डाशब्दात् अस्य सञ्जातम् अर्थ इतच्, (इत) आलोपे, तद्धितादिकार्ये विवेकी, बुद्धिमान, कृशाल। इसी प्रकार सञ्जा सञ्जाता अस्येति लङ्जितः। तृपा (व्यास) सञ्जाता अस्य इति तृषितः। पुण्यं सञ्जातं अस्याः पुष्पिताः स्त्रीः। फलिता (लता) पुलकं सञ्जातम् अस्य पुलकितो भक्तः। रोमाञ्चितः। आकृति दृष्ट्वा गणो नेयः। इतच्प्रत्यय दर्शनमात्रसे तरकादिगणमें ग्रहणकर ले। (४) प्रमाणे = मात्रा, मापदण्ड इयत्ता, इसका इतना ही प्रमाण है। इस अर्थमें वर्तमान प्रयमान्त (प्रातिपदिकार्थवाचकशब्दसे द्वयसञ्, दधनञ्, मात्रञ् ये तीन प्रत्यय हों तीनोंका मात्रा निश्चित इयत्ता) अर्थ है। 'तदस्य' की अनुवृत्ति पूर्वसूत्रसे आती है। प्रमेय अर्थमें प्रमाणशब्दसे तीनों प्रत्यय हों। मात्रञ् प्रत्यय परिच्छेदक मात्रमें होता है। तराजू दण्ड, फटि, मात्रार्थ है। अद्योद्वी, उर्ध्वमान एव। प्रथमदो प्रत्यय उर्ध्वमानमें होते हैं। प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतीमम, ऊपरभाग या उठाकर जो मात्रा, प्रमाण, बोला जाय वह उर्ध्वमान है। यथा—उरुः प्रमाणम् अस्य। जङ्घातक जलका जमाय है। यहाँ उरुशब्द प्रमाण अर्थमें होकर प्रयमान्त शब्दसे द्वयसञ् और दधनञ् प्रत्यय हुए। उरुद्वयसम्। उरुदधनम्। कटिमात्रम् (कमरतक पानी है) प्रत्यय होकर विभक्तिकार्यं हुए। पञ्चशेटकं प्रमाणम् अस्य पञ्चशेटक मात्रम्। मणमामम्। कियन्मानं जलं विप्र-जामदधनं नराधिप। कितना-जल है विप्र घुटनेतक।

(११६५) परिमाणोपाधिक प्रयमान्त यद् तत्, एतद् शब्दसे अस्य अर्थमें

यत् परिमाणमस्य—यावान् । तावान् । एतावान् । ६ किमिदंभ्यां वो घः
५ । २ । ४० । अभ्यां वतुप् स्यात् । ७ इदं किमोरीशकीः ६ । ३ । ९० ।
दृग्दृशवतुषु इदमश्श किमः की स्यात् इयान् कियान् ।

वतुप् (उप) लुप्येते (वत्) हो । यत्परिमाणमस्य—जितनीमात्रा हो इसका ।
अर्थात् जितना अर्थमें यत्शब्दात् प्रथमान्तात् परिमाण (अनिश्चितमात्रा) अर्थमें
वतुप्=वत् । यत्शब्दसे वत्प्रत्ययका अनिश्चितमात्रा तद्धितार्थः । जितनाभो दें ।
यत्के तको (आ सर्वनाम्नः) से आकार यावत् शब्दं तद्धितान्तं मत्वा प्रा० संज्ञा
पुलिङ्गे प्रथमायाः एकवचने सुविभक्तिपरे । उकार इत् होनेसे उगिदचां सूत्रसे
नुम् । अत्यसन्तस्य उपधादीर्घे यावान् पुरुषः तिष्ठति । तत्परिमाणमस्य (उतना)
अनिश्चित या गर्भनिश्चिन अर्थः । एतत्परिमाणम् अस्य (इतनी मात्रा है इसका)
वतुप् । आत्वं, नुम्, दीर्घादिः पूर्ववत् । (६) किमिदं आभ्यां=किम्शब्द और
इदम् शब्दसे वतुप् प्रत्यय हो । वो घः वतुप्के वके स्थानमें घ आदेश हो । (७)
इदम् शब्दको ईश् किम् शब्दको को आदेश हो । दृग् दृश् और वतुपरे । इदम्के
स्थानमें ईश् आदेश, श इत्काकन अनेकाल और शित् सम्पूर्णके स्थानमें होनेके
लिए । कि परिमाणमस्य । कितनी मात्रा है इसका ? (कितना) । अनिश्चित
मात्रा और जिज्ञासा, उत्सुकता अर्थं प्रातिपदिकार्थ है । ऐसे प्रथमान्त कि शब्दात्
(अनिश्चितमात्रा) समर्थात् किमिदंभ्यां वोघः, इतिसूत्रेण वतुप् अनुबन्ध (उप)
का लोप (वत्) व स्थाने घ धस्थाने इय् आदेशे इदंकिमोः इति कि-
स्थाने की आदेशे । की इयत् । यस्येतिच ईकारस्य लोपे, वर्णसम्मेलने, तद्धितान्त-
त्वात् प्रथमायाः एकवचने रूपं कियान् कियन्ती कियन्तः । कियता रूपकेण
पुस्तकं दास्यति । इदं परिमाणम् अस्य=इतनी मात्रा है इसका (निश्चितमात्रा)
प्रकृतिप्रत्ययका मिलित अर्थ है । प्रथमान्त इदम् शब्दात् परिमाणे अर्थे किमिदं
सूत्रेण वतुप्=वत् (वस्थाने घः) घस्य इय् आदेशे । इदं स्थाने (इदं किमोः)
सूत्रेण इश् आदेशे वतुप् परे । शित्वात् सर्वविशः । यस्येतिच इकारलोपे (प्रत्यय-
मात्रं) पुलिङ्गे एकवचने इयान् । प्रच्छन्न=निश्चित मात्रा । इयन्ती,
इयन्तः । नुम्, सुलोप्, संयोगान्तलोप । नान्तस्य उपधादीर्घादिः पूर्ववत् । (८)
सङ्ख्यायाः=अनेक संख्याका समुदाय । सस समुदायमें जितने अवयव (सङ्ख्या-
भेद) हों तब अवयव (गिनी हुई संख्या) अर्थमें वर्तमान संख्यावाचक शब्दसे
(प्रथमान्त प्रातिपदिकार्थवाचकशब्द) से अवयविरूपे अर्थे (समुदायरूप अर्थमें)
तयप् हो ।

८ संख्याया अवयवे तयप् ५।२।४२। पञ्च अवयवा अस्य—पञ्च-
तयम् । ९ द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ५।२।४३। द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्,
त्रितयम् ।

११७० उमादुवात्तो नित्यम् । ५।२।४४। उमशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स
आद्युदात्तः । १ तस्य पूरेण डट् ५।२।४८। एकादशानां पूरण—एकादशः ।

समुदाय अवयवी है, उसमें अनेक सङ्ख्या अवयव हैं । परन्तु अवयवी (समुदाय)
में कहीं अवयव भेद अनुद्भूत अप्रकट हो । यथा—मुनित्रयं त्रयो अवयवाः यस्य
(तीन अवयव हैं जिसके) यहाँ मुनिमात्रका ज्ञान हो रहा है । वे मुनि कौन हैं यह
अनुद्भूत है । कही अनुद्भूत अवयव समुदाय । यथा—उमये देव मनुष्याः इस
समुदाय में निश्चित सङ्ख्या अनुद्भूत है । पञ्चअवयवाः=पाँच सङ्ख्या अस्य
(इस समुदाय के) । उसको पञ्चतयम् । प्रथमान्त पञ्चन् शब्द से (गिनी हुई
सङ्ख्या समुदाय अर्थ में) सङ्ख्यायाः अवयवे अर्थे तयप् पञ्चतयम् (पञ्च सङ्ख्याक
समुदाय) सप्त अवयवाः अस्य सप्ततयं, चत्वारः अवयवाः अस्य चतुष्टयम् ।
(९) द्वि और त्रिशब्द से परे तयप् के स्थान में अयच् आदेश विकल्प से हो ।
यथा—द्वौ अवयवौ अस्य (दो अवयव, सङ्ख्या है जिस समुदायका । वह द्वयम् ।
प्रथमान्त द्विशब्दात् सङ्ख्याः अवयवे अर्थे तयप् । द्वित्रिभ्यां परस्य तयप् स्थाने
अयच् वा । द्वि+अय् । यस्येति इकार लोपे, वर्णसम्मेलनने द्वयम् । यदा अयच् न
भवति, तदा द्वितयम् । त्रयो अवयवाः अस्य तीन अवयव सङ्ख्या है इसके वह
समुदाय त्रयम् । प्रथमान्त त्रिशब्दात् तयप् तस्य स्थाने अयच् । यदा अयच् न
भवति तदा त्रितयम् ।

(११७०) उमात्—उम शब्द से परे तयप् के स्थान में अयच् हो सच=वह
अयच् आदि उदात्त भी हो नित्य हो । उमौ अवयवौ अस्य दो सङ्ख्या है इसकी
वह समुदाय उमयम् । प्रथमान्त उमशब्दात् अवयव अर्थे अयच् अन्त्य अकारलोपे
रूपम् । (१) तस्य पठ्यान्त सङ्ख्यावाचक शब्द से पूर्ण अर्थ में डट्प्रत्यय ।
ड ट इत् 'अ' शिष्यते पूर्यते अनेन इति पूरणः (पूरा किया जाय जिस साधन से)
पूषाल्ल पूरणयोः करणे ल्युट् । जिस सङ्ख्या से पाचवीं छठीं सङ्ख्या पूर्ण मानी
जाय, वह पूरणी सङ्ख्या है । यथा—रामपठः राम छठें हैं । राम सङ्ख्यय
(सङ्ख्याका बोध्य विषय) है । षष्ठः शब्द पूरणी सङ्ख्या है । अतः सङ्ख्येय
प्रथमान्त शब्द से पूरण अर्थ में डट् प्रत्यय हो । इति सूत्रार्थः । जिस सङ्ख्यावाची
शब्द से प्रत्यय का विधान हो, उसीका प्रवृत्ति निमित्त जाति, धर्म, पञ्चत्व) आदि
पूरणप्रत्ययके अर्थ हैं । इतिनिष्कर्षः । भाव यह है कि पूरण अर्थ में, प्रत्यय सङ्ख्या-
वाचक एक शब्द से नहीं होते । किन्तु द्वित्रिचतुरपञ्च इत्यादि सङ्ख्यावाचक शब्द

२ नान्तादसंख्यादेर्मट् ५।२।४६। उटो मडागमः। पञ्चानां पूरणः—पञ्चमः।
नान्तात्किम्—३ ति विशतेर्इति ६।४।१४२। विशतेर्भस्य तिशब्दस्य कोपो
इति परे विशः असंख्यादेः किम्—एकादशः। ४ षट्-कति-कतिपय-चतुरां युक् ५।

से ही डट् प्रत्यय हों। क्योंकि एकत्व सङ्ख्याको पूरणी सङ्ख्या को अपेक्षा नहीं
होती। द्वितीयादि को अपेक्षा होती है। क्योंकि एकत्व द्वित्व आदि सङ्ख्या के
बिना द्वित्व त्रित्व आदि सङ्ख्यायें अपूर्ण विफल रहती हैं। डट् प्रत्यय का अवयव
अर्थ है। पूरणप्रत्ययान्त एकादशानां (११ सङ्ख्याका पूरणः=पूर्ण करने वाला
एकादशः दशः (हनुमान्) पठ्यन्त सङ्ख्यावाचक एकादशन् शब्दात् पूरणे अर्थे
डट् प्रत्ययः (डट् इत्) (अ) शेष। जहाँ डिट् हैं वहाँ टि (अन्) का लोप मान्य
है। वर्ण सम्मेलने आदि एकादशः। दशानां पूरणः दशः। द्वादशानां पूरणः द्वादशः।
चारदशानां सूर्य द्वाविंशतीनां पूरणः द्वाविंशः। पञ्चत्रिंशतां पूर्णतः पञ्चत्रिंशः चतुष्पञ्च
शतां पूर्णः चतुष्पञ्चाशत्। पञ्चपठ्नीनां पूरण (२) नान्तात्=न अन्त में हो
सङ्ख्यावाचक होते हुए असङ्ख्यादेः=सङ्ख्यावाचक शब्द आदि में न हो।
ऐसे शब्दों से परे डट्को मट्=म आगम हो। ट इत् (आदि विधायक)
अउच्चारणार्थक केवल 'म' शिष्यते पञ्चानां पूरणः (पाण्डवों में) पाँचवीं सङ्ख्याको
पूरण करने वाला पञ्चमः नकुञ्जः। पठ्यन्तः=सम्बन्धित अर्थ प्रतिपादन् समर्थ
नकारान्त सङ्ख्यावाचक पञ्चनृशब्दात् पूरणे अर्थे डट् प्रत्यये (नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्)
सूत्रेण डट् स्थाने मट् आगमे अनुबन्ध लोपे 'पञ्चन्' नकारस्य प्रतिपादिकान्त लोपे
पञ्चमः। दशानां पूरणः। नान्तात् किम्? सूत्र में नान्त सङ्ख्यावाचक शब्द से
डट् को मट् क्यों? इसलिये कि जो नान्त नहीं हैं उससे परे डट्को मट् न हो। यथा—
विशतेः पूरणः=दोसवीं सङ्ख्याको पूर्ण करने वाला विशः पुरुषः। पठ्यन्त विशतेः
पूरणः इति विग्रहे तस्य पूर्ण इति डट् प्रत्यये ततः (३) विशतेः=विंशतिशब्द के
भसंज्ञक तिका लोप हो डिट्प्रत्यय परे। सम्भवे भसंज्ञायां तिशब्दस्य लोपे, लोपविधाय
सामर्थ्येन तिमात्रस्य लोपे विश+अ इति दशायां यस्येतिच अकारस्य लोपे प्राप्ते
असिद्धचदशाभात्) इति तिलोपस्य असिद्धेः लोपोपि न भवति। विशः। बीसवीं
सङ्ख्या। पूर्व सूत्र में नान्त न कहते तब यहाँ भी मट् हो जाता। असङ्ख्यादेः
किम् मट् विधायक सूत्र में सङ्ख्यावाचक शब्द आदि में न हो ऐसा क्यों कहा?
इसलिए कि एकादशः में सङ्ख्यावाचक एक शब्द आदि में है। द्वादशः में द्वि है।
पञ्चदशः में पञ्च है। यहाँ मट् न हो अतः असङ्ख्यादिशब्द दिया। त्रिंशः चत्वारिंशः
त्रयस्त्रिंशः (४) षट् (छ सङ्ख्या) कति=किन्तुना अनिश्चित सङ्ख्या
कतिपय कुछ सङ्ख्या, चतुर इन शब्दों से परे डट् प्रत्ययको युट् (उक्-त्) 'य'
आगम हो यथा—पञ्चानां पूरणः छठवीं सङ्ख्याका पूरण, षष्ठः राष्ट्रपतिः छठी वन

२।५१। एषां युगागतः स्याड्डटि । यणां पूरणः—यष्टः । कतिथः । कतिपय-
शब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् डट् । कतिपययः । चतुर्थः ।

११७५ द्वितीयः ५।२।५४। डटोऽऽपवादः । द्वयोः पूरणो—द्वितीयः ।
६ त्रैः सम्प्रसारणं च ५।२।५५। तृतीयः । ७ ओत्रियञ्छन्दोऽधीते ५।२।

पठ्यन्त पपञ्चवात् पूरणे अर्थे (प्रकृति का छठा अर्थ है, उसका पूरक प्रत्यय का अर्थ है) डट् प्रत्यये तस्य स्थाने 'पट्कति' सूत्रेण युक् = य आगमे, यदागमास्त-
द्गुणोभूताः जो आगम होते हैं वे आगमी के अर्थ गुण धर्म में शामिल हैं । तब
युक्का भी आगम ही अर्थ होगा । यप् + य, षट्त्वे यष्टः । कतीनां पूरणः (कितनी
सङ्ख्याका पूरक अर्थ में) कतिथः । डट् युक् पूर्ववत् । कतिपयानां पूरणः कुछ
सङ्ख्याका पूरक अर्थ में डट् तस्य स्थाने युक् कतिपयय । ननु पट्कतिपय चतुरां
युक् सूत्रेण डट् स्थाने युक् आगमः क्रियते । डट् सङ्ख्या वाचकात् भवति ।
कतिपय शब्द सङ्ख्यावाचक नहीं है डट् कैसे ? अतः मूल में कहा, यद्यपि कतिपय-
शब्दसङ्ख्यावाची नहीं है इसलिए सूत्र में कतिपय शब्द को युक् का विधान
व्यर्थ होकर ज्ञापन करता है कि कतिपयानां पूरणः अर्थ में भी डट् प्रत्यय होता है ।
कतिपययः । चतुर्णां चतुर्थ, चौथीसङ्ख्या का पूरक चतुर्थः । शत्रुघ्नः । पठ्यन्त
चतुरशब्दात् डट् तस्य युक् आगमे । छ प्रत्यय करने पर आदि अक्षर लोप होकर
तृतीयः । यत्प्रत्यये तूर्यः ।

(११७५) पठ्यन्त सङ्ख्यावाचक द्विशब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय हो
डट् प्रत्यय को वाधकर । द्वयोः पूरणः दूसरी सङ्ख्याका पूरक द्वितीयः वलरामः ।
पठ्यन्त द्विशब्दात् पूरणे अर्थे प्राप्तं डटं बाधित्वा । द्वितीयः इति तीय प्रत्यये द्वितीयः
दूसरी सङ्ख्याका पूरक (६) त्रैः पठ्यन्त त्रिशब्द से पूरण अर्थ में तीय प्रत्यय
हो । च = प्रकृति को सम्प्रसारण भी हो । यथा—त्रयाणां पूरणः तृतीयः (शिवचक्षुः
तीसरी सङ्ख्याका पूरक पठ्यन्त त्रिशब्दात् तीसरी सङ्ख्या के पूरण अर्थ में तीय
प्रत्यय । प्रकृति (त्रि) शब्दों में र को सम्प्रसारण ऋ हुआ । सम्प्रसारणान्च इति
इकाररस्य पूर्व रूपे । अब तक सभी सङ्ख्यायें पूरण अर्थ में होने से पूरणी सङ्ख्या
मानी गयी । इस रूपमें दृष्टान्त भी मिलते हैं । अपूपरणीप्रियादिपु । न पूरणोणां
समुपैति सङ्ख्या । एकविंशतीतां पूरणः एक विंशः । एकविंशतितमः (इक्कीसवीं
मुद्रा । त्रिशतां पूरणः त्रिशततमः । पष्ठितमः अशीतितमाः । नवतितमः शततमः
(सौवां) इत्यादि । (६) ओत्रियन् = द्वितीयान्त छन्दस् शब्द से अधीते = पढ़ता
है अर्थ में पन् प्रत्यय । प्रकृति (छन्दस्) के स्थान में 'ओत्र' आदेश निपातन से
हो । छन्दो अधीते वेद पढ़ता है अर्थ में ओत्रियम् शब्द निपातन से सिद्ध है ।
यः छन्दो अधीते, वेदं पठति स ओत्रियः । द्वितीयान्त छन्दस् शब्द से अधीते =

८४। ओत्रियः। वेत्यनुवृत्तेऽछान्वसः। ८ पूर्वादिनिः ५। २। ८६। पूर्वं कृत-
मनेन पूर्वी। ६ सपूर्वाच्च ५। २। ८७। कृतपूर्वी।

११८० इष्टादिभ्यश्च ५। २। ८८। इष्टमनेन इष्टी। अधीती।

इति भावनाद्यर्थकाः।

पढ़ने वाला अर्थ में घन=घ। छन्दस्को ओत्र आदेश, ओत्र+घ। घस्याने इय् आदेशे, अकार लोपे, ओत्रियः (वेदपाठी) 'वा' इत्यनुवृत्तेः=इस सूत्र में विकल्पार्थक वा अनुवर्तते। विकल्प से घन। निपातनके अभावपक्ष में छन्दस् शब्द से अधीते अर्थ में अण् और आदिवृद्धिः छान्वसः। (=) द्वितीयान्त पूर्व शब्द से अनेन तृतीयान्त समर्थ से कर्ता अर्थ में इनि प्रत्यय पूर्वादिनिः। विग्रह में अनेन शब्द से कर्ता रूप अर्थ, क्रिया के बिना असम्भव होनेसे (कृतम्) क्रियाका अध्याहार किया। पूर्वशब्द क्रिया विशेषण है। पूर्व कृतम् अनेन (पहलेही कार्य कर लिया) इसने। द्वितीयान्त क्रिया विशेषण पूर्वशब्द से इनिप्रत्यय हुआ। भसंज्ञा अन्त्य अकारलोपे पुर्विन् प्रथमायाः एकवचने पूर्वी। पूर्वं भुक्तम् अनेन पूर्वशब्द का वास्तविक अर्थ (पहले ही क्रिया करलेनेवाला) पूर्वं पठितम् अनेन पूर्वी (९) सपूर्वशब्दसे अनेन कर्ता अर्थ में इनि प्रत्यय हो। कृतं पुर्वम् अनेन (पहले ही कार्य कर लिया इसने) कृतपूर्वं शब्दात् कर्तरि अर्थे सपूर्वाच्च इनि प्रत्यये। अविवक्षित कर्मक कृधातु से भाव अर्थ में क्तप्रत्यय, कृतं पुर्वम् अनेन इति विग्रहे (सहमुपा) इति समासे ततः। किं कृतमिति आकांक्षायाम् आसनादेः अध्याहारः आसनं वटं कृतिमित्यादि। एवं श्रुतं पुर्वम् अनेन श्रुतपूर्वी। भुक्तं पुर्वम् अनेन भुक्तपूर्वी। भोजनं। दण्डितं गतं पुर्वम् अनेन, गतपूर्वी (ग्रामः) दृष्टं पुर्वम् अनेन दृष्टपूर्वी मानसमन्दिरम् आदि।

(११८०) इष्ट=प्रथमान्त इष्ट आदि शब्दों से अनेन इष्टमादिक्रिया के कर्ता अर्थ में इनि प्रत्यय हो। यज् धातोः भूते भावे-क्त सम्प्रसारणे यत्न इष्ट=यज्ञ किया इसने किया। प्रथमान्त इष्ट आदि शब्द से यज्ञ क्रियाके कर्ता अर्थ में इनि प्रत्यये, यस्येतिच अलोपे। इष्टिन् शब्दात् प्रथमायाः एक वचने इष्टी। यज्ञ कर चुका है। अधीतम् अनेन अधीती=जिसने पढ़ लिया है। अधीत शब्दात् कर्तरि अर्थे इन् आदि। इति प्रामाण्यार्थं भावनाद्यर्थका प्रत्ययाः।

अथ मत्वर्थीयाः

१ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ५ । २ । दी४ । गावोऽस्यास्मिन् वा सन्ति-

अथमत्वर्थीयाः—भवन आदि अर्थों में प्रत्यय समात्प्यनन्तर मत्वर्थे भवाः, मत्वर्थीया, मनुप्रत्ययक अर्थ में होने वाले. प्रत्यय मत्वर्थीय हैं। मनुप्रत्ययका अर्थ भूम, निन्दा, प्रशंसातु, नित्य योगेऽतिशायने। सप्तर्गेऽस्ति विवक्षायां, भवन्ति मनुबादय। भूमा=बहुत, डेर, अधिकांश, अर्थः (यथा—गोमान् कहने से बहुत गाय वाला अर्थ में तात्पर्य हो सभी मनुप् होगा) साधारण व्यक्ति हो गोमान् हो सकता है। चक्रवर्ति नरेन्द्र लाखों गाय रखकर भी गोमान् नहीं हो सकते। निन्दा-जीभ लोढ़ने वाली कफुदा वर्तिनी कन्या। निन्दा में इति प्रत्यय प्रशंसा-रूपवान् प्रशंसनीय रूपवाला। यहाँ मनुप्रत्यय रूपकी प्रशंसा अर्थ व्यक्त करता है। जो रूप प्रशंसनीय नहीं है उसे रूपवान् नहीं कहेंगे। सभी मूर्तवस्तु रूपवान् हैं जिस अर्थ में प्रत्यय हो महत्व उसीका। नित्ययोग—(सदासम्बन्ध) क्षीरिणी वृक्षाः क्षीरमस्ति अस्मिन् अस्य वा दूध से भरे, वृक्ष का दूध के साथ नित्य सम्बन्ध अर्थ प्रत्ययार्थ है। गन्धवती पृथ्वी का गन्ध के साथ नित्य स० अतिशयान्—उदरिणी कन्या। अतिशय लम्बायमानम् उदरं यस्याः, लम्बोदरी (तुन्डिल पेद) अतिशय अर्थ मनुवर्थ है। संसर्गं=सम्बन्धः दण्डमस्ति अस्य दण्डी (दण्डधारी) दण्डका दण्डधारी के साथ संयोग सम्बन्ध ही प्रत्ययार्थ है। ये मत्वर्थ कहलाते हैं। इन्हीं अर्थों में लच्, श, न, इलच्, उरच्, व, इन्, ठन्, णिन्, ग्विन्, अच् युस् आदि प्रत्ययों को समझना चाहिए (१) तदस्य=तद् शब्द प्रथमान्त अर्थ बोलता है। तत् अस्य अस्ति। (वह इसका है) तद् अस्मिन् अस्ति। इसमें है। अस्ति क्रियाका समानाधिकरण=समान वचन तिप्रत्ययका कर्ता अर्थ से है। उसका अन्वय जिसमें हो अर्थात् सत्ताक्रिया का कर्तृभूत प्रथमान्त समर्थ से अस्य (इसका, सम्बन्धित) अस्मिन् (इसमें) अधिकरण अर्थवाचक मनुप्रत्यय हो (उ, प-इत्) मत् शिष्यते। इसी अर्थ में आनेवाले सभी प्रत्यय होंगे। सूत्र में 'इति' शब्द प्रतिपाद्य विषय विशेष बोधके लिए है। अस्ति क्रिया में अस् धातु का सत्तानुकूल व्यापारो अर्थः। तिप्रत्ययका प्रथमपुरुष, एकवचन, और वर्तमानकाल तीन अर्थ हैं। किन्तु पुरुष और वचन अनिवार्य नहीं हैं। किन्तु वर्तमानकाल अवश्य अनिवार्य है। मनुप्रत्ययके अर्थ जब वर्तमान काल में हो। सभी प्रत्यय होगा। भूतकाल में नहीं। गावो अस्य आसन् (इसकाल में गोमान् साधु नहीं है) गोमान् आसीत्। ऐसा प्रयोग पहले के वर्तमान में था। उसी का व्यवहार इस समय सूचित है। गावः अस्य सन्ति। गायें इसके पास हैं वह गोमान् है। सन्ति शब्द में तिप्का अर्थ कर्ता। अन्वित होने से प्रथमान्त-

गोमान् । २ तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १६ । तान्त-सान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । गल्मान् (३५३) वसो सम्प्रसारणम् । विदुष्मान् । (गुणवचनेभ्यो मतुपो

गोपदसे अस्य अर्थ में (तदस्यास्ति) सूत्र से मतुप् = मत् गो + मत् शब्दः । प्रथमायाः एकवचने गोमान् । घनम् अस्ति अस्य = घनवान् । बलवान्, बलमस्ति अस्मिन् अधिकरण अर्थ में मतुप् । गुणाः सन्ति अस्मिन् गुणवान् इत्यादि (२) तसौ तान्त सान्तौ = अन्त में हो यथा गल् । स अन्त में हो यथा—विद्वस् ये भसंज्ञक हो, मत्वर्थे प्रत्ययपरे रहते । जिसका फल पदसंज्ञाका बाध है । पदनिमित्तकार्य नहीं होना । गल्तौ पक्षी (पङ्खे) स्तः अस्य । गल्मान् (पक्षी) पङ्खवाला । यहाँ सन्ति में भिक्षा अर्थ कर्ताका समानाधिकार (अभेद सम्बन्ध) प्रथमान्त गल् शब्द से अस्य = सम्बन्धित अर्थ में मतुप् हुआ । गल् + मत् तसौ मत्वर्थे, सूत्र से तान्तमानकर भसंज्ञा हुई । जिसका फल पदसंज्ञा न होने से जश्त्व और (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) से अनुनासिक न होना । गल्मान् । विद्वांसो अस्य सन्ति (विद्वान् जिससे सम्बन्धित हों । वह विदुष्मान् । सत्ताक्रिया कर्तृभूत प्रथमान्त समर्थ विद्वस् शब्द से अस्य अर्थ में मतुप् हुआ । सकारान्त होने से भसंज्ञा, जिसका फल वसोः सम्प्रसारणं से सम्प्रसारण । सम्प्रसारणाच्च पूर्वस्य रूपं विदुष्मान् (वा०) गुण = गुणवाचक शब्द से मतुप् प्रत्यय का लुक् हो । गुणे तद्वति च । प्रसिद्धः ये ये शब्दा शुक्लादयः, ते गुणवनाः तेभ्यः परस्य मतुपोलुक् । गुण अर्थ में और गुणवान् अर्थ में प्रसिद्ध जो शब्द, उसीसे मतुप्का लुक् करना चाहिए । वही गुणवचन भी है । जैसे—शुक्ल, पीत, हरित आदि । यही गुणवाचकका लक्षण ही है । अमरकीय में गुणे शुक्लादयः पुंस्ति । गुणलिङ्गस्तु तद्वति । शुक्ल, हरित, पीत आदिशब्द गुण अर्थ में पुलिङ्ग प्रसिद्ध हैं । तद्वति = गुणका आश्रय द्रव्य के अनुसार लिङ्ग होता है । यथा—पद्माणां शुक्लो गुणः । हंसः पक्षिणां । वक्त्राणाञ्च शुक्लो गुणः । शुद्ध गुण अर्थ में पुलिङ्ग शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । श्वलं वस्त्रम् । विशेष प्रधान द्रव्य (लिङ्गानुसारी गुण) हुआ । अतएव रूपवान् पटः एतन्न लुङ् न भवति । क्योंकि शुक्लं वस्त्र की तरह रूप वस्त्र नहीं होता । गुणलक्षण = जाति, द्रव्य, क्रिया, पारतन्त्र्यं गुणलक्षणम् । स्वातन्त्र्यन्तु द्रव्यलक्षणम् । परतन्त्रो हि गुणः । द्रव्यमाश्रयते । सत्त्वे निविशते अपैति पृथग्जातिपु द्रश्यते । आधेयश्चाक्रियाजद्वय, असत्त्वप्रकृतिगुणः । सीदन्ति गुणक्रियादयः विशेषणी

लुगिष्टः) शुक्लो गुणोऽस्यास्ति=शुक्लः पटः कृष्णः । ३ प्राणिस्थातो लजन्यतर-
स्याम् ५ । २ । ६६ । चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थातिकम् शिलावान्-दीपः ।
प्राण्यङ्गादेव, नेह-मेघावान् । ४ लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ ।
१०० । लोमादिभ्यः शः लोमशः=लोमवान् । रोमशः=रोमवान् । पामादिभ्यो

भवन्ति यस्मिन्स्तत् सत्त्वं, यथा—शुक्लोगुणो अस्यास्ति, (सफेद रङ्ग है इसका)
कृपट (कपड़ा) (यहाँ गुणवाचक गुणगुणो दोनों में) समान प्रथमान्त शुक्ल शब्दात्
मनुप् हुआ । उसका वातिक से लुक् । तब शुद्ध शुक्लशब्द (सफेद कपड़ा अर्थ में
समर्थ हो गया) क्योंकि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थानिधायी भवति । पीतोऽगुणो-
ऽस्यास्तीति पीतं वस्त्रम् । नीलं जलं, रक्तं पुष्पं इवेतः केशः (३) प्राणिस्थात्=
अस्ति क्रिया का कर्ता प्रथमान्त हो । प्राणिस्थ जोवके किसी अङ्गका वाचक आकारान्त
शब्द से मनुप्के अर्थ में लच् प्रत्यय विकल्प से हो । चूडाशिला (अणिशिला) अस्य
सन्ति वे चूडालः कुक्कुटः मयूरः (मुर्गामोर) चूडा प्राणिस्थ अङ्ग है, आकारान्त है
अस्ति क्रियाका कर्ता भी । प्रथमान्त से लच् चूडालः । यदा 'लच्' न भवति, तदा
मनुप् चूडा + मत् मादुपधायाश्च से मको व होकर चूडावान् (अल शिला धुनिकान्) ।
सूत्रमें प्राणिस्थ क्यों कहा ? इसलिएकि अप्राणिस्थशिलाशब्द से लच् न हो । शिलावान्
दीपः (दीपशिखा सम युवति तन) । मन जनि होसि पतङ्ग । यहाँ शिला प्राणिस्थ
नहीं है, अतः लच् नहीं हुआ । (वा०) प्राण्यङ्गादेव = प्राणोका मूर्तिमान् अङ्ग
होना चाहिए । प्राणिवृत्ति मूर्तिमदङ्गवाचकादेव । मेघा शब्द बुद्धिका पर्याय है ।
मेघा अस्ति अस्य मेघावान् कुशाग्र बुद्धिवाला । मेघाशब्द आकारान्तः प्राणिस्थो अङ्गः
होकर भी मूर्त अङ्ग न होने से लच् नहीं हुआ, किन्तु मनुप् के म को व मेघावान्
प्रीणालः प्रीणायात् । (४) लोमन् आदि, पामन् आदि, पिच्छ आदि, शब्दों से
क्रमशः शनेलचः=श, न, इ, लच् प्रत्यय मत्वर्थ में हो, विकल्पसे लोमादिभ्यो
श लोमानि अस्य सन्ति (रोये बहुत हैं, इसके) वह लोमनः
गुरुयः । (भल्लूकः) प्रथमान्त लोमन् शब्दात् (लोमादि) सूत्रेण मनु-
वर्थे शप्रत्ययये नगरस्थ प्रातिपदिकान्तलोपे लोमशः । पक्षे मनुप् लोमवान् । रोमाणि
अस्य सन्ति रोमशः । पामादिगणते नप्रत्यय हो । पामः (चर्म रोगः) अस्ति अस्य

नः । पामनः । (अङ्गात् कल्याणे) । अङ्गना (लक्ष्म्या अच्च) । लक्ष्मणः पिच्छा-
दित्य इलच् । पिच्छिलः=पिच्छवान् ।

११८५ दन्त उन्नत उरच् ५ । २ । १०६ । उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य-वन्तुरः ।
६ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ । केशवः, केशो, केशिकः, केशवान् । (अन्ये-

(विचर्चिता से युक्तः । खुजली या चेचक रोग जिसे हो) वह पामनः है । प्रथमान्त-
पामनशब्दात् 'न'प्रत्यये प्रकृति नकार लोपे, पक्षे पामवान् (ग० सु०) कल्याणानि
(शोभनानि) अङ्गानि यस्याः कल्याण विशेषण हो तब प्रथमान्त अङ्गशब्द से न-
प्रत्यय हो टाप् यथा—अङ्गना (सुन्दर अङ्गवाली) न प्रत्यय, टाप् (ग० सु०)
प्रथमान्त लक्ष्मी शब्द से अकारान्त आदेश और नप्रत्यय हो मत्वर्थ में लक्ष्मोः अस्य
अस्ति । लक्ष्मीया लक्षण जिससे सम्बन्धित हो वह लक्ष्मणः लक्ष्मीवाला । प्रथमान्त
लक्ष्मीशब्द से मतुप् अर्थ में नप्रत्यय । ईकार को अकार आदेशे, णत्वम् । चकारात्
मनुप् । लक्ष्मीवान् पिच्छदिगणरहित शब्द से इलच् प्रत्यय । पिच्छमस्ति अस्य पिच्छ
शब्दों मयूरपक्ष पर्यायः) (पिच्छिलः पन्याः) कीचड़मय रास्ता । इससे पिच्छिल-
शब्द आर्द्र भूमिका भी वाचक है । उससे इलच् पिच्छिलः पक्षे मतुप् पिच्छवान् (मोर-
पक्षवाले श्रीरामः) मोरपक्ष शिरसोहृत नीके ।

(१२८५) प्रथमान्त दन्त शब्द से उन्नत ऊँचे दाँत अर्थ में उरच् प्रत्यय
उन्नताः दन्ताः (ऊँचे ओठ से न छिपने वाले दाँत हो जिसके) वह वन्तुरः ।
प्रथमान्त दन्त शब्द से उन्नत अर्थ में उरच् । अकारलोपे (६) केशाद्=प्रथमान्त
केश शब्द से अस्ति अस्य अर्थ में व प्रत्यय विकल्प से हो । यद्यपि समर्थानां प्रमादा
सूत्र के अधिकार से विकल्प सिद्ध था (अन्यतरस्यां ग्रहण से इनठन् का भी समावेश

भ्योऽपि दृश्यन्ते) मणिवः (अर्णसो लोपश्च) अर्णवः । ७ अत इनि-ठनौ ५ । २ । ११५ । दण्डी, दण्डिकः । ८ श्रीह्रादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ । श्रीही, श्रीहिकः । ९ अत्-माया-मेघा-स्रजो विनिः ५ । २ । १२१ । यशस्वी, यशस्यान् । मायावी । मेघावी । स्रज्वी ।

हो) यह ज्ञापन किया । इसलिए चार प्रत्यय के उदाहरण—यया—केशाः सन्ति अस्य । प्रथमान्त केश शब्द से वप्रत्यय होने पर केशयः । इन केशी ठन् इक्, केशिकः मतुप्, मको व आदेश करके केशयान् (वा०) अन्यशब्दों से भी व प्रत्यय देखा जाता है । यया—मणिः अस्ति अस्य मणिवः (मणिवरनाग) प्रथमान्त मणिशब्दात् मत्वर्थे व । (वा०) प्रथमान्त अर्णस् शब्द से अस्ति अस्य अर्थ में व हो । 'स' का लोप भी अर्णसि=जलानि सन्ति अस्य (जिसमें अपार जल हों) वह अर्णवः समुद्रः । प्रथमान्त अर्णस् शब्दात् मत्वर्थे व प्रत्यये प्रथम्य सकारलोपे रुपम् (६) अत=ह्रस्व अकारान्तप्रथमान्त समर्थशब्द से अस्य अस्मिन् अर्थ में इन् और ठन् हों यदा अन्य तरस्यामनुवर्तते तदा मनुवपि । दण्डो अस्यास्ति । इसके पास डण्डा है । दण्डो दण्डधारी । अदन्त ग्राह्यग्राह्यसम्बन्धसमर्थ दण्डशब्दात् अस्य (सम्बन्धित अर्थों) अत इन्ठनौ इति इनि प्रत्यये अन्य अलोपे दण्डिन् शब्दात् दण्डी । यदा ठन्प्रत्ययः तदा ठस्य इक् आदेशः अलोपे दण्डिकः, यदा मनु तदा दण्डवान् । घनो घनिकः । अर्घो अर्थिकः । शिक्षार्थी, शिक्षाधिकः । (८) प्रथमान्त समर्थ श्रीहि आदि शब्दों से भी इन् ठन् हो । अदन्त न होने से यह सूत्र पड़ा । श्रीहयः सन्ति अस्य (बहुतथान हो जिसके) प्रथमान्त आधेयसमर्थ नूमा अर्थ में 'इत्' या ठन् भसंज्ञा अन्त्य इलोपे श्रीहि शब्द से श्रीही । ठस्थाने इक् आदेशे श्रीहिकः । (९) अत्=प्रथमान्त अत् अन्त में हो और माया, मेघा, स्रज शब्दों से अस्य अस्मिन् अर्थ में विनि प्रत्यय हो अत्का उदाहरण यशो अस्ति अस्य (कीर्ति है इसका) यशस्वी और (यशवाला) प्रथमान्तयशस् शब्द से सम्बन्धित और आधार अर्थ में अस्मायामेघा सूत्र से विन् यशस्विन् प्रथमायाः एकवचने यशस्वी । पक्षे मतुप् यशस्वत् । नुम, दीर्घादि कार्ये यशस्यान् । यहाँ तसी मत्वर्थे से भसंज्ञा, जिसकाफल पदनिमित्तक कोई कार्य न होना । माया अस्ति अस्त्य (छलकपट हो जिसके) मायावी (छली, कपटी) प्रथमान्त सम्बन्धसमर्थमायाशब्दात् 'अस्माया' सूत्रेण विन् । पक्षे मतुप् मायावान् । मेघा=बुद्धिः अस्ति अस्य (धारण करने की शक्ति हो जिसकी । मेघावी=बुद्धिमान् प्रथमान्तधारण समर्थ मेघाशब्द से विन् । पक्षे मतुप् मेघावान् । स्रज् (माला) अस्ति अस्य स्रज्वी । प्रथमान्त धारण योग्य स्रज् शब्द से विन् । चोः कुः कुत्वेन 'ग' पक्षे मतुप् । स्रजवान् मतुप् के मको व कुत्वादिः ।

११९० वाचो म्निनिः ५ । २ । १२४ । वाग्मी । १ अर्श आदिभ्योऽच ५ । २ ।
 १२७ । आर्शोऽस्य विद्यते-अर्शसः आकृतिगणोऽयम् । २ अहं, शुभमोयुस् ५ । २ ।
 १४० । अहंयुरहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभम्वितः ।

इति मत्वर्थीयाः ।

अथ प्राग्दिशीयाः

३ प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ । दिक्शब्देभ्यः इत्यतः प्राग्बध्यमाणाः प्रत्ययाः

(११९०) वाच शब्द से अस्ति अस्य (सम्बन्धित या आधार अर्थ में)
 म्निन्प्रत्यय हो, तद्विपर्यये । लच् कर्ग की इत्संज्ञा न होने से 'ग' इत् नहीं हुआ ।
 इकार गकारका रक्षक है । यद्यपि वाचके 'च' को कुत्वं जश्त्वकरके 'ग' बन सकता
 था । तथापि दो गण भ्रवण होता । द्वित्वे त्रयाणां भ्रवणम् । अथवा (प्रत्यये भाषायां
 नित्यं से) नित्य अनुनासिक निवारण के लिए 'ग' भी है । वाचो अस्य सन्ति
 (वाणो की शक्ति जिसमें हो) वक्ता प्रथमान्त वाच् शब्द से सम्बन्धित अर्थ में म्निन्
 प्रत्यय हो वाच् के च को कुत्वं जश्त्वं वाग्मिन् । यहाँ प्रत्ययका अर्थ प्रशंसा है ।
 प्रवचनकार ही वाग्मी है । सर्वर्णी भरिपर एक गकारका लोपः (१) अर्शस् शब्द के
 प्रथमान्त सम्बन्ध समर्थ विद्यमान अर्श आदि शब्द से मत्वर्थ अच् प्रत्यय हो । यथा—
 अर्शासि (पायुरोगाः) सन्ति अस्य । गुबारोग=ववासीर जिसको ही उसके वाचक
 शब्द से मत्वर्थ अच् प्रत्यय अर्शसः । यह आकृतिगण अच् प्रत्यय से अन्दाजले जैसे—
 पापमस्ति अस्य इति पापः=पापी अर्थ में पाप शब्दको अर्शादिगण मानकर अच् ।
 पानमिति पीतं, तदस्ति अस्य पीतो वस्तुः जिसने पी लिया है (२) अहं (और
 शुभं ये मकारान्त अव्यय हैं । इनसे युस् प्रत्यय ('सइत्') तस्यफलं (सितिच)
 वृत्तिकेन पदसंज्ञा । यस्यफलं मस्य अनुस्वारः । अहम् अस्ति अस्य (अहं भाव हो
 जिसमें) अहंयुः=अहंकारी अहम् (मान्त्) अव्ययशब्दात् अस्ति अस्य अर्थे युन् ।
 सिन् होने से पूर्व की पदसंज्ञा, पदान्तरमकारको अनुस्वारः । अहंयुः अहंकारवान् ।
 शुभं कल्याणं अस्ति अस्य=भाग्यशाली शुभंयुः=शुभ से युक्त । इतिमत्वर्थीयाः
 (३) विशेषः—अस्य अस्मिन् (सम्बन्धित या आधार का) अस्ति, सन्ति वर्तमान-
 काल, अवश्य हो । प्रकृतिका आधेय प्रत्ययका आधार अर्थ हो । या प्रकृतिका विशेषण-
 प्रत्ययका विद्येय्य (प्रधान) अर्थ है । प्रकृतिप्रत्ययो सार्धार्थ वृत्त तयोः, प्रत्ययावस्य
 प्राधान्यम् ।

अथप्राग्दिशीयाः—दिक्शब्देभ्यः 'नृ' से प्राक्=पहले वक्ताभाषण प्रत्यय
 (सितिच् अच् ह, वा, हिच् धाच् थन्) ये—विभक्तिसंज्ञक हों क्योंकि किसी न किसी
 विभक्ति के स्थान में वे होते हैं । संज्ञाका फल (न विभक्तो मुस्मा) तदर्थं स, म, को

विभक्तिसंज्ञाः स्युः । ४ किं-सर्वनाम-बहुवचनोऽद्वयाविभक्त्यः ५ । ३ । २ । किमः सर्वनाम्नो बहुवचनोऽद्वयेति प्राग्विभक्त्योऽधिक्रियते ।

११६५ पञ्च यास्तसिल् ५ । ३ । ७ । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् । ६ कु तिहोः ७ । २ । १०४ । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः कुतः=कस्मात् । ७ इदम् इश् ५ । ३ । ३ । प्राग्दोशीये परे । इतः । ८ अन् ५ । ३ । ५ । एतदः प्राग्दोशीये । अनेकाल्त्वात् सवविशः । अतः, । अमुतः । यतः । बहुतः । द्वाद्यादेस्तु द्वाम्याम् । ९ पर्य-

इत्संज्ञा चारण । विभक्तिपरे अन्य कार्य भी हो । प्राग्विभक्ता, प्राग्विदोशीयाः (४) किं सर्वनाम, और बहुवचन से परे विभक्तिके स्थान में हुए, प्रत्ययको विभक्ति संज्ञाका अधिकार मिले प्राग्विदोशीयः मूत्र तक । किन्तु यह अधिकार आर्द्धयादिभ्यः=द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतुको छोड़कर समझे । किं शब्द सर्वनाम होते हुए भी अर्द्धयादि से निषेध न हो, अतः प्रथक् पढ़ा । यहाँ से समर्थानां, प्रयमात्, निवृत्तः 'वा' अनुवर्तते ।

(११९५) पञ्चम्यन्तकिं सर्वनाम बहुवचन से तसिल् प्रत्यय विकल्प से हो । (इल्लश्) तस्, शेषः । (६) किं शब्द के स्थान में क् आदेश हो तकारादि, हादौ=हकारादि विभक्तिपरे रहते । कस्मात् इति कुतः (कहीं से) कस्मादिति विग्रहे किं उस् इत् सुवन्त से पञ्चम्याः—तसिल् मूत्र से तसिल् (तस्) प्रत्यय तडितान्त मानकर प्रा० संज्ञा 'मुपोषात् प्रातिपदिकयोः से विभक्ति का लुक् । तकारादि प्रत्ययपरे कुतिहोः सूत्रेण किं स्थाने कु आदेशे । कुतः । इसी प्रकार काभ्यामिति कुतः कस्याः इति कुतः भी होंगे । इस प्रकरण में जितने प्रत्यय हों सबको प्राग्विदोशीय विभक्तिसंज्ञा पञ्च में (कस्मात्) जैसा हों रह जाता है । (७) इदं शब्द को इश् आदेश हो प्राग्विदोशीय=विभक्तिसंज्ञक प्रत्ययपरे । श एत् 'इ' शेष । शित् का फल सम्पूर्ण इदम् को आदेश होना । इतः । (यहाँ से) अस्मात् इति विग्रहे पञ्चम्यास्तसिल् प्रत्यय, चि० संज्ञा । इदं स्थाने इश्=(इ) आदेशे, रत्वे विसर्गे इतः । (८) अन्=एतद् सर्वनाम शब्द के स्थान में अन् आदेश हो विभक्तिसंज्ञक प्रत्ययपरे । यह अन् अनेकाल होने से सम्पूर्ण एतद् के स्थान में हुआ । एतस्मादिति अतः । इसने, यहाँ से, इस स्थान से । एतत्पञ्चम्यान् पञ्चम्यन्तान् (तसिल्) अन् सूत्रेण एतदस्थाने अनादेशे, नकारस्य प्रातिपदिकान्तलोपे अतः अमुस्मात् इति अमुतः (यहाँ से) सर्वनाम अदस् इस् से पञ्चम्यास्तसिल्, प्रा० संज्ञा मुपो लुक् विभक्तिसंज्ञा, त्यदादीनामः से अत्, अतोमुणे परस्म । अदसो अतोदीनुदीमः दसे परे अको 'उ', इत्थान 'म' अमुत्रः । इसी प्रकार यस्मात् (जिस कारण से) या स्थान से अर्थ में यतः विभक्ति संज्ञा अत्वादि ये सभी अवयव के अन्तर्गत मान्य है । तस्मात् इति ततः । बहुवचनः इति बहुतः अर्द्धयादिभ्यः अंश से द्वाम्यां शब्द से तसिल् नहीं हुआ, निषेधात् (९) परि और अग्नि शब्द से भी तसिल् हो क्योंकि ये दोनों सर्वनाम

भिन्म्यां च ५।३।९। ग्राम्यां तसिल् स्यात् । परितः = सर्वत इत्यर्थः ।
अभितः = उभयत इत्यर्थः ।

१२०० सप्तम्याञ्चल् ५।३।१०। कुत्र यत्र । तत्र । बहुत्र । १
इदमो हः ५।३।११। त्रलोऽपवादः । इह । २ किमोऽत् ५।३।१२।
वा-ग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् । ३ क्वाति ।
७।२।१०५। किमः क्वादेशः स्यादति । क्व, कुत्र । ४ इतराम्योऽपि

नहीं है। अतः प्रत्यक् विधिः । परिशब्दसे तसिल परितः (सब ओर से) अभति ।
अभितः (दोनों ओरसे) घूमता है । तसिल प्रत्ययको विभक्तिसंज्ञा करके त्यदादीनामः
लगता है ।

(१२००) सप्तमी अथर्वे किम् आदि सर्वनामसे चल्प्रत्यय हो । जिसका (में पै
पर) चिह्न है । आधार अर्थ है । आधारो अधिकरणम् । अधिकरणे सप्तमी ।
कस्मिन्देसे कुत्रः किसमें, कहाँ पर अर्थः । कि शब्दात् त्रल् । किम्-ङि-त्र । तद्वितान्त
प्रा० कृतद्वितसमासाश्च सूत्रेण । गुपोधातुप्रातिपदिकयोः डेलुक् । त्रल्, इत्यस्य
विभक्तिसंज्ञा 'कुतिहोः सूत्रेण तादिप्रत्ययपरे कि स्थाने 'कु' आदेशे कुत्र निवसन्ति
भवन्तः । यस्मिन्स्थाने यत्र जिसमें, जहाँपर) अर्थः । यत् ङि त्रल् । विभक्तिसंज्ञा
त्यदादीनामः अत्ये यत्र अधीते । तस्मिन्-स्थाने तत्र (उस स्थानमें या वहाँ पर)
त्रर्चवभक्ति संज्ञा अत्यपूर्वतत् । तत्र अध्यापकाः छात्राश्च सन्ति । बहुषु इति ।
बहुत्र (बहुतोंमें, अनेकस्थानपर) त्रल् आदि पूर्ववत् । एवं सर्वत्र, उभयत्र आदि ।
प्रथम दोन शब्द देशके लिए, बहुत, कालके लिए भी प्रयोक्तव्य है ।

(१) सप्तम्यस्य इदं शब्द से ह प्रत्यय हो, त्रल्को वाचकर । अस्मिन्देसे अत्र
(इसमें यहाँ पर) इदम् ङि शब्दात् त्रल्-प्राप्ते इदमोहः आदेशे । इदं स्थाने एह
सर्वदेसे एहम् इह । अस्मिन् एतस्मिन् स्थाने एतद्देशब्दसे त्रल् अन् सूत्रसे एतद्देके
स्थानमें अत्र-आदेशे अत्र (२) सप्तम्यन्त किमशब्दसे अतप्रत्यय हो (त-इत्) तस्य
फलं तित्स्वरितम् । (बाह् चङ्छन्दसि) सूत्रसे 'वा' अपकृष्यते = सींचकर लाया गया
(उत्तरसूत्रसे आर्ध अनुवृत्तिवत्तको अपकारण कहते हैं ।) इससे अत्र-विधान । विकल्पपक्षे
त्रल् । (३) किमशब्दको क्व-आदेशहो अत्र० परे । कस्मिन्देसे इति क्व, कुत्र ।
(क्विस्थानमें) कहाँ पर किम् ङि शब्दात् किमो 'अत्' प्रत्यये (क्वाति) सूत्रेण
कि स्थाने क्व आदेशे क्व + अ अतोऽगुणे इति पूर्वक्षेपे । क्व विकल्प पक्षे त्रल् । कुतिहोः
इति किम् स्थाने कु आदेशे कुत्र । यहाँ । पञ्चम्यन्त सप्तम्यन्त शब्दसे तसिल् आदि
प्रत्यय कहे गये । अन्य विभक्त्यन्तसे भी त्रल् आदि देखे जाते हैं । प्रमाण—

(४) इतराम्यः = पञ्चमी और सप्तमीसे इतर = अन्य विभक्त्यन्त शब्दसे भी

दृश्यन्ते ५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरवीभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्तः। दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव। स भवान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। तत्र भवन्तम् एवं दीर्घायुः, देवानां प्रियः, आयुष्मान्।

१२०५ सर्वैकान्य-किं-यत्तद् काले वा ५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे वा स्यात्। ६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५।३।६। दादौ प्राग्निदशौये सर्वस्य सो वा स्यात्। सर्वस्मिन् काले-सदा। सर्वदा।

तसिल् ञल् आदि प्रत्ययाः दृश्यन्ते = दिखाई देते हैं। (वा०) दृशिग्रहणात् = सूत्रमें दृश्यन्ते शब्दके ग्रहणसे यह सिद्ध है कि जहाँ भवत् आदिका योग (सम्बन्ध) रहे वहाँ विभक्त्यन्त शब्द से तसिलादि प्रत्यय हो (दिखाई देना अर्थ हो तभी) यह नियम दृशिग्रहणसे निश्चित किया गया। यथा—‘स’ भवान् (प्रथमान्त शब्द है) भवत्का सम्बन्ध है, अतः सप्तमी पञ्चमीसे भिन्न प्रथमा विभक्त्यन्त (सः) है। जो विभक्ति भवान्गों रहेगी, वही तत्मे भी होगी। अतः तत् + सुशब्दने तसिल् और ञल्प्रत्यय पूज्य अर्थ में होंगे। स-भवान् विग्रह है। तत् शब्द से पूज्य अर्थ में तसिल्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तं विग्रह होगा (पूज्य आपको), इस अर्थ में तत् + अम् इव द्वितीयान्त शब्द से भवत् के योग में तसिल्। ततो भवन्तं ञल् होगा। तत्र तत्र-भवन्तं सिध्यति। एवं आदि पद से दीर्घायुः, देवानां प्रियः, और आयुष्मान् आदि शब्दों के सम्बन्ध में भी ञल् तसिल् हों। यथा—स दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः, तत्रदीर्घायुः। स आयुष्मान्, ततो आयुष्मान् तत्र आयुष्मान्। तत्र आयुष्मात्ता भवता भान्यम्। तत्र दीर्घायुं पृच्छामि।

(१२०५) सर्वैक = सप्तम्यन्त हो, कालवाचक हो, ऐसा सर्व, एक, अन्य, किम् यद् और तद् शब्दों से स्वार्थ में ‘दा’ प्रत्यय हो। स्वं प्रकृतिः तस्य अर्थः। चूँकि प्रकृतिका काल अर्थ है, इसलिए प्रत्यय का भी काल ही अर्थ होगा। (६) सर्वस्य ‘स’ = दकारादि प्राग्निदशौय प्रत्ययपरे सर्वशब्द स्थाने ‘स’ आदेश विकल्प से हो। सर्वस्मिन् काले सदा (सभी समय में) कालवाचक सप्तम्यन्त सर्व शब्द से (सर्वैकान्य) सूत्र से दाप्रत्यय सुपोलुक् सर्वदा। प्राग्निदशौय प्रत्ययः दा परे सर्वशब्दस्य स आदेशः। पक्षे सदा सभी काल में। एकदा = एक समय में। अन्यस्मिन्काले अन्यदा = अन्य समय में। कालवाची एक या अन्य शब्द से (दा) तस्मिन्काले कदा किं + छि शब्दात् ‘सर्वैकान्य’ सूत्रेण दा प्रत्यय, तस्य विभक्तिज्ञा, प्राग्निदशौयविभक्तिः। तस्यफलं किमः क आदेशः। कदा तपः करिष्यामि। यस्मिन्काले यदा (जिस समय) तस्मिन्काले तदा (उस समय) कालवाचक यत् तत् सप्तम्यन्त से वा। तस्य विभक्ति संज्ञा। तस्याः फलं त्यदादीनामः अः यदा तदा।

अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम्-सर्वत्र देशे । ७ इदमो हिल्
४ । ३ । १६ । सप्तम्यन्तात् काले इत्येव । ८ एतेतो रथोः ५ । ३ । ४ ।
इदमशब्दस्य एत-इत् इत्यादेशौ स्तौ रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे ।
अस्मिन् काले-एतहि । काले किम्-इह देशे । ९ अनद्यतने हिल्न्यतरस्याम्
५ । ३ । २१ । कहि, कदा । यहि, यदा । तहि, तदा ।

१२१० एतदः ५ । ३ । ५ । एत इत एतो स्तौ रेफादौ थादौ च
प्राग्दिशीये । एतस्मिन्काले-एतहि । १ प्रकारवचने याल् ५ । ३ । २३ ।

कालेकिम् वा प्रत्यय काल अर्थ में ही क्यों कहा ? इसलिए कि देश अर्थ में दा न हो ।
सर्वस्मिन्देसे इति सर्वत्र । यहाँ प्रल् ही हुआ (७) सप्तम्यन्त कालवाचक इदम् के
स्थान में स्वार्थ में हिल् प्रत्यय हो । ल इत् । (८) एतेतो=इदं शब्द के स्थान में
एत् और इत् आदेश क्रम से हो) रथोः=रेफादिः थकारादिः परे । रेफपर एत् ।
थ परे इत् । इति विवेकः । वह प्राग्दिशीय विभक्तिसंज्ञक हो । अस्मिन्काले एतहि ।
इसीसमय । अभी । सप्तम्यन्त काल अर्थ में समर्थ इदम् शब्दात् इदमोहिल् सूत्रेण
शब्दके स्थान में हिल् प्रत्यये । ल इत् 'एतंतोरथोः सूत्र से रादिप्रत्ययपर इदं स्थाने
एत् आदेशे । इसी अर्थ में अधुना । और इदानीं भी करते हैं । जो अधिक प्रसिद्ध हैं ।
काले-किम्=काल अर्थ में हिल्प्रत्यय क्यों कहा ? इसलिए कि देशवाचक या देश अर्थ
में प्रत्यय न हो । इहदेशे । देश अर्थ में विद्यमान इदम् शब्द से केवल 'ह' प्रत्यय
हुआ (९) अनद्यतनकाल में विद्यमान किम् यत् तत् सर्वनाम आदि सप्तम्यन्त शब्द
से काल अर्थ में हिल्प्रत्ययः । अन्यतरस्यां=विकल्प से हो । यीतो हुई रात्रिके आधे-
भाग के पश्चात् आगामी आधीरात तक का समय अनद्यतनकाल है । इस काल में
अंग्रेजी ता० प्रसिद्ध है । इस काल में हिल्प्रत्यय हो पदों का भवति । अस्मिन्काले
कदा किस समय में या कब जगाम । अद्यभिन्नभूतकाल में वर्तमानसप्तम्यन्त किम्
शब्द से हिल् प्रत्यय, तस्य विभक्तिसंज्ञा । जिसकाफल कि स्थाने क आदेशः ।
कहि । पक्षे वा कदा । अद्यभिन्नभूतकाल अर्थ में विद्यमान यत्-शब्दात् हिल् विभक्ति
संज्ञा, त्यदादीनामः अत्वे हि । पक्षे यदा, तदा । तस्मिन्काले (उस समय में)
अद्यतन भिन्न भूतकालार्थक तद् शब्दात् प्रत्ययो भवतः तहि तदा कण्ठो अभवत् ।
(१२१०) एतद् शब्द के स्थान में एत् और इत् आदेश हो प्राग्दिशीय
(विभक्तिसंज्ञक) रेफादिप्रत्ययपर एतयोः अन् । का प्रथमयोग (सूत्र) है ।
एतस्मिन्काले इसी समय अभी, काल अर्थ में समर्थ एतत् शब्दात् अनद्यतने हिल्
प्रत्यये रादिप्रत्यय परे एतदस्थाने एत आदेशे एतहि (१) इदानीम् अधुना प्रकार
अर्थ में विद्यमान किम् यत् तत् सर्वनाम आदि शब्द से काले अर्थे याल् प्रत्ययः । यद्यपि
प्रकार शब्द का सादृश्य=समानता तुल्यता आदि अर्थ हैं तथापि विशेषण, धर्म, भाव
सामान्य भेदक (विशेष धर्मको) प्रकार कहते हैं । जैसे—सामान्य रूप से देवदत्त का

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रकारेण— तथा यथा ।
२ इदमस्यमुः ५ । ३ । २४ । थालोऽपवादः । (एतदोऽपि वाच्यः) अनेन
एतेन वा प्रकारेण—इत्थम् । किमश्र ५ । ३ । २५ । केन प्रकारेण—कथम् ।
इति प्राग्दिशीयाः ।

ज्ञान है किन्तु उसकी अवस्था के विषय में या पढ़ाई । स्वास्थ्य शिक्षा के विषय में जो जिज्ञासारूप विशेष धर्म है उससे युक्त (विशिष्ट या अवच्छिन्न) देवदत्त के विषय में प्रश्न कथं देवदत्तः (२) शिक्षा स्वास्थ्य, दशा के विषय में किसी ने पूछा (आप जैसी जानते थे वैसी ही) शिक्षा दशा से युक्त देवदत्त है । इसी उत्तर का बोधक । तथा देवदत्तः । तेन प्रकारेण तथा । जिस प्रकार से थे उसी तरह अब भी है । इस आशय का बोधक थाल्प्रत्यय है । प्रकार अर्थ में विद्यमान किञ्चिद् से पाल् कथा । केन प्रकारेण । तत्पश्चात् से थाल् तथा (तेन प्रकारेण । विभक्तिसंज्ञा, त्यदादीनामः अ इति विशेषः । तथैव येन प्रकारेण यथा-कथा देवदत्तः यथा-भयता जातः तथा इदानीमपि (२) प्रकार (यदोपण) अर्थ में समर्थ इदं शब्द से यमुप्रत्यय हो । उद्भू (जो मका रक्षक है) थाल् वाचा जाता है । (वा०) एतद्पश्चात् से भी प्रकार अर्थ में यम्हो । अनेन एतेन प्रकारेण (इसप्रकार, विधि से) प्रकार अर्थ में इदम् एतद् शब्द से यमु = थम् थादिप्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञा । एतत्ती रथोः सूत्रसे इदं स्थाने इत् आदेश एतदः सूत्रेण एतदस्थाने इत् आदेश इत्थम् (३) किम्पश्चात् से भी प्रकार अर्थ में थम् प्रत्यय हो तस्य विभक्तिसंज्ञा । किम्स्थाने क आदेशे कथम् । किस प्रकार । इति प्राग्दिशीयाः तद्विषयके कुछ प्रत्ययोक्तो विभक्तिसंज्ञा का प्रकरण समाप्त ।

अथ प्राग्विधीयाः—इदोयाः=इये प्रतिकृती सूत्रके प्राक् (महले) भवा (होने-वाले) प्रत्यय प्राग्विधीय हैं । जैसे—तमप् इष्टन् तरप् इयमुन् कल्पद्देश्य देशीयर बहुच् क, अकच् इतर इतम् आदि । अतिशीयते=अधिकं भूयते यः सः तस्मिन् अतिशयने इत्यत्र कर्मणि लुट् । अतिशयः=प्रकर्षः उत्कर्षः अधिकता, श्रेष्ठता, आदि फलितो अर्थः अतिशयविशिष्ट अर्थ में वर्तमान प्रथमान्तपद से स्वार्थ में तमप् और इष्टन् प्रत्यय हो । स्वं प्रकृतिः तस्य अर्थः स्वार्थः । प्रकृति में अर्थ की अधिकता श्रेष्ठता या विशेषण मान्य है । उसी का उद्दीपक, प्रकाशक, तमप् और इष्टन् है इन्हीं के संसर्ग से अतिशय अर्थ उद्दीप्त होता है । बहुपु=तुल्यरूपप्रकारसम्भवात् जहाँ बहुतों में स्थान, अर्थ, गुण, प्रमाणकृत समानप्रकारं श्रेष्ठता सम्भव हो उनमें (सर्वां श्रेष्ठों में) अधिकश्रेष्ठ अतिशयप्रकारका प्रकाशक तमप् और इष्टन् प्रत्यय है जहाँ दो समान व्यक्ति में एकका अतिशयित्व विशेषविशेषता व्यक्त करनी हो, वहाँ तरप् और ईयमुन् होते हैं । यथा—अयमेवाम् अतिशयेन आढ्यः । बहुत आढ्यों (धनवानों) के मध्य में कौन सबसे श्रेष्ठ है किसी एक का प्रकर्ष (सर्वश्रेष्ठता) विवक्षित हुई, यथा—अय-

अथ प्राग्वीथाः

४ अतिशायने तमसिष्ठनो ५ । ३ । ५५ । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वाथे
एतौ स्तः । अयमेवामतिशयेनाढ्यः—आढ्यतमः । लघुतमो—लघिष्ठः ।

१२१५ तिङ्श्च ५ । ३ । ५६ । तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।
६ तरप्तमपी घः १ । १ । २२ । एतौ घसंज्ञौ स्तः । ७ किमेत्तिङव्ययघा
दाम्बद्रव्यप्रकर्षे १ । ४ । ११ । किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययान्च यो घस्तदन्तावामुः

मपि आढ्यं २ अयम् एषाम् अतिशयेन आढ्यः (यह इन सबों में अधिक घनी
(सम्पन्न है)) । इस अतिशय अर्थ में वर्तमान प्रयमान्तात् आढ्य शब्दात् अतिशायने
अर्थे तमप् आढ्यतमः । घनियों का राजा । प्रकृति का सर्वोत्कर्षं विशिष्ट अर्थ उसी
का प्रकाशक बहुतां में एक की विशेषता । अयम् एषामतिशयेन लघुः (यह व्यक्ति इन
लोगों में अधिक छोटा हल्का है) लघुतमः । अतिशयभूत—हल्का अर्थ में वर्तमान
प्रयमान्त लघुशब्दात् अतिशायने सूत्रेण सर्वाधिकलघु अर्थे तमप् लघुतमः । यदा
इष्टप्रत्ययः । अजादिप्रत्यपरे पूर्वस्य भसंज्ञा टेः इति टिलोपः । तद्विद्वान्तत्वात्=
विभक्तिकार्ये लघिष्ठः । अयमेषाम् अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः ह्रस्वज्ञः, दीर्घतमः,
महत्तमः ।

(१२१५) तिङन्तसे भी क्रिया की अधिकता द्योतन के लिए तमप्रत्यय ।
यहाँ अधिकताविशिष्ट क्रियाविशिष्टकर्ता या कर्ताद्वारा क्रिया में अधिककुशलता
प्रत्यय का अर्थः । (६) ऐतौ=तरप् और तमप्को घसंज्ञा हो । (७) किमेदन्त=
एकारान्त तिङ्=तिङन्त और अव्यय इनसे परे जो घः=घसंज्ञक प्रत्ययः (तरप्
और तमप्) तदन्तात्=तरप् तमप् अन्त में हो उनसे आमुप्रत्यय हो । नतुद्रव्य
प्रकर्षे=किसी वस्तुका (उत्कर्ष) श्रेष्ठता सिद्ध होती हो—तब आम्प्रत्यय न हो ।
उकार उच्चारणार्थकः मका (इत्संज्ञा से) रक्षकः यह प्रत्यय भी अनेक में एकका अति-
शयित्व अधिकताका परिचायक है । किन्तनाम्=अयमेषाम् अतिशयेन किम् यह इनमें
अधिक क्यों-क्यों प्रश्न करता है । यह भी, यह भी । परन्तु यह सबसे अधिक कि कि
पृच्छति इति विग्रहे किम्शब्दात् अतिशयार्थकः किम् (प्रश्न) प्रकाशन अर्थ में तमप्रत्यय
किम्+तम् मकारस्य अनुस्वारे, किमेत्तिङ् सूत्रेण तमप्रत्ययान्त किन्तमशब्दात् आम्-
प्रत्यये अन्त्य आकारलोपे रूपम् । तद्विद्वान्तत्वात् विभक्तिः । स्वरादित्वात् अव्ययसंज्ञा ।
विभक्तिलुक् । प्राह्वेतमाम् । अयम् एषामतिशयेन प्राह्वे (यह भी यध्याह्व यह भी,
यह तो अतिमध्याह्व है) एदन्त प्राह्वे शब्दात् तमप् आम्प्रत्ययः पूर्ववत् (यकालतनेपु
कालनाम्नः । इति सप्तमीका अलुक् अयमेषामतिशयेन पचति । यह इन लोगों में अधिक
सुन्दर, स्वादिष्ट, शीघ्र, पकाता है । पचतिशब्दात् अतिशयपक्वक्रियाकुशलकर्ता अर्थ में

स्यान्न तु ब्रव्यप्रकर्षे । किन्तु ताम् । प्राह्वेत ताम् । पचतित ताम् । उच्चैस्त-
ताम् । ब्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तः । ८ द्विवचनविभज्याः पपदे तरवीय-
सुनो ५ । ३ । ५७ । द्वयोरेकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतो
स्तः । पूर्वयोरपवाद । अयमनयोरतिशयेन लघुलघुतरः । लघीयान् ।
उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । पटीयांसः । ९ प्रशस्यस्य भः ५ । ३ । ६० ।
अस्य आदेशः स्यादजाद्योः परतः ।

१२२० प्रकृत्यंकाच् ६ । ४ । १६३ । इष्ठाविष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् ।

तिङ्श्च सूत्रसे तमप् (आम्प्रत्यये) पचतित ताम् । सर्वोत्कृष्टपाठकर्ता पठित ताम् ।
ल्लाटित ताम् । शैतेतमां कुम्भकर्णः । पटित तमां मयामेयः । उच्चैस्त ताम् । अयमेपा-
मतिशयेन उच्चैः (यह इन लोगों में सबसे ऊँचे पद पर है । उच्चैस्त ताम् । अव्यय से
तमप्, आम्प्रत्यय । ब्रव्यप्रकर्षेतु=जहाँ वृत्तादिवस्तु की सर्वाधिक श्रेष्ठता सिद्ध करनी
हो, वहाँ ताम् नहीं होता । तमप् हो जाता है । अयमेपामतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तमः
सबसे ऊँचा वृत्त उच्चैस्तमः का भी वही भाव है । लघुतमा पिपीलिका । (८) द्विव-
चनश्च=द्विवचने च विभज्यच, उपपदश्च, क्रम से द्वन्द्व और कर्मधारय समास । दो
अर्थ का बोधक । जिसका विभाग करना हो या समीप में जिसका उच्चारण हुआ हो ।
उसको क्रम से द्विवचन, विभज्य, और उपपद कहते हैं । दो के मध्य में एक की
अपेक्षा दूसरे को अतिशय उत्कर्ष, सर्वश्रेष्ठ, विशिष्ट अर्थ में विद्यमान धर्म हो और दो में
एकका विभाग करना हो, अथवा उपपद के धर्म वाचक शब्द से (सुवन्ततिङन्त से)
एतो=तरप् ईयमुन्प्रत्यय हो । पूर्वयोः=पहले के तरप् और इयुन् का अपवाद=
बाधक है । दो में एककी श्रेष्ठता का प्रकाशकः । अयमपि लघुः ३ (यह भी छोटा यह
भी छोटा) किन्तु अयमनयोः अतिशयेन लघुः । यह इन दोनों में सबसे छोटा लघुतरः ।
अतिशय विशिष्ट लघुशब्दात् वर्तमानात् (दोनों में अन्तर) भेदक धर्म वाचक प्रथमान्त
लघुशब्द से द्विवचने विभज्य इति तरप् लघुतरः । पक्ष में इयमुन् प्रत्यये लघु+इयस् ।
भसंज्ञकं टेः=उकारस्य-लोपे लघीयस् शब्दात् प्रथमायाः एकवचने नुम् उपधादीर्घे
आदिकार्ये लघीयान् । उदीच्याः=उत्तर के लोग प्राच्येभ्यः=दक्षिणके लोगों से
पटुतरः (अधिक चतुर हैं) प्राच्येभ्यो अतिशयेन पटवः । यहाँ एककी अपेक्षा दूसरे में
अधिक उत्कर्ष व्यक्त करने के लिए अधिक धर्मविशिष्ट वर्तमानपदशब्द से तरप्
बहुवचने पटुतराः पक्षे ईयमुन् टेः (उकारस्य) लोपः पटीयान् पटीयान्ती पटीयान्सः ।
कुशलतरः कुशलीयान्सः । यह विभज्य का उदाहरण है । (९) प्रशस्य शब्द के
स्थान में 'श्' आदेश हो अ, जादि=अतिशयार्थक इयुन् ईयमुन् प्रत्ययपरे ।

(१२२०) इष्टादिषु=इष्टन् आदि प्रत्ययपरे एकाच्=एक अच्वाले शब्दको
प्रकृत्या=जैसा था वैसा रहे । टिका लोप नहीं होगा । जहाँ इष्टन् होगा वहाँ बहुवचन में

श्रेष्ठः, श्रेयान् । १ ज्य च ५ । ३ । ६१ । प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यात् इष्टे-
यसोः । ज्येष्ठाः । २ ज्यादवीयसः ६ । ४ । १६० । (७२) आदेः परस्य ।
ज्यायान् । ३ बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ । बहो परयोः रमेय-
तोर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । ४ इष्टस्य यिट् च
६ । ४ । १५९ । बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्याद् यिडागमश्च । भूयिष्ठ ।

एककी विशेषता । ईयसुन् दो में एककी विशेषता व्यक्त करता है । यथा—श्रेष्ठः अयं
श्रेष्ठः अयमपि प्रशंसनीयः अयमपि प्रशंसनीयः किन्तु अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः ।
सर्वाधिक प्रशंसनीय । प्रशस्यशब्दात् अतिशय प्रशंसा अर्थे इष्टन् प्रशस्य स्थाने आदेशे
टिलोपे प्राप्ते, प्रकृत्वैकाच् इति प्रकृतिभावे ततः गुणैकादेशे श्रेष्ठः । अयम् अनयोः अति-
शयेन प्रशंस्यः इन दोनों में एक अधिक प्रशंसनीय है । केवल ईयसुन् प्रत्यय का परि-
वर्तन, दोषकार्य पूर्ववत् । श्रेयस् प्रथमा एकवचन नुमि-उपधादीर्घे आदि श्रेयान् ।
(१) प्रशस्य शब्द के स्थान में ज्य आदेश हो इष्टन् और ईयसुन्परे अयमपि
प्रशंसनीयः अयमपि । किन्तु अयमेवामतिशयेन प्रशस्य=वरिष्ठः प्राथमिकताअर्थ
प्रशस्य शब्द को ज्य आदेश हो । प्रशस्यस्थाने ज्य आदेशे इष्टन् प्रत्यये । ज्य + इष्टन्
प्रकृतिभावेन तिलोपो न । किन्तुगुणे एकादेशे ज्येष्ठः । यदा ईयसुन्प्रत्ययः तदा + ईयस् ।
(२) ज्या शब्द से परे ईयस् को आकार आदेश हो । क्या-पूरेको आदेश हो जाय ?
तब बोल (आदेशः परस्य) पर (ईयस) के आदि ईकार को आकार हो । अय-
मनयोः अतिशयेन प्रशस्यः ज्यायान् । प्रशस्यस्थाने ज्य आदेशे । ईयस् इकारस्य
आकारे प्रकृतिभावे, सवर्णदीर्घे प्रथमायाः एकवचने ज्यायान् । ज्यायान्सी ज्यायान्सः
(३) बहोः=बहुशब्द से परे इमनिच् और इयसुन् प्रत्यय का लोप हो । परश्च
(आदेः परस्य) सूत्र से, प्रत्यय के आदि अक्षर का लोप । भूमा—बहोर्गायः बहुत्वं
भूमा=बहुतायत्, अधिकता अधिक अर्थवाचक बहुङ्गस् शब्दात् भावे अर्थे पृथ्वादिभ्यः
इमनिच् प्रत्यये । बहु + इमन् बहुशब्द से परे (आदेः परस्य) नियम से आदि
अक्षर इका-लोप । बहुशब्दको भू आदेशे एकवचने भूमा, भूमानी, भूमानः । यदा
इयसुन्प्रत्ययः बहु + ईयस् अयमनयोः अतिशयेन बहुः (यह इन दोनों में अधिक है)
इति तद्विचार्यः । बहोर्लोपः इयसुन्प्रत्ययस्य आदेः अक्षरस्य ईकारस्य लोपे । बहुशब्दस्य
(भू) आदेशे एकवचने भूयान् भूयांसो भूयांसः । (४) बहुशब्द से परे इष्टस्य =
इष्टन् प्रत्यय का लोप हो, यिट् = यि आगम और बहु को भू आदेश हो । पञ्चमी
निर्देश से, आदेः परस्य नियमे से, आदि अक्षर इका लोप भूयिष्ठः । अयमे० बहुः
(यह भी अधिक, यह भी, किन्तु यह सबसे अधिक) इति विग्रहे बहुशब्दात् अति-
शयेन अर्थे इष्टन् उक्तसूत्रेण इष्टन् के इका लोप, यिट्, भू आदेशे, भूयिष्ठः । सर्वाधिकः
श्रेष्ठः ।

१२२५ विन्मतोलुक् ५ । ३ । ६५ । विनो मतुपश्च लुक् स्यादिच्छ-
यतो । अतिशयेन सग्वी-लज्जिष्ठः । सजीयान् अतिशयेन त्वग्वान्-
त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । ६ ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ५ । ३ । ६७ ।
ईषदूनो विद्वान्-विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।
७ विभाषासुपोः बहुच् पुरस्तात् ५ । ३ । ६८ । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽयं
सुबन्ताद् बहुज्या स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः ।

(१२२५) विन् और मतुप्रत्यय का लुक् हो, इच्छन् इसमुन् परे । अतिशयेन
सग्वी (बहुत अधिक मालावाला) लज्जिष्ठः सक् अस्ति अस्य इति सग्वी । अति-
शयिन सग्वी (अस्मायामेपातजोविनिः) इति चिन् सग्विन्, अतिशये अर्थे, इच्छन्
(विन्मतोलुक्) इति विन प्रत्ययस्य लुक् सज् इच्छन् निमित्तापाये नमित्यकस्यापि
अपायः जिसको मानकर पदसंज्ञा हुई थी वही नहीं रहा । तब कुत्वेन गवर्न भी नहीं
रहा । अयमेपामतिशयेन (सबसे बड़ा माली) भत्वेन पदसंज्ञाभावात् न कुत्वम् । द्वयोः
अतिशयेन सग्वी लज्जियान् लज्जिन् शब्दात् (दो में एक को श्रेष्ठता का साधक)
ईषमुन् प्रत्यये चिन् मतोलुक् सजीयस् एकवचने सजीयानिति । एपामतिशयेन त्व-
ग्वान् (ग्राह, सुअर का मजबूत चर्मवाले) त्वचिष्ठः । इच्छन् प्रत्यये । त्वचीयान्
में ईषमुन् परे मतुप् प्रत्यय का विनमतोलुक् । पद के अभाव में कुत्व का अभाव ।
(६) ईषदसमाप्तिविशिष्ट (थोड़ा हो और समाप्त न हो । इस आशय से विशिष्ट
अर्थ में विद्यमान प्रथमान्तशब्द सुबन्त हो, या तिष्ठन्त हो स्वार्थ में कल्प् देश्य औ
देशीयर प्रत्यय हो । ईषदूनो विद्वान् थोड़ी विद्या हो, किन्तु असमाप्त हो) अर्थ-
वाचक प्रथमान्तविद्वस् शब्द से स्वार्थ में कल्प् सुलुक् विद्वत्कल्प । यमुजंमु इति
सकारस्य दकारेः, चत्वं विद्वत्कल्पः । विद्वत्सदृशः । नहि विद्वानित्यर्थः । एषदूनः
विद्वान् विद्वस् शब्दात् देश्यप्रत्यय देशीयर (अर्थसमान) । ईषद् ईषूनम् असम्पूर्ण
पचति (कम पकाता है) पूर्णपक्वे नहीं पाता ईषद्, असमाप्त अर्थ में समर्थ तिष्ठन्त
पचति शब्दात् कल्पप्रत्यये । पचतिकल्पं सूदकल्पः बुद्धिकल्पः, गच्छतिकल्पं पठति-
कल्पम् । (७) विभाषा ईषदसमाप्ति=थोड़ा हो समाप्त न हो, ऐसे अर्धविशिष्ट
सुबन्त से बहुच्प्रत्यय विकल्प से हो । पुरस्तात्=वह प्रत्यय प्रकृति से पहले हो,
पर में न हो । प्रागेव पहले ही, नतुपरतः परे न हो, ईषदूनः पटुः (थोड़ा कम चतुर)
किन्तु चतुरता समाप्त न हो ऐसे अर्थ विशिष्टसुबन्त से पटुशब्द के पूर्व में बहुवचनप्रत्यय
बहुपटुः । चतुर बन रहा है । यहाँ प्रा० संज्ञा अर्थवत् सूत्र से होंगी क्योंकि यह तद्धि-
तान्त नहीं है । अथवा तद्धितयुक्तः तद्धितः अर्थ हो तब कृतद्धितसमासाश्च सूत्र से
संज्ञा संभव है । यदा बहुच् न भवति तदा कल्प् पटुकल्पः बहुमूर्तः । मूर्तस्वरः
अविवेकी जैसा । बहुविज्ञानं विज्ञानकल्पम् । मुपः किम् ? सूत्र में मुप् ग्रहण क्यों किया

यटुकल्पः । सुप् । किम्-यजतिकल्पम् । ८ प्रागिवात् कः ५ । ३ । ७० । इवे
प्रतिष्ठतावित्यतः प्राक्काधिकारः । ६ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः
५ । ३ । ७१ । कापवावः तिङश्चेत्यनुवर्तते । (ओकार-सकार-भकारादौ
सुप् सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ।) अन्यत्र सुबन्तस्य ।

१२३० अज्ञाते ५ । ३ । ७३ । कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः ।

इसलिए कि तिङ से बहुवृत्तिइत्यय न हो, किन्तु कल्प्यप् यजतिकल्पम् । यज्ञ का आटम्बर
करता है । (८) इवे प्रतिष्ठतो=अग्निमप्रकरण के प्रथम सूत्र से पहले तक अधि-
कारः इवात् प्राक्कः कत्यय का अधिकार (जो स्वार्थ प्रकृति का अर्थ है । (९)
अव्यय और सर्वनाम से अकच् प्रत्यय हो और वह टेः प्राक्=टिके पहले, कप्रत्यय को
वापश्चर । इसको तद्वितान्त न मानकर तद्वितविशिष्ट कहना उचित है । तिङश्च की
अनुवृत्ति आती है । तिङन्त के भी टिके पहले अकच् हो (या०) ओकार सकार
भकार आदि में हो ऐसे सुप्परे सर्वनाम्नाष्टे=सर्वनामसंज्ञक टिके पहले अकच् हो
अन्यत्र=ओकार सकार भकारादि सुप्परे न हो । वहाँ सुबन्त को टिके पहले
अकच् हो ।

(१२३०) अज्ञात अर्थ से विशिष्ट सुबन्त से कहो । अज्ञात अर्थ का निर्देश
कस्यायम् अश्वः (जिसका यह घोड़ा है) अज्ञातो अश्वः जिसके अधिपति का पता
न हो । उच्चकैः अश्वशब्दात् अज्ञाते अर्थे कप्रत्यये अज्ञातत्वं ऊँचाई ज्ञात न हो)
अज्ञातविशिष्ट उच्चैः शब्दात् टेः पूर्वम् अकच् । सर्वकैः अज्ञातं नीचै नीचकैः निचला
भाग अवाह । अज्ञाताः सर्वैः सर्वकैः यहाँ अज्ञातविशिष्ट सुबन्त सर्वैः शब्द से ऐ के
पहले अव्यय सर्वनाम्नां=सर्वनाम मानकर । अकच् और क प्रत्यय के रूप में अन्तर
नहीं । सर्वकै=सर्वे इत्यर्थः । ओकारपरे उदाहरणम्—अज्ञातयोः आवयोः युव +
ओस् युष्मद् अस्मद् सर्वनामके स्थान में युव और आव आदेश । यहाँ ओकार परे
टि (अ) के पूर्व अव्यय सर्वनाम्नां वातिक से अकच् युवक ओस् एत्वे, अयादेशे,
युवकयोः (अज्ञात तुम दोनों) आवकयोः (वातिक न होता तो ओकार से पहले
अकच् होकर अनिष्ट होता । सकारादि परे टिके पूर्व अकच् का उदाहरण—युष्मकासु
युष्मा + सु वातिक से सकारादि प्रत्ययपरे सर्वनाम के टिके अकच् हुआ । (अज्ञात
तुम लोगों में अज्ञात हम लोगों में) भकारादि परेका उदाहरण—अज्ञातं युष्माभिः
(अज्ञात तुम से या हम से) अज्ञातत्वं विशिष्ट अर्थ से वर्तमान् युष्मद् अस्मद् शब्द
भकारादि भिन् प्रत्यय परे टिके पूर्व अकच् युष्मकाभिः शब्द में (अज्ञात तुम सबोंने)
अर्थ की शक्ति है । सुबन्त के टिको अकच् होता तब उसमें शक्ति स्वीकृत नहीं होती ।
सुबन्त टिका उदाहरण—अज्ञातेन त्वया त्वयका । अज्ञातेन मया मयका (अज्ञात
तुमने, अज्ञात हमने) त्वया मया सुबन्त है । उसके टि (आ) के पूर्व अकच्

सर्वकैः । युष्मकाभिः । युयकयोः । त्वयका । १ कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ।
कुत्सितोऽध्याऽध्वकः । २ कियत्तदोर्निर्धारणं द्वयोरेकस्य उत्तरच् ५ । ३ । ९५ ।
यनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । ३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
उत्तमच् ५ । ३ । ६३ । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे उत्तमज् वा स्यात् ।
'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः ।
ततमः । चाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः ।

इति प्राग्वीयाः ।

त्वयका (१) कुत्सिते=कृत्सा, निन्दा, घृणा, हरामी अर्थ में कुत्सा सम्जातः
अस्येति कुत्सितः निन्दितः घृणितः कुत्साविशिष्ट अर्थवाचकमुबन्त से स्वार्य=कुत्सा
अर्थ में क प्रत्यय हो । कुत्सितः निन्दितः अश्वः दुष्टघोड़ा निन्दाविशिष्ट सुबन्त
अश्व शब्द से निन्दा अर्थ में क प्रत्यय अव्ययकः । कुत्सितः पुत्पः पुत्पकः । अन्नकम् ।
वियका (२) द्वयोरेकस्य निर्धारणे, दो व्यक्ति या वस्तु में निर्धारण=निश्चय
करना हो । निर्धार्यमाण जिसको निश्चय करना हो उस अर्थ के वाचक किम् यत्तत्
शब्द से उत्तरच् प्रत्यय हो । डच्-इत् । 'अतः' शेष । अनयो 'कः' वैष्णावः' इन दोनों
में कौन वैष्णव है । इस अर्थ का वाचक कतरः शब्द है । दो व्यक्ति में वैष्णव धर्मीका
निश्चयक किं शब्द इदं शब्द है । निश्चयकरण का वाचक किम् शब्द से उत्तरच्
ड इत् होने से भ संज्ञा के बिनाभी किम् के टि (इम्) का लोप । विभक्तिकार्ये
कतरः यतरः अनयोयः (उर्ध्वपुट्टधारी इन दोनों में जिसका तिलक खड़ा है । यत्
शब्दात् उत्तरच् अनुबन्धलोपे, टिलोपे, ततरः अनयोः सः इन दोनों में वही वैष्णव
है । तत् शब्दात् उत्तरच् आदिः (३) बहूनां=बहुतों के मध्य में किसी एक का
निर्धारण (निश्चय करण) हो तब किम्, यत् से उत्तमच् । अनुबन्ध लोपे 'अतम' इति
शेषः (जाति परिप्रश्ने) अंश का भाष्य में खण्डन किया गया, क्योंकि सूत्र केवल
जातिविषयक निर्धारण में संकुचित सीमित नहीं है । कतमः भवतां कठः कठशाखा में
आपकी कौन शाखा है । बहुत कठशाखाओं में एकका निश्चय हो रहा है । कठ जाति
है क्योंकि कठशारा के लोग भी कठ ही हैं अतः निर्धारण अर्थ में किम् शब्द से उत्तमच् ।
डित् होने से टिका लोप कतमः कौन सा । जाति से निश्चय में भी भवतां कतमः (कौन)
कर्णपुरं गमिष्यति । कतमः लोहपुरम् (लाहौर) । तेषां यो दक्षः यतमः । तेषां सः
ततमो गमिष्यति । चाग्रहण से कः यः सः भी होंगे । अथवा चाग्रहणमकजर्थम्
अकप्रत्यय के लिए भी है । तेषां यः यकः इनमें जो । तेषां सः सकः । एकः श्वः ।
बहुतों में एक के निर्धारण अर्थ में जब उत्तमच् नहीं हुआ, तब टिके पूर्व में अवच् ।
यकद्, तकद्, अत्थं, पूर्वत्थं, सत्थं यकः सकः । इति प्राग्वीय प्रत्ययाः पूर्णाः प्राभाकरी-
टीकायाम् ।

अथ स्वार्थिकाः

४ इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ६ । कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः ।
(सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्) अश्वकः

१२३५ तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१ । प्रचुर्येण प्रस्तुतं=प्रकृतं
तस्य वचनं=प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे वा ल्युट् । “आद्ये प्रकृतमन्त्र-

अथस्वार्थिकाः एत्थं (प्रकृतिः) तस्य अर्थः स्वार्थं, स्वार्थेभवाः स्वाधिकः । प्रकृति
के अर्थ में होने वाले प्रत्यय का प्रकरण प्रारम्भ करते हैं । (४) इवे=इवका सादृश्य
(समानता चन्द्र के समान मुख) जैसा ही अर्थ है । चन्द्रवन्मुखम् । इव (सदृश)
अर्थ में वर्तमान प्रातिपदिक से कन् प्रत्यय हो, प्रतिकृतौ=मूर्ति चित्र, (मृदादि
निर्मिता प्रतिमा) फोटो अर्थ हो तब जहाँ इव शब्द रहे वहाँ उपमान उपमेय भाव
अवश्य रहे । हस्तिनी इव महियो गच्छति । हथिनी की तरह रानी, उपमेय है,
हस्तिनी उपमान । इसी प्रकार प्रतिकृतिः प्रतिमा, मूर्ति, चित्र, उपमेय उपमातुं योग्यः
उपमा के गुण धर्म में समानता के योग्य हो । जिसकी उपमा दी जाय, गुण धर्म की
बराबरी की जाय, वह उपमान है । वही गुण धर्म ही कन्प्रत्यय का या प्रकृतिका अर्थ
है । विचित्रता यह है कि उपमान से कन् प्रत्यय हो, उससे उपमेय अर्थ खुले । सत्य
वस्तु के समान ही मूर्तिमान लगे । सत्य उपमान है । उसका फोटो, नकल, उपमेय
प्रतिकृति है । मूर्तिको साक्षात् भगवान् मानना कन् का विशेष अर्थ है यथा—अश्वइव
प्रतिकृतिः भूतिः, चित्रम्वा वह अश्वकः यह मूर्ति (चित्र) मानो असली घोड़ा है ।
उत्प्रेक्षा । उपमान-अश्व शब्दात्कन्प्रत्ययः । असली घोड़े की भूतिमान् प्रतिकृति छाया ।
चित्र में सत्यता का आरोप कन् प्रत्यय का अर्थ है । कृष्ण इव प्रतिकृतिः (आकृतिः,
चेहरा) कृष्णकः, कुमारी इव वर्तते कुमारिकः । सुदृढ इव प्रकृतिः सुदृढकः । ब्राह्मणकः
बराह इव प्रतिमा बराहकः । नेतृश्च नेतृकः गुरुरिव गुरुकः । पिताश्च पितृकः । यहाँ
प्रतिकृतिका प्रतिमा के साथ छाया, स्वल्प आकृति, चित्र भी ग्राह्य है । (वा०)
सर्वं=सभी प्रातिपदिकों से स्वार्थं=प्रातिपदिकार्थ में कन्प्रत्यय हो । अश्वश्च अश्वकः ।
वानर इव वानरकः । रावणश्च रावणकः । करपात्रीकः । महाशयकः । शिवकुमारकः ।
बालशास्त्रीकः । शशिधरकः ।

(१२३५) तत् प्रथमान्तं प्रकृतं=प्राचुर्यं, अधिकता, वचने=बोधने, प्रकृत
वचने अधिक वस्तु, बहुत अधिक अर्थ में वर्तमान समर्थ शक्तिसम्पन्न प्रथमान्त अश्व
से स्वार्थ में (प्रकृति के अर्थ में) मयट् प्रत्यय हो । जिससे प्रचुरता, अधिकता,
बहुतायत, भाव निकले । यहाँ प्रकृत का प्रस्तुत अर्थ नहीं है किन्तु अधिकता का
वचन=बोधन कथन अर्थ है । भाव अथवा अधिकरण अर्थ में ल्युट् प्रत्यय करके

अन्नमयम् । अपूपमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं=पर्व ।
६ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ । अण् स्यात् । प्रज्ञ एव-प्राज्ञः । प्राज्ञो ऋषी ।
देवतः । बान्धवः । ७ बहुलपार्थान्यस्कारकादन्यतरस्याम् ५ । ४ । ४२ ।
बहूनि ददाति-बहुशः । अल्पशः (आद्यादिभ्यस्तत्सेरूपसंस्थानम्) आदौ-
आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः ।

वचन शब्द वना । सूत्रका दूसरा अर्थ—प्राचुर्यं अर्थ में प्रस्तुत (विद्यमान) अन्नादि-
शब्द (प्रथमान्त समर्थ) से अधिकरण अर्थ में मयट् प्रत्यय हो । प्रथम अर्थ का
उदाहरण—प्राचुर्येण वाहुल्येन प्रकृतं विद्यमानम् अन्नमयम् (अन्न की ढेर)
प्रथमान्त समर्थ प्रचुरता में विद्यमान अन्नशब्द से मयट् प्रत्यय । अन्नकी अधिकता ।
प्रचुराः अपूपाः अपूपमयम् (मालपूओं की ढेर) प्रथमान्तसमर्थ प्रचुर अर्थ में
विद्यमान अपूप शब्द से स्वार्थ में मयट् अपूपमयम् । पूओं की अधिकता तद्वितार्थ है ।
नपुंसकलिङ्गः । यद्यपि मयट् प्रत्यय स्वाधिक है अपूपके अर्थ में हुआ । स्वाधिकः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अनुवर्तन्ते । स्वाधिकप्रत्यय प्रकृति के लिङ्ग
वचन का आकर्षण करते हैं इस नियम से अपूप पुलिङ्ग है । अपूपमय को भी पुलिङ्ग
होना चाहिए । तथापि स्वाधिकः प्रत्ययाः प्रकृतितः लिङ्गवचनानि अतिप्रमन्ते ।
उल्लेखन करते हैं, नपुंसकता उचित है ।

द्वितीय अर्थ का उदाहरण—अधिकरणे ल्युट् अधिकरण अर्थ में ल्युट्, आधार
अर्थ में वस्तु की प्रचुरता यथा—प्राचुर्येण (अधिक मात्रा में) प्रस्तुतानि अन्नानि
अस्मिन् यज्ञे । बहुत अधिक अन्न भरा हो जिस यज्ञ में वह यज्ञ अन्नमय है । यज्ञ में
अन्न की अधिकता तद्वितार्थ है । भाव और अधिकरण भेद से वचन के दो अर्थ हुए ।
प्राचुर्यार्थं विनिश्चयनशब्दात् मयट् । पदो अपूनानां प्राचुर्यं यस्मिन्पदंवि (माल
पूओं की बहुलता जिस त्योहारमें हो) । अधिकरणे ल्युट् प्राचुर्यं विनिश्चयत् अपूपशब्दान्
अधिकरणे अर्थे यमट् (६) प्रज्ञ आदि शब्दों से स्वार्थ में अण् हो, प्रकर्षण जानाति
प्रज्ञ (प्रतिभा, बुद्धि, ज्ञान वाला हो) एव प्राज्ञः विद्वान् । प्रज्ञ शब्दात् स्वार्थे अण्
आदि वृद्धिः टिङ्गान् सून से स्त्रीलिङ्ग की विवक्षा में डीप् । यस्मैति अकारलोपे
प्राज्ञो (विदुषी स्त्री) देवता एव (वही) देवतः । देवताशब्दात् उक्त सूत्रेण अण्
आदि वृद्धिः आलोपे । वन्तुरेव (भाई वन्तु ही) बान्धवः । स्वार्थे अण् (वन्तु
शब्दात्) आदि वृद्धिः, ओगुणः, उकारस्य गुणारिः । प्रकृतिका जो अर्थ है प्रत्यय
सहित का भी वही अर्थः (७) बहु अर्थ और अल्प अर्थ में विद्यमान कारक से
स्वार्थ में श् प्रत्यय विवक्षा से हो । बहूनि ददाति (बहुत देता है) दान क्रिया का
कर्म कारक बहूनि है । बहुवर्धनी है । स्वार्थ में बहु शब्द से वन् बहुशः । अल्प
ददाति इति अल्पतः अन्तार्थक कर्मकारक अल्पशब्दात् वम् । बहुत कम दान करवा

वरणतः । ८ कृष्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः ५ । ४ । ५० । (अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) विकारात्मतां प्राप्नुदत्यां प्रकृतौ वत्तमानादिकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात् करोत्यादिभिर्योगे । ९ अत्य च्वौ ७ । ४ । ३२ । अवरणस्य ईत् स्यात् च्वौ । वेलोपः । च्व्यन्तत्वादव्यत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णो करोति । ग्रही भवति । गङ्गी स्यात् (अव्ययस्य च्वावोत्वं नेति वाच्यम्) दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ।

हे । न्यूनं ददाति न्यूनशः । (वा०) आद्यादिभ्यः=आदि, इत्यादि शब्दों से सभी विभक्तियों के अर्थ में तसे=तस् प्रत्ययका (उपसङ्ख्यानम्) उपयोग करना चाहिए । अयं तसिः सार्वविभक्तिकः 'आदिम्' इति आदित । मव्यात् इति मध्यतः अन्तेन इति अन्ततः । पाशे इति पश्यत । वातिक से तस् प्रत्यय । यह आद्यादिगण आकृति गण है । तस् प्रत्ययान्तकी आकृति जहाँ दृष्ट हो, वातिक से तस् प्रत्यय । यथा— विद्यालयतः, दिल्लीतः, प्रदेशतः, स्वरतो वर्णतोवा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स्वरशब्द से तस् वातिक के आकृतिगण से प्रादुर्भूत हैं । ये प्रत्यय असार्व-विभक्तिक तद्धित अव्यय हैं (=) कृ, भू अस् धातु के (क्रिया) योगे=सम्बन्ध में, सम्पद्यमाने कर्तरि सिद्धि (सम्पत्ति) की क्रिया के कर्ता में) यस्य यो मावी जिसको जो विकार (कार्य) होने वाला है । अभूतः=वह कार्य हुआ नहीं है । तद्भावं यह उस वस्तु में कार्य) को सम्पद्यते=सम्पन्न करे । वहाँ अभूततद्भावं जो न हुआ हो किन्तु हो रहा हो ऐसे अर्थ में वर्तमान सम्पत्ति क्रिया का कर्तृभूत प्रातिपदिक से स्वार्थ में च्विप्रत्यय हो विकल्प से । कृ भू अस् धातु के सम्बन्ध में वातिकका अभूत (जो नहीं हुआ था) तद्भावं अर्थ में च्विप्रत्यय कहना चाहिए । वातिकका अर्थ सूत्र से जुड़ता है । विकारात्मतां=कार्यरूपतां कार्य के रूप में परिणत होने वाली प्रकृति=समवायिकारण अर्थ में वर्तमान विकार शब्द (कार्यवाचक शब्द से) कर्ता में च्वि हो । इसका सर्वापहारलोप (९) अयणस्य=अकार को इकार हो । च्वि-प्रत्ययपरे । वेलोपः च्विके-व का 'लोपो व्योर्बलि' से लोप च इत्, इकार उच्चारणार्थक, च्वि प्रत्ययान्त होने से अव्ययसंज्ञा है । कृ भू अस्का क्रमशः उदाहरण—

कृष्णी करोति अकृष्णः (जो काला नहीं था वह) कृष्णः सम्पद्यते (काला हो रहा है) यहाँ प्रकृतिः कृष्ण है वही विकारात्मा है तं करोति (उसको करता है) । वह कृष्णी करोति है । कृष्ण शब्दात् अभूततद्भावे अर्थे च्विः । कृधातु योगो अस्ति । च्वेः सर्वापहारलोपे 'अस्य च्वौ' इति अकारस्य इकारे रूपम् । कृष्णलीला में नाटक-कार जो बालक कृष्ण नहीं है उसे कृष्णभावको सम्पन्न करते हैं । अभिन्न बनाते हैं । यह सम्पन्न क्रिया अभूततद्भाव है वही तद्धितायं भी है एवं चञ्चलीकरोति । अदोषी-करोति । अग्रह, ग्रह सम्पद्यते तद्भवति ग्रहीभवति । जो ग्रहा नहीं था वह ग्रहा बन रहा है । भूधानुयोगे ग्रहण शब्दात् अभूततद्भावे अर्थे च्विः । सुप्रविभक्त्या

१२४० विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये ५।४।५२। चिद्विषये सातिर्वा स्यात् साकल्ये । १ सात्-पदाद्योः ८।३।१११। सस्य पदं न स्यात् । दधि सिञ्चति कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते अग्निसाद्भवति । २ चो च ७।४।२६। चो च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीभवति । ३ अव्यक्तानुकरणाद्व्यञ्जवराधादिनितो डाच् ५।४।५७। द्व्यजेयावरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्थं यस्य

पदत्वं, ततो नकाराकारलोपी, अकारस्य ईकारे । अगङ्गा गङ्गा सम्पद्यमाना स्यात् इति गङ्गीस्यात् । गङ्गाशब्दात् असंघातु योगे स्वार्थे च्विः । अनुबन्धलोपे अस्य च्वी आकारस्य ईकारे (वा०) अव्ययपदको च्विपरे रहते अकारको ईकार नहीं होता । अदोषा दोषा सम्पद्यमानम् अभूत् (जो रात न हो वह रात हो गया) दिन रात नहीं है परन्तु घनघोर बादल के घेरे से अंधेरा हो गया । वह दोषाभूतमवुः । रात जैसा दिन । अत्र इत्वं प्राप्नोति, वातिकेन निषिध्यते । अदिवा दिवा सम्पद्यमानम् अभूत् (जो दिन नहीं है निमल आकाश में चांदनी से दिन जैसा हो रही रात्रि भूधातुयोगे दिवा शब्दात् च्वि सम्पूर्ण लोपे । दिवाभूतारात्रि ।

(१२४०) विभाषा त्विप्रत्यय के चिपय में अभूततद्भाव अर्थ में वर्तमान सम्पत्ति क्रिया कर्तृभूतप्रातिपदिक से साति प्रत्यय हो विकल्प से । कार्त्स्न्ये = सम्पूर्णता अर्थ में कृ भू अस के योग में (१) णच्-प्रत्यय के सकार और पदाद्योः = पद के आदि सकारको पकार न हो । कृत्स्न = सम्पूर्ण शस्त्रम् = आतुर्य अनिरूप हो रहा है (अग्निः सम्पद्यते) भू धातु योगे अभूततद्भावे अथ अति शब्दात् सात्प्रत्यये च्विको वाचक इति सस्थाने पदं प्राप्तं । तं साति मत्वा सात्पदाद्योः इति पदनिषेधे । पदादिमें पदनिषेधका उदाहरण दधिसिञ्चति (दही सींचता है) यहाँ सको आदेशप्रत्ययोः से पद प्राप्त था । उसको पदादिमानकर निषेध हुआ । यह प्रासङ्गिक है, प्राकरणिक नहीं । कृद्धीभवति (:) चिरे पूर्व अणुको दीर्घ हो । अनग्निः सम्पद्यमानो भवति । जो अग्नि नहीं था वह आग बहूला हो रहा है । भूधातुयोगे अभूतपूर्वं अर्थे च्विः । 'च्वी' इति दीर्घे अग्नीभवति । आग जैसा हो रहा है । क्रोधाभवति । लुब्धीभवती । मुखरीकरोति (३) अव्यक्त जिसध्वनि से कुछ अर्थ स्पष्ट न हो उसे अव्यक्त कहते हैं । जैसे :—नगाड़ा, पटाखा बन्दूक की ध्वनि । उसका अनुकरणात् = टच् एव (दो अच् या अनेक अच् हो अवर = न्यून है । नतुततो न्यूनं उससे कम (एक अच् या आधा अनेकाच्) उसको डाच् विवक्षिते द्वे बहुलं = डाच् प्रत्ययकी विवक्षा में ही विकल्प से द्वित्व हो । अनुकरण शब्द से कृ भू अस के योग में डाच् प्रत्यय हो, अनिता = इति शब्द परे न होने पर (टच् इत्) 'आ'क्षेप । (वा०) डाच् प्रत्यय की विवक्षा में द्वित्व हो बहुल करके । दो अच् हो जिसमें अवर = न्यून (ऐसा न्यून) अर्धमात्र = अर्थात् उससे न्यून हो ।

तस्माद्डाच् स्यात् कृष्णस्तिमियोनि (डाचि च द्वे बहुलम्) इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रेडिते डाचोति यत्कृष्णम्) डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्, इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम्=ईषत्करोति । द्वयजयवार्धात्किम्=अत्करोति । अवरति किम्=खरटखरटाकरोति । अनितौ किम्=पटिति करोति ।

इति तद्धिताः ।

अनेकाच्=सुबन्त शब्द से डाच् भवति । कृ भू अस् का अनुकरण नपुंसक होता है । द्वौ अचौ यस्मिन् द्वयच् । ऐसा कम से कम अर्धभाग (दोच् हो कम न्यून जिससे ऐसा अर्धभाग हो) जिस समुदाय का, ऐसे समुदाय से डाच् हो । डाच् की विवक्षा में ध्वनि के अनुकरणवाचक शब्द को द्वित्व हो । यथा—पटत्-पटत् करोति इति पटपटा करोति है । ध्वनि का अनुकरण पटत् विवक्षा में द्वयच् अनेकाच् । सुबन्त समुदाय से कृ भू अस् योग में कोई भी लकार हो । तब डाच् हो । तपत्-पटत् अम् डाच् करोति सुबन्तुक् पटत्-२ आकरोति । द्विरुक्तको मात्रेडित संज्ञा वार्तिके नित्यमात्रे० । डाच् परे पूर्वपरयोः स्थाने मात्रेडित परे पूर्व पटत् त्प के स्थान में पररूप हो । डित परे पटत् के टिका लोप । पटपटाकरोति । नु । अव्यय मानकर सुलोप । अव्यक्त अनुकरण या ? इषत्करोति थोड़ा करता है । व्यक्त है द्वयचः किं अत् एकाच् है । अवर-दो अच् से अधिक न हो । खरट खरटा करोति । खरटं (अस्य नासिका खरटा करोति) तीन अच् होने पर पररूप न हो । इति प्राणाकार्या स्वाधिकाः प्रत्ययाः ।

अथस्त्रीप्रत्ययाः—अथ—कृदन्ततद्धित सर्ग समाप्तिके पश्चात्स्त्रीलिङ्गबोधक प्रत्ययों का प्रकरण प्रारम्भ करते हैं, क्योंकि कृदन्त तद्धितान्त शब्दोंसे स्त्रीलिङ्ग अर्थ बोधक (व्यञ्जक टाप् डीप्ऊङ्, ति आदि) प्रत्यय जुड़ते हैं । अतः अन्य प्रकरणोंका सम्बल उचित होने से स्त्रीप्रत्यय आरम्भ । प्रातिपदिकके अधिकारमें उक्तप्रत्यय होंगे । प्रातिपदिक शब्दके ६ अर्थ स्पष्ट हैं । जातिव्यक्ति लिङ्ग, सङ्ख्या-कारणशब्द (समवाय) ये शब्दके वाच्य अर्थ हैं । इन अर्थों में लिङ्ग अर्थ के (पुं०, स्त्री, नप) तीन लिङ्ग भी वाच्य अर्थ हुए उनमेंसे स्त्रीलिङ्ग अर्थका बोधक, धोतक, व्यञ्जक, प्रकाशक, सभी प्रत्यय होंगे । स्त्रीलिङ्ग बोध्य धोत्य है । अतः स्त्रीप्रत्ययाः= स्त्रिय स्त्रीधर्म (लिङ्ग प्रत्ययावन्ति, बोधयन्ति प्रकाशयन्ति, ये ते । रजोगुणप्रधान यह लिङ्ग प्रातिपदिक शब्द में है । अतः शब्दनिष्ठधर्म स्त्रीत्व सिद्ध है । यद्यपि नारीमें यह ज्ञान सुगम है, रजस्वका धर्मसे । किन्तु नदी, तटी, आदि जड़ या अमूर्त वस्तुमें रजोगुण बोधगम्य नहीं है तथापि सूत्र, शास्त्र, ऋषिवचन प्रमाणसे अनुमेय हैं । यहाँ

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

४ स्त्रियाम् ४।१।३। अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ।
 १२४५ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४। अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं
 यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् अजा। एडका। अश्वा। चटका।

प्रकृति प्रातिपदिक है, प्रत्यय जोधर्मका प्रकाशक डीप् टाप् आदि है अतः (४) स्त्रियां = स्त्रीलिङ्ग बोधविवक्षायां प्रत्ययाः भवन्ति । यह अधिकार सूत्र है । पूरेप्रकरण में गतिशील है, इसका अधिकार समर्थानां प्रथमाद्वा तक चलेगा । उसके पहले सभी-सूत्रोंमें स्त्रियां (स्त्रीलिङ्गविवक्षायां) अर्थ उपस्थित होगा, सभी प्रत्यय स्त्रित्वका बोध करायेगे । यद्यपि द्योतिका वाचिका वा स्पुः द्वित्यादीनां विभक्तयः । यहाँ विभक्ति-शब्द प्रत्ययमात्रका उपलक्षण है, सभी प्रत्यय द्योतक, व्यञ्जक, प्रकाशक, वाचक होते हैं । जिनके मतमें द्विकं प्रातिपदिकार्थः है । लिङ्गशब्द निष्ठ नहीं है । उनकेमतमें ये प्रत्यय वाचक हैं ।

(१२४५) प्रातिपदिकमधिक्रियते । अजादिश्च अच्च तयोः समाहारः अजाद्यत् तस्मात् अजादीनां = अजा—आदिगणगठित प्रातिपदिकसंज्ञक शब्द अतः = अकारान्तस्य अकारान्तप्रातिपदिकशब्द हों, उन शब्दोंका वाच्यं यस्त्रोत्वम् अर्थभूत जो स्त्रीलिङ्ग (पांचप्रातिकार्यमें लिङ्ग भी आता है) तत्र = प्रातिपदिकार्थस्त्रीलिङ्ग द्योत्ये = प्रकाशये, प्रकाशित करनेके लिए टाप् प्रत्यय हो, ट, प् इत् 'आ' शेष । अजादि प्रातिपदिकोंके उदाहरण—अजत्व जाति विशिष्टा (वकराजातिकी) स्त्री अजा (वकरी) । अज, प्रातिपदिकमें जहाँ अजत्वव्यक्ति अजत्वजाति, पुंस्त्वलिङ्ग, प्रातिपदिकोंके अर्थ हैं । और अजादिगणका प्रथमशब्द अज है उसका वाच्य स्त्रीलिङ्ग अर्थका प्रकाशक टाप् प्रत्यय हुआ । अनुबन्ध लोपे अज+आ सवर्णदीर्घे प्रथमायाः एकवचने 'सु' सकारस्य अगुक्तसंज्ञा, तम् आवन्तं मत्वा ह्रस्वलोपे सप्तम् । अजा । यद्यपि सुकी उत्पत्ति उच्चाप्रतिपदिकात् से है, तथापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं जिसकार्य में प्रातिपदिकका ग्रहण हो वहाँ लिङ्गबोधक प्रत्ययसहितका भी ग्रहण हो । परिभाषाबलसे टाप् विशिष्ट अजाका ग्रहणं दृष्ट है । अजा = वकराजातिकी स्त्री । यहाँ जाति लक्षणडीप् प्राप्त था उसे वाधकर टाप् हुआ । छाया अर्थः । एडकत्वजाति स्त्री एडका भेड़ा जातिकी स्त्री (जाति लक्षणडीपको वाधकर) अजाद्यत् टाप् स्वादिः (मेढोरज्रेरणोणांमुभेयवृण्वेय एडके) इत्यमरः । अश्वत्व जातिविशिष्टा स्त्री (घोडा जातिकी स्त्री) अश्वा, तुरङ्गी, वडवा, घोड़ी । यहाँ भी डीप्को वाधकर टाप् । (चटका कठविद्धः स्यात्) तस्य स्त्री चटका (चिट्टिया जातिकी स्त्री) । चुचुन्दरी, गन्धमूगी, दीर्घं देहानु नूविका आयुः, मूलकत्व जाति विशिष्टा स्त्री (पुहिया) मूलकत्वशब्दात् प्रातिपदिकात् लिङ्गबोधने अर्थे टाप्, अनुबन्धलोपे, सवर्णदीर्घे, स्वादिकार्ये । एषु जाति लक्षणोडीप् वाध्यते, वाजावदवां प्रतां स्त्री बाजा । यह सब

मूषिका बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । मेघा । गङ्गा । शर्वा ।
इत्यादिः । अजादिगणः) । ६ उगितश्च ४ । १ । ६ । उगिदन्तात् प्राति-
पदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती । ७ टिड्ढाणञ्-
द्वयसञ् - दध्नच् - मात्रच् - तयप्-ठक् - ठञ्-कञ् - क्वरपः ४ । १ । १५ ।
अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां डीप् स्यात् ।

प्रथम वयोवाची अवस्थाबोधक होने से 'वयसि प्रथमे' सूत्रेण डीप् प्राप्तः तं बाधित्वा
बालशब्दात् अजाद्यतष्टाप् । अकारान्तप्रातिपदिकं मत्वा तस्य वाच्यः स्त्रीलिङ्गस्यो
अर्थः, तत्र चोत्प्रेष्टाप् बाला (कन्या) वत्स अवस्थायाः स्त्री वत्सा वद्धङी (प्यारी)
होडअवस्थायाः स्त्री होडा भिल्लजाति की लड़की । मन्ददशायाः स्त्री मन्दा अप्रौढ़ा ।
विलाता=नवयौवना, स्त्री इत्यादि अजादिगण पठितशब्द हुए । वयसि प्रथमेका डीप्
बाधा गया । अकारान्तका उदाहरण—मेघशब्दात् मेघप्रातिपदिकका वाच्य स्त्रीलिङ्ग
अर्थका ध्यञ्जक टाप् मेघा=कुशाग्रबुद्धिः । गङ्गत्व त्रिलोकपावनत्व सहितास्त्री गङ्गा ।
सर्वस्य स्त्री, सर्वा सर्वशब्दात् टाप् सर्वा नामकी स्त्री । सभी आकारान्तशब्दमें स्त्री
अर्थ होता हो तो टाप् समझें । (६) उगित् उक्=उ ऋ ल अक्षरइत् हो, ऐसे प्रत्यय
अन्तमें हों उस प्रातिपदिक शब्दका वाच्य अर्थ स्त्रीलिङ्ग हो उसका बोधक डीप् हो ।
उं ण् इत् 'इ' धेय भवतः स्त्री भवन्ती (होती हुई) गच्छति । प्रकाश अर्थ में भाषातु
से डवतु=अवत्, डित् से 'आलोप' । यह सर्वनाम भवत् शब्द से डीप् उगित् मानकर
भवती । यदा गू घातु से णवृ=अव् । भवत् शब्द भी उगित् अन्त है । उगितश्च
सूत्रेण स्त्री विवक्षायां डीप् शक्यनोन्त्यमिति नुम् (न्) भवन्ती व्रजति । एवं णवृ
प्रत्ययान्त पचत् शब्दात् स्त्री विवक्षायां डीप् नुम् पचन्ती (पकाती हुई) सादति ।
एवं दीव्यत् शब्दात् डीप् नुम् । दीव्यन्ती (खेलती हुई रोदिति) आकारान्त ईकारान्त
से 'मु' का ह्रस्वधादि लोपे । सर्वत्र=सभी उगित् में डीप् का विधान । श्रेयसी,
कल्याण कारिणी, पटीयसी, बहुचतुरी, नेदीयसी (निकटस्था) (७) टित् अनुपसर्जन
(जो उपसर्जन=गोंड, विशेषण, किसी के आधीन, न हो, किन्तु) प्रधान हो,
ऐसे यद्विदादि टित् टित्, ठ, अण्, अन्न, द्वयसञ्, दध्नच्, मात्रच्, तयप् ठक् ठञ्
कञ् क्वरप । तदन्तम्=ये प्रत्यय हों अन्त में जिसके यदन्तम्=ऐसा जो अकारान्त
प्रातिपदिक उसका वाच्य स्त्रीलिङ्ग, अर्थबोधक प्रत्यय हो टित् कृदन्त है, धेय
सिद्धितान्त हैं । क्रमेण उदाहरणम् कुम्भु चरति या सा कुम्भेश में विचरने वाली
कुम्भचरी चरेष्टः (कुम्भर टित् है) टिदन्त प्रातिपदिकं कुम्भर, उसका वाच्य स्त्रीलिङ्ग,
अर्थमें डीप् । मुलोप आदि कुम्भचरी । यस्येति अलोपे । नदट्यातुसे पचादि-अच् होनेसे
'अदन्तप्रातिपदिक नद, शब्दात् अलोपे नदी । वर्षायाम् अभ्यक्त शब्दङ्करोति या सा ।
नदादप्रभिन्ना । देवट्, ट इत्, पचाद्यच्, अदन्तं मत्वा डीप् बेबी दीव्यति स्वपात्रत्येन

फुरुचरी । नदट् नदी । देवट् देवी । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी ।
ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । प्रास्थिकी । लावणिकी ।
यादुशी । इत्तरी । (नञ्स्वनोक्तवर्ण्युत्तरण-तलुनानामुपसंख्यानम्)

स्त्रियं जेतुमिच्छति या सा स्त्रीत्व विवक्षायां डीप् । शोभनी पर्णां यस्या सा सुपर्णा,
सुन्दरांखवाली विनता । तस्या अपयं, स्त्रीभ्यो ङक् (एय) आदिवृद्धिः । सौपर्ण्यस्य
जाति स्त्री सौपर्णेयी (गरुणकी वहन) ङ प्रत्यान्त प्रातिपदिकसे डीप् । अलोपे । इन्द्रो
देवता अस्याः ऐन्द्री, ऋक् इन्द्र हैं देवता जिस ऋचाके सास्य देवता इति अण् आदि-
वृद्धिः । ऐन्द्रप्रातिपदिकात् (अणन्तं मत्वा) उक्तसूत्रेण डीप्, ऐन्द्री, इन्द्र देवता की
दिशा (पूर्व) ऋचा, मन्त्र । उत्सस्य = निर्गण्याः (भरनाका) इयम् (सेवार घास
आदि अथवा उत्स ऋषि सम्बन्धिनी ऋक् । औत्सी । उत्सादिभ्यो अञ् उत्स सम्बन्धी
वस्तु अर्थमें अञ्, औत्सः उसमें स्त्री विवक्षा होनेपर डीप् । अलोपे रूपम् । उरु
प्रमाणम् अस्याः, जंघातक जलकी मात्रा जिस नदीका है वह उरुद्वयसी । उरुशब्दे
द्वयसच् अन्तमानकर डीप् । इसी अर्थमें दघ्नच्, डीप् उरुदघ्नी (छातीभर पानी-
वाला तालाव या नदी) । ये प्रत्यय अन्तमें होनेसे डीप् अलोपे । पञ्च अवयवयाः
यस्या सा पञ्चतयी (पांचसङ्ख्या हो जिस समुदाय में पञ्चन् शब्दात् सङ्ख्यायाः
अवयवे तयप्, तयप्रत्ययान्त अदन्तप्रातिपक पञ्चतय तस्मात् स्त्रीलिङ्गः बोधक
डीप् । अक्षशब्दात् जयति अर्थ ठक्, इक् अदन्त आक्षिक शब्दात् वाच्यायं लिङ्ग
बोधने डीप्, आक्षिकी (पाशों से खेलने वाले की स्त्री) आक्षिक्यी आक्षिक्यः
युक्त्यः । प्रस्थेन क्रीता प्रास्थिकी कञ्चुकी (पसेरी से खरीदी हुई) तेन क्रीतमिति
ठक् । तदन्तप्रातिपदिक् प्रास्थिक शब्दात् डीप् । लवणपण्यमस्ति अस्याः (नमक
की दूकानवाली) लावणिकी । तदस्य पण्यं, (विक्रेता अर्थ में) ठक् (प्रत्ययान्त)
लावणिकशब्दात् डीप् भर्ताजायां अलोपे । यादुशी यदूर्वक दृशपातोः त्यदादिपु
दृशोः इति कञ् 'आ' सर्वनाम्नः इति यत् शब्दस्य आकारान्तादेशे, सवर्णदीर्घे,
कञ्प्रत्ययान्तयादृश, शब्दात् डीप् यादुशी (जैसी) तादृशी (तैसी) इत्तरी = एति
गञ्जति स्वेच्छाचारिणी इण्गतौ धातो गवरप् इ + वर ह्रस्वरय तुक्, गवरप्रत्ययान्त
इत्तर शब्दात् डीप् लोपे । (वा) नञ् स्तञ् ईकक, स्तुन् ये प्रत्यय अन्त में हों
और तरुण तलुन, इन प्राति० से क्षित्यविवक्षा में डीप् कहना चाहिए । स्त्रियाः
अपत्यं स्त्री, स्त्रीणी । अथवा स्त्रैणस्य स्त्री । स्त्री के बनीगुप्त (भार्याभक्तः) पुरुषः
स्त्रैणः उसकी स्त्री अर्थ में 'स्त्री पुंसाभ्यां' सूत्रसे नञ्, आदिवृद्धिः, णत्वं, स्त्रैणशब्दात्
पुंयोगे (स्त्री विवक्षायां) डीप् वार्तिकेन । एवं पुंसो अपत्यं स्त्री पोस्नी, स्तम्
प्रत्ययान्त पोस्नशब्दात् डीप् । शक्तिः प्रहरणम् अस्याः शक्तिनामक अस्त्र का
प्रहार विषय है जिसका वह स्त्री शक्तिपट्टयोः ईकक् प्रत्यये आदि वृद्धिः शक्तिक्

स्त्रेणी । पोस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्कुरणी । तरुणी । तलुनी । ८ यञश्च
४।१।१६। यञन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । अकारलोपे कृते । ९
हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०। हलः परस्य तद्धित-यकारस्योपधाभूतस्य
लोप ईकारे परे । गार्गी ।

१२५० प्राचां ष्फ तद्धितः ४।१।१७। यञन्तात् ष्फो वा स्यात्
स च तद्धितः । १ विद्गोरादिभ्यश्च ४।१।४१। विद्भ्यो गौरादि-

शब्दात् डीप् लोपे । शक्तिनी (चण्डिका) यष्टिः प्रहरणम् अस्याः छडी है प्रहारका
साधन इसका । यष्टिशब्दात् शक्तियष्टयोरीकृत् प्रहरणम् अर्थे । आदिनृद्धिः अन्त्य
इकार लोपे याष्टीकशब्दात् वातिकेन डीप् अकारलोपे, याष्टिकी अप्सरा ।
अनाढ्य (निर्धनिनम्) आढ्य कमधनवान को बहुतधनवान बनाने वाली
आढ्यङ्कुरणी आढ्य पूर्वक कृपातोः आढ्य, सुभग, स्थूल पलित, नग्नान्ध प्रियेषु इति
करणे अर्थे स्युन्=यु तस्य 'अन' आदेशे णत्वे गुणावादेशे आढ्य+करण अरुद्धिपद-
जन्तस्य मुम् (म्) आगमे, अनुस्वारे परसवर्णे, णत्वे, वातिकेन डीप्, यस्येति च
अलोपे । तरुणत्ववयोविशिष्टा स्त्री तरुणी । अथवा उन्नती यौवनवयोवाचिनी ।
तरुणीतलुनीशब्दो तरुण-तलुन शब्दात् वातिकेन डीप् सभी स्त्रीप्रत्यय प्रायः
अजादि हैं वहाँ यहाँ भसंज्ञा और इकारलोप न भूले । (८) यञश्च—यञप्रत्ययान्त
शब्दका वाच्यस्त्रीलिङ्गः, उसका बोधक डीप् हो, यस्येतिच सूत्र से अकारलोप करने
पर । (९) हल् से परे तद्धितस्य=तद्धित प्रत्यय के उपधाभूत यका लोप हो, ईकार
परे । गर्गस्य स्त्री अथवा गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गके वंशपरम्परा की स्त्री अर्थ में
गर्गादिभ्यो यञ् । गोत्र अर्थ में यञ् कृते, अन्त्य अलोपे, यञन्तगार्ग्यं शब्द से यञश्च
सूत्र से डीप् गार्ग्यं+ई आलोपे हलस्तद्धितस्य हल से परे तद्धित प्रत्यय के यकार लोपे
गार्गी कन्या ।

(१२५०) प्राचां=प्राचीनों के मत में यञन्तगार्ग्यं शब्द से ष्फप्रत्यय विकल्प
से हो, उसकी तद्धितसंज्ञा हो । जिसका फल प्रा० संज्ञा होना । गार्ग्यं+ष्फ, षः
प्रत्ययस्य इति यकारलोपे आयनेयो—सूत्रेण फस्थाने 'आयन' आदेशे णत्वे गार्ग्यायण
ततः (१) विद्=य इत् हो और गौर आदि गण में पठित हो, ऐसे शब्द से डीप्
हो (इ प् इत् 'ई' दोष) डीप् और डीप् के रूप में भेद नहीं । किन्तु स्वर में पित्
(अनुदात्त), डीप् (उदात्त) होता है । ष्फ प्रत्यय होने से पित् जिसका फल
विद्गोरादिभ्यश्चसे डीप् । गार्ग्यायणी (गर्गगोत्र की औरत) नर्तनशीला नर्तकी
(नाचने वाली) नृत्ती गात्रविशेषे (शरीर से हावभाचप्रदर्शन कला) अर्थ में शिल्पि-
निष्ठुन्=यु, अक् आदेश, नर्तक । (व्यवसाय की दृष्टि से नृत्यकला में कुशल) यहाँ
भी पितामानकर सूत्र से डीप्, यस्येतिच अन्त्य अलोपे, नर्तकी । गणिका (घर की स्त्री

अथ च डीप् स्यात् । गान्ध्यायणी । नर्तकी । गौरी । (आमनडुहः स्त्रियां वा) अनड्वाही, अनडुही । आकृतिगणोऽयम् । २ वयसि प्रथमे ४ । १ । २० । प्रथम-वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी । ३ द्विगोः ४ । १ । २१ । अदन्ताद् द्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्त्रि-
फला । त्र्यनीका=सेना । ४ वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४ । १ । ३६ ।

घर में नाचे वह नर्तकी नहीं है । गौरवर्णं विशिष्टा स्त्री गौरी (गौराङ्गवाली) गौरादिगणपठित गौर शब्दात् सूत्र से डीप्, अलोपे, गौरी । अष्टवर्षां भवेत् गौरी, नववर्षात्, रोहिणी, दशवर्षाभवेत् कन्या, अत उच्चं रजस्वला । (वा०) अनः शब्दं बहति या सा गौरादिगण पठित अनडुहशब्दात् स्त्रीवोधविवक्षायां डीप् अनडुह ई । आमनडुहस्त्रियां वा वाच्यः इति वातिकेन स्त्रीप्रत्ययविवक्षायां आम्प्रत्ययो विकल्पेन वक्तव्यः । आम् होने पर यण् अनड्वाही । यदा आम्न, तदा अनडुही । गौरादिगण आकृतिगण है । डीपकी आकृति से गण का ज्ञान करे । (२) वयसि =पहली अवस्था के वाचक अदन्तप्रातिपदिक से वाच्य स्त्रीलिङ्ग अर्थ का प्रकाशक डीप् हो । यहाँ प्रथम शब्द अन्तिम वय को रोकता है । अर्थात् वार्धक्य=वृद्धा-
वस्था में डीप् का विधान है । कौमारं पञ्चमाब्दान्तं, पौगण्डं दशमावधि । केशोर मापञ्चदशाद् यौवनंतु ततः परम् । पाँच वर्ष तक कुमार, दस वर्ष तक पौगण्ड, १५ तक केशोर, उसके बाद जवानी । कौमार, यौवन, वृद्धत्व-भेदात् त्रीणि वयांसि । आयुषिचतुर्भागेः, चत्वारि वा, यौवन से पहली अवस्था को वय कहते हैं । वयस्य-
चरमे वातिके वल से वृद्धावस्था को छोड़कर सर्वत्रैव डीप् इष्टः । कुमारस्य वयो-
विशिष्टा स्त्री कुमारी (अविवाहिता लड़की) प्रथम अवस्थावाचक कुमार शब्दात् वयसि प्रथमे सूत्रेण डीप्, भस्मांजा, अलोपे । (वधूत चिरन्त शब्दी यौवनवाचिनो) तस्मात् डीप् वधूटी, चिरन्टी । (३) अदन्त द्विगु समास से डीप् हो । त्रयाणां लोकानां समाहारः (तीनों लोकों का समुदाय) सङ्ख्या पूर्वा द्विगुः, द्विगुसमासे अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः । द्विगुसमास के अन्त में अकारान्त पद हो उससे स्त्रीलिङ्ग प्रत्यय इष्ट है । द्विगोः सूत्र से डीप् अकारलोपे त्रिलोकी । अजादि-
त्वात्=अजादिगण पठित मानकर अजाद्यतष्टाप् । त्रयाणां, फलानां समाहारः (आंबला हरी बहेरी का मिलित चूर्ण) त्रिफला टाप् । त्रयाणाम् अनीकानां समा-
हारः । नभः, स्थल, जल सेनाओं का समाहार=समुदाय ही त्र्यनीका । अजादिगण मानकर टाप् । न च त्रयाणां भुवनानां समाहार त्रिभुवनं, पञ्चपात्रं, चतुर्युगमित्यादावपि टाप् डीप् स्यात्, तत्र पात्राद्यन्तस्य न इति वातिकेन स्त्रीत्वविवक्षायाः निषेधात् । (४) वर्णात्=चित्र विचित्र या रक्त नीलपीठ आदि वर्णवाची जो अनुदात्तान्त=
अनुदात्तः अन्ते यस्य (अनुदात्त हो अन्त में जिसके) तोषधः=तकार हो उपधा में

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात् प्रातिपदिकाद्वा डोप्
तकारस्य नकारादेशश्च । एता, एनी । रोहिता, रोहिणी ।

१२५५ बोतो गुणवचनात् ४।१।४४। उदन्ताद् गुणवाचिनो
वा डोप् स्यात् । मृदो, मृदुः । ६ बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५। एभ्यो
वा डोप् स्यात् । बह्नी, बहुः । (कृविकारादक्तिन्) रात्रिः, रात्री ।
(सर्वन्ताऽक्तिन्नय्यादित्येके) शकटो, शकटिः । ७ पुंयोगादाख्यायाम् ४ ।

जिसके तदन्तात्=वैसा शब्द अन्त में हो अनुपसर्जनात्=उपसर्जन=विशेषण न हो,
ऐसे प्रातिपदिक से विकल्प से डोप् हो 'त' के स्थान में 'न' आदेश भी हो । एतत्त्वगुण
विशिष्टा स्त्री (चित्रं किमीरयत्स्मापं सबलैताश्च कर्दुरे) विचित्रवर्णवाची एत शब्दः
अनुदात्तान्तः तणत्तिनितान्तानाम् आदिः उदान्तः अन्त्य अकारो अनुदान्तः । अनुप-
सर्जन=अविशेषण भी है, उपधा में तकार है, अतः वर्णादनुदात्त सूत्रेण डोप्, तकारस्य
नकारे, एनी सु तस्य हल्ङ्यादिलोपे, डोप् । अभावपक्षे टाप् एता (चितकवरी
हरिणी) रोहितत्वगुणविशिष्टा स्त्री रोहिणी (रोहितो लोहितो रक्तः इत्यमरः)
लाल रङ्ग वाली रक्तवर्णवाची अनुदात्तान्त, तोपध, अनुपसर्जनप्रातिपदिकरोहित शब्दात्
डोप् । तकारस्य नकारे णत्ये । पक्षे रोहिता गौः ।

(१२५५) बोत वा, उत् इतिच्चेदः ।=उकारान्त हो, गुणवाचक हो, ऐसे
शब्द से स्त्रीलिङ्ग बोधविवक्षा में डोप् विकल्प से हो । मृदुत्व गुणविशिष्टा स्त्री मृद्वी
(कोमलाङ्गिनी) उकारान्तकोमलतागुणरूपं अर्थवाचक मृदुशब्दात् बोतीगुणवचनात्
सूत्रेण डोप् मृदु+ई, उकारस्य यण् मृद्वी । यदा न डोप् तदा मृदु (मुलायम शरीर)
एवं पटुत्वगुणविशिष्टा स्त्री (चतुराई से भरी हुई) पट्वी पटु, । तनुत्व=कृशता
गुणविशिष्टा स्त्री तन्वी । (६) बह्नादिभ्यः=बहुआदिगण में पठित शब्द से डोप्
हो । यहाँ बहुशब्द वैपुल्य=अधिक अर्थ कहते हुए एकवचनान्त है यह अधिकता
(एकी आधार) में विद्यमान है । बहुरोदनः, बहुसूयः, बहुज्ञानम्, जैसे—पञ्च आदि
शब्द अधिक अर्थ को कहते हुए बहुवचनान्त रहते हैं । ऐसा यहाँ नहीं है । तीन
सङ्ख्या से बहुत्व स्वीकृत है । दो, एक, में असम्भव है बहुत्वगुण विशिष्टा स्त्री बह्वी ।
बहुशब्दात् डोप्, उकारस्य यण् बह्वी । पक्षे प्रकृतिभावः बहु । जैसा था वैसा रहा ।
(ग) 'कृव' क्तिन् प्रत्यय के अवयव से भिन्न हो, कृत्स्नम्बन्धी हो, ऐसा जी इकार
तदन्त शब्द से डोप् विकल्प से हो । रति ददाति स्त्रीपुरुषाभ्यां या सा रात्री । जो
सबको आराम दे रा घातोः रासादिभ्यस्त्रि (त्रि) रात्रि शब्द से डोप् यस्येतिव
इकारलोपे । रात्री । पक्षे प्रकृतिभावः रात्रिः । अंगुलिः, अंगुली । धूलिः धूली, (ग)
सर्वन्तः क्तिन्नयति=क्तिन् अर्थ प्रत्यय के अवयव से भिन्न इकारान्त प्रातिपदिक से

१। ४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो डीप्। गोपस्य स्त्री गोपी। (पालकान्तात्) गोपालिका। अश्वपालिका। ८ प्रत्ययस्यात् कात्पूर्वस्यात् इवाप्यसुपः ७। ३। ४४। प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि, स आप् सुपः परो न चेत्। सविका। कारिका। अतः किम्-नोका। प्रत्ययस्यात्किम्-शवनोतीति शका। असुपः किम्-बहुपरि-

डीप् हो इत्यके=ऐसा किसी आचार्य का मत है। इस वातिक से अच्युत्पन्न इकारान्त से डीप् सिद्ध है। शब्दो=छोटी गाड़ी, यह इकारान्त है किन्तु प्रत्यय से भिन्न है, वातिक से डीप्, इलोपे। पक्षे प्रकृतिभावः। (७) पुंयोगात्=पुरुष के योग सम्बन्ध में आख्यायां=प्रसिद्धायां या पुमाख्या जो शब्द पुरुष के अर्थ में प्रसिद्ध हो। पुरुष के सम्बन्ध से स्त्री अर्थ निकलता हो, ऐसे शब्द से डीप् प्रत्यय। यहाँ योगशब्द से दाम्पत्य सम्बन्ध, जन्यजनकभाव, आदि साधारणसम्बन्ध समझना चाहिए। यथा—गोपशब्दपुलिङ्ग में प्रसिद्ध है, किन्तु गोपस्य स्त्री कहनेपर पतिपत्नीभाव स्पष्ट हो रहा है। वही गोपशब्द स्त्री के लिए भी प्रयुक्त हो रहा है। इस दशा में गोपशब्दात् डीप् अलोपे गोपी। एकवचने 'सु' तस्य हल्ङ्वादि लोपे। यहाँ पुरुषसम्बन्ध मुख्य है। जाति नहीं, गोप से सम्बन्ध जोड़नेवाली कोई भी स्त्री गोपी है। इसी प्रकार दूधस्य स्त्री दूध्री। वह चाहे जिस जाति की हो। जन्यजनकभाव, सम्बन्ध भी प्राप्त है। इसलिए केकय, देवक, रेवत, सम्बन्धिकन्या भी केकयी, देवकी, रेवती शब्दों में डीप् हुआ। (वा०) पालक शब्द अन्त में हो और पुंयोग=पुरुष अर्थ कहता हुआ वही शब्द स्त्री अर्थ भी कहे, उस सम्बन्ध में डीप् हो। गाः पालयतीति गोपालः, स एव गोपालकः तस्य स्त्री गोपालिका (गाय पालन करने वाले की स्त्री) पालकान्त गोपालक शब्दात् पुंयोगे अर्थे डीप् प्राप्तः, पालकान्तात् इति वातिकेन निषेधे। ततः अदन्तत्वात् टाप् गोपालक आ। (८) प्रत्ययस्यात्=प्रत्यय में रहनेवाला कात्=ककार से पूर्वस्य=पूर्व के स्थान में अकारस्य=अकार के स्थान में, इत्वं हो आप् परे। स आप्=वह टाप् सुपः परो न चेत्=उससे परे सुप् न हो तब। कन् प्रत्यय के ककार के पूर्व में पाल में अ को 'इ' हुआ। गोपालिका। अश्वं पालयतीति अश्वपालकः तस्य स्त्री अश्वपालिका। पुंयोगे डीप् प्राप्तः वातिकेन निषेधे। ततः टाप् इत्वं पूर्ववत्। अश्वपालिका घोड़ानेवक की स्त्री। गवां पालिका अत्र पठ्ठी समास नहीं कर सकते, तृजकाभ्यां कर्तरि सूत्र से निषेध होगा। एवं नगरपालिका, राष्ट्रपालिका, ब्रह्माण्डपालिका। अज्ञात् स्त्रियों को सविका कहेंगे। सर्वशब्दात् स्वार्थे अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्राक् अकच्। (अके पहले व के बीच) सर्वशब्दात् स्त्रीलिङ्ग विवक्षायां अकारान्तात् टाप् सर्ववत्ता, दीर्घे। अकच् प्रत्यय के पूर्व स्त्रीलिङ्ग विवक्षायां अकारान्तात् टाप् सर्ववत्ता, दीर्घे। अकच् प्रत्यय के पूर्व अकार को इकार हुआ। आप् परे है। वह आप् सुप्परक नहीं है। करोति या सा कारिका जो लाभ के लिए काम करती है। कृषातो कर्तरि अर्थे ण्वुल्=वु, तस्य

ब्राजका—नगरी (सूर्यादेवतायां चाब्दाच्यः) सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या ।
 देवतायां किम्—(सूर्यागस्त्ययोश्चै च उच्चां च) यलोपः । सूरी=कुन्ती ।
 मानुषीयम् । ९ “इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातु-
 लाचार्याणामानुक ४ । १ । ४९ । एषामानुगागमः स्यात् ङीप् च ।
 इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ।
 (हिमारण्यायोर्महत्त्वे) महद्विमं=हिमानी, महवरण्यमरण्यानी । (यवा-

अब्जादेशे, ऋकारस्य ‘आर’ वृद्धिः कारकशब्दात् स्त्री विवक्षायां टाप् ककारस्य पूर्वम्
 अकारस्य इकारे फारिका । अतः किम्=सूत्र में अकार को इकार हो ऐसा क्यों कहा ?
 इसलिए कि नौका, यहाँ क के पूर्व में औ को इत्व न हो जाय । प्रत्ययत्वात् किम् ?
 प्रत्यय का ही ककार हो ऐसा क्यों कहा ? शक्नोति सशमो भवति या सा शका
 समर्थस्त्री । यहाँ शक धातुस्यः ककारः है उसके पूर्व अ को इत्व न हो इसलिए ।
 असुपः किम् ? आप सुपपरक न हो ऐसा क्यों कहा ? वहवः परिव्राजकाः सन्यसिनः
 यस्यां नगर्यां ता बहुपरिव्रजका नगरी । इस बहुव्रीहि समास में बहुजस् परिव्राजक
 जस् । दशा में सुपका लुक् हुआ है । उसके पश्चात् बहुपरिव्राजक शब्द से टाप् हुआ ।
 समास होने के पहले जो विभक्ति थी । समास होने पर उसका लोप हो गया था उसे
 अन्तर्वर्तिनी विभक्ति कहते हैं, उसको प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण से लायेंगे । तब सुप् परक
 मिल जायेगा । और इत्व नहीं होगा । यही असुप् कहने का फल है । (वा०) सूर्य
 शब्द देवताजाति को स्त्री रूप अर्थ से पुंयोग=पुंससम्बन्ध होनेपर चाप्=आ
 प्रत्यय आच्यः=बढ़ना चाहिए । सूर्यस्य स्त्री देवता इत्यर्थे सूर्यशब्दात् पुंयोगे स्त्री-
 लिङ्ग विवक्षायां प्राप्तं पुंयोगादास्याम् इति ङीप् बाधित्वा वातिकेन चाप् । सूर्य आ
 अकारलोपे सूर्या देवतायां किम् ? सूत्र में देवता अर्थ क्यों कहा । इसलिए कि मनुष्य
 अर्थ में चाप प्रत्यय न हो । (वा०) सूर्य और अगस्त्य शब्द के यकार का लोप हो
 छ और ङी प्रत्यय परे सूर्यस्य स्त्री मनुष्य जातीया सूरी (कौन है) तो कुन्ती यह
 मानुगी है मनुष्य रूप वाली मनुष्य जाति की स्त्री अर्थ में विद्यमान सूर्यशब्द से
 पुंयोगलक्षण ङीप् अलोपे वातिकेन यकारलोपेच । छ परे आगस्त्यम् । (९) इन्द्र,
 वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड हिम, आरण्य, यव, यवन, मातुल, आचार्य, इन शब्दों से
 ङीप् हो आनुक=आन आगम भी । किन्तु होने से अन्त में होता है । इन्द्रस्य स्त्री
 इन्द्र की स्त्री को इन्द्राणी कहते हैं इन्द्र शब्दात् पुंयोग लक्षण ङीप् आनुक आगमे च
 उक्तम् । इन्द्र आन ई, सवर्णदोषे, णत्वे । वरुण की स्त्री वरुणानी, भवस्य स्त्री
 भवानी शंकर की पत्नी । सर्व रुद्र मृड ये शंकर जी के नाम हैं उनकी स्त्री शर्वाणी
 रुद्राणी, मृडानी, इन रूपों की सिद्धि पुंयोग में ङीप् आनुक करके होगी । (वा०)
 हिम (वरुण) अरण्य=जंगल शब्द से तभी ङीप् और आनुक हो जब महत्व,

होये) दुष्टो यवो = यवानी । (यवनान्लिप्याम्) यवनानी लिपियंवनानी (मातुलोपाध्याययं रानुम्वा) मातुलानी, मातुली । उपाध्यायानी; उपाध्यायी (आचार्यादणत्वं च) आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । (अयंक्षत्रियाम्यां वा स्वार्थे) अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ।

१२६० क्रीतात् करणपूर्वात् ४ । १ । ५० । क्रीतान्तावदान्तात्

विशालता अर्थ हो । बड़ा जंगल, भारी हिम अर्थ में थोड़ा या छोटा अर्थ हो तब नहीं । महद्हिमं हिमानी, अपारवर्क महद्, अरण्यं वरण्यानी विशाल जंगल । यहाँ हिम और अरण्य शब्द से महत्त्व, अधिक अर्थ में डीप् आनुक् हुए । (वा०) यवशब्द से दोष अर्थ में डीप् आनुक् हों । दुष्ट (घुना, सड़ा) जो (अत्र विशेष) अर्थ में यवशब्दात् डीप् आनुक् (निर्दोष जो यवानी नहीं होगा) । (वा०) यवनात् = यवनशब्द लिपि अर्थ में वर्तमान हो यभी डीप् आनुक् हो । यवन (मुसलमान) की लिपि (अक्षर वर्ण) को यवनानी (उर्दू अरबी की लिपि ली जायेगी । यवन की स्त्री नहीं । वहाँ यवनस्य स्त्री यवनी होगा । (वा०) मातुल = मामा, उपाध्याय, गुरु, अध्यापक, इन से आनुक् विकल्प से हो । मातुलस्य स्त्री मातुलानी, (मागी) इस वातिक में वाशब्द प्राप्ताप्राप्तविभाया है । मातुल में आनुक् प्राप्त है । उपाध्याय में अप्राप्त है । मातुर्भाता मातुलः तस्य स्त्री अर्थे मातुल शब्दात् इन्द्र वरुण इत्यादि सामान्यसूत्रेण डीप् आनुक् वातिकेन विकल्प्यते । उभेभ्यः अतीति अस्मात् इति उपाध्यायः तस्य स्त्री (इडश्च इति अपादाने घञ्) उपाध्याय शब्दात् अपादाने स्त्रीयामुपसङ्ख्यानम् इति 'वा'डीप् वातिकेन वा आनुक् उपाध्यायानी । आनुक् अभावे उपाध्यायी । डीप् अभावे उपाध्याया । आचार्यस्य स्त्री इति विग्रहे आचार्य शब्दात् इन्द्र वरुण आदि सूत्रेण पुंयोगेडीप् आनुगाग में अत्र णत्वे, प्राप्ते (वा०) आचार्य शब्द से डीप् आनुक् हुआ हो तब णत्वं नहीं होता । इति निषेध । आचार्यलक्षणम् आचिनोत्तिच शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात् स्मादाचार्यं वृण्यते । यह शिष्ट वचन है धर्मशास्त्रे तु उच्यते यः क्षिप्यं वेदमध्यापयेद्विजः सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते । या स्त्री स्वयमेव आचार्यं गुण सम्पन्ना । जो स्त्री स्वयं पढ़कर आचार्य कक्षा पास कर चुकी हो वह आचार्या है । स्यात् आचार्यापि च स्वतः इत्यमरः । (वा०) अयं और क्षत्रिय शब्द से स्वार्थमें में डीप् और आनुक् विकल्प से हो । अर्याणी (वैश्य कुल की स्त्री) वातिक से डीप् आनुक् । पक्ष में टाप् आर्या । यदि पुंयोग में डीप् हो तब आर्या । (अर्याणी स्वयम् अर्या स्यात्), क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि पूर्ववत्सिद्धिः ।

(१२६०) क्रीतात् = क्रीत शब्द अन्त में हो करणपूर्वात् = करण कारक आदि में हो । स्त्री लिङ्ग विवक्षा में डीप् हो । वस्त्रेण क्रीता (कपड़े से सरीदी गयी स्त्री)

करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्रक्रीती । वचिन्न-घनक्रीता । १ स्वाङ्गा-
च्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४ । १ । ५४ । असंयोगोपमर्जनं यत् स्वाङ्गं

(उपयोगार्थं) वस्त्रक्रीति । (कर्तृकरणे कृता बहुलं) सूत्र से गतिकारकोपपदानां
कृतिः सह समास वचनं प्राप्नुवुत्पन्तेः । इस परिभाषा के बल से सुप् के पहले समास
हुआ । वस्त्र क्रीत प्रातिपदिकात् क्रीतान्त—अदन्त करणादि स्त्रित्व विवक्षया मानकर
ङीप् हुआ । वचिन्न—बहुलग्रहणसे परिभाषा कहीं नहीं भी लगती । सुप् उत्पत्ति के
बाद समास होने पर अन्तरङ्ग मानकर टाप् होगा । तब समास करने पर घनक्रीता
यही बनेगा । अब अकारान्त न मिलने से ङीप् नहीं होगा । घनेन क्रीता घनक्रीता
घन से खरीदी गयी स्त्री । (१) स्वाङ्गात्-असंयोगोपधात्=न संयोगो, असंयोगः ।
स उपधायां यस्य तत् । संयोगसंज्ञक वर्ण ऊपधा में (अन्त्य अल्का पूर्व वर्ण) न हो
उपसर्जनात्=अप्रधान, गौड, विशेषण, परस्तन्त्र हो, और स्वाङ्गवाचक शब्द हो,
तदन्तात्=वह शब्द अन्त में ही जिसके ऐसे अदन्त प्रातिपदिक से ङीप् विकल्प हो ।
यद्यपि स्वाङ्ग का अपना अङ्ग अर्थ है । किन्तु परिभाषिक अर्थ सूत्र ग्राह्य है । स्वाङ्ग-
लक्षणं विलक्षणम् (१) अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं, प्राणिस्थमविकारजम् । (२) अतत्स्यं
तत्र दृष्टं च (३) तेन चेत्तत्तथा युतम् । जो अद्रव=पिघला तरल, न हो ।
मूर्तिमत् स्पर्शान् साकार हो, प्राणी में वर्तमान रहे, अविकारजम्=किसी वस्तु का
विकार न हो । इस लक्षण के अनुसार प्राणी का अवयव ही स्वाङ्ग सिद्ध है ।
अतत्स्यं=उसमें उत्पन्न न हो किन्तु, उसमें दृष्ट हो । इस लक्षण के अनुसार केश
आदि, नदी तट या कूड़े में पड़े हों, वे वहाँ उत्पन्न नहीं है किन्तु वहाँ दृष्ट हैं । वे
वे भी स्वाङ्ग हैं । इस लक्षण के अनुसार प्राणी के समान मूर्तियों का अङ्ग भी स्वाङ्ग
है । यथा—केशान् अतिक्रान्ता अतिकेशो मूर्तिः कन्या वा (इतनी काली है कि काले
केश का भी अतिक्रमण कर गयी) अत्यादयः क्रान्ताद्यै द्वितीयया से समास होने
पर केश उपसर्जन है, प्राणी में स्थित, उत्पन्न, अद्रव, मूर्तिमान्, किसी अन्य का विकार
नहीं (उपसर्जन अन्य में विशेषण) अङ्ग, तदन्त अदन्त, प्रातिपदिक अतिकेश शब्दार्थः ।
उक्त सूत्रेण ङीप् विकल्पो । यदा न ङीप् तदा टाप् । अतिकेशा । स्वादिः । चन्द्र इव
मुखं यस्याः, चन्द्रमा की तरह आह्लादक मुख है जिसका, चन्द्रमुखी=मुखशब्द के
उपधा में संयोग नहीं है अन्यपदार्थ प्रधान बहुव्रीहि में उपसर्जन भी है । प्रथम
लक्षण के अनुसार स्वाङ्ग वाची ऐसा मुख शब्दान्त अदन्त प्रातिपदिक चन्द्रमुख
शब्दात् ङीप् यस्येति अलोपे । यदा न ङीप् तदा टाप् । चन्द्रमुखा, । प्रथम उदाहरण
द्वितीय लक्षण का स्पष्ट जान पड़ता है । असंयोगोपधात् किम् ? संयोगसंज्ञक
उपधा में न हो ऐसा क्यों ? शोभनी गुल्फो यस्या सा । दर्शनीय घुटने है जिसके
सुगुल्फा । (गुल्फ शब्दों घुटिका पर्यायः) तद्वि ग्रन्थिः घुटिके गुल्फो इत्यमरः ।
इस निर्देश से गुल्फशब्द स्वाङ्गवाचक उपसर्जन होकर भी ङीप् न हो । अतः

तदन्तादन्तात् डीप् वा स्यात् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी, अतिकेशा ।
चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । असंयोगोपधात् किम्—सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम्—
सुशिखा । २ न क्रोडादिवह्वचः ४ । १ । ५६ । क्रोडादेवंह्वचश्च स्वाङ्गात्
डीप् । कल्याणक्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । ३ नखमुखात् संज्ञायाम् ४ १ ।
५८ । न डीप् । ४ पूर्वपदात् संज्ञायामगः ८ । ४ ३ । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्
परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । शूर्पणखा । गौरमुखा ।
संज्ञायां किम्—ताम्रमुखी कन्या ।

उपधा में संयोग का होना कहा ल, फ, का संयोग । किन्तु टाप् । उपसर्जनात्किम् ?
सूत्र में उपसर्जन क्यों कहा ? इसलिए कि शोभना शिखा सुशिखा । यहाँ न डीप् ।
क्योंकि उपसर्जन (विशेषण) नहीं है । सुन्दर शिखा, ज्योति, शीङ्घात् से ख ।
ई का ह्रस्व शिख शब्दात् टाप् (२) क्रोडादेः क्रोड आदि नख, खुर गोला, उखा,
शिखा (बाल) शफ् शुक्र इत्यादि शब्द से और बह्वचः । अनेक ऋचा स्वाङ्गवाची
प्रातिपदिक से डीप् न हो । कल्याणी क्रोडा यस्या सा । माङ्गलिका गोद, छाती हो
जिसका । अश्वानामुरः क्रोडा । शुभ लक्षण वक्षस्यल, (ऐसी घोड़ी) क्रोडा (छाती)
स्वाङ्ग, उपसर्जन, संयोगरहित, शब्दस्तदन्त अदन्त प्रातिपदिक कल्याणक्रोड से
स्वाङ्गात् डीप् प्राप्त था, 'नक्रोडा' इति निषेध । किन्तु अतथापि रूपम् । यह गण
आकृति गण है । रूप देखकर साधनिका अनुमेयः है । शोभने जयने यस्याः ।
जिस स्त्री का जङ्घा सुन्दर सुडील हो वह सुजघना । अत्र जघनशब्दः स्वाङ्ग-
वाची उपसर्जनम्, उपधायां, संयोगरहितः मुजघनशब्दात् डीप् प्राप्तः । बहु-अचं
मत्वा डीप् निषेधे । अतथाप् । एवं कमले इव नयने यस्या सा कमलनयना ।
पद्मा इव यदनं (मुखं) यस्या सा पद्मवदना । हस्तिगमना आदि । (३) नख
और मुख इन स्वाङ्गवाची शब्दों से डीप् न हो संज्ञा में (४) पूर्वपद में स्थित
निमित्तात् (कारण से) परे 'न' के स्थान में 'ण' हो संज्ञा अर्थ में । अगः = न का
व्यवधान न हो तब शूर्पण्णत् नखं यस्या सा (सूपकी तरह नखवाली रावण बहन)
शूर्पणखा, स्वाङ्गवाची उपसर्जन उपधा में संयोगरहितो नखशब्दः । तदन्त को डीप्
प्राप्तः नखमुखात् सूत्रेण निषेधे । अदन्त लक्षण टाप् । शूर्पणखा समानपद न होने से
अट्कुम्भाड से पठन न हो सका । तब पूर्वपद शूर्प में स्थित णत्व का निमित्तकारण
रेफ़से परे 'न' को 'ण' हुआ । गौरमुखं यस्या (गौरामुखावली) संज्ञा । यहाँ मुख
शब्द स्वाङ्गवाची आदि होने से प्राप्त डीप् का 'नखमुखात् से निषेध तथा (टाप्)
संज्ञायां किम् ? डीप् का निषेध, 'संज्ञा में क्यों कहा, ? इसलिए कि ताम्र' (गौरं)
मुखं यस्याः सा ताम्रमुखी कन्या । यहाँ मुख से डीप् का निषेध न हो । यहसंज्ञा
नहीं है । अतः स्वाङ्ग लक्षण डीप् ।

१२६५ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४।१।६३। जातिवाचि यस्मिन् च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां डीप् स्यात्। तटी। वृषली। फठी। वहवृची। जातेः किम्-मुण्डा। अस्त्रीविषयकिम्-बलाका। अयोपधात्किम्-क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हय-गवय-मुकय-मनुष्य मत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। (१२४१) हलस्ताद्धितस्येति यलोपः। मनुषी। (मत्स्यस्य डधान्) यलोप। मत्सी। ६ इतो मनुष्यजातेः ४।

(१२६५) जातेः = जातिवाचक शब्द हो, अयोपध = उपधा (अन्त्य अल् का पूर्व वर्ण) यकार न हो, ऐसे अदन्त प्रा० से डीप् हो। जननात् जायते या 'सा' जातिः। जन्म से जो प्रकट हो। आकृतिग्रहणा जातिः आक्रियते व्याख्याते। प्रयत्नकरोति। लिङ्गानां च न सर्वभाक्। जो सभी लिङ्गको न धारण करे, सकृदाख्यात निष्प्रार्था एकवार बोलने से, उससे प्रसिद्ध सम्पूर्णका ग्रहण हो। गोत्रं च चरणः सह। किसी चरण (शाखा) के साथ गोत्रका होना भी जाति है। जातिवाचकसंज्ञा मनुष्य, पशु तट आदि। ऊपजाति ब्राह्मण आदि। अपत्यप्रत्यय औपगधी। शाखा पढ़ने वाले, जातिवाचक, आकृति मात्र से जातिवाचक संज्ञा तट, नित्य स्त्रीलिङ्ग नहीं। और उपधा में य नहीं है। स्त्रीलिङ्ग विवक्षा में जाति लक्षण डीप् तटीवृषली, स्त्री, उपजाति वृषल (शूद्र) जाति। एकवार कहने से समस्त शूद्रका ज्ञान। जाति अर्थ में डीप्। फठी कठेन प्रोक्तम् अघोयाना। कठ गोत्रोत्पन्ना कठ शाखा को पढ़ने वाली कठ वेद की एक शाखा है) उससे जाति अर्थ बोधक डीप्। चरण शाखा के साथ गोत्र होने से भी जाति लक्षण सिद्ध है। वहवृची (शाखा अघोयाना स्त्री) वेद की शाखा वहवृच् शब्दात् जाति लक्षण डीप्। सूत्र में जाति ग्रहण क्यों किया। इसलिए कि मुण्डा। मुण्डित हुई स्त्री। यहाँ डीप् न हो जाय क्यों कि वह जाति नहीं है। टाप् अस्त्रीविषयात् कि? नित्य स्त्रीलिङ्ग का विषय न हो, ऐसा क्यों कहा? बलाका (बकरी) डीप् न हो इसलिए। वह नित्य स्त्रीलिङ्ग है वहाँ अदन्त लक्षण टाप्। बलाका यकारपठितः स्यात् बलाका विसर्गपठितः बलाकामुकीप्रोक्ता बलाकश्च यकारोऽयतः। अयोपधात् किम्? 'य' उपधा में न हो, ऐसा क्यों कहा? इसलिए कि क्षत्रिय जाति की स्त्री क्षत्रीया में जाति मानकर डीप् न हो क्योंकि य, उपधा में है। परन्तु (वा) योपध = उपधा में यकारके निषेध से क्षत्रिय की तरह, हयी, गवय, मुकय, मनुष्य, मत्स्य, इनको भी वर्जित न समझे। यहाँ डीप् होगा ही। हयी (घोड़ी) अश्वा। पोड़ा जाति की स्त्री। यहाँ निषेध नहीं, किन्तु वातिक सहायता से डीप्। गवयी। नौक गाय, पशु जाति (गो के सदृश) मुकयी। यह भी पशुजाति स्त्री, वातिक से डीप्। जाति अर्थ में मनुषी—मनुष्यजातीया स्त्री। मनुष्य शब्दात् वातिक बलेन डीप्, यत्वेति अत्रोने हलस्ताद्धितस्येति यलोपे। मानुषी (पा०) मत्स्यशब्द के य का जोर हो डीप्तरे। मत्सी = मत्स्य शब्दात् वातिक बलेन डीप् अत्रोने वातिकेन। (६)

१। ३५। डीप्। दाक्षी। ७ ऊङुतः ४। १। ६६। उदन्तादयोपधान्म-
नुष्यजातिवाचिनःस्त्रियामूङ् स्यात्। कुरुः। अयोपधात्किम्-अध्वयुर्वाहणी।
८ पङ्गोश्च ४। १। ६८। पङ्गुः। (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) श्वधूः।
९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४। १। ६९। उपमानवाचि पूर्वपदमुक्तपदं यत्
प्रातिपदिकं तस्माद्भूङ् स्यात्। करभोरुः।

१२७० संहित-शफ-लक्षण-वामादेश्च ४। १। ७०। अनौपम्यार्थं

इन् = मनुष्य हो, जातिवाचक हो, ईकारान्त हो, ऐसे प्रातिपदिक से डीप्। जातेर-
स्त्री सूत्र अदन्त से डीप् करता है। ईकारान्त के लिए सूत्रमिदम्। यथा दक्षस्य
गोत्रापत्यं कन्या दाक्षिः। दक्ष शब्द से गोत्रापत्य अर्थ में अत इङ्, 'सूत्र से इङ्
इकारान्त प्रातिपदिक दाक्षिसे (मनुष्य जाति की स्त्री) अर्थ में डीप्। यत्येति इकार-
लोपे दाक्षी। कालीदासः कालस्यापत्यं कालिः मनुष्य जातिकी स्त्री। अर्थ में डीप्।
(७) ऊङुतः = उकारान्त हो अयोपधात् = उपधा में न हो, मनुष्य जातिवाची
प्रातिपदिक से स्त्री अर्थ बोधक ऊङ् प्रत्यय हो। इ, इत् कुरुः (कुरुजातिकी स्त्री)
कुरुशब्दः उकारान्तः उपधायां यकाररहितः, मनुष्यजातिवाचकः प्रातिपदिक
कुरुशब्दात् ऊङ् (ऊ) सवर्णदीर्घे। अत्र प्रातिपदिकग्रहणेलिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणं। यहाँ डीप्, आप, प्रातिपदिक, से ही विभक्ति इव आती है। यहाँ परिभाषा से
विभक्ति आई। अयोपधात्किम्—य उपधा में न हो, ऐसा क्यों कहा ? इसलिए कि
अध्वयुः। अध्वयुं शास्त्राका अध्ययन करने वाली। (यजुर्वेद ऋत्विग् अध्वयुं शब्दे
नोच्यते) तस्य स्त्रियां मुदाहरणं, शास्त्रावाचकः, जातिवाचकः, अध्वयुं से ऊङ् न
हो। क्योंकि य उपधा में है (८) पङ्गोः = उकारान्त पङ्गु शब्द से ऊङ् प्रत्यय
हो स्त्री अर्थ में। पूर्वसूत्र से ऊङ् प्राप्त नहीं है। क्योंकि उकारान्त होने पर भी
जातिवाचक नहीं है। लङ्गी स्त्री। पङ्गु शब्दात् स्त्री अर्थ ऊङ् सवर्णदीर्घे स्वादिः।
(वा०) श्वशुर शब्द से स्त्री अर्थ में ऊङ् हो, उकाराकारलोपी। श्व से परे 'ऊ' का,
'र' से परे 'अ' का लोप हो। श्वशुरस्य स्त्री अर्थ श्वशुर शब्दात् पुंयोगे डीपं बाधित्वा
वाचिकेन ऊङ् उकारस्य यकारस्य च लोपे श्वधूः (नास) (९) ऊरुत्तर-
पदात् = उरु शब्द उत्तरपद हो लोपेभ्ये = उपधायां भवम् लोपेभ्यं तस्मिन्।
उपमानवाचीशब्द पूर्वपद में हो ऐसे प्रातिपदिक से स्त्री अर्थ में ऊङ् हो।
करभो इव स्निग्धी सुन्दरी मनोहरी, उरु जघने यस्याः सा। (मणिवन्धत् आक
मिष्ट करस्य करलो पहिः) हाथ के मणिवन्ध से कानी उँगली के बीच कोमल भाग
करभ है उसके समान सुन्दर हाथी के धब्बेका सूँड की तरह। पूर्वपद (उपमान
वाचक (कोमलतायाम्) करभ, उत्तरपद उरः से ऊङ् सवर्णदीर्घे आदिः।

(१२७०) संहित (मठा हुआ) शफ (सुर) लक्षण (चिह्न) वाम
(सुन्दर) आदि पूर्वपद—उर उत्तरपद से भी स्त्री अर्थ में ऊङ् हो। अनौपम्यार्थं

सूत्रम् । सहिनोरुः शफोरुः । वामोरुः । १ शाङ्गं रवाद्यञो डीन् ४ । १ ।
 ७३ । शाङ्गं रवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिर्वाचनो डीन् स्यात् ।
 शाङ्गं रवो । वेदी । ब्राह्मणी । (नूनरयोर्वृद्धिश्च) नारी । २ युनस्तिः ४ ।
 १ । ७७ । युवनशब्दात् स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् । युवतिः । इति-
 स्त्रीप्रत्ययाः ।

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका ।

कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी

समाप्ता ।

मिति । यह सूत्र उपमाका विषय न हो उसके लिए है । पूर्व पद में उपमान, आवश्यक न हो । संहिता स्थूलत्वात् संश्लिष्टी, निविटी, उरु जघने यस्या सा । मोटाई से सटे चिपके जंघे जिस स्त्री के पूर्वपद संहित (उपमान नहीं है) उत्तरपद उरु प्रातिपदिकसे स्त्री अर्थ में ऊङ् दीर्घादिः संहितोरुः । शफी खुरी इव संश्लिष्टी ऊरु (जंघोपर खुर का आरोप) ऊङ् आदि । लक्षणी लक्षणवन्ती उरु यस्या सा शुभलक्षण वाली । वमी, मुन्दरी उरु यस्या सा । सर्वत्र उरुत्तरपदे सति स्त्री अर्थे ऊङ् दीर्घादिः (१) शाङ्गं रवः इत्यादि शब्द और अम्का अकारान्तशब्द किन्तु जातिवाचक, प्रातिपदिक से डीन् प्रत्यय ही डून् इत् ई-शेष । नित्का फल आदि उदात्त शृङ्गरोः अपत्यं स्त्री, शृङ्गरः जाति की स्त्री । तस्यापत्यं अण्, आदि वृद्धिः जातिवाचक शाङ्गं रव शब्दात् डीन् यस्येति अलोपे । रवं, वेदी । विदस्य गोत्रापत्यं स्त्री (विद जाति की सन्तान) विदादिभ्योऽग्र वेदशब्दात् डीन अलोपे । ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिया स्त्री । ब्राह्मणी जातिवाचक ब्राह्मणान्डीप् प्राप्तः तं बाधित्वा डीन् अलोपे । (ग०स०) नृ और नर शब्दों से स्त्री अर्थ बोधक डीन् हो । और वृद्धि हो, नारी (नरस्य स्त्री । नुः स्त्री) नर जातीया । नृ या नर शब्दात् जातिवाचकात् डीन ऋस्थाने आरवृद्धिः । नृ शब्दे ऋन्नेभ्यो डीप् (नर) जातिलक्षण डीप् दोनों का बाधक डीन् । (२) युवन शब्द से स्त्री लिङ्ग बोधकति प्रत्यय हो । याति = 'सह' आत्मानं मिथी करोति (पति से मिलने वाली) युवती । युवन् शब्दात्स्त्री अर्थे तिप्रत्यये स्यादिषु इति पदसंज्ञा नकारलोपे, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादिकार्यम् । युवतीशब्दः दीर्घकारान्तः रूपं सिद्धयति (शतृ = अत प्रत्यय उगितश्चेति डीप् ।

टीका लघुकौमुद्याच्छात्राणा मुपकारिका । प्रीत्यंभूयात् शर्वाण्यै शिवश्शन्तनोतुनः ।

इति प्राभाकरटीकायां स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं

समाप्तम्

प्रकाशित पुस्तकें —

वैयाकरणभूषणसार—प्रभाकरी हिन्दी संस्कृत टीका सहित
(उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी से पुरस्कृत)—मूल्य ६०) ७०)

श्री प्रभाकरी लघुसिद्धान्त कौस्तुभ मूल्य २५)

छात्रों के लिए रियायती दर पर

आगामी प्रकाशन—**सिद्धान्त कौस्तुभ मनोरम्भा**

आदि प्रतीक्ष है ।

श्री रामानुज संस्कृत विद्यालय

डी० ४८/१५७, मिश्रपोखरा, वाराणस

मुबोध गेली सत्य दिशा सरल भाषा मङ्गलकारी एवं उपयोगिनी है । गुरु
समान ही सच्चाई का प्रेरक ग्रन्थ है । यथार्थ का प्रकाशन अर्थज्ञान सुषो
निबन्ध की प्रेरणा मुख्य विशेषता है ।

